

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

ҒАФУР ҒУЛОМ

МУҚАММАЛ АСАРЛАР
ТЎПЛАМИ

ЎН ИККИ ТОМЛИК

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

ҒАҒУР ҒУЛОМ

МУКАММАЛ АСАРЛАР
ТЎПЛАМИ

БЕШИНЧИ ТОМ
ПОВЕСТЛАР, ПЬЕСАЛАР

ТОШКЕНГ — 1986

Ўз2
F 79

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Олмос АҲМЕДОВА—ҒУЛОМОВА, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ,
Комил НУЪМООНОВ—ЯШИН, Марат НУРМУҲАМЕДОВ, Раҳма-
тулла ОТАҚУЗИЕВ—УЙҒУН, Ваҳоб РЎЗИМАТОВ, Юсуф СУЛ-
ТОНОВ, Улмас УМАРБЕКОВ, Нуриддин ШУКУРОВ, Азиз КАЮ-
МОВ, Матёқуб ҚЎШЖОНОВ, Содир ЭРКИНОВ

Нашрга тайёрловчилар:

Назира ҒАНИХУЖАЕВА,
Ваҳоб РЎЗИМАТОВ

Масъул муҳаррир

Салоҳиддин МАМАЖОНОВ

F $\frac{4702570200-2933}{M355(04) 86}$ 222--85

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1986 й.

Ғафур Ғулом ўзбек совет поэзияси билан бир қаторда проза тараққиётига ҳам катта ҳисса қўшган сўз санъаткоридир. Йигирманчи йилларнинг ўрталаридан эътиборан ўзбек прозасига ўзининг кулгили ҳикоялари билан кириб келган адиб тез орада «Нетай», «Тирилган мурда», «Ёдгор» ва «Шум бола» каби повестлари билан китобхонлар орасида кенг танилди.

Ғафур Ғуломнинг шахсий архивида бу асарларнинг бир қанча қўлёзма ва машинка нусхалари сақланади. Улардан «Нетай» дастлаб «Қурилиш» журнаlining 1931 йилга оид бир неча сонларида босилди. 1932 йилда эса алоҳида китоб ҳолида чоп этилди. «Тирилган мурда» повести ҳам «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1935 йил сонларида қисқартириб босилди. 1935, 1937 йилда у алоҳида китоб ҳолида чоп этилди. «Шум бола» повести «Муштум» журналинда системали равишда босилиб борди. Шунга кўра бу асарларнинг таянч матн сифатида қабул қилинган, 1965 йилда ёзувчининг ҳаётлик даврида чоп этилган беш томлигига кирган асарларнинг мавжуд машинка нусхалари, дастлабки нашрлар билан қиёс қилиш Ғафур Ғуломнинг ижодий лабораториясини кенг кузатиш имкониятини беради.

Таянч матнга нисбатан тафовутлар томнинг вариантлар бўлимида берилди. Архивда мавжуд бўлган асарларга оид планлар, айрим қайдлар ҳам шу томда келтирилмоқда.

Бу томга адиб қаламига мансуб бўлган «Мухбир суди», «Қайда бахт», «Эркимиз» каби пьесаларнинг матнлари жалб этилди. Томдан ўрин олган асарлар адабий-тарихий изоҳлар билан таъминланган.

ПОВЕСТЛАР

НЕТАИ

I

Савр ойларининг узлуксиз ёмғирлари кўкатларни қулоғидан тортиб чиқарган. Ҳаво мусаффо. Қуёш йиғилар сўнгидан кулган қиз каби шабнамли киприклари билан кўк ўртасидан мўралайди.

Наврўзий беданаларнинг пайдарпай сайрашлари кўккам келинига: «Хушвақт, хушвақт...» деб чучут отади.

Қиш бўйи тўкмада қўр тўккан йигитлар кураш ол- 10
гудай бир майдон қидирадилар.

Фақат Андреевская (Пойқовоқ) кўчаси учун йил-нинг ҳар тўрт мавсумида ҳам кўккам. Унинг ўзига айрим қуёшлари бор. Унинг беданалари узлуксиз сайроқи, йигитлари ҳар қачон бир-бировлари билан куч синашади...

У шўх. У ҳар қандай баҳрадан, ҳар қандай ташвишдан хабарсиз яшайди. Унинг ўзига махсус баҳраси, ўзига махсус ташвиши бор.

Унда на сипоҳлик, на вазминлик; тескарисича, бўй- 20
доқ қаҳқаҳа, саёқ ашула, ишвали чақчақ, маст ҳайқирик ёппасига ҳукмрон. Кўча бўйлаб ширали, фақат аччиқ ҳид эгалик қилади.

Пўтахон, Санталатхон, Зебихон, Холдорхон, Саодатхон, Маърифатхон, Лутфихон сингари бир гуруҳ умумий маъшуқалар бу кўчанинг қалблари. Шулардангина бу кўчанинг доим баҳори.

Шуларнигина деб шаҳарнинг косиби, чапани ўспиринлари узоқ-узоқ ерлардан келадилар. Топганларини тўкиб соладилар. Ёр учун ичадилар, маҳбуб учун тўн 30
ва этикларигача гаровга қўядилар. Нима бўлса ҳамки, Зебихоннинг бир дамлик суҳбати, бир байт ашуласи, ой каби жамоли, қадди баркамолидан баҳраманд бўлсинлар. Улар рақиб билан таллашиб муштлашишга, дилдор амри билан киши ўлдиришга ва керак бўлганда, ўлишга ҳам тайёрлар.

Етса мол, етмаса жон.

Шунинг учун ҳам Пойқовоқни босиб, Салорга қуювчи ариқ баъзида кечанинг уятидан, баъзида фаҳш ва жиноятнинг шиддатидан қизариб, буғриқиб оқади.

Шулар учунгина шоирлар ўртаниб шеър ёзадилар. Қошларнинг қоралиги, сочларнинг муаттарлиги, белларнинг толмалиги, юзларнинг нақшин олмалиги тўғрисида ақл юргизадилар:

10 Қошларинг меҳробида софи кўнгил қилди ватан,
Тишларинг васфида қимматланмади дурри Адаб,
Минг Зулайхо ҳуснда лаъли лабингга берди тан,
Сочларинг бўйида бозори касод мушки Хўтан,
Кўп қаро холинг кўриб, Ҳиндида ғавғо, Зебихон.

Жон оларға жоду кўзлар сурмадан қўйди қаро,
Тиғи мужгонинг билан ҳар дам кўнгилда минг яро.
Лутф ила бу ошиқи мажнунингга бир дам қаро,
Чун Масиҳо мурда тан топсин ҳаёт олам аро,
Бу қулинга бир нигоҳинг айла савғо, Зебихон,—

дейдилар. Давраларининг бўғиқ ҳавосини жирканмай шимирадилар. Фақат Зебихон — Зебихонлар, Пўтахон — Пўтахонлар — бадбахтлар. Кўнгиллари йиғлар экан, юзлари кулади. Қалблари ҳақоратлардан қонар экан, кўзлари ишва билан сузилади.

Уларни ўзлари билмаган зарурият, кўзлари кўрмаган мажбурият бу олтин гирдобларга улоқтирган. Аллақайси ҳарис кўзли сайёд бу олтин қафасларга уларни қамаган.

Улар бунда фаслли ҳурмат, севилмаган ҳаржойи улфатларнинг қучоғида истаксиз бўғиладилар.

Улар кўпинча йиғлайдилар.

30 Фақат бу йиғи аҳмоқлар йиғиси. Чунки уларнинг хўжайинлари бор. Улар ўз хўжайинларига умрбод қарздор.

Текин овқат... Текин кийим-бош... Текин жой...

Энди бўлса зебихонларнинг ўйнаб-кулганлари учун суюнишлари, хўжайинларига миннатдорлик билдиришлари керак. Улар энди озгина ишлашга, меҳмонлар, ҳаржойи бир кечалик ошиқлар билан ўйнашга, кулишга, ишва ва нозланишга оғирсинмасинлар...

40 Андреевская кўчасининг шўх қучоғидан ўрлаган овозларга яна янги бир жуфт оҳанг қўшилди. Булар Салор тарафидан келаётган икки маст йигит — оғизларидан кўпик сочган икки хуммор теванинг бақириви — авждаги ашулалари эди:

...Искобил борманглар, йўллар хатардир-эй... ёру
Ўрик, олмасини пулга сотадир-эй-й... й...
Ўрик, олмасининг тубига борсам-эй... ёру...
Илондай тўлғаниб бир қиз ётадир-эй-й-й...

Бу оҳанг, бу кўча бўйлаб донг чиқарган қадрдон товушлар ўзга ҳайқириқларни босиб кетди.

Мисраларнинг ярмисини чайнаб, димоғ билан жўровозига оҳанг қўшган дароз, чўққи йигит ёнидаги ҳар яғринида киши ўтируви мумкин бўлган, чорпахил, кўкраги очиқ йигитнинг қийиқ беқасам тўнининг енгидан тортди:

— Полвон... Полвон дейман, жиндак тўхтанг.

— Нима дейсан, номард, машқни бузма.

— Қимникига кирамиз. Холдорхонникигами, Санта-латгами?

— Воей, айланиб кетай... ҳар икковларидан ҳам. 10
Қайсисига бошласанг, шунга-да, номард, бу кўчанинг пасту баландини сен биласан.

— Юринг, бўлмаса, Холдорхонникига, хўжайин Қоракўзда ҳам жиндак оласим бор.

— Оласим бор?! Ҳа-ҳа-ҳа... Ҳезимкаш, дейман, бизнинг берасимиз бўлган жойларда сенинг оласинг бўладими? Қилмаганинг... шу қолган экан-да, номард, лўлининг эшагини суғориб, пулини оламан дегин, ҳа-ҳа-ҳа...

Икковлари бир-бировларини суяшиб, зарҳалли вивеска осилган катта бинога, қирқлаб саналган пилла-пояларни босиб, чиқиб кетдилар. 20

— Самад,— деди Полвон,— буларинг билан ўзинг тиллашмасанг, меники непонимай, ҳа-ҳа-ҳа...

— Хўп, Полвон.

Самад билан Полвон номерланган тахтачадаги калитларни қўриқлаб ўтирган бир семиз хотин билан учрашдилар.

— Издирас, мамашка, издирас, как поживай?

— Ничего,— деди хотин. 30

— Хўжайин здесь, Қоракўз? — деб сўради Самад.

— Здесь, в конторе.

— Юринг, Полвон, ўзи конторда экан, кирамиз.

— Қўйсанг-чи, номард, мен йўғимда кирасан, пули бўлмаса менинг олдимда нам тортиб қолади, қўй, номард.

— Ахир оласим бор, Полвон.

— Билдим, ўша оласингга...

— Пул бермаса, биронтасини жузза қиламиз, Полвон... 40

— Йигит бўлсанг туёғининг остида сана, номард... жуззахўрликка ўрганма.

— Бу ер ўзимизники, қўя беринг, Полвон.

Буларнинг далон бўйлаб қўзғатган шов-шувларига хўжайиннинг ўзи ҳам конторадан чиқиб қолди. У қирқ ёшларга борган, думалоққина бир киши. Соқоли қи-

риқ, ўсиқ мўйловлари оғзини қоплаган, чаплаш қошли, йўл-йўл қора шимини тасма билан елкасига осган. У қулочини очиб, панжаларини ёзган, пастки лабини тишлаб, бошини қимирлатар, чап тарафдаги уйлардан бирисини кўз имоси билан кўрсатиб, Самад билан Полвонни осойишталикка чақирар эди.

— Жоним Самад, ҳушингни тўпла, бу на ҳой-қўй, чиғир-бағир еридирки, дали ўлмисан...

10 — Оға,—деди Самад бармоқларини бир-бирига суй-каштириб,— манат чўз, манат!

Хўжайин елкасини қисди.

— Юр, долимча, бунда даъво ярамас.

Учовлари далоннинг пойнагига қараб юрдилар. Унга бурилиб, номернинг остки қисми — подвалга тушиб кетдилар.

Подвал одамлар билан зич. Оддий ошхоналар сингари, қатор-қатор стол, стуллар қўйилган, бир тарафда буфет, пиво, арақ, коньяк, ичкилик ва закускаларнинг ҳар навидан муҳайё.

20 Йигит-яланглар товсилтирмай ичмоқдалар. Умуман бунда эр-хотин аралаш, бир қурлари ашула қилмоқда, бир қурлари бир-бировлари билан мушт дўлайишиб, аллақайси даъвонинг татавини ёзмоқчи, бир нечалари ўзларига бошқа столдаги хотинларни чақирмоқда. Ана, бириси тиззасига бир хотинни, ёнига бирини ўтқазиб, хотиннинг қўлини елкасига ташлаган, бир қўли билан стакан уриштирмоқда.

30 Бурчакда бир кўр гармончи шу бўғиқ ҳавога сингдириб, аллақайси тизгинсиз қайғунинг оҳангига тугма босиб, қулоч кермоқда.

Учовлари бир столни эгалладилар. Хўжайин хотинга ишорат қилди. Бир нафасда бир тарелка шўр данак, олти шиша пиво, учта стакан келди. Хўжайиннинг ўзи қуя бошлади.

— Жоним Самад, билмаюрсанки, бозор касодир, ўрода даъво айлауб, қўноқлари инжитмоқ ўлмаз.

— Қўноғинг ким ўзи, оға?

40 — Бир мусофир қўжа сарватдор. Тошкент пулларини зурна чоғириб қимор ўйнаюрлар, Саташмоқ ўлмаз. Хани сўйла, на истаюрсан?

— Оға, мана бу бизнинг Полвон акамиз бўладилар, ўзлари қўқонлик, атайлаб мени деб келган меҳмон.

— Сани деб эмас, номард, курашга дегин, Аҳмад полвонга тараф, дегин.

— Аҳмад полвонга тараф. Ўзлари, қўқонлик заводчи

Ғанибойвачча бор-ку, ана ўша кишининг йигити. Ана шу. Менга обрў керак. Оға, обрўни биласанми, обрў...

— Сўйла, жоним, сўйла.

— Ана шу обрўга манат йўқ. Пулдан чўзасан. Ундан кейин (Самад хўжайинга қараб кўзини қисиб қўйди) хизматинг бўлса гарданга. Лекин, ҳой, (бош бармоғини кўтариб) мана бундайини топиб қўйганман. Минг сўлкавой берасан, оға. Копейка кам бўлса, юришингни қилаверасан, оға, гап шу.

— Номард, тоғдами қўйруқ... адаш,— деди Полвон. 10

— Хани сўйла, жоним, кимдир, қайдан, қиздир, қодиндир?

— Уни келганда биласан, нариси бир ҳафта. Манат чўз, оға, манат.

— Сан ўласан, Самад, банда ўлани саниндир, ханча истаюрсан, пожалуйста,— хўжайин шим чўнтагини кавлаб, ғижимланиб кетган иккита йигирма беш сўлкавойликни чиқариб Самадга чўзди.

— Биттаси ҳам бўлади, бу номардга, нобуд қилади, адаш...

— Оға, агар саники-маники бўлмаса, обрў керак, бугун менинг оғайнимни хурсанд қиласан. Сартский саройга буюрасан, обрў керак, дейсан.

— Ода, Самад, сан ўласан, пожалуйста, пожалуйста.

Хўжайин илжайиб, Самадни эркалади ва елкасига қоқди. Бир стакан пивони бошига кўтариб, тура бошлади.

— Самад жоним, пивони ич-да, Полвонни сароя, ман ўрода ўланлари кузатмалиям.

У Полвон билан Самадни қолдириб, ўзи юқорига 30 чиқиб кетди.

Самад Полвонга ўз йигитлигидан, Пойқовоқдагиларнинг бариси ҳам ундан дам еганликларидан мақтана-мақтана сўйлар, гап орасида пиво стаканларини уриштириб ичар эдилар...

Кун кечикиб қолган. Самадлар кириб ўтиргандан буён уч қур янги меҳмонлар келиб кетган. Буларнинг столларида йигирма-ўттиз чоқли бўш шишалар тизилган эди.

Полвон чап қўлининг билагига така қилиб, пинакка 40 кетган эди.

Самад энг сўнгги стакан пивони бир ўзи кўтарди-да, ўрнидан турди, Полвоннинг яғринига уриб:

— Полвон,— деди,— туринг, кеч бўлиб қолди. Полвон туринг, хонимчаларнинг саройига кирамиз. Бугунги кунимиз партов, туринг, Полвон.

Полвон бошини кўтариб, қизарган кўзларини Самадга тикди.

— Саройгами, Холдорхонгами, тур, кетдик, номард.

Иккови бир-бировларини суяшиб, подвалнинг иккинчи эшигидан юқорига кўтарилиб, кўчага чиқдилар. Кўчани чўрт кесиб, рўбарўдаги қўрага қараб юра бошладилар. Буларни эшик тубидаги супачага пўстак солиб ўтирган сарой қоровули, яна тўғриси, «меҳмонлар»ни саройга таклиф қилиб ўтирувчи киши қарши

10 олди.

— Келинг, Самад олипта!

— Ойимларинг тўкис-тугал саройдами?

— Ҳаммалари соғ-саломат, дийдорингизга мунтазир...

— Ҳой номард, Самад, бунинг нима дейди, дийдори нима ўзи, кимга пичинг отмоқчи бу номардинг? Бошини қўлтиқлатиб қўяйми?

— Қўйинг. Полвон, қўйинг, бу ўзимизнинг камбағаллардан, бизга хадди сиғади.

20 Булар саройнинг ичкарасига кириб бордилар. Булар кириб борган Пойқовоқдаги ишратхоналар учга бўлинади: биринчиси номер аталиб, европача безалган айрим хоначалардан иборат. Бунга ўзга шаҳарнинг дайди мусофирлари ва кўпинча бир кечалик айшни истаган шаҳар бойлари, зодагонлари келиб тушадилар. Бу ерда улар учун исталган айш, ичкилик, қимор бариси тайёр.

30 Иккинчи қисми Самадлар пиво ичган жой бўлиб, бунда дунё ташвишидан бир нафасга «ором» қидирганлар келадилар. Улар учун ҳам ҳоли қудрат ичкилик ва бошқалар бўлади. Дилларида ўрнаб қолса... жой ҳам топилади.

40 Учинчи қисми Шарқ усулида катта саройдан иборат бўлиб, бир қатор ҳужраларга эга. Бир тарафда самоварчилик, ҳамма ҳужра бўйлаб битта-иккитадан хотинлар. Ўз ҳужраларини янги келинларнинг уйи сингари безаганлар. Бунда дутор, танбур, ясоғлик дастурхон, керак бўлиб қолганда, мавжуд ичкиликларнинг ҳар нави. Ҳар икки-уч ҳужрага биттадан оқсоч (оқсочлар илгари ёшликлари ҳужрада ўтган хотинлар бўлиб, қариб, ўтмас бўлганларида, яна шундаги ўзга хизматда қолганлар), саройбон ва бошқалар.

Буларга шаҳарнинг чит растасидан, вофурушликдан, атторликдан ўспиринчалар меҳмон бўлгани каби,

кўп меҳмонлар у ҳафтадан бу ҳафтагача бигиз, сўзан қилиб топган-таянганини ҳамёнга солиб чиқадиган ко-сибваччалар, чапанилар бўлади. Самадларни ҳовли юзасида Шарофат оқсоч учратди.

— Кел-а, бўйингдан гиргиттон, Самаджон, сани қайси шамол учирди, нах жиянларинг тоғамиз, амаки-мизни топинг, соғиниб ичагимиз узилди, деб миянхата қилиб юбордилар-ку.

— Амаки, тоға... Ҳа-ҳа-ҳа... Вой номард-ей,— деди Полвон.

Самад юзига улуғворлик, кўкрагига савлат чиқариб:

— Амма,— деди,— Пўтаники бўшми?

— Йўғ-а, айланай гиргиттон, яқиндагина меҳмон кирди, ҳали-бери бўшамайди.

— Холдорники-чи?

— Унинг тоби йўқ. Нах иситмаси десанг, жиззайи кабоб. Қалта-калта йўталади. Қуни кеча саройбони қурғур қўярда-қўямай мени ўшаникида ётқизди. Хўжайиндан буйруқ шу, деди. Қирганимга минг-минг пушаймон едим. Ҳали тер босар, ҳали тер босар, кўрпа-ёстик шалаббо, алаҳлайди, ёш умримни хазон қилганлар, дейди, орсизлар дейди, ман кучсизман, дейди, қани билакларимда бир йўлбарсдай куч бўлса-ю, хўжайинни, аммасини, тоғасини, ҳаммасини тани, этларини бурда-бурда қилсам, дейди. Туфлайди. Эрта билан қарасам тупуги қон аралаш. Ўлиб қолмаса яхши эди, ахир айланай, Самад, тайиб-майибга қаратсалар бўлмайдимми? Хўжайинга айт, гиргиттон!

— Санинг этингни бурда қилар эмишми, ўша номард, ким ўзи ўша?..

— Ўлса битта ошхўр жомадароз кам-да, амма, қани айтинг, кимники бўш?

— Саодат билан Лутфиники, кира қолинглар, гиргиттон.

Иккаласи бурчакдаги ўртача ясамол бир ҳужрага кириб кетдилар. Орада ўн минут ўтар-ўтмас Шарофат амма самоварчига бир талай шишалар кўтартириб, орқаларидан ўзи кирди...

* * *

Орадан бир ойга яқин ўтган. Пойқовоқ кўчаси илгаригича шўх, унда на сипоҳлик, на вазминлик...

Сават-сават бодринглар ўсмали дилбарлардай истакларни чақириб туради. Барра пиёзлар. Қашнич,

райҳонлар кеч кўкламнинг садағалари бўлиб, бир кўтарим гўштнинг интизори, кобили шўрвачилардан ҳиммат сўраб телмурадилар.

Бугун бир неча кундирки, Тошкент алоҳида бир тайёргарлик билан бир кимсани кутади. Ҳар кун деярли Комил даҳвоши, Сойиб юзбоши, ҳатто Мочаловнинг ўзи ҳам Маҳкама, Чорсуни айланиб, мусулмонларга огоҳлик бериб юрадилар.

10 Қаймоқ бозордан тортиб, атторликкача, ундан ширни бозордан тортиб, узун раста, яҳуд раста, вофурушлик, Жанггоҳу Ҳадрагача шиға ясамол. Аҳли раста, аҳли савдо ўз дўконини бақадри ҳол беаган, дўконнинг ўртасида намоз жума савлати билан ҳолвочининг ўзи ўтиради.

Қоровулларда ҳам ўзга вақтда кўрилмаган жонлик, эртадан-кечгача икки-уч қайтадан сув сепган, эркак шупурги қўлдан тушмайди. Раста оқсоқоллари, бозор даллоллари савдо саркорларининг боши икки, оёғи тўрт.

20 Ҳар йўталга беш «лаббай!» — қуён қулоқ.

Маҳаллаларда ҳам шу бесаранжомлик. Эллиқбоши билан маҳалла имоми худди оёғи куйган товуқ. Уймауй кириб «содда» фуқарони безовта қилиб юрадилар.

Ҳали ҳовли йўлагини, ҳали кўча даҳанангни, ҳали кир ўрангни шупуриб тоза қил, деб пойма-пой буйруқ.

Мачитларнинг жиловхонаси, минораларнинг чўққиси укпарли тақия кийган болалар каби қуроқ байроқли.

30 Бугун бирор ердан «озодлик» ёки чўзма-чалпак келмаган бўлса ҳамки, Шашқол домла «махтовбачча»ларнинг чурвақаларига «озодлик» берган, эрта каллаи сарҳарлаб наврўзликка борадиган «ҳай» кийимларини кийиб келишларини буюрган, кўзга кўринадиган «саводли болалар»нинг ўн-ўн бештаси хонақоҳни бошига илиб «нашраҳ» тайёрламоқда.

Таборақ, зул-уло вал-ибтидоний,
Таоло жаддуҳу ан зил-маконий...

40 Янги шаҳарда ҳам шу машмаша, шу бесаранжомлик. Ҳамма ёққа оқ, кўк, қизилдан қурама байроқлар тикилган. Кўча-кўйлар ёғ тушса ялагундай. Бундаги дўкандорлар ҳам ўз дўкон-магазинларини рус таомилида беаганлар. Кўча беткайида бўладиган ҳар кунги очиқ олашовур бозорлар йўқ. Ҳаммол, косиб, бозордан бирор тамаддиқ қилишга тушган қишлоқилар ҳам ҳайдаладилар. Ўрта кўчалардан ҳам от, аравалар юргизилмайди.

Вокзал атроф, Салорнинг кўпригидан тортиб Қайнамагача ипак пойандоз тўшалган, вокзалнинг ичи-тоши, биринчи ва иккинчи класслар, орқа ёқдаги платформаларгача, ҳатто шипларгача қизил-оёқ, така туркманнинг ипак гиламлари билан безалган. Эшик байроқлар, қилич-қалқонлар, икки бошли бургут ҳайкаллари, бут, ой ва юлдузлар билан муҳташам.

Вокзалнинг ўзида ҳеч қандай бегона поезд тўхта-тилмайди. Бошқа шаҳардан келган истасин пассажир, истасин юк поездлари Отчопар, Чилдухтарон тарафга 10 ўтиб бўшанадилар.

Шаҳарда сипоҳлик, оғир бир вазминлик сезилади.

Фақат бир кўча — машҳур бир кўча бу тайёргарликдан хабари йўқ. Унда на сипоҳлик, на вазминлик: тескарисича, бўйдоқ қаҳқаҳа, саёқ ашула, ишвали чақириқ, маст ҳайқириқ узлуксиз ҳукмрон.

Валихўжа эшон бир жуфт йўрға қўшилган извошда кўчанинг ҳар икки бетида тизилиб кетган дўкондорларга таъзим билан келар эди. Устида Бухоро беқасамидан тўн, бошида афғоннинг сурмаранг шоҳи салласи, 20 ичидаги кўк мовут камзулининг ёқасига оқ қатирға қўйилган бўлиб, ёқанинг бирлашган ўринларида тугма ўрнига олтин ҳошияли ёқут салиб тақилгандир. Бу Николай ҳукумати тарафидан Валихўжа эшоннинг бир қатор хизматлари шарафига тақдим қилинган почётний гражданлик аломати эди.

У ғурур ва сипоҳлик билан извошни қоқ «Қосим» номерининг олдида тўхтатди ва честь бериб турган бир унтер-офицер формасидаги погонлига хитобан рус тилида сўзлаша бошлади. 30

— Жаноби олий эрта соат учда вокзалга тушсалар керак. Бу тўғрида губернатор ҳазратларининг айрим фармонлари бўлдимиз?

— Балли, давлатли жаноблари, у баланд мартабалик ҳазратлари куни кеча сартия қозиларига ва эски, янги шаҳар приставларига бу тўғрида эълон қилишни адъютант орқали, хусусан, менинг ўзимга амр қилган эдилар.

— Маълум қилган бўлсангиз керак?

— Балли, давлатли жаноблари. 40

Валихўжа эшон кучерининг орқасига туртди. Арава қўзғалди ва Эржар кўчаси бўйлаб «Тўхтажонбой»нинг номерига йўл солди. Валихўжа эшон извошдан тушиб, кучерига кутиб турмоқни буюрди ва қирқлаб саналган

пиллапоялардан юқори чиқди. У телефон орқали Сайидрахим князнинг уйини чақира бошлади.

— Мен Валихўжа, Сайидрахим уйдадилар?

— Сиз билан Сайидрахимнинг ўзи сўзлашаётибди.

Салом алайкум, хизмат?

— А, ўзингизми? Жуда яхши. Сайидрахим, эрта жаноби олийнинг Тошкент вокзалига тушишларидан хабардор бўлсангиз керак. Бу тўғрида губернатор жанобларининг ҳам қозилар ва приставларга айрим фармонлари бўлган экан.

10 — Дуруст, тақсир, фармонлари бўлган эди, ҳатто айрим суратда менинг ўзимга ҳам телефон орқали маълум қилган эдилар.

— Нима қилдингиз?

— Ҳайронман, тақсир. Ҳар ҳолда, у жанобга қарши сиз билан мендан айрим бир тайёргарлик бўлмоғи лозим эди.

20 — Балли, худди мен ҳам сизни шунинг учун чақирган эдим. Нима қиламиз, аввали шуки, вокзалда гилам, қапа сингари баъзи бир ажнослар етишмай турган эмиш деб эшитдим. Бадалмат дума, Боқижонбойларга айтиб, уйларидаги бутун гиламларини вокзалга чиқаришларини сўров керак. Қапа ўзингизда топилар, деб ўйлайман.

— Топилади. Тагин бошқа боёнлардан суриштириб кўрамиз, тақсир. Мен ҳозир Иноятҳожига одам юборган эдим. Ҳали замон келиб қолар. Бошқаларига ҳам юбораман.

30 — Иноятҳожигами, яхши қилибсиз. Унга айтинг, вокзал атрофларидан бирор дурустроқ ерга беш-ўнта қозон қурдирсин. Солдатларга, шаҳардан чиқадиган муллаваччаларга, домлаларга ўша ерда бир тўй қилиб берув керак. Ишқилиб, бу ишнинг мутасаддилигини унга топширинг.

— Эшитаман, сиз ўзингиз бирор эви билан Юсуф Давидовга одам юбора олмайсизми?

— Нимага энди?

— Ҳалиги асбоб-ускуналар тўғрисида-да.

40 — Хўп, ҳа иннайкейин, Сайидрахим, сизнинг яна бир қиладиган ишингиз бор.

— Эшитаман, тақсир.

— Зарифхўжа қозига хабар беринг, шаҳардан чиқадиган бутун муллалар, имомлар, муллаваччалар ва бошқаларни тартибга солиш унга юкланади, эҳтиёт бўлсин, одамлар янги кийим-бош кийган, озода бўлсин.

Майда-чуйда, қаланғи-қасанғи, эски тўн фуқароларни четлатиб сафга киргизмасин, чунки бу масжиднинг ҳалими эмас.

— Албатта, тақсир.

— Маҳмуд карнайчига буюрув керак, энг яхши сурнайчи, карнайчиларни йиғиб, улар ҳам вокзалга эрта биланданоқ чиқиб, тайёрланиб турсин.

— Ўзи ҳам шундоқ ишларни, айниқса саркорликни яхши кўради, тақсир.

— Қани энди, ўзимиздан келайлик, Сайидрахим, 10 амир жанобларига кўзга кўрингудай бирорта пешкаш қилув керак эди-ку, нима қиламиз?

— Бийлигингиз билади, тақсир. У киши тўғри қаерга тушадилар?

— Бизнинг қўрага-да.

— Йўқ, тақсир, сиздан мен сўраб оламан. Бу галча жанобни мен меҳмон қиламан, қайтишларида сиз.

— Бўлмайди...

— Илтимос қиламан, тақсир.

— Хайр бўлмаса, Сайидрахим, сиз ҳам, мен ҳам 20 эмас, балки номерга тушамиз-да, ҳар икковимиз меҳмон қиламиз.

— Бунингиз маъқул, тақсир.

— Қани, Сайидрахим, сизнинг пешкашингиз нима бўладиган бўлди?

— Сизники-чи?

— Мен эҳтиётдан цирк балетчиларининг бир кунликларини заказ бердим. Иннайкейин... Хайр, қолганини ўшанда биласиз.

— Меники нима бўлсайкин... бирор эви топилиб қо- 30 лар дейман-а, тақсир.

— Сайидрахим, бугун кеч бўшмисиз?

— Бўшман, тақсир, тайёргарчилик бор холос.

— Бўлмаса «Лондон» номерига, 32-хонага чиқасиз.

— Юпатова бордир-а, тақсир?

— Сиз ҳам ўзингизникини ола чиқасиз. Муравьянц Россиядан Бухорога қоракўл учун ўта кета туриб, йўлда қўниб қолибди, девятка билан йигирма бир.

— Валихўжа ака, шу Муравьянцингизга жуда ҳам тобим йўқ-да, шуни бир амаллаб синдиришнинг ҳисоби 40 йўқми?

— Қирқ процент берасиз.

— Йигирма беш.

— Хўп, сиз чиқинг, менинг қўлим ва ўзингизнинг қўлингиз бўлиб, ютуқ ўттиз процент меники, сумма сиздан.

- Маъқул.
- Хайр, кутаман.
- Хайр.

* * *

Зомин тоғларининг кўм-кўк ёнбағирлари, кўз илғамас ерларгачайин этак ёйган майсалари чорвадорларнинг умр бўйи давр сурган бўстониدير.

10 Куни шабада, туни пок изғиринли водийлар — қўйлар, йилқилар дунёси. Қўчқорларнинг бўйдоқ маъраши чўққилар эгаси қарчиғай нолиши билан ҳар кеча бу тик қияларда ўпишади. Юқори кўтарилган сари дунёни кўриш чамбарни кенгайди. Юқоридагиларнинг уфқлари доим кенг.

Остда Қизилқум, Мирзачўлнинг ғарбий этаклари, қуёш ғазоби тагида қолган Жиззах шаҳри, қалъалар, қариялар, касаба, қишлоқлар. Қуш учиб етмас ерларда гунбази Абдулла, Музаффархон сардобалари.

20 Шулардан кўтарилган ҳар ун, ҳар оҳ, ҳар тараннумга маъюс қолган Зомин тоғи Ҳиндикуш тоғлари тизмасининг ичкучёви. Симоб томчили тоғ ирмоқлари Чотқол оралаб узоқ элларга йўл солади. Сувнинг майин бағри тошларни бир-бирига уриштиради. Аслда майинлар учун тош кўнгиллар доим уришиб келганлар. Булоқлар сирли-сирли силжишлар билан ерга қуйлиб, Сирга қўшиладир. Узоқ қирғиз даласининг кулча юзли қизи Орол қўйнига боришга ошиқади. Шу уч минг чақиримли мусофир йўлда Сир — шўх, Сир — саёқ. У пишқириб оқади, ҳовлиқиб чопади, фақат Орол учун. 30 Йўл-йўлакай Мирзанинг чўлига, қуёш ва уюрма, қизиқ қумлардан яратилган мис рангли қизга, ўз танларига Сирнинг айрим қатраларидаги сирларгача сингдириб олишга тайёр турган яланғоч бир маъшуқага қайрилиб боқмайди.

«Шу сувлар дарёлардай оқиб кета олмас эди», дейди, чўпон Абдурахмон, туққан элларга «қур-эй» чалиб, туя боққан Сурхон чўлларига:

Бу элнинг ошиб келдим довонидан,
Жиртилди сағри этигим товонидан.
Туққан элда такадай журайдим,
40 Қувғин қолдим хонимнинг жомонидан...—

дейди.

Бу мисралар Абдурахмонларнинг Сурхон, Қашқадарёдаги камбағалгина деҳқончиликларидан амир Олимнинг зулми, ҳадсиз солиқларига тоб келтира ол-

май, оилаларини отасиз қолдириб, узоқ ерларга иш қидириб келган, чорвадор бойларнинг қароли, бир йилга тўрт эчки учун боғланиб қолган қулларнинг чўзиб-чўзиб мунг билан айтадиган ўланлари. Улар ёмон хоннинг зулмидан қувғин қолганликларини ҳасрат-ла куйлайдилар. Кўклам оқшомларининг ғарбдаги, мотамли хотиннинг дурра боғлаган чеккасидай, қора булутли кўкка қарайдилар. Карвондан ажралган бўталарнинг ёшли кўзлари сингари, зумрад талотумли ирмоқ ҳовуччаларига телмириб, болаларининг оталарини соғиниб, 10 интизорли кўз ёшларини эслайдилар.

Бечоралар, хонларнинг яхшилари борми? Ҳеч арслон бир ғизолнинг мушфиқи бўлганми, ҳеч бир лочин қаноти тагида кабутар тухуми илиганми, ҳеч илон масканига, илон янчилмай туриб, саъва ин қўйганми — билмайдилар...

Оста Қизилқум. Мирзачўлнинг ғарбий этаклари, ўт боши қайтиб қолган, кеч кўкламнинг бир оқшоми, ҳаво булутли.

Зомин тоғларининг этаклари, Жиззах шаҳрининг 20 жимжит станциясидан қўзғалган куръер поезде Ховосга қараб, ундан ўта Тошкентга қараб, ундан ўта Москвага ва Петербургга қараб чопади. Чўлнинг жонлидан ори, бўронли қўйнига тигдай ҳайқириқ, паға-паға тутунлар қучоқлатиб елади. Қоронғи кечанинг қўрқувли қўйнида бир жуфт ханжар каби кўзлари қаблалмилод дostonларининг аждарларини эслатади.

Худди шу кеча каби иккинчи бир ўтмиш кечада, турмуш ҳодисаларига оҳанг қўшиб, давр зулмига бўйин эгиб, Мирзачўлни яёв босиб, Жиззахга киришга 30 мажбур қолган бир шоир кечанинг даҳшати тўғрисида шундай деган эди:

Зим-зиё кечаси чўлда мен ёлғиз,
Қўноғим тарихий сардоба эди.
Узоқдан мунглаган қўққайма ўксиз —
Бу гунбаз бузилган хароба эди.

Кенг саҳро тиккайган юлғундан ўзга
Йўловчи юпатар бир эш кўринмас,
Изғириқ, қуриган чўп-хасни кўзга
Уради, гўёки борлиқ телба маст.

40

Кўк мотам тўнини ўстга ташлаган.
Гулдурос чақмоқлар қўрқитар кишини.
Қоп-қора булутлар ишни бошлаган —
Сел қуйиб, бир даҳшат иржайтар тишини.

Илк баҳор, уловсиз, қалинроқ кийимсиз,
Дастмоя бир эски хуржунки қуп-қуруқ.
Ғужанак бўлганча тикилиб шу изсиз
Саҳрода яшашга қил бўйи умид йўқ.

Ганграган бош билан умрни санаб,
Ҳар нафас бир ўлим, бир ажал кутаман.
Кўқарган някни тиззага тираб,
Чақчайган кўз билан дунёни ютаман.

10

Шу дамда узоқдан бир ҳой-ҳу эшитдим —
Борлиғим бир зийрак қулоққа айланди.
Гўёки эриган қўрғошин ютмишдим,
Кўксимда бир иссиқ тебранниш бошланди.

Дам ўтмай «Жонивор, қурэй, ҳой!» деб,
Саҳрони жонлатган қадрдон бир оҳанг,
Гунбазни ўзига бир қора билиб,
Ендашган бир чўпон эмишким, аранг.

20

Булутли ҳавода ҳулкарни кўролмай,
Бутун кеч йўл кечиб, йўлни йитибдир.
Кенг чўлда бир манзил, бир қўноқ тополмай,
Уриниб, суриниб шу ерга етибдир.

Агар ўша шоир амир Олимнинг саёҳатини устига олиб, яланг чўллар бўйича чопгучи, эрта соат учга Тошкент вокзалига етиш учун пишқириб елгучи бу поезд қаторига қараса:

Шу дамда яқиндан бир наъра эшитдим,
Борлиғим қарорсиз япроққа айланди.
Гўёки бир аждар комига кирмишдим,
Танимда бир қўрқув, янчилиш бошланди...—

30

деб бу кечадан шикоят қилган бўлар эди.
Балли, поезд қатори бир аждар эди. Бу аждар ўз елкасида бир чаёни элтар эди. Бу қатор — амир Олимхон тушган қатор эди.

Агар сиз-бизга ҳам бир имконият бўлса эди-ку, шу чаёнинг маскани — аждарнинг комига кириб, унинг ич тарафини томоша қилсак эди. Фақат бу бизга мумкин бўлмади. Биз кўрганлар орқали келган нақллар бўйича ёзайлик.

40

Поезд паровоздан мустасно олти вагондан иборат. Биринчиси амирнинг ўзи ва икки-уч фоҳиша, уч-тўртта бесоқоллари билан дарбонларига махсус, иккинчиси мулозимлар билан аскарни хосга махсус, учинчиси ва-зирлар, саркардалар, йўл руҳонийлари ва ўзга улуғларига махсус, тўртинчиси ресторан, бешинчиси ошхона, олтинчиси энг зарур юклар учун.

Амирнинг тушган вағони бошдан-оёқ яшил рангга

22

бўялган, сирт тарафдаги ҳар икки биқинига «Ло илоҳа...» сўзлари олтин билан ёзилган, ич тарафига киришингиз билан сизни бир музойиқ олами чулғаб олади. Оёқ остларига аллақандай юмшоқ палослар, энг аъло ипак гиламлар ёзилган. Дарича дарпардалари бир қат шоҳи ва устидан бир қат баҳмал билан тикилган. Эшик ва дераза тутқичлари олтин жилоли кумушдан. Бу ерга бир сари қадам кирган киши эсанкираб қолади. Деворгиламлар, олтин чопган баҳмаллар тўшалган. Тўғаракда катта, қалин ойналар, кенг ялтироқ партўшак ва ёстиқли каравот. Энг аъло юмшоқ мебеллар. Уртада қизил ёғочдан ясалиб, фил тишидан ўймакорлик қилинган тўғарак стол, унинг устида олтин кўндоқли, мрамр дастали, чинни қалпоқли электрик қўл лампаси. Уртада шоколад қутилари, шампань бутилкалари, рюмкалар, қоziқларда қилич, камар, салла, тўн ва бошқалар осилган. Парли диванда бир маъшуқанинг белидан қўл ўтказиб амир Олимхон ўтиради... Амир муллавачча ёқали оқ шоҳи кўйлак, жимжима қирғоқли оқ дўппи кийган. Хотин нозланади... Амир ўрнидан туриб стол устидаги тугмани босди. Купе эшиги бир салмоқдаги осойишта оҳанг билан чертилди.

— Биёед (келингиз.)

Эшикдан бир ўспирин мулозим келиб, икки букилиб таъзим қилди.

— Ба мо қаймоқ биёред, қаймоқ мехўрем (Бизга қаймоқ келтиринг, қаймоқ еймиз.)

Мулозим яна етти мартаба қўлини ўпиб, чаккасига, сўнг кўксига қўйиб, минг турли ҳамду санолар билан орқасига юриб, купедан чиқиб кетди.

Нима қилиш керак? Поезд йўлда. Ховосга етганларича йўқ. Ховосга телеграмма берув учун йўлда тўхтайдиган ярим станция ҳам йўқ. Бухородан чиқишда сафар жабдуғини ҳозирлашда дунёнинг бутун мавжуд ширинликлари, каклик гўштидан тортиб манти қозонгача, пивою коньякдан тортиб носгача, нимаики ейладиган, ичиладиган, кайф берадиган нарсалар бўлса олинган-ку, фақат қаймоқ унутилиб қолдирилган. Поезд ошхонасида энг камида йигирма турли лазиз овқатлар амирга мунтазир бўлиб турса ҳам «у жаноб»нинг орзлари қаймоққа тушиб қолибди.

Мулозим икки ўт орасида қолди. Ё қаймоқ топув керак, ё ўлим! Амирнинг истаги ерда қолуви мумкин эмас. Мулозим ва саркардалар турган вагонда бир ғалаён кўзғалди. Энг охири паровоз ҳайдовчи машинист-

га боришга қарор бердилар, токи келадиган бир разъездда тўхтасин.

Чала-пулча русча сўзлашадиган икки киши вагонлар ичидан ўтиб, энг олдинги вагонга бордилар. Унинг паровозга ёндашган тарафидаги эшикдан бошларини чиқариб машинистни чақира бошладилар. Паровозга ўтув мумкин эмас. Машинист ёрдамчиси тўсатдан келган бу ҳайқириқдан чўчиб, паровоздан бошини чиқарди. У, бирорта эпашанг мулозим ёки мулла танбурда мустаҳаб қилатуриб изга йиқилганмикан, деб ўйлаган эди.

Улардан сўрай бошлади.

— Нима керак?

— Келаси разъездда бир нафас тўхтасангиз экан.

— Нима учун?

— Ховосга телефон қоқамиз.

— Нима тўғрисида?

— Амир жанобларига бир товоқ қаймоқ ҳозирлаб турсинлар, деб.

30 Машинист ёрдамчиси ғазабланди ва ўз ҳиддатини: — Идите к чёрту с вашим эмиром,— деган сўз билан ифода қилди.

Паровоз югурар эди. Ана, у машинист ёрдамчисининг юраги каби ҳайқириб, бир сигнал гудоги берди. Демак, разъезд яқин. Паровоз юриши секинлашди. Машинист паровозни тўхтатмасликка аҳд қилган эди... фақат... вақтинча бир чорасизлик унинг ғайратини сусайтирди.

30 У сезинди: даврнинг шундай разъездлари келажакки, унда тўхтаб-тўхтамаслик амирлар, хонлар, хоқонлар амри билан эмас, балки шу оддий машинист бийлиги билан бўлажак!

У сезинди: ҳозир бир товоқ қаймоқ учун тўхташ мажбурий бўлган шу разъездда, келажакнинг поезди ҳам тўхтаяжак. У ҳам телефон қоқажак. Бухорога телефон қоқажак. Бу гал қаймоқ учун эмас, балки меҳнатлар, аламларнинг ўчи — лоуболи, ҳадиксиз айшу ишратларнинг музди бўлган бир товоқ қонни талаб қилиб амирга телефон қоқажак!

40 У сезинди: келажакнинг ёруғ кунларидан бирида шу разъездлардан телефон қоқажаклар. Бу гал бир кирли тож остига яширинган фоҳиш бир оғизнинг мулойимлиги учун эмас, балки Шимол пролетариатининг босириғидан Шарқ меҳнаткашларига сигнал қоқажаклар!

Машинист муваққатан — бу галча тўхташга мажбур эди. Разъездда тўхтади.

Мулозимлар билан бирга вагондан икки нафар узун тўнли кишилар тушиб, бекат қоровулхонасига югурдилар...

Поезд Ховосга эрта билан соат саккиз яримда етиб келди. Ҳар бир станцияда бўлгани каби Ховосда ҳам қуроқ байроқ тикилган. Станция начальниклари, городовойлар, охранка бўлимнинг кишилари, атроф қишлоқ волостлари, имомлари — ҳаммалари ясаниб, бу кўрикка чиққан эдилар. 10

Станция начальниги қўлига патнис олиб, унга бир лаганда нон-туз, бир товоқда локкидай қуюқ қаймоқни қўйиб, қорнига «Ло илоҳа...» ёзилган вагон эшиги ёнига таъзим билан келди. Фақат амир уйқуда бўлиб, станцияга келганларидан хабарсиз эди. Мулозим, маҳрамлар чиқиб буларни қабул қилдилар. Қаймоқни олдилар. Поезд кўп тўхтамай силжиб қолди.

Амир ўрнидан туриб, чой ичар вақтига қаймоқ ҳозирланган эди. Фақат амирнинг иштаҳаси бўғилиб тургандан, қаймоққа қайрилиб ҳам қарамади. 20

— Мо қаймоқ намехўрем (биз қаймоқ емаймиз),— деган қисқагина бир жумла билан мулозимларнинг бутун меҳнатларини бекорга чиқарди. Поезд шошиб чопар эди. У бугунги соат учда Тошкент вокзалида бўлуви керак. Амир унда бир кеча қўнмоқчи, Туркистон вилоятининг генерал-губернаторини ва Тошкентдаги боёнларни зиёрат қилмоқчи.

Тошкентдагилар ҳам тўзимсизлик билан уни кутардилар. 30

II

Анжаннынг катта мадрасаси.

Кечки куз пайтларининг қисқа кунлари. Қуёш ботар олдида ўзининг кучсиз телмуришлари билан вақт шомга яқинлашганини билдирарди. Шафақ қизиллиги билан мотамзада кўкда парча-парча булутлар ҳаракатсиз тўхтаб турарди.

Соясини ўзидан икки мартабалар узун бўлган баланд миноранинг тепасида юзи ўтмишнинг аллақандай дostonлари билан буришган, бели яшашнинг малоли билан букилган, кўзи шам каби заволга юз тутган чол сўфни қуёш ботувини кутади ва азон айтишга оғзини ростлайди. 40

Мадраса саҳнида гирдак қилиб мисқоли оқ салла-лар ўраган, чит яктақлар кийган бир тўда муллавачча-лар турлиси турли ишлар билан машғуллар. Баъзилари ўртадаги супачада намоз кутиш, баъзилари ўз ҳужра-лари атрофида ош тайёрлаш, баъзилари рўмолчалари-ни елкаларига солиб, сада тагидаги ҳовузчадан таҳорат олиш билан машғуллар.

Булар «келажак» замоннинг «аҳли илмлари». Бу-лардан келажакда фақиҳлар, муфтилар, аъламлар,
10 мударрислар чиқувини кутадилар.

Туркистоннинг турли шаҳарларидан илм излаб, ўн йиллар шу мадраса тупроғини ялаган кўп кишилар, бир муносиб маҳаллага имом бўлганлар охирда.

Шу чеҳрасидан зах тегиб, боши сукунатдан юқори кўтарилишга мажол топмаган турли ёшдаги муллавач-чаларнинг ҳаммаси ҳам «ҳар икки олам»да оқ юз, об-рўли бўлишни ўйлайдилар. Ҳаммалари ҳам «авом» халқ учун бирор забардаст «раҳнамо» бўлишликни ўйлайдилар.

20 Эндиги бахт, давлат ўйнаган кунлар уларнинг хаёли.

Ғафат куз ели мағрур. У жинни. У ҳозирги ҳузури-ни ўйлайди. Тол, терак, чинорларнинг сарғайиб тўкил-ган япроқлари унинг бахти. Тангалар, олтинлар деб ўйлайди хазонларни. Уларни ўйнаб қувлайди. Мадра-санинг гоҳ у, гоҳ бу бурчагига супуриб тўплайди, яшир-моқчи бўлади. Ҳеч кимга ишонмайди. Яна-яна учиради, шупуради бутун тўпалонлатиб саҳн юзидаги хазонлар-ни. Мадраса пештоқида бир тўда кабутарлар ғув-ғув-лаб айланади. Улар доим кишиларнинг боши устида
30 яшайдилар, уларга ҳозирлаб қўйилган хирмонлардан бир кап текин дон бўлса бас.

Сўралсин ўзларидан.

Агар кабутарларнинг тиллари бўлса: «Бизлар одам-ларга ҳулолга сайраб берамиз, биз уларни ўз сайроқ-ларимиздан баҳраманд қиламиз», дея эдилар.

Сўфи ўзининг бундан сўнги яшаши каби умидсиз, йиғлоқи оҳанг билан азон айтиб, мадраса ичидагилар-ни жимликка ундади. Чўзиб-чўзиб айтилган бу азон
40 тингловчиларнинг дилларига оғир-оғир қуюлар эди.

Азон тугаб, бирин-сирин хонақоҳга кира бошлаб, сафлар терилди.

Бир неча қайта ётиб, чўккалаб, туриб ўтирилди. Салом берилди. Фотиҳа ўқилди. Бир қори бола ўзининг кампирларники сингари мунгли товуши билан қуръон

тиловат қилди. Яна фотиҳа ўқидилар. Фотиҳадан сўнг мударрис домла дуои холис учун яна қўл кўтартирди. Бунда бир неча вақтлардан буён чиллашир бўлиб ётган аллақайси бойнинг касалига тангридан шифо тиланди ва энг охири имом минбарга чиқиб, хутба бошлади.

Хутбани тугатгач, хонақоҳни тўлдириб ўтирган муллаваччаларга қараб бир нутқ ирод қилди:

— Қўзичоқларим, эй фуқаронинг болалари!

Худо ўз каломида келтирибдирки, подшоҳлар худонинг сояси деб. Подшоҳнинг ҳар бир буйруғи фарзи 10 айн. Гарчанд подшоҳимиз ҳазратлари ғайри дин бўлсалар ҳам, у жаноби баланд мартабали ҳазратларига астойдил, сидқи ихлос билан хизмат қилмоқлик ва осойишталик билан умргузaronлик қилиб, ҳар беш вақт яамозда у ҳашматмаофнинг дуои жонларини қилмоқлик бизнинг вазифамиздир.

Ҳар кишига давлатни худон таолонинг ўзи беради. Бинобарин, боёнларни ҳурмат қилиш, модомики, уларнинг туз-намакларини еяр эканмиз, тузларига риоя қилиб, бир кун туз ичган ерга қирқ кун салом деган каби 20 ҳар бир амру фармонларига шикастлик билан қойим турмоқлик, аввало худо, дуввум подшо ҳазратлари, севвум биз каби устозларни хушнуд қилғай.

«Мошнинг ўзи ош бўлмас, қул йиғилиб бош бўлмас», деб машойихлар кўп тўғри айтганлар. Мана ўзингизга кўп равшан ва мубарродирки, Мингтепа қишлоғидан аллақайси бир ҳабис, мурдор бир киши чиқиб даъвои эшонлик қилди. Ўз атрофига бир тўда оёқяланг муриду мухлисларни йиғиб ва аларга ажнабий дасисалар кўргузиб ва яна ранг-баранг шайтанатлар барпо 30 қилиб, унинг исмини каромат баён қилиб бош кўтарди. У, жаноби кибриё назар оқпошшо ҳазратларига оқ бўлди. Қани, қўзичоқларим, оқибати нима бўлди?

Яна ҳам у жаноб оқпошшо биздай сартия рўй сиёҳ фуқароларини сийладилар. Бўлмаса бутун Фарғона жавонибини тўпга тутиб, ҳаммамизни ер билан яксон қилсалар, яна амру фармон, инону ихтиёр ўзларида эрди. Гарчи у жанобнинг ғазаблари жунбушга келмади, биргина Мингтепа қишлоғини тўпга тутиш билан кифоят, бир неча юз юзи қораларни қирғинбарот қилиш билангина ниҳоят бердилар. 40

Қани айтинг, қўзичоқларим, бу биздай фуқароларга марҳамат эмасми эди? Яна шукур қилмоқлик керакки, тепамизда соябон бўлиб турган бир неча меҳрибон боёнларимиз, пахтачи, заводчи ағниёларимиз бор эканлар.

Ана шуларнинг илтимослари билан биз саломат қолдик.

Бинобарин, ҳар нафасда чин кўнгилдан аларга ва оқпошшо ҳазратларига хизматни хотирдан чиқармайлик.

Сиз кўзичоқларим, фуқаронинг пешволари бўласизлар, сиз ҳам шу осий авомга насиҳат қилинглар, токи юзларингиз ёруғ бўлғай. Омин.,— деди имом узундан-узоқ дуодан кейин, нутқини тамом қилди. Муллаваччалар хонақоҳдан аста-аста чиқиб ҳужраларига кириб

10 кетдилар.

Бу нутқ, Дукчи эшоннинг Николай ҳукуматига қилган бош кўтаришининг иккинчи ойида, подшонинг жазо отрядлари тарафидан халқ ўртасида «осойишталик» жойлаштириб бўлгандан кейин сўзланган эди.

Вақтики Дукчи эшоннинг Николай ҳукуматига қилган бош кўтаришлари бостирилди, Дукчи эшон ва унинг мурид-мухлисларидан бирталайи остирилди. Анжанининг қулоч етмас чинорлари, қайрағочлари сизга гувоҳлик берсинларки, улар кишилар мурдасидан мева
20 қилганларми? Уларнинг таналарига гуноҳкорларни канои тизимчалар билан боғлаб, устларидан қайноқ сув қуйиб, бўғиб ўлдирганларми? Дарахтлар тилсиз. Улар бу қонли кечмишни билсалар ҳам достонидан лолдирлар. Фақат тарих на тилсиз, на ёлғончи шоҳиддир. У бўлганини айтади — бизлар, сўнгги бўғинларга.

Дукчи эшоннинг бош кўтариши ҳеч қандай бир инқилобий ғояга эга эмас эди. У фақат тактикасиз диний бир хуруждан иборат эди. Шундай бўлса ҳам, бундан чор Россияси ва маҳаллий майда буржуазия ғоят чўчиган эди. Бинобарин, у чор Россиясининг жаҳонгирлик панжаси ва маҳаллий — янгидан ўсиб келаётган майда буржуазия аждарларининг чангалида бир чибин
30 каби бўғилди.

Бу тарихий вуқуотнинг асл қимматини беришни муаррихларимизга қолдириб туриб, демократ сатирик шоир Завқийнинг Дукчи эшон туғёнига қарата ёзган бир кулги шеърини айнан кўчирамиз:

Ҳажви Игчи эшон аз Завқий

40 Солдинг олам аҳлига кўп шўришу ғавго, эшон,
Хайрият, тезроқ еди бошингни бу савдо, эшон.

Омиликдан кашфи жин еткурди бошлаб дорга,
Қилмас эрдннг ушбу иш бўлсанг эди мулло, эшон.

Санга ким қўйган эди қилмоқ тариқат даъвосин,
Эй, шарият ҳукмидан оламда бепарво эшон?

Хориқ одотинг-ла ўтсиз ош пиширдинг томда,
Айлабон рангин «каромат»ларни хўб барпо, эшон.

Аҳли Фарғона тутар маҳшарда домонингни, бил,
Ушбу йил қилдинг зарар ҳар кимга минг тилло, эшон.

Ишни сен қилдинг, балога қолдилар бечора халқ,
Ғўзани сен еб, кесилди бўзчи енги, ё эшон.

Шухратингнинг офати ёлғиз ўзингга тегмади,
Балки сен офат бўлиб, қилдинг вабо пайдо, эшон.

Эй, касофатлик вужудинг наҳсидан Мингтепада
Хонавайрон бўлди бир минг манзилу маъво, эшон.

10

Қанча одам ўлдилар, кўп халқ бўлдилар асир,
Шаръ ҳукми хунига зомин бўлиб сен ҳо, эшон.

Тутмаса Қодирқули мингбоши¹, гар осилмасанг.
Айлар эрдинг бу маҳалда Маҳдиллик даъво, эшон.

Ўт югуртирдинг «каромат» деб қилиб бидъат ўчоқ,
Қилмади бу ишни ҳеч оламда бир тарсо, эшон.

Номуборак мақдаминг Мингтепани қилди хароб,
Гар қадам қўйсанг, чиқарғай дудлар дарё, эшон.

Ҳам бошингга, ҳам...га тегди отган сопқонинг,
Марг сан соҳиб хуруж ўлганга, эй расво, эшон.

20

Ҳимматинг олий экан ушбу ғазотинг ажрига
Борсанг арзир тўхтамай дўзахга сен танҳо, эшон.

Ҳийлагар доғулидай сирти бузуқ, сийрат совуқ,
Бир чўқиб икки қарайтурган олақарго, эшон.

Мунча асбобу алойиқ қолди бошингдан сабил,
Қирғизу қипчоқ кетурган ҳадя ҳам савго, эшон.

Ҳар киши бу шўриши Фарғонадан сўрса нишон,
Завқий айтар: «Жон чиқиб, тарихдур, иғво эшон».

Бу шеър шоир Убайдулла Завқийнинг ўз замонасида рўй берган тарихий ғалаёнга, диний таассубнинг ўринсиз ва ўз кучини ҳисобга олмай кучанишига аталган яхши шеърларнинг биридир. 30

Шоир бу йилларда ҳали ёш эди, нисбатан ижодий маҳорати ҳам бу «хуруж ва ғазот»ни таҳлил қила олишга етарли эмас эди.

Дукчи эшон воқеасидан сўнг Фарғона халқи ўрта-

¹ Қодирқули мингбоши — Андижон ҳукмдорларидан бўлиб, подшо жазо отрядининг бошида турганлардан бирисидир. (Автор *вскартиши*).

сига тушган кулфатлар, Мингтепа ва атрофдаги қишлоқларни «прямой наводкой» — рўпарама-рўпара тўпга тутилиши, буткул хонадонларни, қўрғонларни ер билан яксон қилиниши, кўп-кўп одамларни қирғинга тутилиши, эшонга мухлисликда айбланган кўп беайб кишиларнинг дорга тортилиши, ота-онасиз қолган етим-есирларнинг қишлоқма-қишлоқ бошпана, овқат қидириб тентираб қолиши ва буларнинг устига чор Россияси амалдорлари тарафидан халқ гарданига тўлаш мумкин

10 бўлмаган даражада оғир ҳарбий жарималар юкланиши, ёш шоир Завқийнинг руҳига қаттиқ таъсир қилади. Ахир бу йилларда Завқий бачкана маҳси тикувчи бир камбағал косиб эди, холос.

Шеърда Завқий аламзада халқнинг бутун қалбидан чиқиб келган ғазабини бу «ғазот»га сабаб бўлган нодон, тadbирсиз, худпараст, маккор Дукчи Эшон устига ҳақли равишда юклайди.

Шуниси диққатга сазовордирки, «Дукчи Эшон» тўғрисида ўша замоннинг прогрессив демократ шоирларнинг кўплари ҳам салбий фикрдадилар. Чунончи, Муқимий ўзининг «Баччағар» деган машҳур сатирик шеърда:

20

Этқизиб тилсанг баногоҳ, қорнидан чиқмас алиф,
Саллани кўрган киши дер: «Катта мулло, баччағар».

Шунча қўйнинг пўрдоғу пўстдумбасин ўғурлади,
Тозалаб Мингтепасига қилди савфо баччағар.

Ҳеч кишини баччағар деб бўлмагай, то бул тирик,
Бундан ўзга баччағар йўқ, ўзи танҳо баччағар...—

дейди. Ваҳолонки, Муқимий ёзган бу ҳажв Дукчи Эшон олағовуридан анча йиллар илгари эшонга берилган рўйи-рост характеристика эди. Бу икки шоирдан ташқари Муҳаййир, Нисбатий, Улфат ва бошқалар эшонни мазах қилиб кўп шеър ёзганлар. Аммо тарихни яққол бериё кўрсатишда Завқийнинг сатираси ҳаммасидан устундир.

Шу остирилганлар ичида Мингтепа қишлоқлик пахтачи бой Умурзоқнинг корандаси бўлган диндор Маманиёз ҳам бор эди. Бошқалар қатори унинг чайласи ҳам тўп ҳалқумидан ўтган, озгина рўзғори таланган, оиласи пароканда, кўчага ташланган эди.

40

Бирор паноҳ тополмаган, бошини қаерга уришни билмаган халқ топгани арава, топмагани яёв, шаҳардан шаҳарга ҳижрат қилмоқда, бориб етатурган, мўлжалсиз ҳижратни ихтиёр қилмоқда эди.

Шу муҳожирлардан бир гуруҳи Қўқон — Анжан йўлида, оиласидан ажралган бир етим, карвонидан ажралган бир бўта, чорвадан ажралган бир қўзичоқни ўзига эргаштириб олди.

Бу қиз Маманиёз аканинг қўнғир сочли арзандаси, қора кўзли қулуни, ўн ёшли қизи — Нетай эди.

Муҳожирлар Қўқонга кириб бордилар. Оталар ўғилларини, оналар қизларини танимаган бир мусибат кунда, «эзгилик» учун етим боқмоқ эзгилик эмас, дедилар-да, Нетайни танимаган шаҳарнинг шоми ғарибонига, қон кўзларини ёшлатиб, қонли оқшомнинг қучоғига ҳавола қилдилар. 10

Қўқон шўх ва мағрур эди.

Туркистоннинг бутун бойлари деярли бу ерда ўз бўлимларини очганлар, расталар бўйлаб катта-катта магазинлар, банклар, номерлар, пахта тозалаш заводлари, бойлар, бойваччалар, даллоллар, бариси ҳам юпун жонларни ўз комларига тортадилар.

Қўқон бир олтин гирдобки, унда рақобат кемалари сузади. Кичик қайиқлар ғарқ бўлади, гирдобга тутилади. 20

Унинг тўлқинлари қирғоқлар ўпиб масканлар бузади, тўгаракларни ўз қалбига тўкади, улар чапак ота-ота бўғилади. Гирдобнинг еми бўлади, токи унга ўтириб, бу гирдобга қармоқ солув мумкин бўлсин.

Нетай шу гирдобга тушган эди. У шундай бир улуг гирдоб олдида бир сариқ япроқ каби бемадор эди. У дармонсиз қулочларини ёзиб чапак отар эди.

Нетай узоқ тентиди, ўзининг нинни-нинни панжаларини «сахий»ларнинг меҳри, шафқатига қараб чўза қолди. 30

— Шум қиз,— деди бойваччалар.

Кўзларидан биттасини қисиб:

— Ҳали ғўра,— деди бойваччалар.

— Худо берсин,— деди бойлар, дунё кўрганлар.

Нетай борарга, сизинарга бир паноҳ тополмай, хуфтонгача тентиб юрди. Илик она қучоғида эмас, камбағал отасининг увада, фақат шафқатли кўрпачаларида эмас, ёки тошбағирлиларнинг қучоғида эмас, тошлар қучоғида, дев каби зулмат, Туркистон бойларининг савдо маркази ва маркази ифтихори бўлган Қўқоннинг ғишт кўпригида — кўприкнинг йўловчилардан ҳоли бир кунжида — олтин гирдобнинг қаърида чарчоқ кўзларини юмди. Яёв юриб маддаланган кичик оёқларини қучоқлаб, маъсум уйқуга кетди. 40

У қўрқув билан шубҳа, туш билан уйғоқлик, тушуниш билан телбалик ўртасида ганграган эди.

Эрта билан уни тушунмаган бир тил билан уйғотдилар. У кеча ётган ерида эмас, аллақандай бир ёт ерда эди. Уни бир сариқ хотин силаб-сийпаб уйғотди. Нимага бунчалик юпатди — билмади. Етаклаб олиб бориб, торгина уйнинг бир бурчагида деворга қоқиб қўйилган, жўмраги тагидан бўлган тунука қумғончада ювинтирди. Иннайкейин, тагига сандалча қўйиб, баланд

10 курсининг устида, шиша пиёлада сутланган чой, қора бўлса ҳам мазалиқ нон берди. «Ошай, ошай, кизимка, хорошая кизимка, маники кизимка..» деб гапирарди. Нетай ундан бир мулойимлик, оналик ҳидини анқир, фақат жуда ҳам уқиб етмас эди. Лекин бу сариқ хотин унинг онаси эмас, фақат онасидай юпатар эди.

Нетай, янги онасига телмирди, телмирди-да, хўрлиги келиб йиғлай бошлади. Шу тобда, курсининг бир тарафида боятдан бери Нетайга мулойим-мулойим қараб, куйиниб, қўллари билан «ошай, ошай» қилиб ўтирган мошкичири соқолли киши келди-да, бояги хотин билан икковлаб, Нетайни овута бошладилар, попуқлар, қандлар бердилар.

20

Чойдан кейин, ҳалиги киши ўрнидан турди, қўпол этигини кийди, қоп-қора ёққа бўялиб ётган калта камзулини елкасига ташлади, жуда ҳам эски шляпасини бошига илди, чўнтагидан кўк халтачада алланима олиб, қоғозга ўради-да, оғзига солиб, тутун чиқазди. Шунда Нетай, ўша кишининг ўнг қўлида атиги учта бармоқ борлигини кўриб, таажжубланди. Стол тагига олиб ўз

30 бармоқларини санаб чиқди. Нетайники бешта-ку, нега бу кишининг бармоғи атиги учта?

Тағин бошмалдоқ билан қорамолдоғи йўқ. Уша киши тугунни ўраётганда жуда кўп уринди. Нетай бунга жуда ачинди. Бориб ўраб берай, деб ўйлаган эди-ку, тағин уришиб бермасин деб қўрқди. Мошкичири соқолли киши тикка турганича сариқ хотинга алланималарни гапирди, Нетайни кўрсатди. Иннайкейин чиқиб кетди.

Сариқ хотин Нетайга алланималарни гапирар, сочини силар эди. Нетай ҳам унча-мунча элакишиб кулар, баъзан ўз тили билан уни-буни кўрсатиб, сариқ хотинга саволлар берар эди. Улар чой ичиб бўлдилар. Сариқ хотин дастурхонни йиғиштириб олди. Нетай ҳам стакан, қумғон (тунука чойнак)ларни йиғиштириб, ёрдамлашган бўлди. Иннайкейин баланд фишт ўчоққа олов

40

ёқиб сув исита бошлади. Сув иссиқ бўла бошлагандан кейин тунока тоғора келтириб, Нетайни ечинтирди. Нетай аввалига уялган эди, хотин уни қўймади, чўмилтирди. Жуда ҳам тоза қилиб, совунлар суртиб ювинтирди-да, тоғорадан чиқариб артди, битта олачага Нетайни ўраб, ўтқизиб қўйди. Иннайкейин сочларини таради ва қайчи олиб келиб, Нетайнинг жамалакларини қирқди. Шу ерга келганда Нетайнинг яна хўрлиги келиб йиғлай бошлади. «Эсизгина жамалаг-эй!..» қишлоқдаги ўртоқлари энди Нетайни «Қал қиз», деб чақирадилар-да, аяси кўриб қолса, тоза уришади, эсизгина жамалаги... Сарик хотин бунга яна алланималар деб, юпатиб, яна ўз билганини қилган эди. Нетай жамалагини ўйлаганда унинг «аза»си янги бўлар эди. Хотин чўмилиш, соч қирқиш тугагандан кейин, Нетайни каравотга ётқизиб, устига кўрпа ташлади. Нетай аввал ўксиб-ўксиб ётди-да, ухлаб қолди... Бу галги уйқу чинакам ҳордиқ олиш уйқуси эди.

Бу Фани бойваччанинг Қўқондаги пахта тозалайдиган заводининг ишчиси Семённинг оиласи эди. 20

Семён Фани бойвачча заводининг жин машинасида йигирма етти сўм ойлик билан ишларди. Унинг уйланганига йигирма беш йиллаб вақт ўтган, орада икки болалари бўлган бўлса ҳам, ўлиб кетганлар, бу эр-хотин бефарзанд, рўзгорлари фақир. Қелимлари эса кундалик маишатни минг қийинчилик билан қоплар эди. Бир қур Семённинг хотини ҳам заводда қоп ямаш учун ишга кирган бўлса ҳам, оёғига той пахта тушиб кетиб майиб бўлган, ўшандан буён тирикликнинг бутун оғирлиги Семённинг гарданига юкланган эди. 30

Ҳар куни Семён эрта соат еттида ишга кетганча, кеч соат бирларда уйига қайтар эди. Кечаси ёшт кўприкнинг ғарб тарафидан ўтиб, бир бошига етганда, сой лабида бир шарпа сизди. Синчиклаб қаради, бир бурчакда бир қоралиққа йўлиқди. Шу қоралиққа қараб туришда мохоркасини ўради. Гугурт чақиб чекди ва шу гугурт ёруғи билан қоралиққа қараб борди, тимискиланди.

Бола!

Яна битта гугурт чақиб юзига телмирди: 40

Гўдак бир қиз!

Уйғотиб кўрди — уйғонмади. Семён бу боланинг — айниқса, ёшгина бу қиз боланинг бу ерга келиб қолиши тўғрисида узоққина фикрга толди. У шу гўдаккина борарга жой, сиғинарга макон топмай, оч-наҳор, мушфиқ

бир мураббийсиз ётган пайтда, боёнлар меҳмонхоналаридан кўтарилган айш-ишрат яллаларини тинглагандай, ҳашаматли ресторанларнинг фаҳш ҳаволаридан сармоя жаранглари, сатангларнинг ишва ва нозлари қулоғига ўрнагандай, бойваччалар чаманининг гулдасталаридан разолат ҳидларини исласандай сесканди. Қизга бир ачиниш билан телмирди, мушфиқ бир нигоҳ ташлади. Семёнда оталик ҳисси, болалари тириклигида, ўшаларга сақлаган ҳис, уларнинг ўлимлари билан ўлиб, кундан-кун унутилиб бормоқда бўлган қадрдон ва лаззатли бир ҳиснинг қайтадан тирилгани сезилмоқда эди. Унда Нетайга қарши чинакам бир оталик туйғуси барпо бўлган эди. Қизни астагина кўтариб, уйга олиб борди.

- 10 Тун кечада эрининг шундайин «кутилмаган қадрли кўноқ» билан қайтганини кўрган хотини, аввалига эридан ранжиди. Рўзғорига ортиқча юк кўтариб келганидан эрини койиди. Барибир улғайиб, катта бўлганда ҳам мусулмон боласи бўлганини айтиб, ҳеч қачон ўз болаларидай бўлмаслиги тўғрисида эрига уқтирмоқчи бўлди. Фақат Семённинг ўз фикрида қойимлиги хотинини бўшаштирди. Рус, мусулмонда гап йўқ, фақат уни тарбия қила билиш керак. «Ҳар тойча ҳам ўз сув ичган булоғини мақтайди, агар биз буни тарбия қила олсак, ўз боламиздан ҳам зиёда бўлади», деб хотинига қаноат ҳосил қилдирди. Хотини («сарик хотин») ҳам шу пайтдан бошлаб Нетайга чин оналик кўзи билан қараб, парвариш қила бошлаган эди.

- 30 Қимсасиз Нетай, янги онанинг қўлидан биринчи стакан чойни ичган кунидан бошлаб янги бир мушфиқ оиланинг Наташаси бўлиб яшай бошлаган эди. Семён Наташани ўз қизи қилиб тарбия бера бошлади. Нетай ҳам тез орада янги ота-онанинг урф-одатларига кўникиб кетди, илгари тил жиҳатидан бўлган англашилмовчиликлар аста-аста йўқолиб, ўртага аниқлиқ ва баҳамжиҳатлик ўрнашиб бормоқда эди. Ёш ва дала ҳавосида етишган ниҳол зеҳн ҳар бир янгиликни ўзига тез қабул қиларди. Нетай ҳам тўққиз ойга бормасдан ўртача даражада русча сўзлаша бошлаган эди. Уни даси Семён, Русско-туземная мактабга Наташа Семён қизи қилиб, киргизиб келди. У, мактабда ва уйда олган тарбиялари билан ўсиб бормоқда эди.

Орадан тўрт қовун пишиғи ўтди, далалар тўрт гал чигит ютиб, тўрт гал пахталар гул очди. Ғани бойваччанинг заводиди ҳам тўрт мавсум пахта қабул қили-

ниб, машиналар тўрт йилнинг тўрт зовталанган мавсу-
мини ўтказди. Ғани бойваччанинг капиталига ҳам тўрт
гал (ора-чораларидан ташқари), улгуржи-улгуржи да-
ромадлар келиб қўшилди.

Нетай ҳам бу гал билан тўрт имтиҳон бериб, ибти-
дой мактабни битирди ва чинакам бир рус қизига
айланди.

Орада яна бир йилдан мўлроқ вақт ўтган. Нетай
янги оилага келиб кирган кунидан бошлаб ўтган бу
сал кам олти йил ичида, Семён ҳам, онаси ҳам анча 10
гина қариб қолганлар. Айниқса, Семён машинанинг
майда бўлақларига унча ўткир кўз билан қараб, ишлай
олмаганидан, бир гал машинанинг бир тароғини син-
дириб қўйиб, қирқ уч сўм штраф тўлаган, кундан-кунга
дармонсизланиб хўжайинлар олдидаги йигитликда топ-
ган обрўлари тубанлашиб кетмоқда ва уни бу кун бўл-
маса, эрта заводдан ҳайдалиши хавфи қўрқитмоқда
эди.

Бир куни кеч кутмаганда заводнинг тарозибони хо-
тинининг туққани учун ақиқа қилиб бермоқчи бўлди. 20
Меҳмонлар орасида қари Семён ҳам майда-чуйда иш-
ларга қарашиб турар, деб айтилган эди. Дарҳақиқат,
у шундай улуғ тантананинг майда-чуйдаларига қара-
шиб берди. У бунинг муздига сийланди. Ғани бойвач-
чанинг кучери, хос ул-хос йигити, ҳар яғринида киши
ўтирадиган, чорпағил, кўкраги очик Полвон — ҳар учо-
ви оғилхонанинг бир тўрида ичдилар, едилар, бошлар
қизиди... Ўтгандан, кетгандан гапиришдилар, гап айла-
ниб Дукчи Эшон воқеасига тақалди, бу тўғрида ҳамма
ўз билгани, ўз кўргани «ажойиб»лардан сўзлади. Орада 30
бўлган сўзларни кучер гоҳ русчага, гоҳ ўзбекчага тар-
жима қилиб, бир гал Полвонга, бир гал Семёнга чала-
чулпа тушунтириб ўтирар эди. Семён бу сийланишлар-
дан анчагина қизиқ қолганлигидан, соддадиллик билан
ўз қизи Наташанинг воқеасини ҳам айтиб солган эди...
Семённинг бутун гапларига Полвон писанд қилмай қу-
лоқ солар, аҳён-аҳёнда кучерга қараб:

— Бу хумсанг билан ўзинг тиллашмасанг, маники
не панемай, ҳа-ҳа-ҳа...— деб кулиб қўяр эди. Семён ўз
қизи воқеасини тугатгач, Полвон сал дик қулоқ бўлиб, 40
тузатиниб ўтирди ва кучерга қараб:

— Бунингга айтиб қўй, ҳой номард, дегин, Полвон
яқинда Тошкентга борар эмиш дегин, қайтиб келганида
яна шунақа бир ўтириш қиламиз, дегин, Полвон Тош-
кентга, дегин, Аҳмад полвонга тараф бўлиб кетаётибди,

дегин. Номард, худо дегин, омадини берса, дегин, катта зиёфат қилиб беради, дегин. Қани, номард, шу бўбайингга манинг гапимни ҳужжат қилиб кўр-чи,— деб кучерни қистаб қўяр эди..

Бу меҳмондорчиликдан уч ой ўтганда, бир кун эрта билан Семённинг эшигини бир киши чақириб келди. Улар эшик очдилар. Келувчи дароз, яланғоч кўкраклик, ориқ юз, қирра бурун, ботиқ кўзли, ҳаккари этикли, қўша-қўша беқасам тўнлар устидан икки-учта шоҳи

10 белбоғини устма-уст боғлаган бир йигит эди.

У Семён билан чала-чулпа русча сўзлашди. Натижа маълум бўлди. Бу йигит Тошкентдан келган эмиш, бир неча йилдан буён ўз жияни бўлган Нетайни қидирар эмиш. Суриштириб юра-юра, ўз жиянининг дарагини шу ердан олган эмиш, эндиликда шуни ўзи билан қайтариб олиб кетгани келган эмиш.

Семён энг аввалига бу гапни эламади-да, келувчини олдига солиб ҳайдади, ҳатто бу хабардан хотинини ҳам, Нетайни ҳам огоҳлантормади. Фақат орада уч кун ўтгандан кейин унга мусулмон қозисидан чақириб қоғози келтирдилар.

Қўқоннинг Ғишт кўпригидан эски шаҳарга тушиб кета беришда ўнг қўлда маҳобатли бир мадрасанинг дарвозасига йўлиқасиз. Бу мадраса вайрона тоқининг чап кунжида қари бир ўргимчак ўз тўрларини ёйган, ярим совуқ ҳаводан акашак қанотли пашшаларни тугиб олиб ем қилади.

Кўчадан кечган карвонларнинг от, эшаклари тугидан ўрлаган тўзонлар ўргимчак уяларини қоплаб, бир чипта қоп ҳолига келтирган.

Баҳор шабадалари мадрасанинг жиловхонасида тумтароқ билан айланиб, икки табақалик ўрик эшикни харсанг бўсағаларга келтириб уради. Гўё уни ёнғоқ чаққандай парчаламоқчи. Эшик ғажир-ғужурлари билан зорланади. Шабада яна тентакланади ва мадраса саҳнига киради-да, гир айланиб қирқлаб саналган ҳужраларнинг деразаларини чертади. Яна орқасига қайтади, тигизлик билан кўчага чиқиб кетмоқчи бўлади. Йўл-йўлакай ўргимчак торларига йўлиқади. Унинг ип-ларини узади. Бир эркинлик билан шўралаган ғиштарларни ерга олиб уради. Яна улуғвор илгарилаш билан кўча бўйлаб зир изғийди, қум аралашган қора тупроқни тўзонлатиб чопади.

Тоқининг ўргимчак уясидан тубанроқ бир ерида эски бир тунукага (патнис эканлиги тахмин қилинади) «Қозихона» деб ёзиб қўйилган.

Семён ана шу эшикдан кириб бориб, энг илгари қозихона мирзаларига йўлиқди, ундан атиги уч соат навбат кутиб, қозининг ўз ҳужрасига кира олди. Семённи, чеҳрасидан зах тепиб турган бир чол билан, Нетайга тоғалиқ даъво қилувчи ва Семёндан илгарироқ келиб, қозининг пинжида мўлайиб ўтирувчи йигит қарши олган эди. Бояги чол Семёнга жой кўрсатди, у ўтирди. Битта тилмоч чақирдилар-да, масалани тушунтира бошладилар. Шундайки: бир мусулмон қизини ҳалигача ҳеч кимга билдирмай сақлаб, ҳам уни чўқинтиргани учун, қизнинг исмини Наташа қўйиб мусулмонларни ҳақорат қилгани учун унинг тоғаси тарафидан Туркистон музофот губернаторига шикоят аризаси билан бирликда билдирибдир. Генерал жаноблари ҳам Тошкентдаги кўп обрўйли ағниёларнинг восита бўлганликларини назарда тутиб, бу даъво ишини тезлатмоқ ва мусулмон фуқароларининг осойишталикларига ва уларнинг барҳақ динларига халақит бергувчи бундай ҳодисани тезлик билан бартараф қилинмоғи ва Семён Антонович гарчанд ўрис бўлса ҳам, унга лойиқ жазо берилмоғини амр қилиб, ўзларининг баланд мартаба ва шонли буйруқларини, ғуломи ҳалқа ба ғўш бўлган адъютантларига эълон қилибдирлар. Адъютант жаноблари ҳам бу фармони олийни бажо келтириб, Қўқон шаҳар қозисига ва пристав бошлиғига тазкира ёзибдиларким, ўша Семён қаерда бўлса-бўлсин ва унинг қўлидаги қиз қай ҳолда бўлса-бўлсин, зўрлик билан ўз шаръий тоғаси Самад Асад ўғлининг амну амонига топширилсин, деб ва яна қизнинг қочирилмоғи мумкин бўлмасин учун бу буйруқнинг қатъийлигини яна таъкид қилибдилар.

Семён генерал-губернатор орқали Қўқон қозиси ва приставларига келган бу буйруқнинг радди учун бир қатор жавоблар бермоқчи бўлган эди, қози унга қулоқ ҳам солмади, бир ишорат билан чақирилган уч йигит (қози городскойлари) Семённинг қўлтиғидан олиб, уйига жўнадилар. Орада бир соатлар ўтмай Нетайни, бу оний фалокатдан ҳангу манг бўлган муштипар, кўзлари йиғи ва қўрқувдан олазарак бўлган шўрлик қизни келтирдилар. Унинг орқасидан Семён ва хотини бор кучлари билан қизларининг мудрофааси учун юлқишган бўлсалар ҳам, йигитлар тарафидан рад қилинганлар, агар бундай тўполон қиладиган бўлсалар, қамалиш билан қўрқитилганлар.

Нетай қозихонага келган онидеёқ, тоға ўрнидан

кушод туриб, у билан кўришган бўлди. Йиғламсираб, меҳрибонлик қилган бўлди, дарров устидаги шоҳи чопинини ечиб, «жияни»ни номаҳрам кўзидан яширмақ учун устига ташлади. Энди қози ҳужрасида чопон ёпинган ва йиғидан ўпкасини тутиб ола олмаган Нетай, ғолибият қозонган мағрур Самад ва жаноби генерал-губернаторнинг амри олийларини бажариш билан боши кўкка етиб кетган қози — учовигина қолган эдилар.

- 10 Қози аввалига Нетайга насиҳат қилди. Йиғиси тўхтамагач, қўрқитиб дўқ урди. Иннайкейин калимаи шаҳодат арз қилди, яъни ўзга диндаги кишининг мусулмон бўлмоғи учун айтилмоғи лозим бўлган аллақандай жумлаларни ўқиб, Нетайга ҳам буларни такрор қилмоққа қистар эди. Нетай илгари буларни ўқимоқдан бўйин товлади, зўрлай бергач, тили келмаса ҳам қозини таъқиб қилди. Қози Нетайни юпатди, энг охири мартаба, генерал-губернаторнинг фармонига илова ўлароқ тоғасидан Нетайга, калимаи таййиба ва намоз, рўза рукнларини ўргатишни, шу бугундан бошлаб Нетайни паранжи остига олмоғини тайин қилди. «Тоға» қозига муҳрона (гўё хизмат ҳақи) узатди-да, чиқиб кетдилар.

- 20 Семённинг оқибати нима бўлди — билмадик, фақат «дин бузувчи қиз ўғриси бўлгани учун» заводдан ҳайдалгани бутун Қўқонга доврўқ бўлган эди. Наташа ҳеч танимаган «тоғаси»нинг орқасига паранжи ёпинтириб, қўшиб юборилган эди. Нетай паранжига ўрганмаган, унинг ранжига кўнмаган, инжу каби мусаффо ёшларини оқизиб, янги қафаснинг майда тўрлари орасидан, 30 Қўқоннинг тарақ кўчалари билан хайрлашар ва икков бўлиб вокзалга чиқиб борар эдилар.

- Нетай «тоға»сининг жуда бадавлат эканини Қўқондаёқ билган эди. Ҳар беш қадамга ҳам извош ёллаш, кўзга кўринган мева-чеваларни ейилса-ейилмаса ола бериш, плацкартли вагонга миниш пулдорларнинг иши эмасми? Мана энди Тошкент вокзали. «Тоғаси» бунда ҳам жуда обрўли кишига ўхшайди. Бундаги извошчиларнинг ҳаммаси деярли буни танисалар керак. Нега бўлмасам ҳаммаси: «Бери кел, Самад!» — деб чақиради. Улар ҳеч нархини ҳам суриштирмай извошга тушдилар. Извошчи тоғасининг «уйи»ни биладими, қаерга ҳам деб сўрамади. Орада ярим соатлар ўтар-ўтмас Нетайлар тушган пар отли извош ҳашаматли бир бинонинг олдида тўхтади. Бу бино тоғасининг уйими? — Йўқ.

Агар тоғасининг уйи бўлса нега унинг тепасига зарҳали хат билан «Лондон» ресторани деб ёзилган?

Балки тоғаси номерда турадигандир. Нетай бир-бирига зид бўлган бу фикрлар билан курашиб, «тоғаси»нинг орқасидан, ўнлаб зиналарни босиб, ичкари кирганини ҳам билмай қолди. «Тоғаси» йўл-йўлакай, бир талай калитларни тахтачадаги номерланган миҳчаларга осиб, қўриқлаб ўтирган бир семиз хотинга учрашдилар. У буларга бир илжайиб қаради-да, 16-номерли калитни олиб берди. «Тоғаси» яна йўлловчи. Бир уйни очиб кирдилар. Қўлдаги кичкина тугунчаларни қўйдилар. Бу хонанинг ичи мебеллар, каравотлар, ҳавойи рўзғор асбоблари билан безатилган эди. Нетай янги, учинчи турмушнинг биринчи маскани бўлган бу уйнинг ҳар бир қозигигача шубҳа билан синчиклаб қарар эди.

«Тоға» Нетайга илжайиб қаради:

— Мана, сингил, уйга ҳам келдик. Бундан кейин бунда сиз турасиз.

Нетай, «тоғаси»нинг кўзларига савол назари билан қаради. Ва: «Сиз-чи?», деб сўрашга ҳам улгура олмади. «Тоға» эшик тарафга қараб йўл олди ва:

— Қолган гапларни кейин гаплашамиз, мен ҳозир келаман, жиян, деди-да, чиқиб йўқолди. Орадан чорак соатлар ўтди. Эшик очилди. «Тоғаси» яна бир семиз, қирқ ёшларга борган, қириқ соқол, ўсиқ мўйловли, чаплаш қошли бир киши, яна битта кампир хотини бошлаб келди. Кампир кемшик, тишқоли суртилган тишли бурушиқ оғизларини ирвайтириб кулди-да, бир «тоға»га, бир хўжайинга қаради ва:

— Санами орастадай юзи — қизил олма, бўйи — суқсур, қошми қалдирғоч қаноти, бекамикўст,— деди ва:— Кела қол, опанг бўйингдан гиргиттон бўлсин,— деб Нетайни кучоқлаб кўриша бошлади. Хўжайин бир қўли шимининг чўнтагида, бир қўли билан мўйловини қайириб тишлаб, «тоға»га қараб, чап кўзини қисди-да, кампирни Нетайнинг олдида қолдириб, ҳар икков ташқарига чиқиб кетдилар.

Кампир Нетайнинг ҳеч тушига ҳам кирмаган бойлар, бойваччалар, дюжина-дюжина атир-упалар, олтинлар, дутор-тамбурлар тўғрисида мақтаниб-мақтаниб сўзлар ва унинг елкасига қоқиб:

— Шундай ноз-неъматли кунларда энахонингни унутиб юбормагил, ўргулай Нетайхон,— деб аллақандай «жаннатлар»дан ҳисса чиқармоқлигини тама қилар эди.

Нетай ундан на бир савол сўрар ва на бир саволга жавоб берар эди. Кўз ўнглари қоронғилашиб, ўзини тубсиз бир чуқурликнинг ёқасида, кучли арслоннинг қонли чангалида ҳис қилгандай бўлур эди. Орадан яна бир неча соатлар ўтди. «Тоға»дан дарак йўқ. Нетай боядан бери жавраб ўтирғучи «энахон»га жаҳл билан қаради ва:

— Тоғам қаёқдалар?— деб сўради. Кампир яна ялтоқланиб, разилланиб, Нетайнинг қоши устига тўзғиб
10 тушган кўнғир сочларини ивишиқ бармоқлари билан тараб, орқасига ёзар ва:

— Оҳ, соддагина Нетайхонгинам-а, омон бўлсанг, бундай улуғ даргоҳда тоғаю, хола, аммаю амакидан кўпи борми, гап сенинг лобарлигингдаю, меҳмонларни ўзингга ағдариб ола билишингда,— деяр эди.

Нетай ўзининг ҳозирги ҳолига аста-аста тушуна бошлаган ва биринчи қайғу ёшлари ғариб кўзидан узилиб, сариқ бўёқли полга думалай бошлаган эди...

Нетай янги ошёнда маскан қурган куннинг эртасига
20 га Бухородай «улуғ» бир ўлканинг «зилли султони, ер юзидаги жами мўмин-мусулмонларнинг қўғирчоқ хоқони, амирул-мўминин, шаҳаншоҳи муслимин» Сайид амир Олимхон Ғозийнинг Тошкент вокзалига тушиш тантанаси бўлган эди.

Амирнинг ўзи бир тўда маҳрам, саркарда амиру умаролари билан қорнига олтиндан «ло илоҳа...» ёзилган вагондан Тошкент вокзалига, Туркистон боёнлари ва саркардалари тарафидан солинган ипак пойандозга қадам қўйган эди. Шаҳарнинг бутун боёнлари, уламолари — зарёқа тўнли, тилла медалли почётний гражданинлари, борингчи, Шашқол домланинг
30 «махтоввачча»ларигача, бир тарафда губернатор, полицмейстер, бир қанча рус савдогарлари казак аскарлари билан ҳаммалари ҳам нон-туз қилиб, пешвозга чиққан эдилар.

Станцияда бир қур бутун расм-русмлар бажарилди, ҳар ким ўз рутбасига қараб, олдинма-кетин амир Олимнинг саломатлиги учун нутқлар ирод қилди. Амир камоли виқор ва салобат билан станция платформасидан юриб, вокзал ичидан ўтиб, эшикка келганда, унинг пойқадами учун Тупроққўрғондан шодлик замбараклари отилди.
40

Амиру умаролари билан бир-бир босиб, илгаридан тайёрланган извошларга туша бошладилар. Энг илгари офицер ва парад бошлиқлари, музыка, ундан ке-

йин губернаторнинг аскари хоси, уларнинг орқасидан губернатор, амир Сайидрахим ва Валихўжа эшон сингари мўътабар зотлар тушган извош ва уларнинг қўриқчилари... Уларнинг орқасидан мартаба ва мансабларига қараб орқада қолганлар. Улуғ издиҳом аста-аста Пиёнбозорга қараб юрмоқда эди.

Халқнинг оғзида юрган овозаларга қараганда, амир бугун Сайидрахим князнинг меҳмони эмиш, Сайидрахим ўз меҳмондорчилигини «Лондон» ресторанида ўтказар эмиш...

10

Ушбу сатрларни ёзувчи ўша меҳмондорчиликнинг маҳрами асрори бўлолмаганидан, унда бўлганларни эшитибгина ёзади. Сайидрахим ўз амирига бир муносиб тортиқ учун Нетайни иллаган экан. Бунинг учун номер хўжайини Қоракўзга икки минг сўм тўлаган экан, амир ҳам ўз мухлиси Сайидрахимнинг бу «күюк» меҳмондорчилиги бадалига Бухоро қоракўлчилигининг бутун инону ихтиёрини Сайидрахимга топширибди ва бунга ишорат ўлароқ, ўзининг олтин медали билан Сайидрахимнинг кўкрагини безабди...

20

* * *

Амир Петербургга ўтиб кета туриб, Тошкентда бир кеча қўнганига бу кеч баҳор икки йил тахт тўлган эди. Пойқовоқ кўчаси илгаригича шўх. У ҳар қандай баҳра ва ҳар қандай ташвишдан беҳабар ишлар эди. Унда на сипоҳлик ва на вазминлик: тескарисича, бўйдоқ қаҳқаҳа, саёқ ашула, ишвали чақириқ, маст ҳайқириқ ёппасига ҳукмрон, кўча бўйлаб ширали, фақат ачимсиқ бир ҳид анқирди.

Пойқовоқни босиб, Салорга қуйғувчи ариқ ҳам баъзида кечанинг уятидан, баъзида бу кеч бўлиб ўтган ваҳшат ва жиноятнинг шиддатидан қизариб, буғриқиб оқишда давом қилар эди. Ана худди шу кун вақт асрдан шони ғарибонга оққан бир пайтда, Сайидрахим князнинг саман йўрға қўшилган извоши «Лондон» номерининг эшигидан аста йўрғалаб ўтар эди. Ичкари тарафда эшитилмоқда бўлган бир тўда бадмаст хушомадлар ичида фиғонли, фақат маҳзун бир ашула хотинлар овози билан, Фарғона ялласига мослаб айтилар эди. Ундан Сайидрахим князнинг илғаб қолгани:

40

Тўзмайин мен бу аламга хору зор ўлдим нетай,
Очмайин бир ғунча сўлган навбаҳор ўлдим, нетай?

Ғафур Ғулом қаламкаш ҳамкасблари Абулқосим Деҳотий, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Шокир Сулаймонлар билан.
1935 йил.

Ҳар гунафша сабз барги бирла хандон бу кеча,
Топталиб қолган хазондай бевиқор ўлдим, нетай?

Тиғи мужгоним билан дилларни вайрон этмайин,
Марҳамат, деб ҳар қилич тиғин ўпор ўлдим, нетай?

Билмайин андишани, сарви қадим дол этдилар,
Ҳар қадамга маскану ҳар «дўст»га ёр ўлдим нетай?

Маймену махмурмен, махмурлар маъшуқи мен,
Ҳар кумуш нохуннинг зарбига сетор ўлдим, нетай?..—

10 мисралари эди. Сайидрахим улуғворлик билан жил-майди ва ўз-ўзига:

— Ёввойи қиз кўникиб қопти. Амир жанобларининг олдиларида сал бўлмаса шарманда қилаёзган эди,— деб ғўнғирлаб қўйди ва ялт этиб кўкрагига қаради. Уни, Сайидрахимнинг оқпошшога қилган бир тўда хизматлари эвазига келган медаллар билан бир қаторда, еттинчи ўринни амир Олимхон тарафидан берилган ва устига «ло илоҳа...» ёзилган олтин медал эгаллаган эди.

ТИРИЛГАН МУРДА

Ҳадеб зарбдорларни мақтайвериш ҳам зериктиради. Ора-сира ялқовларни ҳам «мақтаб» туриш керак. Мен бу гал бир ялқовнинг бошидан ўтганларини ёзмоқчи бўлиб қолдим. Мендан илгари ҳам ялқовлар тўғрисида ҳикоя ёзган кишилар ўтган. Чунончи: «Алиф лайла ва лайлата» деган бир китоб бор. Буни бизда «Минг бир кеча» деб атайдилар. Шу китобни тўплаган киши ўзининг китобидаги бир талай хаёлий ва қизиқ халқ ҳикоялари қаторига «Абу Танбал» деган бир ялқов йигит ҳақидаги ҳикояни ҳам тиркаган.

«...Хўш десангиз, Бағдод деган шаҳарда Абу Танбал деган бир ялқов йигит ўз онаси қошида яшар экан. Онаси топиб келган овқатини ҳам чайнаб оғзига солса, ютгани эринар экан. Доимо ёнбошлаб ётар экану, ўрнидан туришга ҳафсала келмас экан. Мабо-до қўлтиғидан кўтариб, тикка турғизиб қўйсангиз, қадам қўйишга ботинолмас, зўрлаб қадам қўйдирган чоғингизда ҳам оёқлари бир-бирига чалишиб йиқилар экан...». Хуллас, шўрлик Абу Танбал тўғрисида «Алиф лайла ва лайлата»ни ёзган киши оғзига келган ма-замматни аямаган.

Дарҳақиқат, кечагина кўча-кўчаларда чирик диннинг ўлик рукнларини талқин қилиб юрган қаландарлар, турли заҳар, оғулар — наша, афюн, кўкнори ва бошқаларга банд бўлганлардан туғилган, эси кирди-чиқди бир гуруҳ одамлар, турли юқумли касаллардан шикастланган ярим кишилар — булар эски турмушнинг яратган типлари — қайси Абу Танбалдан қолишади?

Мен ёзмоқчи бўлиб турган ҳикояни қаҳрамони ҳам ўша эски замоннинг сирқинди типларидан бири эди. Бироқ унинг кечмиши мана шундай:

...Бир бор экан, бир йўқ экан, кўк гумбазнинг тагида ер тарвузининг устида инқилобдан илгари ҳам Андижон деган бир шаҳри азим бор экан ва бу шаҳарга теварак-атрофдаги бир талай қишлоқлар ҳам

қарашли экан. Қишлоқлар, жамоалар шунчалик кўп эканки, агар ҳар қишлоқ бир четандан қовун ортиб келса, Андижондай шаҳри азимнинг Чархфалак деган катта гузари жуда томоша бўлар экан. Агар ҳар қишлоқ бир саватдан анжир келтирса, Андижоннинг узум бозорига кирган киши маза қилиб чиқар экан.

- Ана шу қишлоқлардан биттаси Ёрбоши деб аталар экан. Бу қишлоқнинг суви тоза, замини унумли, ҳавоси ёқимли, деҳқонларининг қўли баракали экан. Бу
- 10 ерда битган тар меванинг таърифи бутун дунёдан ҳам кўра айниқса шу қишлоқлик катта бой Миржалол қуруққа маълум экан. Масалан, бу қишлоқда пишган луччак шафтоли шунчалик катта, шунчалик шарбатдор бўлар эканки, беш пудини узиб, битта саватга солсангиз, ердан кўтариш анча қийин бўлар экан. Қовунлари ҳам шунчалик шарбатдор бўлар экан. Масалан, бир ривоятда битта қовундан, бир ривоятда битта уруғдан чиққан бир пайкал қовундан, бир ривоятда шу қишлоқдаги ҳамма қовундан ҳам
- 20 шинни пиширса бўлаверар экан (ҳар ҳолда, буниси унчалик равшан эмас).

Мевалар шунчалик ширин ва унумли бўлишига қарамай, қишлоқ бойи Миржалол қуруқнинг мевага унчалик ҳуши йўқ экан. (Қишлоқ кексалари: «ўзи хуш кўрар эди-ку, бошқаларнинг еганини хуш кўрмас эди», деб нақл қиладилар.)

- Мевани хуш кўрмаслигининг сабаби — мевани олиб сотганда кам фойда бўлганидан экан. Шу вайдан ўзига қўшни бўлган камбағал деҳқонларнинг озгина-озгина, кемтик-семтик ерларини минг рангли ҳийлаю найранглар билан арзон-гаровга ўзига ўтказиб, кундан-кун ерини кўпайтирар экан. Ерлари бойга ўтиб кетган камбағал деҳқонларнинг кўпчилиги шу бойнинг эшигида қарол бўлиб қолаверар эканлар. Бой ерларининг атрофидаги мевали дарахтлар, боғларни қўпориб, ерни кафтдай текис қилдираар ва ҳамма ерига пахта эктирар экан. Миржалол бойнинг номига тақилган «қуруқ» лақаби унинг ўта хасислигидан ва меваларни қўпориб ташлаганлиги важдан экан. Пах-
- 40 танинг ҳар бир ғўзаси унга кўзининг косасидай, ҳар чигит — кўзининг қорачиғидай, ҳар пўчоқдаги пахта кўзининг оқидай азиз экан. Миржалол қуруқ пахта орқасидан тоза ҳам давлат орттирган экан. Йигирма жуфтлаб қўш ҳўкиз дейсизми, ўн-ўн бешлаб арғумоқ отлар дейсизми, коляска аравалару қўш хотин дей-

сизми, ишқилиб ундаги мулк-амлокнинг ҳисобига чўт билмаган содда деҳқон етолмас экан.

Ана шу давлатларнинг ҳаммасини қўшчи — кулончилар Миржалол қуруқнинг девори тўрт пахса олиб ишлаган катта қўрасига ташиб келтирар эканлар ва бу қўрғоннинг икки юз боғ беда ортиб бемалол арава билан кира олиш мумкин бўлган қўш табақа дарвозасида посбон бўлиб Олапар деган катта кўппак ит яшар экан.

Дарвозанинг ички тарафида далоннинг ҳар икки 10 ёнбошига баланд кўтариб супачалар ишлатилган экан. Олапар бўйнига солинган узун занжирни шилдиратиб дарвозанинг у бошидан-бу бошига зир изғир экан. Олапарнинг ҳайбатида наҳотки Миржалол қуруқнинг кўрғонига, ҳатто қўни-қўшниларникига ҳам гадоё келолмас экан. Олапар ўзининг хўжайинига қиладиган содиқ хизматларидан бир нафасга бўшаб дам олмоқчи бўлса, далондаги супачалардан биттасига чиқиб ёнбошлар экан. Иккинчи супада бўлса, бағрини бир умр ёнбошдан кўтармасдан, бир тўда латта-путталар орасида кулала бўлиб ҳикоямизнинг қаҳрамони Мамажон ётар экан. 20

Мулла Мамажон ўз даврида ялқовлик билан «Алф лайла ва лайлата»даги Абу Танбални бир чўқишда қочирадиган киши бўлган экан. Мен худди шу ерда ҳикоямни қиттак кесиб, Мамажон ялқовнинг кундалик дафтарида турли йилларга қарашли бир неча саҳифаларни ялқовнинг ўз дастхати, ўз оғзи билан айтмоқчи бўламан. Мамажон ялқов тарафидан бу кундалик дафтар сўнгги пайтларда ёзилган. Балки сиз, ҳикояхонлар: «Ўзи ялқов бўлса, саводли ялқовмиди, савод чиқаришга қандай ҳафсаласи келган? Бу қандай мумкин?» деган шубҳага тушарсиз. Бу шубҳангизга ҳам жавоб шу кундалик дафтарнинг сўнгги саҳифаларидан келиб чиқади. 30

Мулла Мамажон ялқов Маҳаммадали ўғлининг кундалик дафтари бу турур.

Б и р и н ч и с а ҳ и ф а

Отам ўлиб маишатим тангликда қолди. Бир неча кун оч қолдим. Урнимдан туриб, отам экиб кетган 40 ярим танобча ердаги жўхорини қайириб олишга ва буни пишириб тириклик ўтказишга эринар эдим. Маҳалладаги кексалар келиб мени койидилар. Қаддимни кўтаришдан кўра чолларнинг койишларини эшитиш осонроқ кўринар эди.

Жўхорини амакимнинг ўгли учдан бирга қайириб, уқалаб, келтириб берди. Икки бўз халтада тўққиз пудча келар эди. Бундан энди менга ким гўжа пишириб беради? Туриб ошхонага боришни ўйласам, юрагим орзиқмоқда.

Бу кун Қаримберган акамнинг хотини бир товоқда қўшни оши киргизган экан, ўгли келиб олдимга қошиғини тўғрилаб қўйиб кетди. «Ҳа, худо хайрингни берсин».

10 Яна икки кун оч қолдим. Яна маҳалла кексалари кириб насиҳат қила бошладилар. Ишлашдан қўрқим тўғрисидаги узримни айтиб йиғладим. Айниқса битта чол жуда эзма эди. Унинг гапларини эшитувдан зерикар эдим. У чол ниҳоят аччиғланиб кетди:

— Қаддингни кўтарсанг-чи, аблаҳ, дангаса, белинг синганми? Агар белинг синган бўлса, тайиб-майбга кўрсатиб, мумийёнасл олиб берайлик...

Шу кун кечқурун маҳалламизнинг икки ўспирини мени занбарга солиб, қишлоқ самоварига олиб келиб ташладилар. Икки қоп жўхорим ҳам келтирилган эди. Мазмуни, шунинг эвазига самоварчи бир неча муддат менинг иссиқ-совуғимдан хабар олиб туришга рози бўлган экан.

У самоварга чиқиб нонушта қилувчилардан қолган-қутган, бурда-сурда нон ва баъзан сарқит ошлар билан мени парвариш қила бошлади. Мен устимга қия қилиб ташланган тўннинг орасидан қўлимни чиқариб, ўрнимдан турмай бу неъматлардан тановул қилар эдим. Самоварчи мени масхара қилиб «хўжайин» деб

30 атар ва келгувчи чойхўрлар «меросбойвачча» деб чақирар эдилар. Мен самоварда узун кунлар ястаниб ётиб: «Нима қилсам Миржалол бойдай бадавлат бўлиб кетар эканман?», деб ўйлар эдим.

1925 йил, кеч куз.

И к к и н ч и с а ҳ и ф а

Самоварга келувчи йигит-ялангнинг чаккасида лаула гулларни кўриб қолдим. Кўклам ҳам келганга ўхшайди. Одамнинг умри қандай тез ўтиб кетади, ҳа-ҳу дегунча, мана, кўклам ҳам келиб қолибди. Кўклам

40 келиши билан бутун дарахтлар уйғонади, қурт-қумурсқалар ҳам гивирлаб қоладилар. Одамда ҳам турли ажойиб ҳислар қўзғала бошлайди.

Бугун мен жуда ажойиб туш кўрдим: бир шудгорнинг четида, толнинг соясида ёнбошлаб ётган эмиш-

ман. Дўппим яримта. Рўпарамга яп-янги шоҳи паранжи ёпинган, амиркон маҳси-кавушли, оппоқ билакларига қўша-қўша олтин билагузуклар таққан бир ёш жувон келиб сўрай бошлади:

— Мамажон ака сиз бўласизми?

Ётган еримдан қўзғалмай жавоб бердим:

— Биз бўламиз, ҳа нима ишингиз бор эди?

Хотин чачвонини баралла кўтариб, орқасига ташлади. Мен унинг ҳуснига маҳлиё бўлиб қолдим. Гунчадай тугилиб келган қип-қизил лаб, ҳавода учиб юрган қалдирғочнинг қанотидай пайваста қора қош, сочларининг учи қўнғироқ, барра қўзининг терисидай жингала, юзлари атир гулга ўхшаган тиниқ — пушти ранг. У қўлини узатиб, қўлимдан ушлади.

— Мамажон акам бўлсангиз, турунг ўрнингиздан!..

— Ахир, нима ишингиз бор?

— Домлага борамиз.

— Нима учун?

— Никоҳ ўқитамиз!

— Қимни кимга?

— Мени сизга!..

Хотин менинг ҳайронлигимни кўриб, бу никоҳнинг сабабини айтиб бера бошлади:

— Мен фалон бойваччанинг хотини бўлар эдим. У киши яқинда истисқо касали билан ўлди. Улар олдида шу васиятни қилди: «Хой, хотин,— деди эрим,— мен ўлиб кетаётирман, мендан кейин эрга чиқсанг, гўримда тикка тураман. Асло рози эмасман. Мабодо, ҳали ёшсан, ёшлик ғурур қилиб, эрга тегмоқчи бўлсанг, фалон ерда мана шундай, мана шундай башарада Мамажон деган бир йигит бор, шунга эрга чиқ. Уни ўзингга ичкуёв қил. Мендан қолган бутун давлатни унинг қўлига топшир. Менинг бутун хўжалигимни тасарруф қилишга ундан бошқа кишининг ҳаққи йўқ. Мамажон сени мендан ҳам бахтли қилади», деган эди. Мен шу васиятни бажариш учун мана бугун бир ҳафтадан буён сизни қидираман. Ниҳоят шу ердан топдим. Ўз бахтимдан хафа эмасман. Сизни кўриб турибман, ҳусн деса бир чимдим ҳуснингиз ҳам бор экан, ёшингиз ҳам ҳали йигирма бешлардан ўтмаган кўринади. Гарданингиз, бўлалигингизга қараганда, жуда ҳам тоғни урса талқон қиладиган азамат йигит кўринасиз. Қани юринг, сизни кутиб ётган толе эшигини ўз қўлингиз билан очинг, хазиналарни тасарруф қилинг.

Хотин суяб турғазиб қўйди. Етаклаб уйига олиб борди. Домла чақириб никоҳ ўқитди. Бойваччадан қолган давлат хотин айтгандан ҳам зиёда экан: минг-минглаб нақдина пул, уй-рўзғор, ер-сув, кўкка сапчийдиган бир неча отлар. Айниқса, битта саман йўрға от менга ёқиб қолди. Хизматкорларга буюриб, эгарлатдим. Беқасам тўнларнинг устидан тўрт-бешта ипак қийиқларни боғлаб, отга минмоқчи бўлдим. Хизматкорлар қўлтиғимдан кўтариб отга миндирмоқчи бўлганларида оёғим узангидан тойиб, бурним эгарнинг қошига тегиб кетди.

Кўзимни шартта очиб, ўзимни қишлоқ самоварида кўрдим. Эрталабки нонуштадан лабимда қолган битта увоқни кўтариб кетмоқчи бўлган сариқ ари йўл-йўлакай чақа кетган экан.

Туш энг қизиқ жойида узилган эди. Лабим жуда аламланиб турса ҳам, самоварчини чақириб, кўрган тушимни ярим-ёрти айтиб бериб, таъбир сўрадим. Гапларим зуваласи пишмаган хамирдай уваланиб, тўкилиб кетмоқда эди. Самоварчи бошини қуйи солиб, тушни тинглади ва таъбирини айтмай индамай чиқиб кетди. Бир нафасдан кейин битта хўл ёғочдан ҳассаддай бир таёқни келтириб қўлимга берди ва:

— Қани, бир «ё пирим» деб ўрнингиздан туринг, хўжайин, остингизни шипириб қўяй. Жуда бўкиб кетибсиз. Жўхорингизнинг ҳақидан аллақачон қутулганман. Эшикка чиқинг, тўрт атрофингиз қибла. Балки ўша бойвучча хотинга йўлиқиб қоларсиз. Қўлтиғимдан кўтариб, эшикка чиқариб қўйди. Мен самовардан ҳайдалган эдим. Қадам қўйишга ҳафсалам келмас, тирғаниб кетишдан ҳадик олмоқда эдим. Тиззаларим бир-бировига уришар эди.

Қандай қилай, шундай тескари дунё экан...

Таваккал қилиб аста-аста кета бошладим. Самоварчининг тутқазган ҳассаси жуда оғир эди...

Мулла Мамажон ялқовнинг кундалик дафтарида, самовардан чиққандан сўнг қаерга бориб мукка тушгани тўғрисида ҳеч нима ёзилмаган. Дафтар муттасил икки йилнинг саргузаштларидан сидирға кўз юмиб 40 ўтади. Узи билан сўзлашганда:

Нимага 28 ва 29-йилларнинг ҳикояларини ёзмагансиз?— деб сўрасак, индамасдан илжайибгина қўя қолади. Қишлоқда Мулла Мамажонни илгаридан танийдиган кишилар:

— Бу йиллар фалон мозорнинг дахмасида шайхлар билан бирга эди,— деб таниқ берадилар, ҳар ҳолда бу жиҳати бизга аниқ эмас. Балки зиёратчилардан тушадиган чўзма-чалпак билан тамаддиқ қилгандир. Балки тилангандир. Ҳар ҳолда, бир кишининг шаънига бўхтон қилиш, маломат юклашдан ҳазар қиламиз.

Мулла Мамажон ялқовнинг дафтари сўнгги йиллар тўғрисида шундай бошланади:

Учинчи саҳифа

Қишлоғимиз маҳалласининг чоллари менинг бошимга битган бало бўлишди. Тинчгина ўз аравасини тортиб юрган бир киши билан уларнинг нима иши бор экан. Бир нима десангиз: «Ота қадрдонинг бўламиз, аблаҳ», деб койийдилар. Отамдан қолган ярим танобер ва ярим бузилган қўрғончани қишлоғимизнинг «саховатли» бойларидан Миржалол қуруққа ўтказибдилар. Бой ҳам шу мулкнинг бадалига пешонам очилиб, бирор иш-пишга тушиб кетгунимча бирор йил чамаси боқмоқчи бўлибди. Кеча кечқурун увин-тўдаларимни бойнинг Масовур деган қароли кўтаришиб, мен бўлсам, самоварчидан ёдгорлик қолган хассамни таяниб, бойнинг далонига (йўлагига) кўчиб олдим.

Йўлаги қурғур жуда серқатнов жой экан. Ҳали от киради, ҳали арава, ҳали пиёда. Ҳаммасидан ҳам йўлакнинг мен ётган супасига қарши солинган иккинчи супасида жойлашган Олапарнинг безовталиги жонимга тегди. Дарвозадан бирорта шарпа сезар-сезмас, дарров занжирларини шилдиратиб, турумга ёпишиб вовиллай бошлайди. Уйқумда ҳеч ҳаловат қолмади.

«Ит» деганича бор экан. Мунча изғимаса, бачча-гарнинг зерикмагани!

Ҳа, нимаям қила олар эдим, кўникиб кетарман...

Овқатдан унча нолийдиган эмас, бойнинг ичкари-сидан сарқит, ювинди ва бошқалар чиқиб туради. Фақат мендан Олапаргина хафа. У ўзининг насибасига шерик топилиб қолгани учун баъзида ириллаб қўяди.

Овқатни кўпинча бойнинг кичик хотини олиб чиқади. Ўзи ҳам жуда лобар-да, яхши нарса. Худди тушимда кўрган, мен билан никоҳ қилинган хотинга ўхшаб кетади. Дунёда бир талай тушларнинг ўнг келганини эшитганман. Зора мен шўрликнинг ҳам тушим ўнгидан келиб Миржалол қуруқ ўлса-ю, кичик хотинига ичкүёв бўлсам, бутун давлатлари менга қолса...

Бой баччағар ҳам тоза эринмасдан давлат йиққан

экан-да. Шуларнинг ҳаммаси бирваракайн мешики бўлиб қолса, тозаям қизиқ бўлар эди-да, деб ўйлайман. Шунинг учун ҳам, ош олиб чиққан кичик хотинига мулозимат юзасидан кулиб-кулиб қўяман ва баъзида орқасидан кўзимни қисиб қоламан...

Бугун эрта билан бойдан биринчи сўкишни эшитдим.

Жуда ўкиниб, шу ерга келганимга пушаймон бўлдим. Бой жуда серзарда одам экан. У:

- 10 — Ҳирсдай бўлиб Олапар билан кўз уриштириб, бўлмағур хаёлларни суриб ётаверма. Бекордан худо безор. Бир бурда нонни сенга текинга берадиган аҳмоқ йўқ. Қаддингни кўтар. Дарвозадан кириб чиқадиганлардан хабардор бўлиб ўтир. Тагин биров бирор нимани кўтариб чиқиб кетмасин. Мана буларни ямаб қўй,— деб жаҳл билан олдимга узилган-юлинган бир тўда қайиш, жазлиқ, юган — от абзалларини бир бигиз ва бир неча тикиш* билан улоқтириб кетди.

- 20 «Бўлмағур хаёл эмиш», деб ўйладим, бой буни қардан билади? Менинг ичимга кириб чиққан бўлмаса, балки менга шу хаёлнинг ўзи давлатдир...

Чор-ночор ўрнимдан турдим ва умримда биринчи иш — ямоқчилик қилдим... Қўлларим қовушмас эди. Бир навбат тирноғимга бигиз суқиб олдим, жуда хўрлигим келиб кетди. Узилган қайишларнинг улоғини улоғига тўғри қилиб тикмоқда ва пиқиллаб ўпкамни тутиб ололмай йиғламоқда эдим.

- 30 Бугун кеч қаддимни кўтариб ўтирганим учун, ҳар куни менинг арслондай «ўлигим»дан ҳуркадиган бойнинг сигир-бузоқлари тинчлик билан дарвозадан кириб келдилар.

Аста-аста қайиш ямаш ҳунарим бўлиб қолди. Бойнинг қароллари ҳам аллақерларда узган асбоб, абзалларини менга улоқтирадиган бўлиб қолдилар.

Бой — бу жуда тиниб-тинчимаган одам экан. Мени бошқа ишларга ҳам сола бошлади. Утин ёриш, охурларни тозалаш, товуқларга дон сепиш ва бошқалар, ҳар ҳолда бой ўлиб давлатлари менга кўчгунча бу меҳнатлардан қутуладиган кўринмайман.

- 40 Ҳа, худо берадиган бўлсанг биздай ғариб-ғураболарга бер!

1929 йил, кузак.

* Қ а й и ш н и н г — хом терининг узун-узун ингичка қилиб кесилгани. Бу билан теридан бўлган от асбоблари бир-бирига тикилади. (Автор эскартиши).

Тўртинчи саҳифа

Қишдан минг машаққат билан чиқиб олдим. Бой менинг тоза ҳам тинкамни қуритди. От қашлаш, жодида беда қирқиш, суғориш, қор кураш, сув ташиш, далонларни супуриш ва бошқа ранг-баранг ҳунарларни чор-ночор ўргандим. Бунинг бадалига бой мендан тоза ҳам қарғиш эшитди.

Шу йил аввал баҳорда Миржалол қуруқнинг ўз ерида ишлаб турган қароллар, батраklar ўртасида унга қарши ола чиқиб, унинг бутун мулк-амлок, ер-сувларини тортиб олиб бойни аллақайга ҳайдаб юбордилар. Бойнинг қўрғони ҳам батраklar қўлига ўтиб кетди. Энди улар: «Колхоз қурамиз», деб юрадилар. Қўрғон ҳам колхозга керак эмиш. Бу — колхоз дегани нима нарса ўзи? Оламнинг ишларига ҳайронман.

Мендан ҳеч ким хабар олмай қўйди. Ҳаммага шумшук кўриниб қолдим. Бировдан, айниқса бойнинг давлатини эгаллаб олган шу батраklarдан бирор нима сўрашга уяламан. Сўраганим билан юзимга қараб:

— Ишласанг ўласанми? — деб жекирадилар. Иш-лаш — бу айтишгагина осон. Қайта бошдан мазор дахмасида кулала бўлиб ётган шайхлар, қаландарлар ёнига боришни ўйлаяпман. Улар билан ҳам бирлашиш учун бир неча жуфт газалларни ёд билиш керак. Унинг учун илгари пайтда ўзларидан ўрганган байтларни так-рор қилиб кўрдим:

«Ашур ойи улуг ой,
Уни яратган худой,
Икки олам обрўйи — Мустафодан
Айрилиб қолдим.
Вой Ҳасайн, вой Ҳусайн».

Ҳаммаси ёдимдан кўтарилиб кетибди. «Энди нима қилсам экан» деган хаёл билан бир неча кун ўтиб кетди. Одамларнинг бевафолигидан ранжияпман. Ишламаган кишига овқат йўқ эмиш. Хўп, ишлаганим бўлсин. Менга иш беринг!

Толеимга, колхоз қурмоқчи бўлиб юрган батраklarга саркорлик қилиб турган Сатторқул акам кўриниб қолди. У мени ўзи билан уйига олиб кетди. Устимга тўн, яхтак, лозим бериб, қўрғонидан менга битта ҳужра ажратиб берди. Овқатим, кир-чирим, ётар-турарим жо-йда, бемалол қадрдон хаёлларни суравераман.

Миржалол қуруқнинг кичик хотини қаерда экан-а?
1930 йил, эрта кўклам.

Бешинчи саҳифа

Бу ерда ҳам тинчлик йўқ. Сатторқул акам қўярда-қўймай шудгорга олиб чиқди.

— Бас энди, ётаверма. Сал меҳнатга ҳам қайиш. Рангинг жойига келиб қопти. Тўлишибсан. Юр мен билан,— деди.

Эриниб унинг орқасидан кета бошладим. У қўш ҳайдади. Мен от боши етакладим. Шудгор одамлар билан тўла эди. Бириси ҳайдаётир, бириси мола боса-
10 ётир, бошқалари кетмон чопаетир. Ҳамма ишда, мени от бошида кўрган ўспиринларнинг баъзилари кулиб, баъзилари мазах қилади.

Кечгача босиб ишладим, жуда толиқдим. Кечқурун Сатторқул акамнинг хотини пишириб қўйган мастава ширин бўлган эди. Умримда шундай ширин ош ичмаган эдим. Ҳужрамга кириб ётдим. Жуда қаттиқ ухлаб қолибман. Шуниси қизиқки, бугун ҳеч қандай туш кўрмадим.

Хайр энди, менинг ширин хаёлларим!

20 Эртасига яна ишга чиқдик. Индинга яна, бириси куни яна...

Ҳадеб иш, иш. Бу колхоздагиларнинг зерикмагани-чи. Кун қизиқ. Офтоб яғриндан уриб туради. Шудгор мисдай қизиган, оёқни жизиллатиб узиб олади. Шудгор четларида бўлса толлар, садалар қуюқ-қуюқ барглари ни шамолда ҳилпиратиб, ўзларининг ёқимли кўланкаларига чақирадилар. Толлар тагидаги ариқчаларда тип-тиниқ сувлар шилдираб оқиб ётади. Бу одамларнинг ўжарлигига ҳайрон қоламан. Шундай ҳузур-ҳаловатдан кечиб, ариқ бўйидаги салқин супаларни қўйиб,
30 қизиқ шудгорда ҳадеб кетмон чопадилар.

«Бир нафас ухлаб олсаларинг-чи, азаматлар! Иш бўлса бир гап бўлар, ота-бободан иш қолибдими», деворгим келади-ю, Сатторқул саркордан қўрқаман. Шунинг учун ҳам қўлимда иш, хаёлим боғ-роғларнинг кўланкасида, кўзим салқин жойларда, ҳасрат билан термилиб-термилиб қўяман.

Шундай қилиб, ёзнинг бутун кўркамлиги иш билан ўтиб кетди. Эсиз-эсиз. Пахталар терилиб бўлди. Заводга ҳам топширдик. Куз ҳам келиб ўтди. Қиш бошланди. Эндигина жоним ором олармикан, деб ўйлаган эдим. Яна Сатторқул акам халақит берди.

У колхоздан теккан ғаллаларни омборга ташир экан, менга тўрт қоп буғдойни кўрсатиб:

— Мана бу тўрт қопи сенинг меҳнатингга келган,

агар чинакам ишлаганингда, бундан ҳам кўп олар эдинг. Меҳнатнинг нони ширин бўлади, укам. Ишла, қишда ҳам бекор ётма, зериксанг курсга чиқиб саводингни чиқар,— деди ва мени колхоз қизил чойхонасида очилган курсга киргизиб қўйди.

«Менинг тилим қотиб қолган, ўқиб нима бўлар эдим, шаҳар олиб берармидим?»,— десам ҳам қўймади. Ноилож хурам-нохўрам судралиб, бориб-келиб ўқимоқдаман.

Куч — билимда.

1930 йил, қаҳратон қиш.

10

О л т и н ч и с а ҳ и ф а

Бугун колхознинг қизил чойхонасида мажлис бўлди. Раисни янгидан сайладилар. Ҳамма бир оғиздан: «Сатторқул Бўтабоев раис бўлсин»,— деди. Сатторқул акам илгари ҳосилот шўросида раис эди.

Энди колхозга раис қилмоқчилар. Ҳамма қўл кўтарди.

Менга ҳам Сатторқул акамнинг раис бўлиши маъқулдай туюлди-ку, бироқ раис бўлиб олгандан кейин мени яна кўпроқ ишлатса керак, деб тараддуланиб қолдим. Охири мен ҳам қўл кўтардим. Мажлисда тағин бошқа масалалар кўрилди. Колхознинг бригадалари бир-бировларини мусобақага чақирдилар. Ҳамма қарсак билан маъқуллаб ёзила бошлади. Навбат менга келди. Мен сўз олдим:

— Ўртоқлар, битта иш бўлса қочадиган киши йўқ. Лекин мусобақа деган гап менимча керак эмас. Шунинг учун ҳам холисан, ўртоқлар,— дедим.

Самовардагилар гуриллаб кулиб юбордилар. Жуда нам тортиб, пешонамдан тер чиқиб кетди. Ўзимнинг гапимга ўзим пушаймон еб ўлганимнинг кунидан «таббосди» қилиб, шартномага қўл қўйдим.

Ёзи билан миёнагина, қўлдан келганини аямай ишлаб келдим. Ҳадеб ишлайверса ҳам киши диққинафас бўлиб кетар экан. Ўзимга бўнакка теккан буғдойдан икки-уч марта ярим пуддан-ярим пуддан кўтариб, Сатторқул акамнинг кўзини шамғалат қилиб, шаҳарга бозорга тушиб сотдим. Пулига шаҳарни томоша қилиб қолдим. Чархпалак жуда томоша қиладиган жойда. Сойнинг лабида қип-қизил гиламлар, беданалар пилдиқ отиб сайраб турибди. Ҳузурда... Энди нимасини айтасиз!

Биринчи гал тушганимда бригадирим ҳеч нима демади. Иккинчи гал «Қасал эдим, баданим увушиб турувди», дедим. Учинчи гал бригадир тоза шарманда қилди. «Бригададан чиқариб юбораман, менга хушёқмас дангаса керак эмас», деди. Нимани чиқариб юборди? Мен ҳам шўрога ҳақли, жуда ҳам жўн одам эмасман. Ҳайтовур Сатторқул акам ўртага тушиб, колхозда қолдирди, яна ишлаб кетдим.

- 10 Кўкламда пахта пуштасининг четига бир-иккита қовун уруғи ҳам ташлаган эдим. Бир кун пахта чопиб юрсам, битта қовун жуда ҳам тўри келган, «мени е», деб дум бериб турибди. Шартта узиб, толнинг тагига бордим. Тиликлар ея бошладим. Жуда ҳам ширин бўлиб кетган экан. Шарбати тилни ёради. Маза қилиб еб, ухлаб қолибман. Бир маҳал кўзимни очиб, бир керишдим. Керишиш деган нарса жуда яхши нарса-да, ким чиқарган экан-а? Унинг устига бармоқларимни ҳам қирсиллатиб қўйдим. Кўзимни очиб теварагимга қарасам, колхоздаги маҳмадана хотинлар мени қуршаб олиб, кулишиб турибди. Буларнинг ичида кўнглим сал сув ичиб, ичимда алланималар тўғрисида план чизиб юрадиганим, бригадиримизнинг жияни Қумри қиз ҳам бор экан. Жуда нам тортиб, тикка ўрнимдан турдим. Бошим бир нимага тегиб кетди. Кўтариб қарасам, колхозимизнинг қоқоқларга берадиган чипта байроғи экан. Азаматлар мен ухлаб ётганда тикиб кетишибди. Бу аҳволдан қаттиқ хижолат тортдим. Қизи қурмагурларнинг тепамга йиғилиб мени шарманда қилишлари ўзимга наша қилди. Ўз-ўзимча ўқиндим. «Бор-э», дедим-да, ишга тушиб кетдим. Кечгача шундай ғайрат билан ишладимки, кечқурун бригадиримиз ёнимга келиб елкамга қоқди ва:

— Ҳа, Мамажон ука, иш деган бундай бўпти! Йигитнинг шаънига шуниси келишади,— деди. Талтайиб кетдим.

Кузак бўлиб, пахталарни топширдик. Бизнинг бригада планини бир юз ўттиз икки процент бажарган экан. Мукофотламоқчи бўлдилар. Менинг оғзим қулоғимда...

- 40 Чойхонамизда мажлис бўлиб, катта зиёфат берилди. Ҳамма мукофотланди. Мен ҳам ўзимни кутиб турибман. Бир маҳал қарасам, битта эпчил чиқиб, мукофот бериш ўрнига мени гап билан роса боплади. Қочгани жой тополмай олазarak бўлиб қолдим. Бош-

қалар ҳам ялқовлигимни юзимга солавердилар. Мен бу гапларга чидаёлмадим. Азот ўрнимдан туриб:

— Ўртоқлар,— дедим,— гапим гап, ялқовликни ташладим. Мен энди зарбдор бўламан, ҳаммангизни мусобақага чақираман,— дедим. Чапақлар чалиниб кетди. Бу йил шу ялқовлик билан юриб бир юз олтмиш уч кун ишлаган эканман. Шунга тўққиз юз етмиш саккиз килограмм буғдой, беш юз етмиш олти сўм эллик тийин пул олдим. Сатторқул ака даромадни олганимиздан кейин, мени чақириб шундай деди:

— Энди, ука, одам қаторига кириб қолдинг. Мана 10 ўн етти қоп буғдойнинг бор, пулинг бор. Шу бекорчиликда мана бу менинг қўрғонимнинг ярмидан бўлиб, ўзингга қўрғон солиб ол. Биз ҳашар қилишамиз, ундан кейин, хўш, уйланишинг керак.

Бу гапларга юзимда қаршилиқ кўрсатсам ҳам, ичимда севиная эдим.

Қўрғоннинг ўртасида пахса кўтариб бўлдиқ. Орқа тарафига ошна-оғайниларнинг ҳашари билан данғиллама бир уй, бир айвон солиб олдим.

Бугун бир неча кундан буён Сатторқул акамнинг 20 хотини Қумриларникига совчиликка қатнаб турибди. Оворагарчиликнинг ҳам кераги йўқ эди-ку, ҳа, майли. Чунки бир кун Қумри билан бетма-бет келиб, кўзимни кўзига тиккан эдим. У уялиб юзини четга бурди. Шунда мен унга:

— Хўпми? — деган эдим. У ҳам бир оз уялиб туриб:

— Хўп! — деган эди-ю, қочиб кетган эди.

Мана энди уйланиб ҳам олдим. Билмаган эканман. 30 Қумри хотин эмас, халачўп экан. «Мактабга чиқмасанг, овқат йўқ», дейди. Ноилож бултур чала қолган саводимни чиқаряпман. У ҳам ўқийди. Ҳали уним кам, дейди, ҳали буним кам, дейди. Сигир оламиз, дейди, гилам оламиз, дейди. Тинкамга тегади.

— Ҳа, қандай қилай, дунёнинг иши шундай экан.

1931 йилнинг ҳаммаси.

Аёлманд одам ишламай туролмас экан. Иннайке- 40 йин, давлатимизнинг пахта мустақиллигини таъмин қилиш масаласи ҳам бор. Қолхозимизни ташкилий-хўжалиқ тарафидан мустаҳкамлаш ҳаммамизнинг вазифамиз. Шундай улуғ масалалар олдида ялқовлик қилган киши виждонсиз бўлади. Бу йил эр-хотин илғор зарбдорлардан бўлиб ишладик. Пахта плани колхоз бўйича бир юз йигирма процент, бизнинг бригада бў-

йнча бир юз ўттиз беш процент бўлди. Газетада сура-
тим мақталиб чиқди.

Мен икки юз саксон етти, хотиним эса бир юз йи-
гирма уч меҳнат кунни ишлабмиз. Икки минг олти юз
олтмиш беш кило буғдой, бир минг икки юз ўттиз олти
сўм пул олдик. Сигир-бузоғимиз бор. Руҳим кўтаринки.
1932 йил.

10 Мени бригадир қилиб сайладилар. Қумри иккинчи
чолиқдан кейин ишга чиқмай қўйди. Доктор: «Боланг-
га зарар қилади»,— деган эмиш. Биз энди тайибгарчи-
ликдан хабаримиз йўқ одам. Балки шундайдир.

Менинг бригадамга қарашли ердан уч гектарига
миср пахта экдим. Кўки жуда яхши. Ҳамма ерим ўттиз
етти гектар. Правление билан гектаридан ўн уч ярим
центнердан шартлашган бўлсам ҳам, йигирма тўрт
центнердан беришни мўлжал қилиб юрибман. Аъзолар-
нинг ҳаммаси тўқ. Ўз ишига зарбдорча берилган.
Ишонч катта.

20 Кечқурун уйда бекор турмай, кечмиш саргузаштла-
римни битта дафтарга ёзиб бормоқдаман. Қумри ўқиб
кўриб мендан кулади.

Нима, кулса кулар... «Ростини айтса куларлар» деб
бекор айтилмаган ахир.

1933 йил.

Мамажон аканинг саргузашти шу ерга келиб тугай-
ди. Биз у билан суҳбатда:

— Нега қолганини ёзмадингиз?,— десак, у ҳазил-
кашлик билан:

30 — Ҳафсалам келмади, ишим кўп,— деб жавоб
берди.

— Бўлмаса қолганини мен ёзай:

Бир бор экан, бир йўқ экан. Андижон деган шаҳар
ҳали ҳам бор экан. Унинг теварагини азамат-азамат
колхозлар ўраб олган экан. Шу колхозларда шундай
ботир зарбдорлар бор экан-ки, уларнинг бу йилги кўк-
ламда кўрсатган ғайратларига қараганда, пахта плани
албатта ошиғи билан бажарилади.

40 Шу колхозлар ичида Ленин номидаги бир колхоз
ҳам бор экан. Бунда раис бўлиб Сатторқул ака, брига-
дир бўлиб Мамажон Маҳаммадали ўғли турар экан.
Мамажон ака бўлса бутун совет кўпчилиги ва партия
жамоатчилиги олдида бошқа колхозларни мусобақага
чақириб, бу йилги планни юз эллик процент бажариш-
га большевик сўзини берган экан.

Мамажон ваъдасида туради.

ЕДГОР

Ёзнинг қизиқ кунлари. Эгнимда елвагайгина, кўкси очиқ, ёқасига пилта отган сурп ятак. Бошимда чуст дўппи, белимда шоҳи қийиқ, оёғимда нимпошна хром этик. Узун, тор боғ-кўчаларнинг бирида кетмоқдаман. Зериктирувчи тупроқли кўча — жимжит. Дарахтларнинг сояси ўз атрофидан бир қадам нарига силжимай тик туради. Баланд-баланд сўқир пахса деворлар оша кўча томонга шафтоли, олҳирот, баъзан аймақи тоғ-узумлар осилиб тушган. Ҳар ўн-ўн беш қадамда кўча-ни чўрт кесиб — бир томондаги қўрғончадан чиқиб, иккинчи томондаги қўрғончанинг пахсаси тагига кириб кетаётган кўприксиз майда ариқлар учрайди. Пашша учмаган тилсиз кўчада кетиб бормоқдаман. Борадиган ерим ҳали узоқ. Майда яллалар куйлаб кўраман. Бироқ, ашуланинг айрим бандлари ҳавонинг иссиқлигида эриб кетгандай авжсиз, лаззатсиз.

Кўчанинг иккинчи бошида паранжили бир хотин кўринди. У менга қараб келади. Юзи очиқ, чачвонини дасталаб ушлаб олган, гўё елпиғичдай тебратиб, ўйнаб келади. У рўбарўсида йигит келаётганидан ҳайиқмайди. Лобар, бепарво. Мен ҳам жимжит кўчада ёлғиз бормоқдаман. Бир-икки оғиз гап билан тегишмоқчи, боятдан буён бўлган зерикувнинг ҳордиғини чиқармоқчи бўламан. Паранжили хотин менга яқинлашиб келмоқда... Бетма-бет йўлиқиб ўтишга ўн қадам ҳам қолмаган. Мен ундан кўзимни узмай бормоқдаман. У ҳам шундай.

Ана — унинг қип-қизил ва кичик лабларида мени ҳалигача мафтун қилган биринчи ярим табассумнинг ёввойи излари. У сипоҳгарчилик билан кулгисини яширмоқчи бўлди. Лекин лабда яширинган кулги энди қора кўзларда ўйноқлайди. Кун иссиғидан анор юзлари бўртиниб кетган. Бахт йўлларидай оқ ва кенг манглайда — марварид доналаридай майда тер.

Яқинлашдик, яна бир секунд, мен унга, у менга йўл беради. Ҳар икковимиз ўз йўлимизга кетаверамиз. Йўқ,

бу шундай бўлмади. У тўхтади. Бир нафас менинг бошдан-оёғимгача кузатиб чиқди.

— Тўхтанг, мулла ака.

Унинг овози чертилган жонон косадай жаранглар эди.

— Хизмат, жоним?..

— Бировга ҳеч холис хизмат қилиб ўрганганмисиз?

10 — Йигит кишининг кучи ҳалол. Ҳалигача холисан бошқа хизмат қилган эмасмиз. Бутун меҳнатимиз далага кетган. Агар хизматингизга муносиб бўлсам, кўзим устига.

— Бўлмаса, бирор овлоқроқ жой топингиз, хизматимни айтаман.

Шу кўчанинг сал нарироғида бўйра-палоссиз бир кичик хонақоҳ, бир пешайвон, ариқ ўтган кичик саҳнга эга бир боғ мачити бор эди. Мачит жума кунидан бошқа ҳафтанинг олти кунда кўчиб кетган ҳовлидай бўш бўлар эди. Олдинма-кетин якка тавақа эшигидан кириб бордик...

20 Қиз бориб айвон даҳанасига ўтирди. Мен унинг рўбарўсида — ариқ лабига чўнқайдим... Қиз мармардай билакларигача шимариб қўйилган кўйлак енглари орасидан кичик шоҳи рўмолчасини олиб, бурун учлари, дудоқ устларига қўнган шабнамдай тоза терларни арта бошлади. Рўмолчадан сувга ивитилган қалампир мунчоқнинг ҳиди бурқиб кетди. Мачит бино бўлгандан буён бу ерга — муҳаббат ва балоғат ҳиди биринчи марта тарқалган бўлса керак. Қиз қошларини чимириб, мени бир марта текшириб, кузатиб чиқди...

30 — Уйланганмисиз?

— Йўқ.

— Жуда яхши, бўлмасам, мени олмайсизми?

Тўсатдан бўлган бу ноғиҳон таклифдан жуда шошиб қолдим.

— Хизматингиз шумиди?

Қиз қаҳқаҳа солиб кулиб юборди...

— Ростдан ҳам, бировга холис хизмат қилиб ўрганганман денг?

40 — Агар буюрсангиз, қил билан фил боғлашга, тирноқ билан тоғ қўпоришга тайёрман.

— Бўлмасам, — деди қиз, яна ўйланиб қолди, — майли, ҳаммасини айтаман. Диққат билан қулоқ солингиз.

Ёшлик китобининг зарҳал саҳифаларида юрак тешишлари қайд қилинган бу сатрларни умрдай майда тўлқинлар билан оқиб бораётган ариқчага термилиб

тингладим. Гўё баракати қетмаган субҳда «Алф лайла ва лайлата»нинг Шаҳризод афсоналарини сўйлар эди.

— Ота-онам эски одамлар. Булар олдида ишқнинг пуч ёнгоқча қадри йўқ. Ўз раъйлари билан мени эрга бердилар. Эримнинг тайинли касби йўқ; яширинча майда савдогар. Бир йилдан ортди, унинг занжириданман. Қайғули кечаларни ҳам тонгларига улайман. У бепарво. Унинг учун муҳаббат ёстиқдан бошқа нарса эмас. Ажрашмоқчи бўламан. Яхши биласизки, оила эскича бўлганидан кейин, қиз ажратиб олиш жуда катта иснод. Эрим ҳам ажралишимга тиш-тирноғи билан қарши. Баъзида ўлгунча ичиб келади-да, мени уради. Шунда: «Агар мендан зериккан бўлсангиз қўйиб юборинг», десам, «Сени занжирларда сочингни оқартириб юбораман», дейди. Мен ҳали ёшман. Ўз тенгқурларим сингари ўйнагим-кулгим келади. Бундан бир ҳафтача бурун яна ҳар галги жанжаллардан биттаси бўлди. Бу гал дазмол босилмаган шим баҳонаси билан етти отамнинг гўрига гишт қалаб ҳақорат қилди, урди. Бу галгиси жуда ҳам жонимдан ўтиб кетди. Бошимни олиб бирор ерга қочмоқчи ҳам бўлиб қолдим...— деди жувон, кўзларига филт-филт ёш олиб. 10 20

Ичимда: «Оббо! Энди мени олиб қочинг», деса, қаерга олиб бораман?», деган мужмал хаёл билан сўрадим:

— Хўш, энди нима қилмоқчи бўласиз?

Жувон яна бир марта мачит саҳнида қалампир мунчоқ ҳиди бурқитиб, рўмолчасини ёзди. Жингала киприklarига илиниб қолган ёш доналарини артди. Ярим ўксик оҳанг билан: 30

Бир неча кундан бери пойлаб юриб, эримнинг паспортини ўғирлаб чиқдим. Мана шуни олиб бирор соатга менинг эрим бўлиб турасиз,— деди.

— Яъни, қандай? Менинг бу ерда хизматим нимадан иборат бўлади?

Жувоннинг юзидаги қайғулар ўрнини ярим алдовчи муғамбир табассум эгаллади:

— Гўё менинг эрим бўласизу, ЗАГСга бориб, мени талоқ кўясиз...

Жуда алланечук бўлиб кетдим. Ҳалигина тўлқинлари билан оунтирган ариқча терс оқаётгандай бўлди. 40

Сувга ивитилган қалампир мунчоқнинг ҳиди саримсоқ каби меъдага теккандай бўлди. Калакаланиб қолдим.

— Бу қандай мумкин?

Жувон менинг бу шубхамни ўз латофати билан енгмоқчи, бу иккиланувимни такаббур кулгилари билан сеҳрламоқчи бўлар эди. Унинг энди мендан ҳеч кўз олмай, тикилиб туришидан, гўё: «мен сени енга оламан!» дегандай маъно англашилар эди.

— Юрагингиз дов бермаяптими, йигитча? Дўппи, қийиқ — савлат денг-чи, бўлмаса...

10 — Юрак-ку, дов беришга беради-я, ҳали олганимча йўқ, дарров қўяманми? Бу иш туғилмаган бузоққа қоziқ чопишга ўхшайди.

Жувон шарақлаб кулиб юборди. Бу кулгидан ҳалигача мачит томининг тарновида кукулашиб турган икки мусича чўчиб учиб кетди.

— Майли, сизники шунақа тескарисидан бўлсин. Аввал қозиқ чопамиз, кейин бузоқ топамиз. Аввал талоқ, кейин никоҳ қиламиз.

— Қайдам?

Жувон бирдан ўзини тундликка олди. Сўзидаги ҳалигача бўлган меҳрибонликни шиддат қоплади.

20 Пушаймон оҳанги билан:

— Эсиз, эсиз йигитлик. Зап одамидан холис хизмат сўраган эканман-ку; бўлди-ей, эсизгина сирларим. Келинг, ҳали ҳам бўлса паранжини тўнга айирбош қиламиз,— деди.

Бу гапдан кейин мен анча пўк бўлиб қолдим. Олдин берган ваъдамдан айнишни йигитлик номига ор деб билдим. Мени у ҳақиқатан енгган эди.

— Хўш, энди нима қил дейсиз?..

Унинг кўзлари ғалабадан порлар эди.

30 — Шу лапашанглингиз бўлса, ҳали мени ЗАГСда ҳам шармандамни чиқарадиган кўринасиз. Ҳа, майли, таваккал-да, яхшилаб қулоқ солинг. Шу паспортни ёнга солиб қўйинг. ЗАГСга бирга борамиз. Эшикдан мен сизни, сиз мени койиб кирамиз. Сиз: «Кўйганим қўйган», дейсиз, мен: «Чиққаним чиққан», дейман. Агар ЗАГСдагилар яраштирмоқчи бўлсалар, насиҳат қилсалар, бўш келмайсиз. Бир гапда туриб оласиз... Мен сизни қарғайман, сўкаман, хафа бўлмайсиз. Сиз ҳам бир-икки марта сўкишингиз мумкин... Ишқилиб талоқ

40 паттани қўлимга олиб берсангиз бас...

Шундай қилиб, жувон тушмагур, илоннинг ёғини ялагандай бидирлаб, мени авради, бош-кўзимни айлантирди. Икковлашиб ЗАГСга қараб кетдик.

Ярим соатлардан кейин бир-биримизни куракда турмайдиган ҳақоратлар билан сўкиб ЗАГСнинг тор

идорасини бошга кўтариб, шовқинлашмоқда эдик. У мени «чайқовчи» дейди. Мен уни «тантиқ, сатанг» дейман, ЗАГСдагилар ҳар икковимизни босиб қўймоқчи, иложи бўлса битишувчилик билан яраштириб қўймоқчи бўладилар. Мен бўй бермайман. У маҳмадоналик қилади. Хулласи, ЗАГСдагилар ҳам тангликда қолдилар. Тезроқ бизнинг талоқ паттамизни бериб, жанжалдан бошларини қутултирмоқчи бўлдилар. Унчалик қийинкистовга олиб, суриштириб ўтирмадилар ҳам. Паспортимни олиб, патта ёза бошладилар.

10

Ана энди маркаси ҳам ёпиштирилди. Қопияси кўчирилди. Бир нусха унга, бир нусха менга бердилар.

Харажат пулини тўлаб туриб, бир хўрсиниб қўйдим: — Худоё шукур,— дедим,— шундай лаззатсиз умрдан қутулдим. Энди ҳеч уйланмаганим бўлсин-а.

Жувон ҳам паттани олиб туриб:

— Ух,— деб қўйди,— ёруғлик жаҳонга чиқадиган кунлар ҳам бор экан-а. Эр шу бўладиган бўлса, қора ер бўлсин...

ЗАГСдагилар бизнинг гапимизга ачиниш аралаш совуққонлик билан қарадилар. 20

Ҳеч ким бирор сўз демади.

Ишни битириб, бир-биримизга тўрсайнишиб, кўчага чиқдик. Кўчада у менга ёндошиб, бир ўймалаб қўйди:

— Раҳмат. Мен ўйлагандан ҳам юқори қув бола экансиз. Лекин ҳали ишимиз сал чалароқ бўлганга ўхшайди. Агар сизга бу ёғи малол келмаса, ўн минут мени ЗАГС эшигида кутинг. Мен ҳозир қайтиб келаман. Бир бўлган иш — пухта бўлсин. Ҳа, дарвоқе, паспортни менга беринг. Энди керак бўлмас.

30

Мен лакалов, гўлгина банда, лаққа учдим:

— Хўп, фақат тезроқ келинг.

Жувон трамвайга тушиб кетди. Мен кутиб қолдим. Ҳақиқатан, айтгандан ҳам тез келди. Лекин қўлтиғида — паранжи остида бир нима бордай кўринар эди.

— Юринг,— деди у,— ЗАГСга кириб, ўша қолган чаласини битказамиз.

Қирдик. Яна ўша талоқ столига яқинлашдик.

Жувон қўлтиғидаги тугунчани олди. Кўзларим касасидан чиқиб кетгудай бўлди. У оппоқ қилиб йўрғакланган, маза қилиб, ҳамма ишдан бепарво эмизик эмиб ётган ёш бола — янги туғилган чақалоқ эди.

40

Мен савол кўзи билан унга қарадим. У худо урган ўжар дағ-даға билан ЗАГС рўйхатчисига қараб:

— Мана, қўйишга қўйгандан кейин, боласини ҳам боқиб олсин. Ёш умримни бола боқиб хазон қилмайман. Керак бўлса ўзи боқсин. Итдан бўлган қурвонликка ярамас! — деди-да, болани менга тутқизиб, жаҳду жад билан кўчага чиқиб кетди. Мен болани кўтарганча ағрайиб қолдим. Нима қилиш керак? Агар: «Ҳой биродарлар, бу хотин менинг хотиним эмас. Мен ёлланиб уни қўйдим, боланинг ҳам ҳали қиз-ўғиллигини билмайман», десам балога қоламан. Балки жиноий масъулиятга тортарлар. Гарангсиб қолдим. Йиғлагундай бўлиб:

— Ахир, мен энди қандоқ қиламан? Бунга қаерга олиб бораман? — дедим-да, ўз гапимдан ўзим чўчиб кетдим. ЗАГСдагилар менга ҳақоратли назар билан қарадилар, ичларидан биттаси жеркиб:

— Шундай ёш хотиннинг умрига зомин бўлганингдан кейин жабрини ҳам торт-да. Ўз гуноҳинг, ука,— деб пичинг отиб қўйди.

Яна бириси юпатгандай бўлди:

20 — Хафа бўлманг, эмизикдаги болани қонун онасига буюради. Иннайкейин, хотинингиз сал таптидан тушсин, бари бир, оналик муҳаббати қўймайди, болани сиздан олиб кетади.

Жуда шалвираб тушган эдим. Оёқларимга ҳам ишонмай, судралиб қадам ташлардим. Уша куни узун, кенг, серқатнов шаҳар кўчасида, бола кўтариб, тентираб юрганимни кўп киши кўрган эди. Кўчанинг у бошидан бу бошига бир неча марта бориб келдим. Худди бирор нимасини йўқотган кишилардай, интизор, ҳушим кетган эди. Ора-сира чақалоққа қараб қўяман. Йўргани юзини яширган бўлса, нафас олишга қийналмасин деб, қия қилиб очиб қўяман. Чақалоқ майда-майда чиройли нафас олиб ётади. Эмизиги оғзидан тушиб кетган. Ҳалигина эмган, сўнгги она сутларининг лаззатини тамшаниб қўяди. Ана, у кичкина, қора мунчоқдай кўзларини очди. Қорачиқлар беқарор, бир нуқтада тўхталиб турмайди. Оппоқ момикдай юзларда гивир-шивир ижирғаниш бошланди. Қорни очдимикан, ё таги ҳўл бўлиб қолдим — йиғлай бошлади.

40 Энди нима қиламан? Ахир бола улғайиб, ота-онасини топиб олгунча, очдан-оч кўчада кўтариб юриш мумкин эмас-ку! Бирор ошиғич чора топиш керак. Чақалоқнинг йиғиси мени тезроқ бир қарорга келишга чақиради. Онасининг қилган бевафолиги орқасида тормор бўлган йигитлик заптани қайта бошдан тикладим.

Бўлар иш бўлди. Энди қандай бўлса ҳам болани қутқариб қолиш керак. Ахир, шу гўдакда нима айб? Айб ота-онасида. Эс-ҳушимни йиғиштириб олдим. Қатъий қарорга келдим. Болани қучоқлаб трамвайга тушдим. Уйга қараб кетмоқдаман.

Бола трамвайда ўзини жуда нотинч тутди. Узликиб-узликиб йиғлайди. Искаб-искаб, она бағрини қидиради. Кўксимга босаман. Лекин менда у қидирган ҳид йўқ. Яна йиғлайди. Йўловчилар безовта бўла бошладилар. Мен хижолат чекаман. Ораларидан биттаси:

10

— Оғайни, болани онасига беринг, жиндек эмизиб берсин,— дейди.

— Онаси йўқ,— дейман. Яна биттаси гудунглаб:

— Онасини уйда қолдириб, ёш болани кўчада кездириш жуда бемаънилик-да,— дейди.

— Онаси бетоб эди, болани тортдиргани олиб борган эдим,— деб чучмал жавоб бераман.

Трамвай жамоатчилигидай сермулоҳаза халқ камдан-кам бўлади. Биттаси олиб, биттаси қўйиб, ёш бола тўғрисида гап отадилар. Баъзилари мени аҳмоққа чиқариб қўйган, баъзилари танг аҳволимдан ачингандай бўлади. Ёнимда ўтирган биттаси зарда билан ўрнидан ҳам туриб кетди. Мен билан чақалоқ бу тарафда қолиб икки киши жанжаллашиб ҳам кетди. Биттаси: «Ёш боланинг йиғлагани яхши, кўзи қора бўлади», деса, иккинчиси: «Йўқ, йиғламагани яхши, кўп йиғласа, кўзига оқ тушади», деди. Сўкишишгача бориб етганда, биз — янги ота-бола трамвайдан тушиб қолдик.

20

Мен эшикдан кириб борганимда ошхона билан айвоннинг устунига арқон тортилиб, укаларимнинг катта-кичик қўйлак-иштонлари ёйилган, кампир тоғора устида ўтирар эди. Кампир қўлимда бола билан кириб келганимни кўриб «Ҳойнаҳой опа-сингилларини етаклаб келаётган бўлса керак», деб ўйлади шекилли:

30

— Тағин меҳмон бошлаб келдингми, ким келяпти, Саврими, Раҳбарми, ё акангнинг болаларини етаклаб келяпсанми? Ўзинг ҳам болам, худо урган қўли очик, меҳмондўстсан-да, мунча ака-ука, эгачи-сингилларингга меҳрибон бўлмасанг, бугун ҳам укаларингнинг кири чала қоладиган бўлди-да,— деди.

40

Эндигина сал овунган чақалоқ яна йиғи бошлади. Кампир тоғора бошида туриб, чақалоқни овутмоқчи бўлди:

— Нинни, ниннигина неварагинамдан ўргилай, йиғламасин, йиғламасин, мана ҳозир бувингиз қўлини артади, дўндиққинам, ўзим бағригинамга босаман!

63

Кампир кўпикли қўлларини тоғорага силкиб, ўрнидан турди-да, «набира»ни қўлимдан олди. Менга қараб:

— Ҳой болам, намуноча қовоғингдан қор ёғилиб турибди, айта қолсанг-чи, ким келяпти? — деди.

Индамасим.

Кампир ўз умрида ўнлаб бола ўстирган оналарга махсус меҳр-муҳаббат, оила севгиси унинг асл касбига айланиб кетган. У ҳар замон, ҳар замон: «Болам, куч деган ё суякдан, ё гўштдан бўлар экан. Худоё шукур, 10 меники суякдан экан, гўштдан бўлганида эди, шу олти болани ўстириш осонмиди, онанг ўргилсин»,— деб қўярди. Мен бу содда гапдан ҳеч нима англамасдим.

Эй, мени бағринг билан парвариш қилган она, эй, менга борлигингни берган она, эй, менинг тарбиям учун кўз юммасдан ҳулкарлар кўзларингга чўккан она. Эй, қора кечаларнинг зулмати бахтига чўккан она, эй, ёруғ кунларнинг саодати келажагингга қўнган она! Дунёда онадан ортиқ ким меҳрибон? Ҳалигача бешик тепасида куйлаган аллаларингга баравар шеър ёза 20 олмадим. Ҳалигача мендан чиққан кичик иситма учун тортган қайғуларингга тенг қайғу ҳис қила олмадим.

Онам чақалоқни бирорта эгачи-синглимининг ёки акамнинг боласи деб ўйлаган эди. Бечоранинг ҳозир олтмиш икки ёши бор. Унинг умрлари аллақайси менга қоронғи ўтмиш йилларнинг шох-бутоқларида олма терган қизларнинг этакларидай илиниб қолган. Унинг кўз нурлари биз олти боланинг кўзларига термилавериб тақсимланган. У чақалоқни дарров таниёлмади. Ўз тили билан айтганда, «пири бадавлат» бўлган онам, 30 чақалоқни «Бирорта набирам бўлса керак», деб ўйлаган.

— Ойи,— дедим,— шу боланинг чакагини ўчиринг, онаси ҳали-бери келмайди.

Кампир мени койиб кетди:

— Тиниб-тинчимайсан-да, ўғлим, сенинг болажонлигинг тинкамни ҳам қурутди. Нега эмадиган болани онасидан ажратиб олиб келасан, мен энди бунга нима бераман, эгачинг тушмагур ҳам ўлгунча бепарво. Боланинг қадрини билмайди. «Омон бўлсанг пишарсан, 40 бу таптингдан тушарсан», улар ҳам ёшликнинг таху такосини йиғиштиргандан кейин зора боланинг қадрига етса, «Онанинг кўнгли болада — боланинг кўнгли далада».

Чақалоқ тинмай йиғлаб турар эди. Кампир мени ҳам, ювиб турган кирини ҳам унутиб юборди. Болани

қўлига олиб, турли ҳаракатлар билан уни тебратиб овутомқчи бўлар эди. Бола очикқан эди. Уни овқатсиз, хушмуомала билангина юпатиш анча машаққат эди.

— Оҳ, ёшлар, ёшлар,— дер эди кампир.

Болани менга бериб, ўзи ирвити қутисини очди. Ундан бир-иккита ғалвирак бодом олиб янчди. Уни қайноқ сувга ивитгандан кейин, дока рўмолга ўраб, болага шимдира бошлади.

Тасодифан ўша кезларда акамнинг хотини ҳамда кичик синглим туққан бўлиб, кампир бу чақалоқнинг қайси бирисиники эканлигини билмас эди. Бола бир оз тинчланди. Бир оз туриб яна йиғлади. Орада бир-икки соат вақт ўтиб қолишига қарамасдан кампир кутган «меҳмон»дан дарак йўқ эди. Кампир мени койий бошлади:

— Тусингни ел емасин, ўғлим, ҳой сен қанақа бола чиқдинг? Нега ахир бу ёшгина гўдакни онасидан ажратиб, тентиратиб юрибсан?

— Ойи,— дедим,— ростини айтайми, бу боланинг онаси йўқ. Кутганингиз билан келмайди ҳам. Бу — менинг болам!

— А? — деди кампир.— Нима деяпсан бемаъни! Қандай қилиб бу сенинг боланг бўлади?!

— Киши қаригандан кейин эзма бўлиб қолар эканда, менинг болам дегандан кейин, менинг болам. Суриштириб нима қиласиз, боқаверинг!

— Ҳой, сен бола, нима деяпсан? Синни солим шу ерга келганда, келиб-келиб энди сенга майна бўлиб қолдимми, болам? Ахир, бу кимнинг боласи ўзи?

Кампирга бир оз баланд келиш керак эди:

— Менинг болам дедим-ку, тамом! Менинг болам, шуни боқасиз. Мени, ака-укаларимни қандай тарбия қилган бўлсангиз, буни ҳам шундай тарбия қилиб ўстирасиз, бошқа гап йўқ.

Кампир аввал ишонмади. Кейин юзимдаги жиддийликни кўриб, гапларнинг мазмунига бир оз тушуниб олгандай бўлди. Ўзини тиёлмасдан, ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлади.

— Ахир,— деди кампир,— мен энди қандай қиламан? Етти номусимни ерга букдинг, жувормак! Мен сени ким кўрганга мақтаб, орқангдан кўрпача солдириб юрган бўлсам, аммангнинг қизига совчи юбориб унаштириб қўйган бўлсам, сен жувормак ахир чоғ уйимга онасининг тайини йўқ болани кўтариб келсанг. Мен бу хўрликка қандай чидайман? Дўстим бор, душманим

Ғафур Ғулом Ойбек билан. 1955 йил.

бор, маҳалла-кўй, гузарим бор, қариган чоғимда кен-жагинамнинг хотини менга пушти-паноҳ, қўл-оёқ бў-лармикан деган эдим. Худоё, сени отангнинг арвоҳига солдим.

— Ҳадеб, оби дийда қилаверманг, ойи, мен ҳам сизни хурсанд қиламан, деб юрган эдим-ку, лекин она-си шу болани туғдию ўлди-да... Бўлмасам келин де-сангиз арзигундай келин эди.

10 — Ахир, кимни олган эдинг? Кимнинг фарзанди эди? Боланинг онаси ўлган бўлса, азасига борай, уйи қаерда?

Чақалоқ яна йиғлаб қолди. Кампир мен билан па-чакилашиб ўтирса, «набира»гина оч қоладиган, кўз ёшларини даканасининг учига артиб, чақалоқнинг ёни-га борди. Уни йўргагидан ечди:

— Болагинамнинг таги ҳам бўкиб кетибди.

Ўрнимдан турдим, секин кўзимни қирини ташлаб қарадим. Болиш пар ёстиқдай момиққина оқ баданли, тўла, ўғил бола экан.

20 Шу фурсатдан бошлаб менинг юрагимда ғазаб би-лан муҳаббатнинг, ўч билан ишқнинг кураши бош-ланди.

Гувоҳ бўлинг, ўртоқлар, шу — менинг ўғлим бўлади!
Аввалги бир неча кун кампир болага унчалик меҳрибонлик кўрсатмади. Укаларимнинг сут станциясидан ҳар кун келтирадиган сутини ҳам жуда ишончсизлик билан болага бериб юрди. Лекин, кундан-кун болага бўлган меҳр-муҳаббати ошиб борганлиги сезилар эди. Унинг кунларга борганда йиғлаб ётган болани кўриб, укаларимни койиётганлигини эшитиб қолдим:

«Ҳой Қумри, ахир, уканга қарасанг-чи, ичаги узилиб кетди-ку! Нонимни ёпиб олгунимча овутиб тургин. 10
Мен ҳозир бориб оламан».

Ёинки: «Абдуғани, турақол, оппоқ ўғлим, вақтлироқ бориб, уканнинг сутини олиб келиб бермасанг, кун қизиб кетса, олиб келгунча айниб қолади», деяр эди.

Кампирнинг бу гаплари болага унинг муҳаббатининг ошиб бораётганлигини равшан кўрсатиб турар эди. Демак, мен тинчлансам бўлади. Боланинг тарбияси таъминланди. Ҳарчанд кампир ҳалигача норғул-норғул азамат болалардан олтитасини ўстирган бўлса ҳам, унинг тарбияси бир оз эскича. Лекин нима қилиш 20
мумкин? Бошқа хил тарбия беришга мен сингари дунё кўрмаган, бўйдоқ йигитнинг чораси йўқ. «Болали уйда ғийбат йўқ», дегандай, ўғлим келгандан буён уйимизда анчагина эрмак топилиб қолди. Укаларим мактабдан келгандан кейин ўйнайдиган нарсалари чақалоқ. Узим ҳам ишдан қайтгандан кейин чақалоқни қўлимга олиб, жиндек овунтирган бўламан. «Нинни-нинни», деб қўяман, «кулиб беринг», дейман.

Шунчалик ўзимиздан тиниб-тинчиб қолганимизга қарамасдан, мен бу чақалоқ тўғрисида анчагина гап-сўз бўлиб олдим. Анча таъна-маломатлар эшитдим. Аммам қизини менга бермайдиган бўлибди: 30

«Бо, худо кўтарсин унақа йигитни,— деяр эмиш,— ким кўрган билан юриб, бола кўтариб келадиган бебошвоққа берадиган қизим йўқ. Менинг қизим ҳали очилмаган гул, моҳпора»,— деяр эмиш.

Маҳалла, кўй-гузардаги ким кўрган мени масхара қилиб:

— Ҳа, фарзанд катта бўлиб ётибдими? — деб сўраб қўйишади. Мен ҳам жуда ўжарлик билан қарайман-да: 40

— Шукур,— деб ўтавераман.

Акам-ку орқаворатдан:

«Бўлди,— деяр эмиш,— мен билан борди-келди қилмасин. Унақа укам йўқ!», деб юрган эмиш.

Опам бўлса кампирни койир эмиш. «Қариган чо-
гингизда,— деяр эмиш,— сизга нима зарур: боласини
қўлига тутқазинг, хоҳлаган жойига олиб бориб боқтир-
син, худо кўтарсин, «Етим қўзи асрасанг, оғзи-бурнинг
мой этар, етим ўғлон асрасанг, оғзи-бурнинг қон этар»
дегандек, ҳали бу ўлимтик катта бўлиб, сизга бозордан
бир чаким нос олиб келиб берди-ю, биров кўрмай қол-
ди», деяр эмиш.

10 Хулласи, қариндош-уруғ, маҳалла, таниш-билиш-
лардан туртки еявериб хит бўлиб кетдим, номим ёмон-
ликка ёйилди, ким кўрган таъна қилиб, таъзир беради.

Шу кезларда менинг жонимга бир тасодиф ора кир-
ди. Ёшим йигирма иккида бўлгани учун ҳарбий хиз-
матга чақириқ бўлиб, маҳалла комиссияси ҳарбий ко-
миссариатнинг повесткасини топширди. Бу нарса менга
жуда ёқиб тушди. Оғзим қулоғимда. Елиб-югуриб бо-
риб доктордан ўтдим. Бутун аъзойи баданим пўлатдан
қуйгандай соғ-саломат бўлгани учун биринчи даражада
20 яроқли бўлиб қабул қилиндим. Босар-тусаримни бил-
май хурсандман. Доктор мени кавалерия ҳам пехотага
ярайди, деб ёзди. Ҳарбий комиссариат мени пехота
қаторида Ашхободга юборадиган бўлди.

Бу иш кампирга маълум бўлгандан кейин жиндак-
кина кўзёш қилиб олди. Мен Ашхободга кетгунимча
қолган икки-уч кун ичида, уйда жуда сийланиб яша-
дим. Ҳалигача жирканиб, хор тутилган ўғлимга ҳам
ҳеч ким шамолни раво кўрмай, дийдасининг устида
сақлаб, ҳурмат қиладиган бўлиб қолди.

30 Чақалоқ келгандан буён унга тайинлик бир исм
қўйилмаган эди. Менга ҳурматан кампир унга «Ёдгор-
вой, Ёдгорвой» деб исм қўя бошлади. Кампирдан:

— Ойи, Ёдгорвойингиз нимаси, қаёқдаги қолиб кет-
ган эски от-ку? — деб сўрасам, кампир ўпкасини тутиб
ололмай:

— Оҳ, онагинанг ўргилсин, болам, сен энди саллот-
га кетаётибсан, худоё-худовандо, ёмон кўздан сақла-
син... Худо душманингни хору зор қилсин. Ишқилиб,
ўққа учиб кетмагин. Уртоқларинг билан енгинглару
енгилманглар. Мен ўғлингнинг отини эҳтиёт шартдан
40 Ёдгор қўйдим. Сендан қоладиган туёққина. Яхши ҳам
шу бола дунёга келиб қолган экан, сени кўргандек бў-
либ юраман, ҳидинг думоғимдан кетмайди,— деб йиг-
лар эди.

Кампирнинг гаплари менга кулги туюлса ҳам, ҳур-
мат юзасидан ҳам болага яхши парвариш қилиш за-

рурлиги важдан, бир нима демасдан, унга тасалли берар эдим.

Шундай қилиб, ҳалигача юрак тепишлар билан кутган севимли янги оламга — Қизил Қўшин қучоғига қараб жўнаб кетдим.

* * *

Мен, ўзим қатори чақирилган тенгқур йигитлар билан Ашхободга жўнадим. Ҳарбий хизматга чақирилганимда саводли, ҳисобдан тўрт амалнигина биладиган оддий бир йигитча, яна тўғриси, олди очиқ яхтак кийган ялла бедард ўспирин эдим. 10

Бизни қабул қилиб олдилар. Уйдан кийиб келган ҳалиги кийим-бошларим аллақачон ҳарбий форма билан айирбош қилинган. Бу кийим-бошларга бир неча кунлар кўниколмай юрдим.

Ҳарбий таълимларни жуда жон-дил билан ўрганаётганим ҳам, ҳарбий хизматларга жуда иштиёқ билан бўйин эгганим, берилган яроқларни озода тутушим, ётоқларимнинг тартибли туриши — ҳаммасини кўрган ўртоқ командир ҳар замонда мени эркалаб: 20

— Шундай бўлиши керак, сиз яхши аскар бўласиз, — деб қўяди.

Умумий ҳарбий таълимдан ташқари, кечқурун ҳарким ўз кучига қараб группаларга ажратилган — ўқий-миз. Муаллимлар мендан жуда хурсанд.

Аҳён-аҳёнда ҳовлидан — кампирдан хат келиб қолади. Унда ёзиладиган гаплар, албатта, маълум. «Сени соғиндик, ҳеч бандани ота-онасиз қилмасин экан. Ёдгорингнинг ҳам тили чиқиб қолди, «дада-дада»ни оғзидан қўймайди. Юракларим эзилиб кетади», — мана шунга ўхшаш гаплар. Мен ҳам хат ёзиб қўяман. Отпуска олсам бориб кўриб келишни ваъда қиламан. Шундай қилиб, умр ўтиб туради... Кундан-кун жуссам тўлишиб бормоқда, рангим қип-қизил, бақувватлашиб кетганман, хурсандман, теварак-атрофим ошна-оғайнилар билан тўлиб ётади. Зерикиш деган нарсани билмайман. Бизнинг полкда турли миллатдаги йигитлар бор, қозоқ дейсизми, ўзбек дейсизми, татар дейсизми, тожик, туркман дейсизми — ҳаммаси билан иноқман. Ҳаммасини ҳам қўяверинг, сўнги олти ой ичида жуда ҳам қаттиқ ҳавас билан рус тилини анча ўрганиб олдим, ҳовлига юбориладиган хатларнинг адресини ўзим ёзаман. Яқинда бутун ҳарбий кийим-бош билан сурат олдирдим, шу суратимни конвертга солиб кампирга 40

юбордим. Орадан бир неча вақт ўтгандан кейин акамдан хат келди. Кампир суратни қўлидан қўймас эмиш. Бутун қўни-қўшниларга суратимни кўрсатиб чиққан эмиш. «Худоё шукур,— деяр эмиш,— шу тентаккина ўғлимга ҳам ақл кириб, ҳукуматнинг саллотбошиси бўлиб кетган», деяр эмиш. Қувончлари оламга снғмас эмиш.

Бир йилдан кейин кампирни касал деб эшитдим. Ариза бериб, ўн кунлик отпуска олдим. Ўртоқлар билан
10 хайрлашиб, кампирни кўриб келмоқчи бўлдим. Мен келган куни ҳовлида тўй бўлиб кетди.

Мен билан аразлашиб қолган акам, опаларим, келинойим ҳам келган. Ўғлим бўлса алпон-талпон юрадиган, бақалоқ, оппоқ бола бўлиб қолибди. Тиззамдан тушмайди, мен ҳам қўлимдан қўймайман. Кўчага чиққанда ҳам кўтариб чиқаман. Аввалгидай, мени «Ҳа, куёв, ўғилча катта бўлиб юрибдими?» — деб мазах қилишмайди.

Аммам ҳам кўргани келди. Қетар олдида кампирни
20 холи топиб «Тақдирни бузиб бўлармиди, йигит деган не куйларга тушмайди. Тентаккинанинг совлатликкина йигит бўлиб қайтипти-а, саллотликдан. Кунига, денг, айланай эгачи, совчилар эшигимнинг турмини бузади. Ҳаммасига ҳам «Йўқ, айланайлар, ҳали қизим ёш, ундан кейин бунинг боши боғлиқ», деб жавоб бераман. Холасининг ўғлига «бешик кетди» дейман, бунинг йигити Ашхободда саллотбоши деб мақтаниб қўяман», дебди, даромад келтириб. Кампир бунинг менга оғзининг таноби қочиб, илжайиб гапирганда, мен:

30 — «Қизи ҳали ёш, шошмаса ҳам бўлади. Менга қараса мен ҳали уч-тўрт йилсиз уйлана олмайман. Ҳали ҳарбий хизматим тамом бўлгани йўқ, ундан кейин яна бир-икки йил ўқимоқчиман»,— деб жавоб бердим.

Кампир ҳам:

— Ҳа, айланай болам, ҳали ҳам эртага тўй бўлсин, деяётгани йўқ, айтганингдек қизи ҳам ёш, шунчаки даромад қилиб қўйипти-да, болам!— деди.

Тошкентда турган уч-тўрт кунда ўртоқларимни соғиниб, юрагим урар эди. Ўзимнинг сеvimли полкимни
40 зориқиб-зориқиб соғинар эдим. Шунинг учун ҳам отпускани тамом қилмай тездан қайтиб кетдим.

Иккинчи йил — тактический ўқиш бўлсин, умумий маълумот бўлсин — жуда жиддий кетди. Мен айниқса ҳарбий билимлар билан бирликда чала қолган ўрта

мактабимни битиришга уринар эдим. Ҳатто йил ўртасига бориб, отделения командири қилиб кўтарилдим. Онамдан келган хатларнинг мазмунига қараганда, кампир ҳам энди мени «ўлимга кетган» соллот деб ўйламас эди... У: «Айланай болам, яхши ўқигин, яхши машқ қилгин, саёқ бўлмагин, ёлғизгина ўғлингни ёдингдан чиқармагин», деб насиҳатлар қилиб ёзар эди.

Албатта, ўғлим Ёдгорни, ҳам у билан боғланган воқеаларни ҳеч қачон ёдимдан чиқармайман. Билмадим, тақдир унинг ва менинг пешонамга нималар ёзганикин?

10

Асосан ўйлаганда «тақдир» деган сўз кишиларни яратмайди, балки кишилар тақдирни яратади. Мен ўзимга ҳам, Ёдгорга ҳам жуда ёруғ келажак, порлоқ тақдир яратишга ҳаракат қилмоқдаман. Бу тўғридан кампир тинч бўлиши мумкин.

Иш билан ўтган умр жуда қисқа туюлади. Эрта билан вақтли машққа чиқамиз, ортиқча, турмушга алоқасиз хаёлларни ўйлашга қўл ҳам тегмайди. Кеча билан ўзимни яна дарс тайёрлаб ўтирган ҳолда кўриб қоламан. Туриб-туриб ўзимга ишонмайман. Шу менми? Кечагина дунёнинг ишқини, завқини — сайроқи бедана, хром этик, беқасам тўн, яхши қўлбола мусалласдан иборат, деб юрган оддий чапани — шу менми? Аммо бугун менинг бутун завқим ўзгариб кетган. Менинг ишқим, муҳаббатим ўзининг мазмунини ўзгартган. Мен энди Ватанимнинг ишқи билан ёнаман. Шу Ватанимнинг ва мени тарбия қилаётган жамиятнинг яхши ўғли бўлгим келади ва бўламан ҳам.

20

Йигирма беш ёшимнинг кўклами. Олам чаманларга бурканган, дунё лолалардан, гунчалардан иборатга ўхшайди. Ҳамма жаҳон менга кулиб қарайди. Қўлимни пешонамга қўйиб, узоқларга қарайман. Оёқ остимда бахмалларга бурканиб ётган улуғ Ватан; узоқ-узоқларда унинг бахт-саодатли қишлоқлари — шуларнинг ҳаммаси гўё менга ботирлик ишқи бахш этиб, мenden хизмат кутиб тургандай бўладилар. Йигирма беш ёшни нима деб атасам экан? Агар табиатнинг ихтиёри менинг қўлимда бўлса эди, яна бир неча йиллар шу ёшимда тўхтаб турар эдим.

30

Эй, мени тарбиялаб ўстирган, дунёга кулиб қарашга ўргатган, иккинчи онам бўлган Қизил Қўшин, нимага менинг йигит умрим шунча қисқа қўйилди? Икки йил иккита иссиқ ўпичдай тез ўтиб кетди?

40

Мана, тез орада давомли отпускага ҳам чиқамиз. Лекин мен яна кўнгилли бўлиб қолмоқчиман. Уқишлар жуда қизғин бормоқда. Кўпчилик фанлардан «аъло» даражага эга бўлсам ҳам, нима учундир... она тилидан бўшроқман. Муаллимларим мени уялтириб қўядилар... Хайр, энди бир фан учун «паст» баҳо бермаслар.

Биз билан битирувчи йигитларнинг кўплари «аъло» даража олдилар. Қомандиримнинг менга меҳрибончилиги айниқса яхши. Баъзида:

10 — Ўртоқ командир,— дейман,— агар мумкин бўлса, мени яна кўнгиллилар қатори ҳарбий хизматга қолдирсангиз,— дейман. У илжайиб елкамга қоқиб, эркалаб қўяди.

— Сенинг тўғрингда менинг фикрим бошқачароқ,— дейди,— керакли жойлар билан сўзлашиб қўйдим. Сени мажбурий хизматинг тугагандан кейин, албатта энди истасанг, Ленинградга юбормоқчиман. Ҳарбий академия қошидаги медицина факультетига кириб ўқийсан. Агар у ерда ҳам ўзингни шу маҳалгача тутганингдек фаол, жиддий, ўз вазифасини англайдиган бўлиб тута олсанг, тўрт йилда яхши ҳарбий доктор бўлиб етишасан.

Бу гапларни эшитиб, жуда ҳам қувониб кетаман. Кўз олдимда яқин бахтли келажак порлагандай бўлади. Ўртоқ командирнинг қўлини маҳкам сиқиб, унга миннатдорчилигимни билдираман.

30 Ҳақиқатан ҳам, ўртоқ командир менга берган сўзида турди. Ҳам ҳарбий таълимдан, ҳам бошқа фанлардан «аъло» даражада имтиҳон бердим. Отпускани олдим.

Махсус комиссиядан ўтиб академияга йўлланма ҳам олдим. Қувончим оламга сифмайди, икки йил бўйи ака-укадай бўлиб қолган ўртоқларим билан ажралиш жуда қийин.

40 Комсомол ячейкасидан кириб карточкаларимни олдим. Отпускага кетувчилар учун махсус чақирилган кечада ўртоқлар билан, муаллимлар билан, бизни тарбия қилган командирлар билан иссиқ-иссиқ қучоқлашдик, ўпишдик, хайрлашдик. Мен, айниқса, муаллимим бўлиш билан бирликда энг яқин биродарим бўлган командиримга сўнги честимни бердим:

— Ўртоқ командир, сизнинг шогирдингиз бутун умрида ўз Ватанига содиқ қолади. Уни ҳар қандай ички ва ташқи душмандан мудофаа қилишда ботир қизил аскар деб ўзини ҳис қилади. У социалистик Ватанинг,

мамлакатнинг ободонлигини ва ҳурматини сақлашга постда турган рядовой аскардай доим тайёр!

Мени тарбиялаб ўстирган Қизил Қўшин мендан ҳарбий доктор бўлишликни талаб қилган экан, мен тез фурсатда бу вазифани «аъло» даражада бажараман.

Тошкентда дўстларим, ўртоқларим, ака-укаларим — ҳаммалари ҳам жуда ҳурмат билан қарши олдилар.

Ёдгор бўлса яқиндагина қизамиқдан қутулиб олибди, мени ташвишланмасин деб бу тўғрида ёзмаган эканлар. Ярим-ёрти тили ҳам чиқиб қолибди. Чунончи, «пешона» деб айтолмайди-да, «шепана» дейди; «р»ни ҳеч ҳам айтолмайди, «Бораман деб айтгин» десам «Бояман» дейди; «Патрон» деб айтгин» десам «Патён», дейди, «Аэроплан» дегин десам, «Аюпян» дейди. Кулишамиз. Менинг ҳарбий кийимим, юлдузлик шапкам Ёдгорни жуда қизиқтирди. Шапкамни кийиб олади-да, кўзига тушиб кетса ҳам бувисига чопиб боради.

— Буви-буви, мен дада бўлдим,— дейди.

Ишқилиб, болалик уйда ғийбат йўқ.

Менинг аскарый хизматни тамом қилиб келганимни эшитган кампир орқаворотдан тўйни тезлатиш ҳаракатига тушиб қопти. «Еш бўлса ҳам майли, ўзи дуркунгина, ўзим катта қилиб оларман, мен бундан ҳам ёш тушган эдим, никоҳ паттасини ола олса бас», дея эмиш.

Мен Ленинградга кетишимни ҳали онамга айтмаган эдим. Бу тўғрида опамга айтдим. «Кампирга айтиб қўйинг, тўйдан илгари ногора қоқиб юрмасин. Мен аскарый хизматдан бўшаган бўлсам ҳам, ўқишим тамом бўлган эмас. Ҳали уч-тўрт йил ўқишим бор. Ўқишни тамом қилганимдан кейин бир гап бўлар, шуни тушунтириб қўйинг», дедим. Шу билан бу масала ҳал бўлди.

Ўқиш биринчи сентябрдан бошланади. Икки ярим ойлик умрни бекорга ўтказиш маслаҳат эмас эди. Тошкент университетининг медицина факультетига бориб, янги кировчилардан талаб қилинадиган маълумот даражасини билиб олдим. Ҳам шунга қараб Ленинградга тайёрлана бошладим.

Кечки пайтлар бўлса Ёдгорни кўтариб оламан. Паркларга бориб циркларга кирамиз. Айланма от ўйинида Ёдгорни отга миндириб айлантираман. Қувноқ, бахтли, саодатли умр жуда секин ўтиб туради. Ёдгор янги келган кунларимда бир оз тортиниб турган бўлса ҳам, кейинги кунларда жуда иноқлашиб кетди. Мендан

бир қарич ҳам ажрагиси келмайди. Бирор соат кўзига кўринмай қолсам: «Дадам ани?» деб жанжал қилар эмиш. Болани отага бунчалик ҳам ўргатиш яхши эмас. Чунки мен Ленинградга кетганимда ичикиб қолиши мумкин. Кампирнинг фикри ҳам шу.

10 Минутлари соатдай, соатлари кундай узун кўринган, қачон ўша кунлар бўлар экан, деб соғинган, юрак уриб кутган вақтлар ҳам яқинлашди. Йигирманчи августда, албатта Ленинградда бўлишим керак. Бугун бўлса ўнинчи август. Индинга албатта жўнайман. Эгачи-сингилларим, акам келди. Уларнинг бола-чақалари келишди.

20 Мен шунда билдим: агар кампирдан тарқалган болалари, набиралари ҳаммаси бир уйга йиғилса, ўзимиз ҳам салкам бир маҳалладек оила бўлар эканмиз. Уйимиз тўйдагидай бўлиб кетди. Кампир эгачи-синглим билан бирга куюниб-суюниб бўғирсоқларми, патирларми-е, чўзма-чалпақларми-е пишироқда, менга йўл озиклари тайёрламоқда эди. Ҳаммалари мени кузатиш тараддудида. Ёдгор бўлса, кампирнинг бошқа набиралари билан ўйнаб юради. Ҳаммалари ҳам уни озор бермасдан ўйнатадилар, эркалайдилар, гўё шу билан менинг кўнглимни олмоқчи бўладилар. Акам Ёдгорни эркалаб туриб:

— Уғлинг ўзингдан ҳам ўткир чиқади-да! Қурмагурнинг кўкрагини қара, худди Ҳожимуқоннинг кўкрагига ўхшайди, болдирини қара!— деса, кампир.

30 — Хап кўзингга, қўй болам, унақа дема, бола деган гулдан ҳам нозик бўлади,— деб қўяди. Гапга келинойим аралашади:

— Узи ҳам худди қуйиб қўйгандек ўзингизга ўхшайди. Бир туки ўзга эмас, вой худоё, бола деган ҳам отасига шунчалик ўхшайдими? — дейди. Ичимда кулиб қўйман.

Бундан ортиқ оила муҳаббатига ижозат йўқ эди.

40 Мен кетишга мажбур эдим. Мени вокзалгача акам, ўртоқларим кузатиб чиқдилар. Акамнинг қўлида Ёдгор, ҳаммалари менга муваффақият тилайдилар. Борган замоним соғ-саломатлигим, имтиҳондан қандай ўтганлигим тўғрисида ёзиб юборишни сўрайдилар. Мен ҳам уларнинг хат ёзиб туришларини сўрайман. Акам жуда меҳрибон бўлиб кетган:

— Бир нарсага муҳтож бўлсанг, дарров хат ёз. Уқувчилик, қийналишинг мумкин, қўлимдан келган ёрдамни аямайман. Ундан кейин, кампирлардан хотир-

жам бўл,— деди. Мен поезд деразасидан қараб тураман. Ёдгор менга талпинади. Қўлимга олдим. Қўзғалишга звонок аллақачон бўлган. Ёдгорнинг ҳар икки юзидан ўпдим. Яна акамга қайтариб бердим. Ёдгор йиғлаб қолди. Поезд қўзғалиб кетди. Мен ҳам ҳалигача ўзимда тажриба қилиб кўрмаган, бир юрак эзилиш, бутун аъзони жимирлатиб келадиган қандайдир бир ички ҳиссиёт билан беихтиёр кўзимга ёш олдим.

— Хайр, хайр...

Поезд кетиб боради. «Имтиҳондан қандай ўтар эканман?» деган фикр билан юрагим уриб қўяди. Ҳалигача ўқиган дарсларимни ичдан такрорлаб, ўз-ўзимни имтиҳон қилиб кўраман.

Узундан-узоқ қозоқ чўлларини босиб ўтиб кетдик. Оренбург чегаралари ҳам босиб ўтилди. Мана энди Самара вилоятига қарашли ерлар, муттасил қуюқ яшил ўрмонлар, поёнсиз ғаллакорликлар, йўл-йўлакай катта-катта завод-фабрикалар тутун бурқитган ҳалқумларини чўзиб қоладилар. Мен ўз умримда бундай катта саварга биринчи марта чиққаним: Уҳ-хў, бизнинг Ватанимиз ҳали шунақа каттами?

Шулар ахир ҳаммаси улуғ социалистик Ватаннинг айрилмас бўлаклари. Мен эса — шу Ватаннинг битта ўғлиман... Қувончим ичимга сиғмайди. Дивизияда ўрганган ашулаларни димоғ билан ўзим эшитарлик қилиб куйлаб қўяман.

Мен билан ҳамроҳ бўлиб, Москва авиация мактабининг студенти, бир қозоқ бола ҳам борар эди. У отпуска билан Қизил Урдага келган экан. Ватанимизнинг кенглиги, катталиги, ободлиги тўғрисида сўзлаб кетди:

— Уртоқ,— деди,— сиз қизил аскарсиз. Агар менга ўхшаган қизил авиациячи бўлсангиз эди, Ватанимизнинг қанчалик катталигини яна яхшироқ кўрган бўлар эдингиз. Ахир Тинч океандан тортиб Қора денгизгача, Шимолий қутбдан тортиб Афғонистон чегарасигача — ҳаммаси бизнинг бахтли Ватанимиз. Бизда нима йўқ дейсиз! Ҳамма нарса бор. Агар аэропланга тушиб, узоқларга учиб кетсангиз, Ватанимизнинг гўзал шаҳарлари, баҳмал боғлари, ям-яшил ўрмонлари, пахтазор дала-лари, Донбасси, Урали, Сибири — ҳаммасини яққол кўрасиз, ана шунда биласиз!

Бу студент жуда очиқ кўнгилли йигит экан, у ўз турмушидан, ўқишларининг боришидан ва бошқалардан сўзлар эди. Ҳатто у мени доктор бўлишдан айни-

тиб, авиация мактабига киришга ундай бошлади. Мен унга жавоб бераман: «Тўғри, авиация ҳам жуда қизиқарли илм, лекин доктор бўлишга кўпроқ ҳавасим бор. Ундан ташқари, мен доктор бўлишни ўз командиримга, беш юзга яқин йигитлар олдида ваъда берганман,— дейман ва унинг елкасига қоқиб қўяман.— Эй ўртоқ,— дейман,— сен билан мен — ҳали ёш йигитлармиз, ўттиз ёшгача бир эмас, икки факультетни тамом қилишми? Агар тўрт йил жиддий ўқисам, доктор бўламан. Яна бошқа факультетда, масалан, авиация инженерликка яна тўрт йил ўқиш сен билан менга қийин деб ўйлайсан-ми?»

У билан ўтган тўрт кунлик умр жуда қувноқ ўтди. Бир-биримиз билан жуда эски биродарлардай суҳбатлашдик. У менга адрес берди. Мен унинг адресига хат ёзиб, ўзимнинг адресимни маълум қиладиган бўлдим. Москвада у билан ажралдик.

Ленинградга яқинлашган сари юрагим каптарбачадай типирчилайди. Яна бир неча қуюқ узун ўрмонларни кесиб ўтгач, Ленинград шаҳри ҳам кўрина бошлади.

Ниҳоят, бир талай зориқишлардан кейин поездимиз келиб тўхтади. Юкларимни кўтариб вагондан тушдим. Қўлимдаги адресга кўра ҳарбий академияни қидириб топдим. У ерда мени жуда яхши қарши олдилар. Улуғ Ватанимизнинг турли мамлакатларидан келган менинг сингари имтиҳонга тайёрланмоқда бўлган студентлар билан таниша бошладим.

Имтиҳон кунлари етиб келди. Иш — ҳалигача менинг қўрқиб юрганимдай бўлди. Асосий фанларнинг ҳаммасидан «аъло» ва «яхши» даражалар билан имтиҳон берган бўлсам ҳам, русчадан бўшлигим яққол сезилиб турар эди. Лекин имтиҳон комиссияси таржимаи ҳолимда кўрсатилган асосий фактларни эътиборга олиб, биринчи йилдаёқ рус тилини асосан эгаллашимни шарт қилиб, ҳарбий академия қошидаги медицина факультетининг биринчи курсига қабул қилди. Қувончим ҳаддан зиёда.

Мана дарслар ҳам бошланиб кетди.

Мен дунёда ҳарбий академиядан олган биринчи дарс соатимдай лаззатли, ширин умрни эслай олмайман. Ахир, ўртоқлар, ўзингиз ўйлангиз, бундан икки ярим йилгина илгари ҳамма нарсадан беҳабар, боғ кўчаларда ялласини тортиб юрган чапани йигит, бугун

ҳарбий академиянинг медицина факультетида профессорлардан лекция тинглаб ўтиради!

Дарслар кундан-кун оғирлашиб, қизиб бормоқда. Ҳаттоки, бултурдан бошлаб ёза бошлаган хотира дафтаримни ҳам ёзишга вақтим етмайди. Тошкентдан келадиган хат-хабарларнинг ҳам кўпига жавоб ёзолмайман.

Тўғри, энди ҳар қандай бўлганда ҳам, сабр, қаноат, жиддият, сабот керак.

Бўш қолган вақтларимда кўпроқ рус тилини ўрганишга ҳаракат қиламан. Бизнинг ётоқхонамиздаги студентларнинг кўпчилиги турли миллатлардан бўлгани учун уларнинг ичида ҳам менинг сингари русчага нўноқлари кўп. Бир-биримизга ёрдамлашамиз. Ҳар ҳолда кўп умримни рус студентлари билан суҳбатда ўтказишга уринаман. Умуман айтганда, лекцияларнинг ҳаммасини яхши тушуниб бораман, сўзлашда ҳам унчалик қийналмайдиган бўлиб қолдим. Лекин ёзувда имло хатоларим кўп.

Ярим йиллик имтиҳонни яхши топширдим. Имтиҳон сўнгидан келадиган ўн тўрт кунлик қишки каникул вақтида ҳалигача жавоб ёзилмаган бир неча хатларга жавоб ёздим. Бу хатларнинг ичида айниқса мени жуда ҳам таажжубга қўядиган — аммамнинг қизи Саодатнинг хати эди. Мен ҳайрон қоламан. Бу хатни ёзишга уни нима мажбур қилган экан? У билан мени, бир-биримизга оналаримиз унаштириб қўйишган деб эшитганман, тўғри, лекин мен Ёдгорни кўтариб келгандан кейин аммам уни менга бермайдиган бўлган эди. Буни ҳам биламан. Ҳалигача Саодат билан бетма-бет учрашиб, ҳар иккимизнинг турмушимиз тўғрисида, ёнгики бир-биримизга уйланиш тўғрисида бирор оғиз суҳбатимиз бўлган эмас. Хўш, у энди қандай журъат билан менга хат ёзади? Тўғри, у биз унаштирилган вақтда ёш эди. Мен Ёдгорни олиб келганда эндигина ўн уч ёшга кирган эди. Ҳозир у ўн олти ёшга тўлиб қолди. Бўйи етиб қолди деб ҳисоблаш мумкин. Хўш, бу хат қандай хат бўлди? У мени севармикан-а? Мен бўлсам, унга оддий кўз билан, совуққонлик билан қарайман. Ҳали «Уни яхши кўрасанми?», деб ўз юрагимдан сўраб ҳам кўрганим йўқ.

Саодат шундай ёзган эди:

«Жўра ака! Салом.

Ўқишингизга муваффақият тилайман. Имтиҳондан қандай ўтганингиз, дарсларингизнинг бориши, соғли-

фингиз тўғрисида билишга қизиқаман. Сизга бир янги хабар: ўзингизга маълум мен бошланғич мактабни битиргандан кейин ота-онам ўқишимни давом эттиришимга розилик бермай, уйга беркитиб қўйган эдилар. Бу йил нима учундир, ё менга раҳмлари келдими, ё ўртоқларимнинг илтимосларини қабул қилдиларми, ўқишимга ижозат бердилар.

10 Педтехникумнинг биринчи курсига имтиҳон бериб кирдим. Ҳозир ўқимоқдаман. Дарсларим жуда қийин бўлишига қарамасдан (ўзимни мақтагандай бўлмасин) кўпчилик фанлардан «аъло» олиб ўқимоқдаман.

Тунов куни сиздан хат-хабар бормикан, бир билиб келай деб холамларнинг олдиларига кирган эдим, ўғлингиз Ёдгор дўмбоққина бўлиб ўйнаб юрган экан, жуда ҳам сеvimли бўпти-да. Кўтариб, бағримга босиб, анча ўйнатиб юрдим. Агар қимматли вақтингизни аямасангиз, бир энлиққина хат ёзсангиз, бошим осмонга етар эди.

Сизга ҳурмат билан: Саодат».

20 Ҳўш, бу хатга нима деб жавоб ёзиш керак?

Саодатнинг ўзи ёмон қиз эмас. Ўқишга киргани яна яхши бўлибди. Бу галча мен уни синаб кўраман. Расмини сўрасаммикин? Йўқ, бу жуда кўп бўлиб кетади, уни чўчитиб қўйишим мумкин.

Мен ундан битта дўппи сўрайман. Хат ёздим.

«Саодат!

30 Мендан кўпдан-кўп салом. Соғман, соғлиқларингизни тилайман. Ўқишга кирганингни эшитиб, жуда хурсанд бўлдим. Келажакда бахтли бўлмоқни истаган ҳар бир қиз ўқиши керак. Мендан сўрасанг: имтиҳонни яхши топширдим. Мен ҳам (мақтанмай), бирдан олдин, бирдан кейин дарсимни олиб бораётирман.

Саодат! Билмадим, вақтинг бўлармикан, бизнинг ҳовлига борсанг-да, холангга айтсанг, агар мумкин бўлса, бирорта дўппи тикиб юборсалар, чунки баъзан, байрам кунларида миллий кийим кийиб юрган студентларни кўриб, ҳавасим келади. Мен ҳам ҳеч бўлмаса, баъзи-баъзида дўппи кийиб юрмоқчи бўламан.

Мендан ҳаммага салом айт!

40 Ҳурмат билан: Жўра».

Мен шундан ортиқча бошқа хаёлларга боришим мумкин эмас эди. Чунки биринчи курсдаман. Ҳозирдан бошлаб Саодат ва бошқалар тўғрисида ўйлай бошласам, дарсимга халал етиши мумкин.

Яна ўқишлар бошланиб кетди. Яна ўша жиддий умр. Эрта билан туриб, кечки соат биргача студентлик ҳаёти.

Май ойлари келди. Бутун студентлар кечани кундузга улаб йиллик имтиҳонга тайёрланмоқдалар. Мен ҳам шундай.

Шундай жиддий кунларнинг бирида почтадан кичкинагина посилка олдим. Очиб қарадим: қаватма-қават турли ипаклар билан боғланган қоғоз. Қоғоз ичини секин очиб қарасам, битта яхши ипак тагдўзи 10 дўппи, унинг орасидан битта кичкинагина шоҳи рўмолча чиқди. Шоҳи рўмолчанинг бир чеккасида турли ипаклардан нозик, жуда ҳам санъаткорона қилиб чиройли бир капалак ва қизил гул гунчасининг расми туширилган. Унинг орасида худди аспириин порошоги ўралган қоғоздай кичкина мактубча. Хатни очиб ўқидим. Яна Саодат ёзар эди:

«Қадрли Жўра ака!

Туганмас салом. Афв этингиз, холамдан сўраб юборган нарсангизни ўз вақтида юбора олмадим. Сиздан 20 жиндек хафа ҳам бўлдим. Лекин билиб қўйингизки, дўппини тикиш деган сўз у — ёшларнинг иши. Бечора холам қариган чоғида ҳамма иш қолиб, сизга дўппи тикиб юрсалар уят бўлар, дедим-да, ўзим тика бошладим. Маълумингизки, мен ҳам студентман. Ўқишлар жуда қизғин бораётганлигидан тезроқ тикиб битиришга вақт тополмадим. Отпускалар ҳам яқинлашиб қолди. Тунов кун холамларнинг олдиларига яна бориб, «Мен Жўра акамларга хат ёзмоқчиман, гап-мапингиз борми, қўшиб юборай», дедим. Холам жуда севиндилар. Ай- 30 ниқса Ёдгорингиз жуда соғинган кўринади, «Даданг отпуска вақтида келадилар»,— деб уни юпатган бўлдим.

Айтгандек, сиз учун яна битта янгилик: яқинда мен комсомолга қабул қилиндим.

Сизга ҳаммадан салом.

Хатингизни кутиб: Саодат».

Масала менга бир қадар равшан. Айниқса шоҳи рўмолчанинг бир чеккасига тикилган гунча билан капалакнинг сурати мени аллақандай хаёлларга олиб боради. Алланарсалардан хабар бергандай бўлади. 40

Ажабо, чиндан ҳам Саодат мени севадимми? Мен-чи?

Йўқ, ҳали бунга ўзимда ҳис қилиб кўра олганим йўқ. Яхшиси бундай хаёлларни унутиш керак. Лекин қиз боланинг кўнглини чўқтирмаслик ҳам лозим. Қандай бўлса ҳам бир жавоб ёзмоқчи бўлдим. Унинг дўпписига

қарши мен ҳам бирор нарса совға қилиб юборишим мумкин. Унда яна уни алланарсалардан ишорат бергандай қилиб боғлаб қўймасмиканман? Юборганда ҳам нима юбориш керак? Яхшиси, ҳеч нима юбормайман. Яхшилаб битта хат ёзаман. Шунинг ўзи бас.

Хат ёздим. Хат ўтган галдаги сингари оддий. Бир аканинг сингилга ёзадиган хати эди. Дўппи учун раҳмат айтдим. Бу йил отпуска вақтида бора олмаслигимни билдирдим. Ўзим ҳам қариндош-уруғларни, айниқса 10 Ёдгорни соғинганлигимни айтдим. Сўз охирида тез-тез хат ёзиб туришини илтимос қилдим.

Имтиҳон кунлари етиб келди. Русчам бир қадар тузалиб қолган. Лекин бу ерда иккинчи дард чиқиб қолди. Мен ҳозир буни яширмасдан айтавераман. Анатомиядан қаноатланарли имтиҳон беролмадим. Шунинг учун отпуска вақтида Тошкентга боришни йиғиштириб қўйиб, академиянинг дачасига чиқиб, ўртоқлар ёрдами билан тайёрлана бошладим.

Лекин чинини айтиш керак. Ёдгорни жуда-жуда 20 соғинар эдим. Ҳеч кутмаганда июнь охирида акамдан юз сўм пул перевод келиб қолди. Перевод билан келган хатида, акам гўё мендан узр сўраган бўлибди. «Кечирасан,— депти,— бола-чақам кўп, кўпроқ юбора олмадим. Ҳар ҳолда, студент ҳаёти, бирорта керак-яроғингга яраб қолар, оз бўлса ҳам кўпнинг ўрнида кўрасан», депти. Ҳам хатида: «Аммаларинг ҳам шахтидан тушган, «Бегонага берадиган қизимиз йўқ: «Саодат Жўраники», дейдиган бўлиб қолишди. Бу томондан ҳам тинчланишинг мумкин», депти. Хулласи калом, оилавий 30 гаплар...

Демак, Саодатнинг дўпписи, рўмолчаси ва рўмолдаги ғунча билан капалак сурати — ҳаммаси ҳам бекорчи нарсалар эмас. Масала менга ойдинлашди. Яхши ҳам бу отпускага бормаганим. Нима қилганда ҳамки йигитчилик, ёшлик, бирор сабаб билан боғланиб қолишим мумкин. Йўқ, ҳар қанча оғир бўлса ҳам, гарчанд Саодат мени яхши кўриб, мен уни яхши кўрсам ҳам чидайман. Ўқишни тугатгунимча чидайман.

Дачада вақтда бўш чиққан дарсим биргина анатомия бўлгани учун анчагина бўш вақтларим бўлар эди. 40 Шунда шаҳарга тушиб айланиб, томоша қилиб юраман. Акамдан келган юз сўм менга тамом ортиқча бўлганлигидан унга Ёдгорга атаб кийим-бошлар олдим. Бу кийим-бошларни янги олдирган катта суратим билан қўшиб ҳовлига юбордим.

Едгорга юборган посилкам ҳам расмидан кейин орадан бир ойлар ўтгач, Саодатдан хат олдим. Саодат бу сафар нима десам экан-а, юрак ютиб юборган бўлса керак, хати киноялар билан тўлиб ётар эди. У ёзар эди:

«Севимли Жўра ака!

Едгорга атаб юборган расмингизни холам уйда четларига гуллар тақиб деворга осиб қўйибдилар. Едгор ҳар кун «дадам» деб талпинганда, кўрсатар эканлар. Бир нафас термилиб ўтиргандан кейин соғингани қониб, яна олиб қўяр эканлар. Мен бориб: «Қани, Едгор, данднинг суратини мен ҳам кўрай», десам, ширингина тилчаси билан: «Қўйиб қўйинг, тегманг, бу — менинг дадам», деб мени бийлатмади. «Ахир, бу сенинг даданг бўлса, менинг Жўра акамлар-ку», десам, «Ҳа, майлинг», деб қўлимга берди. Шунда сизнинг суратингизга қараб туриб ўйладим. Бу суратни олган сураткаш бир нусха олган экан-да, таниш-билишларига ҳам берар деб бир-иккита олмаган экан-да, бизга ҳам юборсангиз, ўзингиздан ҳам яхшироқ қилиб сақлар эдик. Арзи-мабмиз-да. Мана, сиз юбормасангиз мен юборай дедим-да, Едгор билан бирга олдирган расмимни юбордим.

Сураткашдан хафа бўлманг. «Қозонда бори чўмичга чиқади», дегандай борини олибди.

Дарвоқе, дўппи бошингизга лойиқ келдими?

Жўра ака! Агар сизга малол келмаса, битта мовут беретка олиб юборсангиз, чунки Тошкент қизларининг ҳаммасига беретка кийиш расм бўлиб кетган.

Сизга туганмас салом билан, сизни сўғиниб: Саодат.

Айтгандай, сизга расм юборганимни Тошкентдагилар била кўрмасинлар».

Хат, айниқса расм юрагимга ўт ёқди. Ажабо, шу ўзимизнинг Саодатми? Қизи тушмагур анча етилиб қопти-я! Расмнинг ярим дийдор эканлигига энди ишондим. Саодатнинг қора кўзлари мени ишқ мусобақасига чақиргандай, ярим табассумда турган лаблари менга алланималар дегандай бўлар эди. Бўлиқ, тоза, оқ юзларига тўзғиб тушган паришон сочлари менинг юрагимни ўз занжирларига боғлаб олмоқ учун тайёр тургандай сезиларди.

Ишон, Саодат, ишон! Мен сени севаман, шу қора жингалак киприкларингга бутун ҳаётимда ёш илинтирмайман.

Қиз ўз латофати билан мени ишққа чақирар эди. У ғолиб келди.

Фафур Гулом Константин Федин билан. 1964 йил.

10 Менда Саодатга чин муҳаббат бошланди. Бироқ, ўқиш мавсумлари борган сари яқинлашмоқда бўлгани учун, муҳаббат можаролари билан боғланиб қолиш дарс учун анча хавфли бўлиши мумкин эди. Шунинг учун Саодатга бу мавсумнинг сўнгги хатини ёзмақчи бўлдим. Ҳам бирдан-бир илтимоси бўлган береткани кўшиб юбормоқчи бўлдим. Шаҳар бориб сўнгги модадаги бир береткани олдим. Унга ўз ишқимдан хийлагина очиқ ишоратлар, ишончлар берадиган бир хат ёздим. Хат ичида расм билан, ўқиш яқинлашиб қолганидан жуда вақтим озлигини, бу хатдан сўнг яқин орада хат ёза олмаслигимни билдирдим. Бир чеккаси синоқ, бир чеккаси чиндан Ёдгордан ҳам, кампирдан ҳам хабар олиб туришини илтимос қилдим. Шу билан бизнинг янги бошланган «роман»имизнинг биринчи боби ўқилиб бўлди. Келажак бахтли бобига — келгуси йилнинг отпусका муддатигача каникул берилди.

20 Отпусका вақтида боролмаганим учун кампир бир оз ранжиган бўлибди. Уғлим ҳам бир оз бетобланиб олган эмиш. Қумри Тўқимачилик комбинатининг ФЗУсига ўқишга кирибди. Уни ётоқ ҳам стипендия билан таъминлабдилар. Абдуғани бўлса, ҳали бошланғич мак-

табни тугатмагани учун кампирнинг ёнида экан. Акамдан келган бир хатда: «Кампир, Абдуғани ва Едгорлардан хавотир олмасанг ҳам бўлади. Уларнинг маишатидан ўзим хабар олиб турибман. Бу тарафдан қийинчилик йўқ», дейилган эди. Демак, мен жуда тинч, ҳеч қандай ортиқ ташвишни хаёлга олмасдан ўқишим мумкин. Бу шундай ҳам бўлди, Факультетнинг иккинчи курсида ҳам мен аълочи бўлиб ўқидим. Рус тилида кўрилган бултурги бўшлигим бу йил сезилмади. Анатомияни ҳам етказиб олдим. Шунинг учун ҳам иккинчи йиллик имтиҳонда кўпчилик фанлардан «аъло», «яхши» имтиҳон бериб, отпускани Тошкентда ўтказмоқчи бўлдим.

Инл бўйи турмушимда эсдалик дафтарига ёзиладиган катта ҳодисалар юз бермади. Шунинг учун ҳам иш билан, ўқиш билан ўтган умр майда тўлқинлар билан оққан текис ирмоқдай ўтиб кетди.

Мен отпускаи вақтида Тошкентга боришим тўғрисида уй ичиларга ёзган бўлсам ҳам, қай куни, қай вақтда боришим тўғрисида очиқ ёзмаган эдим. Чунки хат ёки телеграмма билан хабар берсам, ҳайнаҳой Саодат кутиб олишга чиқади. У билан биринчи марта қариндошуруғларнинг олдида учрашув менга жуда ноқулай туюлар эди. Тўғриси, ўнғайсизланар эдим. Шунинг учун ҳам стипендиядан орттириб юрган пулларимга кампирга, Қумри, Абдуғаниларга, Едгорга, шулар қатори Саодатга ҳам арзимаган майда-чуйда совға-салом қилган бўлдим-да, июль ўрталарида Тошкентга қараб жўнадим.

Ҳеч кутилмаганда эрта билан чойнинг устига кириб боришим кампир бечорани жуда довдиратиб қўйди. Шўрлик айвондан йўлакка қараб қучоғини очиб, ҳовлиқиб югуриб келиб, бўйнимдан қучоқлаб олди. Севинганидан йиғлаб кўриша бошлади. Лекин тили галдираклаб, айтмоқчи бўлган гапини айтолмас эди. Шунча қарилгига қарамасдан, чамадонларимни ўзи кўтариб, айвонга олиб бормоқчи бўлар эди. Мен унга ижозат бермасдан, ўзим олиб бориб қўйдим. Ҳол-аҳвол сўрашдим. Кўзим атрофга жавдир-жавдир қилар эди. Едгор кўринмас эди:

— Хўш, Едгор қани, ойи?

— Вой, дарвоқе, ҳозир олиб чиқаман болагинангни. Унинг катта йигитча бўлиб, боғчага қатнайдиган бўлиб қолган. Эрта билан азонлаб ўрнидан туради, иложи бўлса чойни ҳам ичмасдан боғчага қараб чопади. «Ҳой, кўчада бир нима босиб кетмасин, адашиб қолмагин»,

деб кетидан жавраб қоламан. Орқасидан қидириб, каловлаб юраман. Шунинг учун ҳар куни эрта билан Абдуғани мактабга кетишида ўзи қўйиб кетади. Қайтишда яна ўзи олиб келади.

— Қўйинг, кампир, ўзим олиб келаман,— деганимга ҳам қулоқ солмасдан, кампир чиқиб кетди. Орадан ўн минутлар ўтганда Ёдгорни қўлидан етаклаб кириб келди. Эғнида боғча берган кўк халат. Қўлтиғида ўйинчоқ

10 автобусча, ишонар-ишонмас ғилдиратиб келар эди. Айвонда мени кўриши билан ҳеч тортинмасдан ўйинчоқни ерга ташлаб, чопқиллаб келиб «Дада!» деб қучоғимга отилди. Бағримга босиб, юз-кўзларидан ўпдим. Шундай маҳмадона, серсавол бўлибдики, ҳар нарса уни қизиқтиради. Бир нафаснинг ичида менинг янги келганимни, соғинганлигини ҳам унутиб юборди-да, савол ёмғирларини ёғдира бошлади:

— Дада, бу йимади?
— Тугма, ўғлим, тугма.

20 — Яга юлдузи бор?
— Ҳарбийларнинг тугмаси шунақа бўлади.
— Ҳарбий йима бўлади, дада?
— Қизил қўшинни биласанми, ўғлим?
— Бизаям боғчада Қизил қўшин ўйнаймиз. Мен Будённий бўламан.

— Ҳа, ана шуни билсанг, Қизил қўшин шунақа тугма тақади.

Дарров бериб турган савол эсдан чиқди-да, бошқа саволларга тушиб кетди:

30 — Қачон келдингиз?
— Ҳозир келдим, ўғлим.
— Йимада келдингиз?
— Поездда, поездни биласанми?
— Шариппи дадаси аэропланда келди-ю?

Кампир Ёдгорни уришади:

— Жудаям эзмачурук бўлибсан-да. Бир нафас мен ҳам гапиришиб олай.

Кампирнинг гапига қулоқ солмайди.

40 — Дада-чи, дада, мен ашула айтишни биламан.
— Қани, айтиб кўр-чи?

У дарров тиззамдан тушиб, ўрнидан турди-да, ашуласини бошлаб кетди.

Оқ олтин далалар қўлларимизда;
Партия бизнинг йўлбошчимиз.
Ов қилолмас душман қўлларимизда!
СССРни пахтага мўл қилиш учун,
Партия бизнинг йўлбошчимиз.

— Ана, биламиз, биз.

— Ҳа, яша ўғлим, оппоқ ўғлим, мулла бўлиб қолибсан-ку!

— Энди кетиб қолмайсизми?

— Йўқ, энди кетмайман.

— Ҳайр бўлмаса, мен боғчамга кетдим.

Орқасидан бувиси жавраб қолди.

— Кўзингга қараб, четдан юр. Ҳаптавуз келаётган бўлса, четга чиқиб тургин, тагин босиб кетмасин, болам!

10

Кампир билан ўтган-кетганларни гапиришиб ўтира бошладик. Гап орасида кампир:

— Саодат болагинам ҳам вафоликкина қиз: икки куннинг бирида, «хола-хола» деб ҳолимдан хабар олиб туради. Нима учундир, уч кундан бери келмади. «Тиқ» этса эшикка қараб ўтирган эдим. Барака топкурнинг қўли гулгина. Бир нафаснинг ичида ҳамма ишларни саранжом қилиб бериб кетади. Анав куни келиб: «Хола, кирингизни ювиб берайми?» деди.

«Вой, холагинанг ўргилсин, омон бўлсанг, бир кун юварсан» дедим-да, унамадим. Ҳаммадан ҳам Ёдгорга меҳрибонлигини айтгин, нах устида парвона бўлиб ўлиб бўлади. Ёдгор ҳам унга жуда эл бўлиб қолган. Икки кун келмаса, «Опам келмади», деб мактабдан қайтишини пойлаб ўтиради.

20

Менинг келаётганимни бир неча кишилар кўрган эди. Улар билан сўрашиб ўтган эдим. Ундан ташқари, бир нафас ичида маҳалла-кўй, гузарнинг ҳаммасига овоза бўлиб, бир соат ўтмасдан уйга қариндош-уруғлар тўлиб кетди. Ҳали униси билан кўришиш, ҳали буниси билан кўришиш, ростини айтсам, ўзим ҳам оиладан хийла узоқлашиб кетган эканман. Шу такаллуфлардан жуда ўнғайсизланардим. Нима учундир кўзим эшикда: шу келган қариндош-уруғларнинг ичида аллакимни қидиргандай бўламан. Мен кутган биров йўқ. Келинг, шунини яшириб ўтираманми: Саодатга мунтазирман... Бир чеккаси ҳозир келмаганига хурсанд бўлиб қўяман.

30

Нимага десангиз, шунча эл-уруғларнинг орасида у билан қай хилдагина кўришиш мумкин? Кичкина табассум, икки минутлик кўз уриштириб олиш, қисқагина эсон-соғлиқ сўрашиш, вассалом...

40

Уша куни кечгача умрим келган-кетганларни кузатиш билан ўтди. Абдуғани ҳам каттагина дастёр бўлиб қолибди. У бу йил бешинчи синфда ўқир экан. Уни

келган меҳмонлардан, кампирдан холи қилиб гапга солдим:

— Саодат опаларингникига менинг келганимни хабар қилдинг-ми?

— Боя сиз меҳмонлар билан овора бўлиб турганингизда ойим қўярда-қўймай юборган эдилар. Бориб, айтиб келганман.

— Саодат опанг уйда бор эканми?

— Йўқ, мактабда экан. Аммамга айтиб келдим.

10 — Поччанг-чи?

— Поччам уйда эканлар.

Абдуғани билан суҳбатимиз тугамаган ҳам эдики, эшикдан сават кўтариб, терлаб-пишиб аммамнинг ўзи ҳам кириб келди. Эшикданоқ жавраб келар эди:

— Вой аммагинанг бўйингга қоқиндиқ бўлсин!

Аммам мен билан жуда иссиқ, бағриларига босиб кўришди. Пешоналаримдан ўпди. Мени ўртага олишиб, у ёқдан-бу ёқдан, кўрган-кечирганларимдан гапга солишди. Мен ўзимга жуда ҳам улуғворлик бериб, сўралган саволларга калта-калта қилиб, салобатли жавоб

20 бермоқдаман. Лекин гап орасида Саодатдан сўз очилишини кутаман. Ҳеч бўлмаса, номини эшитиш билан тасалли топмоқчи бўламан. Хизмат вақтини тамомлаб, акам ҳам етиб келди. У билан суҳбатлашиб ўтирганимизда эшикдан йигитлар чақиритиб қолишди. Уйдагилар билан суҳбатни йиғиштириб, ўртоқлар олдига чиқишга мажбур бўлдим. Ешликдан бирга ўсган Обид, Мансур, Йўлдош ва маҳалланинг бошқа ёш-яланглари эди. Улар билан кўришиб кетдик. Обид уйига таклиф

қилиб, олиб кетди. Утган-кетганлардан суҳбатлашиб

30 ўтирдик. Сўз орасида Обид менга тегажаклик қилиб Саодатдан гап очиб қаради. Бизнинг Саодат билан бўлган, ҳали барг ёзмаган — куртак ҳолидагина бўлган бу муҳаббатимиз дарров бунчалик эл оғзига тушиб кетганига ҳайрон бўлдим. Ҳойнаҳой бу «холис хизмат» каминанинг кампири ёки аммамнинг ичида гап ётмайдиган «девоначи ростгўй»лигидан бўлса керак. Ундан ташқари, Обид хотин-қизлар техникумининг директори бўлгани учун Саодат тўғрисида анча маълумотларни олиш мумкин эди. Суҳбатимиз ярим кечагача давом

40 қилди. Улар билан хайрлашиб, ҳовлига кириб ётдим. Чарчаганим учун икки йилдан буён унутиб юборганим она қучоғидай иссиқ оила ўрнида чўзилиб қаттиқ уйқуга кетдим.

Саодат эрталаб ҳам келмади. Менинг юрагим жуда безовта бўлиб, ҳатто ундан шубҳага ҳам туша бошладим. Бир вақтда — сийрак хатлашиб турайлик, деган мазмунда имо-ишора билан ёзган хатимдан хафа бўлмаганмикан, деб ўйлардим. Келиб қолса, гина ҳам қилмоқчи бўлдим.

Тагин ўзимни юпатиб, балки келди-кетдиларнинг оёғи төвсилишини кутар, балки онаси бу ерда бўлгани учун мени келиб кўришга ийманар, деб ўйлар эдим.

Эртанги чойдан кейин аммам кетди. Ортиқ битта-яримта келмайдиган бўлгандан, бирров шаҳарни айланиб келмоқчи бўлдим. Лекин юрагим «Ана Саодат келмади, мана Саодат келмади», деб талпинар эди. 10

Тошкент жуда ўзгариб кетибди. Мен кўрмаган янги бинолар, янги кўчалар, ҳатто, одамларнинг муомалалари ҳам анча ўзгариб қолибди. Айланиб томоша қилиб юриб, соат икки-уч бўлиб қолганини ҳам билмай қолибман. Тезроқ ҳовлига қайтиш керак эди. Ун-ўн бешта бодринг, иккита ҳандалак кўтариб ҳовлига қайтиб келдим. Кампирнинг қилиб қўйган шўрвасини ичиб, 20

янги газеталарни ўқиб ўтирдим. Кўзим газетада, аммо кўнглим Саодатда: «тиқ» этса эшикка қарайман. Соат беш-олтиларда узоқ муддат юрак уришлари билан кутилган «меҳмон» ҳам кириб келди. У мен ҳалигача ҳаёлимда суратини чизиб юрган, кўкраги бурма атлас кўйлакли Саодат эмас. Қўлида кичкина амиркон портфельча, эғнида клёш қилиб тикилган крепдешин кўйлак, бошида мен юборган беретка, сочлари турмакланган, ўрта даражадаги европалик бир қиз эди. У эшикдан кириб келишда пастки лабини тишлаб, жуда уялгансимон келар эди. 30

Юзлари бўртиб кетган, иссиқ кунда узоқ йўл юрганиданми, ё уялганиданми, лаблари, бурун учлари, манглайи майда тер билан қопланган. У тер артиш баҳонаси билан кўзини яширмоқчи бўлар эди. Дарров ўрнимдан турдим. Кўкрагимни ҳарбийларча махсус савлат билан олдинга чиқариб, унинг истиқболига чиқдим. Маҳкам қўлини сиқиб, кўзда яширинган табассум билан саломлашдим. У жуда уялиб кетган эди. Шу пайтда, қалдирғочдай пир этиб учиб кетишга тайёрдай кўринар эди. Мендан қўлини бўшатиб, кампир билан сўрашди. Кампир дарров ўтқизиб, янги дастурхон қилган бўлди. Биз икков бир-биримизга рўбарў хонтахта олдида ўтирдик. Кампир нон ушатиб, чой қуймоқчи бўлган эди, Саодат ўрнимдан ярим қўзғалиб: 40

— Овора бўлманг, хола, чойни мен қуя қолай,— деди. Кампир меҳрибонлик билан:

— Қўявер, холанг айлансин, ўзим қўйиб бераман. Сен ҳозир меҳмонсан, болам! Омон бўлсанг, ҳали қуярсан,— деди.

10 Кампирнинг бу соддагина гапидан орада ивир-шивир бир сир ўтгандай бўлди. Саодат ер остидан қия қилиб менга қараб қўйди. Мен ҳам худди шундай қилиб қарадим. Ҳар икковимизнинг кўз қарашимиз ярим секунд ичи дастурхондаги новвот устида тўқнашиб олди. Билинар-билинемас илжайишиб қўйдик. Саодат ерга қаради.

20 Саодат етилган қизларнинг бутун латофатини эгаллаб олган. Ҳар бир кичик имо-ишоратдан муҳаббатга тааллуқли маънолар англайдиган етуккина қиз бўлиб қолибди. Уйда кўзимга ҳамма нарса кулиб қарагандай кўринади. Ҳатто ҳовли саҳнларини бўйдоқ қизларнинг бош қўйган ёстиғининг ҳиди қоплаб кетгандай туюлади. Саодат кичкина қандни қўлига ушлаб, патнис четига секин-секин уриб ерга қараб ўтирарди. Бу ҳол менинг ҳам тилимни боғлаб қўйгандай.

Охири бу қисқа муддатли жимжитликни кампир бузди:

— Сизлар бир нафас гаплашиб ўтиринглар, болаларим. Мен ошхонадан хабар олай.

Саодат:

— Қўйинг, хола, ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Овора бўлманг, мен ҳозир кетаман,— деса, кампир:

30 — Нега кетар эдинг? Жўра аканг билан бир нафас гаплашиб ўтир, нима, мен сенга қўй сўярмидим? Ҳар куни ўзимизнинг қиладиган оби ёвғонимиз-да, холанг ўргилсин,— деди.

— Шундоқ-ку,— деди Саодат,— сизнинг ошхона ишларига куймалашиб юргангизни кўрсам жуда ачинаман, хола.

Гапга мен аралашдим:

— Ойи, бўлмаса, сиз майда-чуйдангизни тайёрланг, мен ўзим ҳам анча вақтдан буён ош қилганим йўқ. Ошни ўзим қилиб берай.

40 — Қўйинг,— деди Саодат,— шу кийим-бошингиз билан қозон-товоққа уринмай қўя қолинг, Ҳа, мен-чи?

— Сен куйдириб юборасан.

— Куйдирсам ҳам, сизча куйдирмайман.

Яна бир-биримизга қарашиб олдик. Кампирнинг оши гап бошланишига баҳона бўлди. Кампир ошни важ қи-

либ, бизни ёлғиз қолдириб, ошхонага кетди. Узилиб қолган гапни қайтадан бошлаш учун сўз қидирар эдим:

— Таътил вақтида нима қилиб, портфель кўтариб юрибсан. Абдуганини юборсам «мактабда» дейишибди. Сизларда ўқиш тамом бўлгани йўқми ҳали?

— Ўқиш-ку тамом бўлган. Мени қўярда-қўймай хотин-қизлар клубида ташкилотчи қилиб қўйишди. Умримда шунақа ишларни қилганим йўқ эди. Бу, хотин-қизларнинг бошини бир жойга қовуштириш ҳам жуда қийин экан. Эртадан кечгача шулар билан куй-манаман. 10

— Ўҳ-ҳў, жуда активистка бўлиб кетибсан-ку! Мен бўлсам, икки бошни бир ерга қовиштиролмай ҳайронман.

Саодат яна киноя билан менга қараб қўйди.

— Ҳар бир гапни бошқа ёққа бураверар экансиз-да. Ленинградликлар муомалага уста бўлади, деб эшитар эдик. Сизни ҳам анча ўргатиб қўйишибди.

Жавоб ўрнига мен чўнтагимдан Саодатнинг ўзи тикиб юборган шоҳи рўмолчани олиб, кўзимни артмоқчи бўлдим, бу билан гўё «ҳали ҳам ёнимда сақлаб юрибман», деган ишоратни билдирмоқчи эдим. Саодат рўмолчани таниса ҳам, ўзини билмасликка солди. 20

Шу пайтда кўчада ўйнаб юрган Ёдгор аравасини етаклаб, алпон-талпон эшикдан кириб келиб қолди. Мен бу ёқда қолиб, тўғри бориб Саодатнинг қучоғига отилди. Бола ғоят севинган эди:

— Опа, қачон келдингиз? Нега эртага келмадингиз? (Кеча демоқчи).

Саодат ҳам Ёдгорни бағрига босиб эркалар эди. Мен буларнинг ҳар икковининг қилиқларини томоша қилиб туриб келажак тўғрисидаги анчагина хаёлларга ботиб кетдим. «Боллага шу муҳаббат чинданми, биз уйлангандан кейин ҳам шу муҳаббатида давом қилармикан? Қачон бўлса ҳам Ёдгорнинг тарихи очилганда, Саодат бунга қандай қарар экан, нима деяр экан?» Ҳам ўша бир вақтдаги ҳикояларни устидангина бўлса ҳам ўйлаб чиқдим. Ёдгорнинг бевафо онаси билан Саодатни бир-бировларига ҳуснча таққослаб кўрмоқчи бўлдим. Саодат у бевафо хотиндан анчагина ўткир, ақл жиҳатидан ҳам ундан юқорилик қилади. Тасодифни қаранг-а, бир хотиннинг ташландиқ боласи, бир гўзал қизнинг меҳрибон оғушида... 30

Менинг юзимда озгина бўлса ҳам бу хомуш хаёл-кашликни кўрган Саодат, бирданига ўзининг меҳри-

бонлигини тундликка айлантирди. Қинояли оҳанг билан:

— Жўра ака,— деди,— жуда хаёл суриб кетдингиз... Олам деган шунақа бўлар экан, ҳеч истамаган вақтда кишини бир-бировидан ажратади, хафа бўлманг.

Мен сесканиб тушдим, ҳамма хаёлни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, жиндак илжайдим. Сўзни бошқа ёққа бурмоқчи бўлдим. Унинг кўзларига завқ билан термилдим-да:

— Саодат, мунча ҳам яхшисан! — дедим.

10 Саодат бир чўчиб тушгандай бўлди.

— Мунча, жуда ҳам мақтагингиз келиб қолди? — Мен қолиб, Ёдгорга хитоб билан:— Ёдгор, дадангинг сўзларини эшитяпсанми? — деди.

Ёдгор баҳонасида анча гап айлантириш мумкин эди. Лекин ошхонада куйманиб юрган кампир, ҳатто Ёдгорни ҳам бизга халақит бермасин дедими:

— Ёдгор, ҳой Ёдгор, ўғлим, бу ёққа қара, мана сенга жўхори кавоб қиляпман,— деб алдаб чақириб олди.

20 Суҳбатимиз боягига қараганда анча очилиб қолган. Бошқа тарафлардан аста-секин сўз очиш мумкин бўлар даражасига етиб қолган эди:

— Саодат,— дедим,— бугун кечқурун бўшмисан?

— Нима қилар эдингиз?

— Тошкентнинг парklarини томоша қилар эдик.

— Сиз билан-а, қизиқ бўпти-да?

— Ҳа, нима, уяласанми, кап-катта қиз-а?

— Дадамнинг табиатларини ўзингиз биласиз-ку, кўриб қолгундай бўлсалар, кўринг ҳангамани!

30 — Сен қизиқ экансан, бугун бўлмаса, бари бир кейин борамиз-да.

Саодат ялт этиб менга қаради-да, эркаланиброқ:

— Ростан-а, сизга буни ким айтди? — деди.

— Кўзинг айтиб турибди.

— Айний-айний деяпсиз-а, Жўра ака? Холамга айттайми?

— Холанг нима қилар эди, қайтага хурсанд бўлади, кел, гапни четга бурма, кечқурун бўшмисан?

40 — Ҳа, бўшман, қўйинг, тагин гап-сўз бўлиб юрмайлик, уяламан.

Алдаб-сулдаб, унинг ноз-финоқларига қулоқ солмасдан кўндирдим. Демак, учрашувнинг биринчи боби, Ленинградда бошланган «роман»нинг иккинчи қисми ҳам муваффақиятли чиқди.

Кампир ошни сузиб келди. Биргалашиб ўтириб ея бошладик. Кампир сўз орасида ўзини содалликка солиб, гап айлантирмоқчи бўлар эди:

— Жўравой, болагинам, кампирларнинг қилган оши сенга ёқадими, бизлар шунақа ўзимизга ўхшаган ланж, бўш қилиб қўямиз. Саодат қилганда эди, тасмадеккина қилиб пиширар эди.

— Йўқ, хола,— деди Саодат,— мен мунақа ширин қилиб пиширолмаман: сабзи-пиёзни хўп яхши қовураману, лекин тузини билолмайман.

Сўз навбати менга келиб қолди:

— Ошни ўзим қойил қиламан-да, лекин, шунда ҳам ўтти биров ёқиб бериб турса.

— Оҳ болам,— деди кампир,— тўрт йилдан бери масаллиқли тайёр ошни пишира олмайсан-ку?

Бу гапдан Саодат уялиб ерга қаради. Мен ичимда: «Оббо кампир тушгур, эски зукколикдан биттасини ишлатдинг-а», деб қўйдим. Яна кампирнинг ўзи гапни бошқа ёққа бурмоқ учун беш панжасини оғзи-бурни аралаш суркаб ўтирган Ёдгорни койиб кетди:

— Айланай болам, тўкмасдан егин. Қўлингни мана бундай қилиб, чимчиб олгин!

Кампирнинг пичинги билинар-билинемас ўтиб кетди.

Ошдан сўнг кампир лаганни кўтариб ошхонага кетди. Саодат ўрнидан қўзғалиб кетмоқчи бўлди. Кечқурун паркка бориш тўғрисида қатъий ваъдасини олдим. Ҳовлидан бирга чиқиб кетиш унга ҳам, менга ҳам бир оз ўнғайсиз эди. Шунинг учун трамвай остановкасида учрашмоқчи бўлдик.

* * *

Саодат билан кўпинча бирга юрамиз. Ҳатто бир ойнинг ичида икки-уч марта бирга паркка боровимиз ҳамма учун ҳам масаланинг очилиб қолишига сабаб бўлган эди. Саодатнинг ўртоқлари бир-икки марта унга тегажаклик қилиб кўрган бўлсалар ҳам, бу иш уларнинг олдида ҳам оддий саналиб, ҳеч ким бу тўғрида гапирмайдиган бўлиб қолган эди. Бизнинг кўпинча бирга юровимиз Саодатнинг отасига ҳам эшитилибди. У акам билан учрашиб: «Энди бўлар ишнинг бўлгани яхши, қиз боланинг тупроғи жуда енгил бўлади. Жўравой бу йил ўқишдан қола қолиб, тўйни қилиб кетгани маъқул бўлар эди, «Тўй қачон?», деб сўрайверганларидан жуда зерикдим», деган эмиш. Акам «Ҳа, хўп, гаплашиб кўрарман,— деб жавоб берибди. Мен ўқишим тамом бўл-

магунча тўйни қилмаслигимни бир талай узрлар билан айтиб, тушунтириб қўйишни сўрадим.

Бир кун Саодат менга келиб:

— Жўра ака, дадам сизга салом айтиб юбордилар. Дам олиш куни кечқурун бир-иккита ўртоқларингиз билан бизникига борар эмишсиз, мендан бошқа даст-ёрлари бўлмагани учун мен ўзим шўрлик хабар қилиб юрибман,— деди.

10 — Ҳа-ҳа,— деб кулдим,— тўйдан илгари чалларни ер эканмиз-да.

— Ҳеч ҳазилкашлигингизни қўймадингиз-да, сизга бир гапни айтишу қочиш.

Ваъда қилинган куни техникум мудири Обид ўртоғимни олиб бордим. Қуюқ-суюқ зиёфат жуда яхши бўлди. Лекин Саодат ошхонадан чиқмас эди. Поччам, яъни Саодатнинг дадаси ўзи хизмат қилиб турар эди. Поччам, бу гал жуда ҳам ечилиб кетиб, аммамни чақириб қолди:

20 — Саодат! Саодат! Бу ёққа қара, мулла Обиддан қочмай қўя қол. Қизимизнинг домласидан ҳам қочасанми? Саодатингни ҳам чақир, ўзининг кунда кўриб юрган домласи-да! Уйда санлар туриб, мен хизмат қилиб юрайми? Жўравой бўлса — ўзимизники.

Обид ҳазиллашиб қўйди:

— Умар ака, бундай, кампир билан бирга боғларга томошага ҳам тушмайсиз!

Кулишдик.

— Эй ука,— деди поччам,— энди бизларнинг вақтимиз ўтиб қолди. Мана сизлар юрсангиз ярашади.

30 Дадасининг бу ҳиммати Саодатнинг кутганидай бўлса керак, шу гапдан кейин баъзи нарсаларни даҳлизга олиб келиб, ярим кўринишлар билан хизмат қилиб турди. Мен бўлсам, мумкин қадар эшик томонга қарамасликка ҳаракат қилар эдим. Сипоҳгарчиликни қўлдан бермас эдим. Анчагина у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўтирдик.

Кетар олдимизда Ленинградга юборилган тагдўзи дўппининг иккинчи нусхаси аммам томонидан менга кийгизилиб юборилган эди.

40

* * *

Шундай, ширин турмуш жуда тез ўтиб бормоқда. Яқинда Ленинградга қайтиб кетаман. Саодат билан бирга ўтказилган соатларнинг қандай тез ўтиб кетганлигини билмайман. Менинг кетишга тайёрлана бошлаганлигимни кўрган Саодат:

92

— Кетманг, ё мени ҳам ола кетинг,— деди.

Кетадиган кунларим жуда ҳам аниқланиб қолди. Августнинг ўн бешларида йўлга тушаман. Шунинг учун эртага Саодат билан сўнгги марта томоша қилмоқчимиз. Ҳам ўша ерда мен унинг чинакам ваъдасини олмақчи бўламан. Абдуғанидан Саодатга чумчуқ тилидай хат юбориб, «Хўп» деган жавобни олдим. Эртасига кеч билан бизнинг ҳовлига келди. Кампир озгина овқат қилиб қўйган эди. Бизнинг ўзимизга айрим сузиб берди. Овқатдан кейин секин-аста Саодатнинг ёнига ўтдим. Қўлини кафтларим орасига олиб сиқдим, кўзларига телмирдим-да:

— Жоним Саодат,— дедим,— бугун-эрта мен Ленинградга қайтиб кетаман. Сен ҳам ўқишингга кирасан, шунинг учун сени чақиртирган эдим. Сен билан бизнинг турмушимиз тўғрисида очиқ фикрингни эшитмоқчиман.

— Қанақа турмуш? Нима демоқчи бўласиз?

— Ке қўй, ўзингни соддаликка солма, биласанки, мен сени яхши кўраман, биламанки, сен ҳам мени яхши кўрасан.

— Буни сизга ким айтди?..

— Ҳа, майли, қани жавоб бер-чи, турмушимиз тўғрисида сенинг қандай фикрларинг бор?

— Ленинградда ҳам педтехникум борми?

— Бор...

— Мен борсам олармикин?

— Олмайди, русчани билмайсан.

— Ургатмайсизми?

— Сенга бир нима ўргатиб бўладими?..

— Ҳарбий одам бунақанги гап қилмайди, ундан кўра сиз менга команда беринг!

— Хўп, яхши, команда бераман. Ҳозир бўл! Икки йилдан кейин тўйимиз бўлади. Мен ўқишимни битириб келаман. Сен ҳам ўқишингни битириб қўйишга мажбурсан. Порлоқ турмуш учун, чин ҳаёт учун, яхши фарзандларнинг ота-онаси бўлиш учун илгарига қараб шагом марш!

Саодат бу гапдан, кампирнинг эшитиб қолишидан уялишни ҳам эсидан чиқариб, ўзини тўхтатолмасдан шарақлаб кулиб юборди... Суҳбатимизнинг бу томони жиддий борди. Саодат бир нуқтада туриб олиб, Ёдгорнинг онаси ким эканлигини билгиси, шу тўғридаги ҳикоянинг нима бўлганлигини эшитгиси келар эди. Мен

унга Ёдгорнинг бутун ҳикояларини тўйдан кейин айтишга ваъда бердим.

Ваъдамиз бир ерга қарор топди. Мен энг яхши доктор бўлиб келишни, у энг яхши педагог бўлишни ваъдалашдик.

* * *

Ленинградда яна икки йил қолдим. Йил ўртасидаги отпускарда Тошкентга келишни ўзимга маъқул кўрмадим, айниқса охириги йилги ўқишлар жуда оғирлашиб кетган. «Икки қуёни қувлаган бирисини ҳам туютмас», дегандек, шу қимматли вақтлардан озгина — бир қисминини бўлса ҳам муҳаббат можароларига сарф қилсам дарсга ҳалал етиши мумкин эди. Саодат билан бўлса ваъдалашиб қўйганмиз, бу тўғрида ҳеч қандай ташвиш тортмасам ҳам бўлади.

Шундай бўлишига қарамасдан, у менга ёзиб туради, мен унга ора-сира жавоб бериб тураман. Шунинг сингари оила билан бўладиган хат борди-келдиси ҳам ўрта даражада: «Соғиндик», дейдилар, «Уғлинг айниқса ичикмоқда», дейдилар, кампир, «Қасалман», дейди,— шунга ўхшаган гаплар...

Сўнги йилнинг имтиҳонига жуда қизғин тайёргарлик бормоқда. Ишимизнинг кўп қисми амалий тажриба устида бўлгани учун кўпроқ вақт клиникаларда ўтади. Мен ички касалликлар врачини бўлишни ҳавас қилганим учун кўпроқ ички касалликлар билан қизиқаман.

Имтиҳон вақти етди. Деярли кўп дарслардан профессорлар билимимни яхши топдилар. Академиядаги бошлиқларнинг маслаҳатича мен ўзимнинг диплом ишимни бажариш учун яна бир йил Ленинградда қолишим керак. Лекин мен диплом ишини Тошкентда ёқлашни сўрамоқчиман. Бу тарафи ихтиёрий бўлгани учун ижозат бердилар. Керакли ҳужжатларимни олиб, муаллимларим, профессорлар ва ўртоқларим билан хайрлашиб Ҳарбий комиссариатдан ўқитимни Тошкентга кўчиртирдим. Шу билан тўрт йил мени қучоғида сақлаган, тарбиялаган, оддий қизил аскардан олий маълумотли ҳарбий доктор тайёрлаб чиқарган ҳурматли шаҳар — Ленинград билан хайрлашдим.

40 Ғоят шодман, ғоят қувноқман. Йўл-йўлакай шу маҳалгача ўтган, айниқса сўнги олти-етти йиллик умримнинг яқунларини мулоҳаза қилиб кўраман.

Тошкентга яқинлашган сари юрагим уради. Ҳаргалги одатча қачон боришим тўғрисида ҳовлидагилар-

га телеграмма берган эмасман. Фақат менинг қачон кириб боришимни Саодатгина билади.

Поезд секин-аста тийганиб келиб Тошкент вокзалида тўхтади. Плашимни билагимга солиб, қўлимга чамадонимни ушлаб, вагон деразасидан платформага қарайман. Кишилар, хотинлар, болалар — кутиб олувчилар вагон бўйлаб чопадилар.

Деразалардан қараб, аллакимларнинг исмларини қичқириб чақирадилар. Шулар ичида Саодатни қидираман. Ана у!.. Юрак уришлари билан зориқиб-зориқиб кутганим — Саодат! У аллакимнидир қидириб юради. Бизнинг вагон деразаси ёнига келганида, ойнани чертдим. У аланглаб юқорига қаради: 10

— Жўра ака! — Югуриб эшикка кела бошлади. Мен ҳам купедан чиқиб, йўлакка юрдим. У аллақачон тамбурга етиб қолган эди.

У ҳеч қандай тортиниб ҳам турмади. Кела солиб менга отилди...

Гўё бизнинг ҳар икковимиз Ленинграддан бирга келгандай, бизнинг уйга эшикдан кириб бордик. 20

Менинг кириб келувим ҳар икки уйда ҳам, яъни бизнинг уйда ҳам, Саодатларнинг уйида ҳам жуда катта қувончларга сабаб бўлди. Уқишим тамом бўлганини билган онам терисига сигмай севинар эди. Йиллар бўйи хаёлдан ҳақиқатга ўтмай юрган «кенжатоё келин» умиди ортиқ қўлга кирган эди. Ҳар икки уйда ҳам тўй тараддуди учун жаҳду-жад билан тайёргарлик бораётгани қулоғимга етиб турар эди. Яна галга солишга қўлимда ҳеч қандай ваз-корсон бўлмагани учун мен ҳам бу ишга ўз розилигимни берган эдим. 30

Олти ёшни тўлдириб, еттинчи ёшдан икки-уч ойни яшаб қўйган Ёдгорнинг анчагина эси кириб қолган. Унга кимдир тушунтирибди. У келиб менинг тиззаларимни қучоқлайди-да:

— Дада, менга оппоқ ойи олиб берасиз-а? — дейди. Мен унинг бу гапидан ўксиб кетаман. «Бечора Ёдгор, — дейман, — қачон бўлса ҳам мен сенинг ҳақиқий отанг эмаслигимни, сен қандайдир бевафо, бироқ гўзал бир хотиннинг ташландиқ ва қандайдир бағри қаттиқ, мен танимаган, саёқ йигитнинг кўзи кўрмаган фарзанди эканингни билиб қолсанг...» дейман, яна ўзимни юпатаман, ўзимга қаттиқ ишонч бераман. «Йўқ, Ёдгор, — бу мутлақо менинг ўғлим, у Саодатнинг ҳам биринчи боласи», дейман, уни гапга сола бошлайман: 40

— Сенга тагин қанақа ойи олиб бераман, ўғлим, катта ойимлар-чи, у сенга ҳам ойи бўлади, менга ҳам, Абдуғани акангга ҳам, Қумри опангга ҳам бўлади. Тагин кимни олиб бераман?

У яна суйканиб келади, эркаланиб:

— Ҳа, олинг-а, у киши бувим бўладилар-ку, менга Саодат опамларни олиб берасиз! Мен у кишини оппоқ-ойим қилиб оламан ўзим...

10 — Оббо жинни-е, буни сенга ким айтди? Хўп-хўп, олиб бераман,— деб кулиб қўяман.

Муҳаббат қучоғидай иссиқ ёз, чарослар бахт чеҳрасидай хол отган, қизилуруғ қовунлар ишқдай ширин. Июль ойининг қизгин кунларидан бирида Саодат билан икков етаклашиб ЗАГСга бордик. Бу менинг ЗАГСга иккинчи борувим... Менга бу ердаги кўп нарсалар, ҳатто умрнинг айрим қондаси, хунук қисми ҳам таниш. Худди кечагина шу ерга келгандай сезинаман. Тагин бу галги келувим, ўша биринчининг ўзи бўлмасин деб, секин ёнимга қараб қўяман. Йўқ, бу — менинг Саодатим! Вафоли Саодатим! Мен у билан умрли бахтнинг аҳди учун келганман.

20 Турмушда ҳар нарсанинг тарозудай икки палласи бўлади дейдилар; ширинликнинг — аччиғи, қоронғиликнинг — нури, кечанинг — кундузи, тиканнинг — гули бўлади. Ёшлик ғурури билан қилинган бир талоқнинг жабрини тортиб келдим. Аччиқлиги билан ўртандим. Қоронғилиги билан тентирадим. Кечаси билан зулматда қолдим. Тикани билан алам тортдим. Энди буларнинг ҳаммасига ниҳоя.

30 Энди мен билан Саодат учун бахт даричасидай очилган қалин муқовали ЗАГС дафтари бошида кулган юзлар билан турмоқдамиз. Узун ва ойдин умр йўли. Бу йўл нурларга тўлган, ширинликларга мўл, муттасил кундуз, гуллар тўшалган йўл.

Менинг бу бир нафас хаёлга чўмувим Саодатни шубҳалантирдими, билмадим, қўлимни маҳкам сиқиб қўйди-да:

40 — Менинг фамилиям нима бўлади! Жавоб берсангиз-чи, кутиб қолдилар...—деди. Ялт этиб, унинг ишқ ва муҳаббат тўла кўзларига қарадим. Бутун кечмиш хаёлларим бўронга йўлиққан тутундай тўзғиб кетди:

— Ихтиёр сенда, хоҳласанг менинг фамилиямни ёздиришинг мумкин.

ЗАГСдан чиқиб, кийим-бош магазинига қараб кетдик...

Ҳарбий комиссарнат мени узоқ чегара районига юборди. Мен бу ерда чегара соқчи отрядларининг доктори бўлиб тайинланган эдим.

Уйланганимдан кейин Саодат билан уйда бўлишим уч-тўрт ойдан нарига ўтмади. Саодатнинг яна бир йиллик ўқиши бор. Шунинг учун мен уни ўзим билан бирга олиб келишга андиша қилдим.

Умримнинг анчагина қисми ҳарбий ишларда ўтгани учун мен бу ерда ҳеч қандай қийинчилик тортмайман. Лекин соғинув ўз ҳукмини ўтказиб туради. Уйланмасдан илгари бу ҳисни ўзимда тажриба қилиб кўрмаган эдим. Узун кечалар юлдузли осмонга қарайман. Жимирлаб оқиб турган Амударёнинг майда тўлқинларида ой нурининг эрмак бўлганини кўраман. Дунё каби кенг қучоқ очиб, тўлқинли бағримда Саодатни кўргим келади. Яланг қирларга чиқаман, кўз ўнгимда улуғ чегара. Бу томонда бахт-саодат, кишилиқнинг асл маскани бўлган улуғ социалистик Ватан. Иккинчи тарафда маишат қора қумғонининг тутуни қора умрларнинг зулмат осмонига тутшиб ётади. Беш-ўнта феодалнинг темир тирноғида эзилиб ётган ғариблар эли, мазлум Шарқнинг кичкина бир бўлаги бўлган мамлакат. Шўрликларнинг аҳволига ўксиб қўяман!

Бечоралар, «чегара» сўзининг ер китобидан ўчириб ташланишига узоқ вақт қолган эмас. Сизни ҳам яқинда порлоқ тонг кутади, сиз ҳам тездан ўз хўжаларингизни янчиб ташлайсиз, биздай бахтиёр бир ҳаётга эришасиз...

Осмонда шимолдан жанубга қараб Сомон йўли бўйлаб турналар, ғозлар карвони учиб ўтади. Гўё улар менинг бу орзуларимнинг тездан рўёбга чиқишига башорат бергандай, «ҳақ-ҳақ» деб ўтадилар...

Яна ўз уйимга қайтиб кираман. Саодатдан келган хатларни бир неча марта ўқиб кўрган бўлишимга қарамай, яна қайтадан ўқиб чиқаман. Хатлар Саодатланиб, мен билан сўзлашгандай бўладилар, секин ўпиб қўяман.

Бизнинг чегара соқчилигидаги йигитларнинг ҳаммаси ҳам тоғни урса талқон қиладиган азамат, соғлом йигитлар, борганимга икки-уч ой бўлишига қарамасдан, буларнинг ичида бирорта жиддий касал учрата олганим йўқ. Ошиб боргани тумов ёки офтоб уриш. Ҳарбий поликлиникада иш оз бўлгани учун начальникларнинг ижозати билан граждандар поликлиникасида ҳам ишлайман. Кўп умрим теварак-атрофдан келади-

ган колхозчилар ҳам шаҳар граждaнларига ёрдам бeришдан иборат. Айниқса граждaнлар ўртасида номим яхшиликка ёйилган. Менинг ерлик тилни билишим, уларнинг дардларига дармонлардан биттаси бўлиб ҳисобланади.

Граждaнлар ўртасида бўлганидек, маҳаллий ташкилотлар ўртасида ҳам дурустгина обрўйим бор. Узинга яраша ошна-ўртоқлар, ёр-дўстлар топганман. Дам олиш кунлари улар билан бирликда бир-биримизга

10 борди-келди қиламиз, хушчақчақлик билан умр ўтказамиз.

Кунлардан бир кун шу ўртоқларимдан бириси — районимизда масъул хизматлардан биттасини эгаллаб турган бир йигит — мени шахсан уйига таклиф қилди.

— Уртоқ доктор,— деди,— бир неча вақтдан буён тузалмаётган бир беморим бор, кўп докторларга кўрсатдим, ҳар қайсиси ҳар хил фикр беради, лекин бирортасидан ҳам шифо топгани маълум эмас. Ростини айтсам, бемор — ўзимнинг хотиним. Сиздан илтимосим:

20 бир бориб кўрсангиз.

Бу йигит кўринишда мeндaн бир-икки ёш катта, кўнглида кири йўқ, жуда хушчақчақ бир киши эди. Айниқса райондан орттирган ўртоқларим ичида мен ҳам унга, у ҳам менга кўнглимизни жуда яқин тутар эдик. Сўзини қайтармасдан, ваъдалашган кунини уйига бордим. Меҳмонхонасида бир оз сўзлашиб ўтиргандан сўнг мени ётоқ уйига олиб кирди. Уйнинг тўрида пўлат каравотда кўзини шипга тикиб бир ёш хотин — бемор ётар эди. У мени кўриши билан ўрнидан қўзғалиб, каравотдан тушмоқчи бўлди. Мен унга озор бермаслик учун қўзғалмаслигини таклиф қилдим. Хотин бир оз ранги сарғайинқираган бўлишига қарамай, юзларида ўткир ҳусннинг излари барқ уриб, кўриниб турар эди. Ёши йигирма тўрт-йигирма бешларга кирган бир жувон. Мен уни докторларга хос бир эзмалик билан диққат қилиб текшириб кўрдим. Билмадим, бошқа докторлар қандай ҳукмга келган эканлар, менимча хотинда ўткир асабийликдан бошқа ҳеч қандай жиддий касаллик кўринмас эди. Мен бунини ўртоғимга айтдим.

40 Ҳам хотинни саёҳатга юборишни маслаҳат бердим. Сўз ораси болалари бор-йўқлигидан, оилавий турмушларидан сўрадим. У бир хўрсиниб олди-да:

— Боламиз йўқ. Ростини айтсам, бу кишининг касаллари ҳам қисман шу боласизликдан,— деди. Мен уйланганларига қанча вақт бўлганини, болалари бўлса

ҳам турмаганми ёки ҳеч болалари бўлмаганми — ҳаммасини айлантириб сўрай бошладим (Чунки докторларга баъзан шундай турмушдаги майда фактлар кўп нарсаларни билишга ёрдам беради). Менинг саволларимдан зерикдими ёки эзилдими:

— Уртоқ доктор, — деди дўстим, — ҳаммасини билгингиз келади-ми? Хўп айтиб берганим бўлсин. Сиз шу ерда бир нафас ўтириб туринг...

Нариги уйдан бир стул келтириб, беморнинг бош томонида мен, оёқ тарафида эри ўтирди. У ҳикоясини сўзлай бошлади: 10

— Уртоқ доктор, мен сизга айтсам, бунинг касали бола важдан. Баъзи-баъздан мен ҳам ўйлаб кетиб, касал бўлгудай бўлиб қоламану, нима қилсангиз ҳамки, бир тарафи эркакчилик, иккинчи тарафи, иш билан овуниб, кўпда эсимга олмайман. Уртоғим сўзини бўлиб хотинига қаради:

— Айтаверайми, Меҳрихон?

Хотин уялгандай бўлиб, юзини терс ўгирди-да:— Ўзингизга синашта ўртоғингиз бўлсалар, у кишидан сир яшириб ўтирасизми, бир бошлаган гапни ўлджўлда қўймай айтаверинг энди. 20

Уртоғим яна бир хўрсиниб қўйди:

— Шундай қилиб десангиз, ўртоқ доктор, мен бундан олти-етти йил бурун қип-қизил чапани йнгит эдим, хотинини кўрсатиб, — бу бўлса паранжидаги оддий бир ўзбек қизи эди.

Мана энди ўзингиз кўриб турибсиз, биласиз: мен САКУга кириб ўқидим, партияга ўтдим, масалага бошқача қарайдиган бўлдим. Ҳикоямизнинг бош йилларидаги оддий чапани эмасман. Менинг ҳозирги ҳикоямга бугунги одамшаванда, маданийлигимнинг алоқаси йўқ. Бу ҳам ўқиб, туппа-тузук активистка бўлди. Мана беш йилдан буён бир-биримизни севиб, кўрмасак соғинишиб, меҳрибончилик билан умр ўтказамиз. Партия мени шу районга тайин қилди. Икки йилдан бери шу ерда ишламоқдаман. Албатта, бу гапларнинг сизга қизиғи йўқ. Гапнинг қизиғи мана қаерда, қулоқ солинг, ўртоқ доктор! 30

Бизнинг уйланишимизнинг тарихи жуда ҳам қизиқ. Ҳалиги айтганимдек, мен оддий бир чапани эдим. Бу бир мусулмоннинг ифбат пардадаги қизи эди. Нима қилай, йнгитлик ғурури дейсизми, ёшлик дейсизми, биз — бир-биримизни севишдик — бу мендан бошқага тегмайдиган, мен бошқани олмайдиган бўлдим. Лекин 40

бунинг отаси менга беришга розилик бермас эди. Шундай бўлса ҳам, ишқ дегандай, бир-биримиздан ажралмас эдик. Бирмунча вақт яширин юрдик. Биласизки, ўртоқ доктор, мен дунё кўрмаган чапани йигит бўлганимдан кейин, бу паранжи ичидаги ҳуркович қуёндек, ота-боболарча айтганда, «қоғоздаги қантдек қиз» бўлгандан кейин, нима қилишимизни билмай қолдик. Бу сирни икковимиз ва бунинг онаси билди. Нима қилиш керак, бу сир битта-яримтага ошкора бўлиб қолса, бунинг отасига бош кўтариб юриш ўлим билан баравар эди. Бизга, ҳам айниқса бунга жуда зўр иснод бўлар эди. Биз ҳар уч гўл кишилар мумкин қадар сирни яшириб, ой-кунини кутишдан бошқа чора топа олмас эдик.

- Вой ўртоғ-эй, ўша кезларда мен билан Меҳрининг тортган жабру жафоларимизни қўяверинг. Ҳаммага шумшук кўрингандай. Ҳамма мени жиноятчи деб бармоқ ўқталиб кўрсатаётгандай сезинаман. Шахтимдан тушганман. Бўшашиб қолганман. Айниқса Меҳрининг онаси менга кўз очирмайди. «Йигит ўлгур, жувонмарг, қизимнинг номини бир пул қилдинг», деб қарғайди. Бироқ бу қарғашлар фойда бермас эди. Ё менга Меҳрини беришлари, ёки болани йўқотишлари керак эди. Отаси бу сирлардан хабарсиз бўлгани учун онасининг қилган қийин-қистовларига қулоқ солмас, сўзида туриб олган эди. Сўнгги икки-уч ой ичида, мана ўзининг юзи кўзи, уйдан остона ҳатлаб кўчага чиққани йўқ. Узоқ кутилган «меҳмон» туғилишига бир неча кун қолганда Меҳрини «Далага, холасиникига кетди», деган баҳона билан отасининг кўзидан бир овлоққа яширдик. У ерда 30бола туғилди. Икки-уч кундан сўнг Меҳри саломатланди. Энди бўлса қандай қилиб бўлса ҳам болани йўқотиш ҳаммамизнинг фикримиз бўлиб қолган эди.

- Ҳикоя чуқурлашган сари бир қоронғиликдан — нурга, шубҳадан яқинга бораётган кишилардай кўзимнинг қорачиқлари кенгаймоқда, баданим аллақандай кўрқинчли учрашувдан дарак бергандай жимирлашмоқда эди. Хотин бўлса кўзини яшириб, пиқ-пиқ йиғламоқда эди. Ўртоғим ҳаяжонланган... Бир неча секунд оралиқни жимжитлик босди. Гўё пашша учса, унинг қанотидан чиққан овоз жимжитликни бузар эди. 40Ўртоғим хотинига бир қараб қўйди. Ўзини тўхтатиб олиб, яна сўзида давом қилди:

— Шундай қилиб, ўртоқ доктор, оғайни, мен сизга айтсам, болани нобуд қилишга ҳеч қайсимизнинг кўзимиз қиймади, оппоққина, лўмбиллаган ўғилгина бола

эди. Минг томонни ўйлаб, ҳийла ва чора ахтарар эдик. Бирорта бефарзанд одамга бериб юборайлик десак, сир очилиб қолишидан қўрқар эдик. Ҳали ҳам маслаҳат Меҳрининг ўзидан чиқди. У менинг паспортимни сўраб олди, кўчага чиқиб кетди. Билмадим, болани нима қилди? Эртасига хабар олай деб учрашганимда — бола йўқ. Ҳеч нима кўрмагандай. Менга муомалалари совуқ. Меҳри менга паспортимни қайтиб берди. Паспорт ичида ЗАГСдан олинган, менинг номимга ёзилган талоқ хатининг копияси ётар эди. Жуда ҳайронликда қолдим. Биз илгари у билан никоҳдан ўтмаган эдик. Хўш, талоқ хати қаердан пайдо бўлди?.. 10

Гапнинг қисқаси, бола нима бўлганини ҳали ҳам менга айтган эмас, ўртоқ доктор. Мана шу талоқ хатини ҳали ҳам сақлаб юраман.

У қўйин чўнтагидан паспортини олди. Паспорт ичидан тарихий талоқ хатини олиб менга узатди. Қўлларим қалтирар эди. Кўз олдимни йиллар бўйи тўсиб ётган қоронғи туман секин-секин тарқалгандай бўлар эди. Ағрайиб қолган эдим. Бу — ўша мен қўл қўйиб олган ва мени қўлга туширган талоқ хати эди. Йигитлик заптани йиғиб олишдан ожиз эдим. Менинг бунча ўзгариб кетувимдан шубҳаланган ўртоғим тўхталиб, менга ҳайронлик билан термилар эди. 20

Меҳрихонга қарадим. Бу — ўша алдамчи, бевафо кўзлар, бу — ўша бир кулгуси билан мачит тарновидан мусичаларни чўчитиб учирган ёқут лаблар...

Меҳрихон йиғидан бўртиниб кетган кўзини ипак дастрўмолчаси билан артиб олди. Уйнинг ичига сувга ивтилган қалампирмунчоқ ҳиди бурқиб кетди. Мен ўзимни бундан етти йил илгари боғ мачитида деб ҳис қилар эдим. Ниҳоят, ўзимни қўлга олдим. 30

Ўртоғим менинг тинчланганимни кўриб, хотинини қистай бошлади:

— Меҳрихон, ҳой, Меҳрихон! Ука, кел, қўй энди, соғ-саломат бўлса ўйнаб-кулиб катта бўлиб қолгандир, ўлиб кетган бўлса, айб эски турмушнинг кишиларга кафан бичишида. Мана бу ўртоғим доктор — ўзимизнинг ҳамшаҳар. Бу кишининг феъл-атвори менга жуда ёқиб тушди. Жуда улфат йигит экан. Сен ўша етти йил ичингда сақлаб яшириб келган сирингни шу бугун очиб бер. Шу билан бу ҳикояга гўр қазийлик-да, юрагимиздан сидириб ташлайлик. Сен ҳам ўзингни диққат қилиб касал бўлиб юрма, мен ҳам сени кўриб ич-этимни еб юрмайман. Қани, қолганини ўзинг айтиб бер, болани нима қилгансан? 40

Оғир бир жимжитликнинг вазмин қўллари ҳар уحو-
вимизнинг елкамиздан босиб тургандай эди. Гўё қо-
ронғи кечалар занжир ҳалқаларидай бир-бировига ту-
ташиб кетган, гўё улуғ бир тилсимот сандиғининг
қулфига бир калитнинг тушишини кутгандай ҳар уحو-
вимиз шу мубҳамликда, жаранглаган овоз кутар эдик.
Мени эса умри етти йил, лекин мазмуни етмиш йиллар-
га тенг бир ҳиссиёт чулғаб олган эди. Мени ўч билан
шафқат, ғазаб билан марҳаматнинг кураши ўз комига

10 тортган эди.

...Ана Ёдгор, ҳалигина эмган она сутининг лаззати-
ни тамшаниб, менинг қўлимда ухламоқда...

...Ана Ёдгор, менинг юлдузли шапкални кийиб ўй-
намоқда...

...Ана Ёдгор, «Менга оппоқ ойи олиб беринг», деб
кистамоқда.

...Ана Ёдгор...

Энди Ёдгор йўқ. Ёдгор — у, бировнинг ўғли.

Эй ишқ, мунча ҳам қудратлисан!

20 Хотин кўзларини очди. Титраган қўллари билан ка-
равот қирғоқларини ушлади-да, қаддини ростлади.

Титроқ ва хаяжонли овоз билан:

— Айтайми? Айтайми? Мен бир ўғил ва бир йигит-
нинг қонига жавобгарман! — деди.

У ярим телба эди. Ҳиссиёт агар муҳит бўлса, у шу
муҳитнинг тўлқинига асир бўлган бир чўлоқ чумоли...

30 Менда шафқат — ўчни енгди, меҳр-ғазабни, гўё сў-
қир пахса деворлардан шафтолилар мўралаган узун ва
жимжит боғ кўчанинг ялла бедард чапаниси эдим. Ур-
нимдан кўзғалдим: Меҳрихоннинг иккала қўлини уш-
ладим. Бутун кучимни икки кўзимга йиғдим-да, унинг
бевафо, бироқ ғамгин, шўх, лекин маъюс кўзларига
тикилдим:

— Бировга ҳеч холис хизмат қилиб ўрганганмисиз?

Меҳрихон менга жуда қаттиқ термилди. Андиша
оёқ-ости бўлди, ору номус бир пул!

— Ўша сизмисиз? Тўғри, сизсиз...

У мени маҳкам қучоқлади ва ҳушидан кетди...

* * *

40 Ҳозир мен Тошкентдаман. Ёдгор ўз ёнимда, баъзан
Меҳрихонлар оиласига ҳам бориб-келиб туради.

ШУМ БОЛА

1 бўлим

Расталар обод. Қаймоқ бозорининг бурилишида, маҳкаманинг бошида Илҳом самоварчининг каттакон чойхонаси бўлиб, унда граммофон чалинди. Турли-туман пластинкалар орқали Тўйчи ҳофиз, Ҳамроқул қори, Ҳожи Абдулазиз ва Фарғона яллари хотинлари кетма-кет мақомлар, яллалар, ашулалар айтади. Чойхонада жой етишмайди. Узун раста, жуҳуд раста, атторлик ва бошқа расталарнинг бойваччалари савдодан бўш вақтларида бу чойхонага йиғилиб меҳмонхоналардек ўртада катта баркашлардан қанд-қурс, пистабодом, мураббо-нишолда, оби нон, ширмон нонлар билан шамалоқ безатилган дастурхон атрофида чақчақлашиб ўтиришади. Баъзи бойваччаларнинг дастурхонида қорнига қалдирғоч сурати солинган, устига похолдан тўр тўқилган конъяклар ҳам кўринар эди.

Бу чойхонага бозор-ўчарга санғиб тушиб қолган деҳқон, камбағал косиб, қозоқ, қирғиз ва бошқа оддий фуқаро киролмас эди.

Самоварчи Асра кал деган хипчадан келган, қотма, эпчил йигит эди. Устида олди очиқ якак, оёғида қала кавуш, зангори шоҳи қийиқ боғлаган, елкасига холпаранг рўмол ташлаган хушфезъл йигит эди. Чойхўр бойваччалардан бирортаси:

— Асра!

Ёки:

— Кал! — дейиши билан:

— Лаббай, мулла ака, чойми, чилимми? — деярди-да, дарров бир қўлида кичкина чойнак, иккита кичкина хитой пиёла ё бўлмаса ярқираб турган каттакон мис чилимнинг сархонасига тамаки босиб, устига чўғ қўйиб, бир-икки қўлдуратиб тортиб, пишитиб, кашанданинг хизматига югурар эди.

Бу чойхонада мени маҳлиё қилган нарсаларнинг бири кираверишнинг шипига илиб қўйилган катта, симларига зарҳал берилган ҳар хил туморлар, байроқчалар билан безатилган қафас ва бу қафасдаги жонли

тўти эди, ўлиб кетай агар, тирик тўти эди. Патларининг ранг-баранглиги Ойша чеварнинг иш қутисидаги ипақлардай товланар эди. Кўк, қизил, зангори, сариқ, оқ, пушти, жигарранг, гўлос, пистоқи — боринг-чи, дунёда қанча ранг бўлса, шу тўтининг патида бор эди. Айниқса бу тўти қурмағур шунақа ҳам бийрон эдики, эндигина тилга кираётган уч яшарли қизларнинг ово-зига ўхшатиб: «Асра, Асра! Меҳмонга қара, бир чой, бир чилим. Келинг, мулла акалар, келинг, бойваччалар», дегани ҳали ҳам қулоғимдан кетмайдн.

Биз яланг оёқ, бўз кўйлак-иштонли, кир-чир болалар тўтига яқинлашиб:

— Тўти, тўти...

— Тўти-тўти...— деб қичқирар эдик. Асра кал бизни қувлар эди, қўлига тушсак урарди. Тўти бўлса орқамиздан:

— Бувингни...— деб сўкарди.

Бозорда санқиб юрган бир дайди болалар учун қувончли эрмаклардан бири бозор, маҳалла, кўча-кўй 20 жиннилари эди. Ўша йилларда Тошкентда шунақа ҳам жинни кўп эдики, санаб санаб саногига етолмайсиз: Малла жинни, Қарим жинни, Майрамхон, Холпаранг жип-жинни, Тожихон, Жуфт каптар, Олим жинни, Эшон ойи, Аваз жинни ва бошқалар... Ҳар бир жиннининг ўзига хослиги, тантиқлиги, «ширин»лиги бор эди. Қарим жинни сўккани-сўккан эди. Унга на худо, на пайғамбар, на Шоҳидоят ҳожи-ю Орифхўжа эшон, на Олим қози-ю Шарифжон дума — бари бир сўкаверар эди. Етти пуштидан тортиб, астар-аврасини 30 ағдариб сўкаверар эди. У илгари бўзчи экан, чит кўпайиб кетганидан кейин бўз ўтмай қолиб, бозори касодга учраб, бола-чақасини боқолмай, жинни бўлиб қолибди, деб эшитганман.

Эшон ойи деган хотин ҳам жинни эди. У қирқ-қирқ беш ёшлар чамасидаги қорачадан келган, хушқомат, қаламқош бир хотин эди. Бу хотин аслида қаландар-хоналик Миттихон тўрам деган эшоннинг хотини бўлиб, эшон шу хотиннинг синглиси билан ўйнашиб турганида, устидан чиқиб қолиб, жинни бўлиб қолган экан.

40 Жуфт каптарга ҳукуматдан теккан эди. Николай борми, Кауфман борми, Мочалов борми, Наби ўғри деган миршаб борми — ҳаммасини бир қозон қилиб, мартабасининг пасти-баландлигига қарамай сўкаверар эди.

«Шум бола» повести нашрининг муқоваси.
1963 йил.

Холпаранг таги қўқонлик экан. Қўқонда бахмал тўқир экан. Кейин дўкон-дастгоҳига ўт тушиб кетиб, жинни бўлиб қолибди.

Аваз бўлса ҳаваскор жиннилардан эди.

Кунлардан бир кун Тожихон жинни битта кетмон даста билан ўтган-кетганини қувлаб, уриб-сўкиб: «Ҳамманг бир томонга юр, тарқалиб юрма! Тартиб керак, интизом керак», деяр эди. Ҳеч ким унга бас келолмас эди. Шунда Олим жинни келиб қолиб:

— Ҳой, ҳой нима деяпсан, жинни? — деб сўраб қолди.

— Нимага одамлар бир томонга юрмасдан, ҳар қаёққа тарқалиб юради? Николай пошшо замонида тартиб-интизом керак, бир томонга юрсин-да!

Бунга Олим жинни:

— Аҳмоқсан, Тожи, аҳмоқсан. Ер ахир тарозига ўхшаган нарса бўлади, ҳамма бир томонга юрса, ер баркашдай бир ёққа оғиб, ҳаммамиз Қурдум дарёга
10 фарқ бўлиб кетамиз-ку,— деди.

Зирапчани нина билан олгандай, жиннининг гапи жиннига маъқул тушиб, одамларни уришдан тўхтади.

Жинниларнинг ичида ўзига хос тантиқларидан бири Майрамхон эди. Асли исми Маматраим бўлиб, халққа «эрка» бўлганидан «Майрамхон» деб атар эдилар. У эскидан чилангар экан. Кетмоннинг зуғотаси, эски тиш, оташкурак, тунука қайчи, шунга ўхшаган эски-туски темир-терсакларни бир симдан ўтказиб, бошига кийиб юрар эди. Ўз қўли билан овқат емас эди. Унинг
20 бозордаги майда косиблардан ихлосмандлари кўп эди. Бешикчилар, тароқчилар, дугчилар Майрамхонни ўз қўллари билан овқатлантиришни «бахт» деб билар эдилар. Гўё Майрамхон бирор косибнинг дўконига бориб эгаси қўлидан овқатланса, шу дўконга қут-барака кирган ҳисобланар эди.

Темир-терсак асбоблар заводдан чиқа бошлагандан кейин Майрамхон синиб, жинни бўлиб қолган экан.

Хуллас, Тошкентда жинни кўп эди. Баъзи кунлар бир жиннига тош отиб, иккинчи жиннини ўйинга солиб,
30 учинчи жиннидан калтак еб, кеч кириб қолганини ҳам сезмас эдик. Намозгар-намозшом ўртаси уйга қайтиб аталами, умочми, мошқовоқми, мошхўрдами, угра ошми апир-шапир ичиб, яна кўчага чопар эдик.

Маҳалламизнинг бир томони Тиконлимосор, бир томони Қўрғонтаги. Узун кўчанинг ўнг, чап томонидаги пастқам, тор кўчаларда ўғил ва қиз болалар тўпланиб, ҳар хил ўйинлар ўйнаймиз. Кураш, «Ботмон-ботмон», «Оқ теракми-кўк терак», «Қушим боши» «Минди-минди», «Ўғри келди», «Бекинмачоқ» деган ўйинларимиз
40 бор.

Булар ҳаммаси оқшом ўйинлари, кундузги ўйинлар бошқача: ҳар хил ошиқ ўйини, ёнғоқ ўйини, тўп ўйини, зумчиллак ўйини, ёв-ёв, ўқ-камалак отиш, яланғоч пойга, от ўғриси ва ҳоказо. Хуллас, на кечаси, на кундузи ўйин важидан тахчиллик тортмас эдик.

Оталаримизнинг кўпчилиги майда косиблар, қоровул, ходимгар, мешкоб, отбоқар, ҳаммол, сўфи, фолбин, арқон товлайдиган, ноғора-чилдирма қоплайдиган, тўқимдўз, чегачи ва ҳоказо бўлганликлари учун уларнинг қўлидан ҳунарларини олиб ёки уларнинг ёнига кўмакчи бўлиб тушиш бизга тўғри келмас эди. Оталаримизнинг ўзига иш топилмаганда, бизга иш қасёда дейсиз? Эртадан кеч кўча чангитиб, ҳамманинг жонига тегиб, кампирлардан қарғиш эшитиб, ўспиринлардан калтак еб, сандироқлаб юрадиган увин-тўда бекорчи болаларимиз. Битта қўлом-қўрғошин қуйилган рангдор ошиқ ёки дукчилар қириб берган мўгуз соққа, ёки ёнғоқ соққа, ҳеч бўлмаганда бирорта соатнинг қопқоғи бизнинг катта давлатимиз ҳисобланади.

Рамазон ойида ўйинимизнинг турлари яна кўпайиб кетади. Оқшомлари маҳаллада эшикма-эшик юриб, рамазон айтамыз. Намозшомдан саҳарлик ошгача мачит-ма-мачит юриб қориларнинг қироатини эшитамиз.

Айниқса ойдин оқшомлар маза қилиб ўйнаймиз. Ёз, куз, баҳор вақтларида-ку, кўчаларимиз тупроқ бўлганлиги учун юмшоққина, маза бўлар эди, аммо қиш кунлари белгача лой, ботқоқ бўлганидан ўйинларни катта майдонларга ёки бостирма йўлкаларга кўчирамыз. Ҳар маҳаллага биттадан шаҳар думахонаси ўтқазган хира фонусларнинг ичида еттинчи пиликли керосин чироғ ёнар эди. Бу чироғларни ҳар куни кечқурун нарвон кўтарган чироғбон керосинидан, пилигидан хабар олиб, шишасини артиб ўзи ёқиб, азонда ўзи ўчириб кетади. Бу кўча фонусларининг ёруғи унча бўлмайди. Узоқдан қараган кишига қоронғидаги мушукнинг бир кўзига ўхшаб йилтираб кўринади. Четига харсанг терилган тор йўлкалардан кетувчи йўловчиларга узоқдан «Мен бор», дегандек, қизғиш шуъла кўрсатса ҳам ёруғ бермайди. Бу чироғларнинг тагида ўйнаб бўлармиди? Катта кишилар ҳам хуфтонни ўқир-ўқимас соат етти-саккизлардаёқ уйга кириб кетишади. Кўчада зоғ учмайди. Фақатгина бекинмачоқ ўйнаб юрган бизлар қоламыз. Хулласи калом, ўйинимиз кўп.

«Қушим боши» шунақа ўйин: болалар икки тўдага ажралиб, улар ичидан иккитаси онабоши бўлади. Улар битта латтани қушга ўхшатиб тугади. Ҳар икки бола бир-бирига шивирлашиб, бир қушнинг отини яширишади. Суттими, балиқчими, читтакми, қумрими, итолғими, қирғийми, миққийми — бирор қушнинг номини яшири-

шади. Кейин болаларга латтадан қилинган қушни кўрсатиб:

— Қушим боши шунча, тана-манаси билан мана шунча, топинг нима? — деб савол беради.

Болалар жавобга ошиқиб чуввос билан:

— Қалхат! — дейишади.

— Йўқ тополмадинг, — деб жавоб қайтаришади онабошилар.

— Товуқ.

10 — Йўқ тополмадинг.

— Зарғалдоқ.

— Йўқ тополмадинг.

— Укки.

— Топдинг, топдинг! — деб тан беришади онабошилар.

Уша замон топган томон топмаган томонни битта-битта миниб олади. Ҳаммаси барабар «Хих, эшагим», деб маълум белгиланган жойгача опичиб боради. Уша ерга борганда онабошиларга болалардан биттаси: «Отлиқми, яёв?» деб савол беради, агар онабоши:

20 — «Ост-устига», — дегудай бўлса, минганлар тушиб, миндирганлар унга опичиб олади.

Шунда ашулаларимиз ҳам бўлади:

Хум-хум ҳазрати хум,
Умарали хону Маъдалибек,
Маъдалибекнинг замонда
Тарала гиждангу
Тарала гижданг.

30 «Яланғоч пойга» деган ўйинимиз яхши ўйин. Иккита дўппини чеккаларимизга боғлаб, отнинг қулоғига ўхшатиб орқа этақларимизни тугиб дум қилиб, турли масофага ким ўзарга югуришамиз. Бизники Тиконлимозор, Қоратош, Яланқари, Олмазор, Девонбеги, Қўрғонтаги, яна Тиконлимозор маҳаллалари бўйлаб ўтган масофада — тахминан уч чақиримча келадиган бир доирада ўтказилади. Олдин келган болаларга чапак чалиб, баракалла айтиб ҳурмат кўрсатамиз. Иккинчи пойгагача у зўр ҳисобланиб юриверади.

Кураш ўйинимиз бўлса, ўзингизга маълум.

40 Ўйинларимизнинг ҳаммасини бир чеккадан таъриф қилаверсам гап чўзилиб кетади.

Бизнинг маҳалламиз кичкинагина бўлса ҳам, гавжум. Карим қори деган газламафуруш, Ёқуб қовоқ деган мумфуруш, Абдулла хўжа деган бўёқфуруш бойларни ҳисобга олмаганда, қолганлари босмахона ва

қандолатхона (кондитерский) ишчилари эди. Маҳалламизда иккита мачит, битта чойхона, иккита баққоллик бор. Самоварчи — Қодир ака деган ялангтўш киши. Мачитнинг биттаси — Тиконлимосорда, иккинчиси — Етиммачит — Қўрғонтагида. Ҳар икки мачитнинг ҳам ёнида мактаб бор. Маҳалла имомлари ўз навбатида ўқитувчи. Тиконлимосор мачитида Шамси домла муаллим. Қўрғонтагида Ҳасанбой домла ўқитади.

Мен Ҳасанбой домлада ўқидим. У бизларни «Ҳафтияк»дан эмас, «Устои аввал» китобидан ўқитиб, тез саводимизни чиқарди. 10

Маҳалладаги менинг ўртоқларим: Омон, Ит Обид, Бит Обид, Туроббой, Йўлдош, Ҳусни, Солиҳ, Абдулла, Пўлатхўжа, Миразиз ва бошқалар.

Омоннинг отаси Турсунбой ака қаламтарош пичоқ қилади. Хотини ўлиб кетиб бева яшайди. Омон ёлғиз ўғил.

Ит Обиднинг отаси Зоҳид ака яқанчи (эски-туски йиғувчи) эди.

Бит Обиднинг отаси Расулқўзи ака қин тикар эди. Туроббойнинг отаси Зиямат ака ғўзафуруш эди. 20

Йўлдошнинг отаси Бува ака бўлса кўн этик тикар эди, лекин ёшлигида ўлиб кетиб, Йўлдош ота-онасиз шум етим эди. Бизларнинг кўп маслаҳатимиз Йўлдошнинг уйида бўлар эди.

Ҳуснибийнинг дадаси Омонбий бўйинча тикар эди.

Солиҳнинг отаси Юнус ака ҳофиз эди.

Абдулланинг отаси Азиз ака керосинфуруш эди. Отарава билан кўчама-кўча юриб Нобель ширкатининг керосинини сотар эди.

Пўлатхўжанинг отаси қалъа савдогари бўлиб, бешолти йиллаб Қашқарда, Ирбитда савдогарчилик билан юрган йилларида онасининг қорнида «олти ойлик ёпишиб қолиб», дадаси келган йили уч ойдан кейин туғилган экан. 30

Уста Миразиз этикдўзликда менинг устам. Отаси Салимбой сўфи кушхонадан сўнгак олиб келиб қайнатиб, ёғини олиб тирикчилик қилар эди. Сўфи ота ўз вақтида — 1860 йилларда Еқуббекнинг аскарлари бўлиб, Қашқар қўзғолонида битта хитой қизини ўлжа қилиб от орқасига мингаштириб олиб келиб, мусулмон қилиб никоҳлаб олган экан. Унинг хитойча отини Бахтибуви деб ўзгартирган. Миразиз ака Бахтибувининг уч ўғлидан энг кенжаси. 40

Маҳалламиздаги мен танийдиган қўни-қўшниларимиз мана шулар, эсимдан чиққанлари бўлса, эсимга тушганда йўл-йўлакай айтарман.

Шундай қилиб, бу фалокатли ишни Йўлдош бошлади. Маҳалланинг бир тўда ўспирин болалари Лайлакмачитнинг жиловхонасига йиғилиб, ошиқ ўйнамоқда эдик. Мен бугун жуда кўп ютган эдим. Олача яктагимнинг чўнтаги, енгим, липпам ошиққа тўлиб кетган эди.

10 — Болалар қанда, ошиқлар манда,— деб севинч билан қичқирмоқда эдим. Худди шу орага Йўлдош шилқим суқилди-ю, ишнинг пачавасини чиқарди. У бари моғорлаб кетган сурп яктагининг этаги билан бурнини арта-арта гапира бошлади:

— Болалар, ҳалфана қиламизми?

— Бўпти, қиламиз.

— Қаерда?

— Ризқи ҳалфанинг кўчиб кетган ҳовлисида.

— Бўпти.

20 Ҳалфанага палов қилмоқчи бўлдик. Масавур оталиқнинг набираси Омонбийнинг ўғли Ҳуснибий ошпаз бўладиган бўлди. Қозон, чўмич, туз, қалампир, сув—ундан, қолган масаллиқларини шу йўсинда тақсим қилдик: гуруч билан сабзи—Йўлдошдан. Гўшт—Абдулла дўлвордан. Ёғ—мендан. Қолган-қутган нарсалар—Пўлатхўжа муғамбирдан. Ҳамма ҳар тарафга қараб кетди. Мен ҳам ёғ келтиргани уйга кетдим. Онам ошхонада ертандирга ўт қалаб, қовоқ сомса ёпиш тарадудида эди. Бизнинг рўзғор майда-чуйдалари зах уйнинг орқасидаги узун ҳужрада бўлар эди. Айвонда ўртанча синглим кичик укамни овутиб ўтирган экан. Унинг ёнидан ҳужрага киришнинг эвини тополмадим, бирорта ҳийла ишлатиш керак эди.

— Шапағ,— дедим унга,— катта тўпинг қаерда?

— Қўғирчоқларимнинг олдида, нима қилди?

— У ерда йўқ-ку!

— Ҳа... ўлгур, сен олгандирсан, ҳозир берасан, бер.

40 Мен илжайиб туравердим. У овутиб турган укамни қўйди-да, қўғирчоқларининг олдида югуриб кетди. Мен ҳам лип этиб ҳужрага кириб, хўқачадан ёғ ўйиб олдим. Ёғни бир қоғозга турмучлаб, липпамга қистирдим. У ердан чиқиб ўтинхонага кирдим. Қулранг товуғим пиёздан қилинган мояк устида туғиб ўтирар эди. Секин бориб қанотини кўтариб қарасам, аллақачон туғиб бўлган экан, лекин оналик меҳри билан тухум устида

босиб ётар экан. Тухумни олдим. Товуқ қақалаб қочди.

Ўртоқларимга яхши кўриниш учун расамадда кўрсатилмаган бўлса ҳам, ёғ ёнига тухумни ҳам қўшиб олиб боришни ўзимга маъқул қилган эдим. Зинғиллаб кўчага чиқиб кета бошладим. Ошхонамиз йўл устида бўлганидан, онам кўриб қолди.

— Ҳой жувонмарг, зумраша, тагин кўчагами? Бу ёққа кел, оловни жўнаштириб кет, тутай бериб кўзимни кўр қилаёзди.

Ноилож қолдим, тухумни қалпоқчамга солиб, кийиб 10 олдим-да, ошхонага кирдим. Онам мени тергай бошладди. Мен жимгина қулоқ солиб, ўчоқнинг ёнига чўққайиб, ўт қалаштирмоққа бошладим.

Мен билмаган эканман. Утнинг тафтига липпамдаги ёғ эриб почамдан оқмоқда экан. Ойим қўлидаги хамир ёйиб ўтирган ўқлов билан бошимга астагина урди.

— Жувонмарг, кап-катта бола, уйлансанг боланг бўлади, шу ерда, шундай Фотимаи Заҳронинг дастгоҳлари бўлган қутлуғ ерга сийиб ўтирибсанми?

Ойим бошимга ўқлов билан урганда қалпоқ тагида 20 бўлган тухум пачақланган эди. Унинг сариғи оқига аралашиб, чаккамдан сирқиб, юзимга оқмоқда эди. Ойим: «Бола бечоранинг бошини ёриб, қатигини чиқариб юбордимми», деб эси чиқиб кетган экан. Мен бўлсам, ҳалфана қиламиз, деб ўмарган ўғирлигим очилиб қолганидан, бир чеккаси кўрқиш ва бир чеккаси уй ичидагилардан уялганимдан, ошхонадан чиқиб, кўчага қочган эдим. Ёғ эриб оққан, тухум синган бўлганидан, ҳалфаначи ўртоқларимнинг олдига боришдан маъно чиқмас эди. Кечқурун уйга қайтиб келиш ҳам мушкул, 30 нима қилиш керак, қаерга бориш керак.

Ўйлаб-ўйлаб топдим. Саъбонда битта аммам бор. Шуникига бораман. Ўзи бефарзад. Ўзи ҳам, эри ҳам мени жуда яхши кўришади, буларнинг уйида киши зерикмайди ҳам. Аммамнинг эри мўйнадўз — косиб. Бола-чақалари бўлмаганидан, уйлари бизникига ўхшаш тўс-тўполон эмас — йиғинчоқли, иннайкейин, буларнинг уйи салкам ажойибхона. Унда дунёдаги ҳамма нарса бор.

Овга киришадиган соҳибчангал қушлардан — қар- 40 чиғай, миққий, қирғий, уришадиган қушлардан — даканг хўроз, оддий хўроз, амиркон хўроз, каклик, бедана (Бу сўнгги иккиси сайраш учун ҳам боқилиб, чўп қафасда, тўрқовоқда сақланади).

Сайрайдиганлардан: қумри, саъва, булбул, майна ва бошқалар. Булардан ташқари фақат уйнинг зийнати учун боқиладиган битта ов тозиси, битта кўппак, битта лайча кучук, беш-олтита болалари билан битта Бухоро бароқ мушуги бор эди.

Уларнинг уйидаги гулларнинг-ку сон-саногі йўқ; гулбеор, гулраъно, гулсафсар, гулҳамишабахор, қўқонгул, қалампиргул, намозшомгул, самбитгул, атиргул, картошкагул, қашқаргул — ишқилиб санаб тугатиб бўл-
10 майди.

Поччам билан аммам бу гул, бу ҳайвонотларнинг ҳар биттасини нури дийдаларидай парвариш қиладилар. Ҳар ҳолда, менга ўхшаган ўйинқароқ болалар учун бу ерда эрмак топилади. Зеркиб қолмайман.

Аммам ва поччам мени эркалаб қарши олдилар.

— Кел-а, бўйингдан гиргиттон бўлиб кетай, сени қайси шамол учирди, акам тирилиб келдими, ҳалигина қовоғим учиб турган эди,— деди аммам.

— Ҳа, балли азамат, неча кундан буён кўзим учиб,
20 йўлпашша айланиб юрган эди, ҳайтовур яхшиликка кўринди. Сен келар экансан, балли-балли,— деди поччам.

Мен бу эркалатишлардан жуда талтайиб кетдим.

Поччам ҳар куни тўққиз пул чойчақа беради. Мен пулни олиб, кўчага шаталоқ отаман. Бу маҳалладан ҳам янги оғайнилар орттирганман. Қамалак отамиз, ошиқ ўйнаймиз, ит уриштирамиз.

Бир кун поччамнинг кўппагини яшириб олиб чиқиб,
30 уриштирдим. Олдинги бир оёғи синиб қайтди ва бир умр чўлоқланиб қолди.

Ёз пайти поччамнинг ўртоқлари қовун сайилга чақирган. Бир тарафи ҳайитлашиб ҳам келаман-ку, деган ният билан ёнига тозисини, ҳам қарчиғайини олиб, матраб кўтариб уч-тўрт кунга далага чиқиб кетди, кетар олдида менга учта Бухор танга* бериб:

— Қушларнинг овқатидан хабар олиб тур, очиқиб қолмасин,— деб тайинлади. Мен жуда қувондим — мана энди ўсиб ҳам қолдим, ёшим ўн тўртга кирди, одамлар менга ишонадиган бўлиб қолди, деб ич-ичимдан севин-
40 дим: кимсан миққий, кимсан қирғий, дегандай соҳибчангал қушларнинг ихтиёри менинг қўлимда.

Қушхонага кирдим, уйнинг бир бурчагида миққий,

* Бухоро амирлари замонасидаги кумуш танга. Бизнинг ўн беш тийинга баробар.

бир бурчагида қирғий — бошларини елкага тиқиб, қўндоқда ўтирар эдилар.

Ов қушларининг тезаги оппоқ бўлар экан. Қатиқ ичармикан-а? Албатта қатиқ ичади, бўлмаса тезаги оқ бўлмаса керак, деб ўйладим.

Аммамдан яшириб, ошхонага кирдим-да, катта хурмачани кўтариб бозорга кетдим. Бир тангани майдалаб, бир пақирга (икки тийин) бир хурмача қатиқ олиб, уйга келдим. Икки косани қатиқ билан тўлдириб, ҳар икки қушнинг олдига қўйдим. Ҳар икки қуш ҳам овқатга қўндоқдан туриб сипоҳгарчилик билан бир кўзлаб қаради-да, юзини чиртта тескари ўгириб олди. 10

Нима ҳам қилса зотдор, таги кўрган қушлар-да, киши олдида оч бўлса ҳам овқатга қарамайди. Товуқ бўлганда эди, пастлик билан, уялмасдан ўзини овқатга урар эди, деб ўйладим. Қушхонадан чиқиб кетдим.

Орадан икки-уч соат ўтказиб, яна қайтиб қушхонага кирдим, сипоҳи қушлар ҳали ҳам ўтирган қўндоқдан тушмай, овқатга терс қараб ўтирар эди. «Чумчуқдай жони билан буларга сипоҳгарчиликни ким қўйган экан, иззат-обрў бўлса қилдим, биров овқат еяётганда қараб туриш яхши эмас», деб чиқиб ҳам кетдим. Тагин нимаси қолди! Жаҳлим чиқди. Қушхонанинг қирмагул қозиғида поччамнинг қуш қўндирадиган ов қўлқопи илиғли турган экан. Қўлимга кийиб олдим-да, миққийни кўтардим. Бутимга қисиб, оғзини йириб, кумуш қошиқ билан қатиқ ичира бошладим. Обдан тўйди, бошқа қушларни ҳам шундай қилдим: «Ана энди тўйдиларинг. Киши бир ерда қадалиб ўтира берса ҳам чарчайди, қорни тўқ бўлгандан кейин киши толмайди. Мана энди ўтира беринглар, қоринларинг тўқ — қайғуларинг йўқ». 20

Шу хилда икки-уч кун аммамдан яшириб, ўз билгимча қушларни қатиқ билан сийлаб юрдим. Қушларнинг ичида ўзим яхши кўрадиган биттаси бор эди, унга бошқалардан яшириб, қатиқнинг юзини берар эдим.

Учинчи кунга борганда эрта билан қушхонага кириб қарасам, ҳамма қушлар қўндоқдан пастда — ҳаммаси хурпайган, бошини ичига олган, айниқса миққий қўндоқ тагида бир қанотини остига солиб, оёғини барала узатиб, ёнбошлаб ётган эди. 40

«Ҳа, мана, бу кирови иш бўпти,— деб ўйладим.— Ярим қоронғи уйда ҳадеб қўниб ўтира бериш ҳам кишини зериктиради. Шунақа ўтириш-туришни ҳам қилиб турган яхши, ёнбош қил, ёт, кериш».

Наҳорликка қушлар яна қатиқ ичишди, тушлик нонуштаси учун сузма бермоқчи эдим, чунки бечора қушлар жуда ҳам ёвфонсираб кетди.

Қушхонага кириб, не кўзим билан кўрай. Миққийнинг қулоғи остида қолган, яъни ўлган эди. Қарчиғай ҳам жон берай деб турибди. Масала менга равшан бўла бошлади. Энди поччамга нима дейман! Бу қушларнинг ҳар биттасини у кўзининг қорачиғидай кўрар эдику. Бу ердан ҳам насибам узилгандай кўриниб кетди.

- 10 Поччам қушларга овқат олиш учун берган пулдан икки тангаю бир мириси ҳали ёнимда. Катта дарвозанинг рўпарасидаги йўлакнинг тепасига қафасда осиб қўйилган бир жуфт қумрини жуда ҳам яхши кўрар эдим. Аста бориб, қафасни илгагидан чиқардим. Бошимга қўйиб, катта сафар учун йўлга тушдим, аммам мушукларга шовла пишириш билан овора бўлгани учун менинг чиқиб кетганимни пайқамай қолди. Белимда пул, бошимда савағичдан тўқилган катта қафасда кукулаб турган бир жуфт қумри. Этакни турмаклаб, сағримга
- 20 бир муштлаб, «Ҳайё-ҳу» деб, шаҳардан ташқарига қараб йўлга равона бўлдим.

Мен кетарман йўлда йиғлаб, сен қолурсан зор-зор,
Қумри қушнинг боласидек иккаламиз интизор.
Интизорлик торта-торта танда тоқат қолмади,
Йўл чивиндек сарғайиб, юарга ҳолат қолмади.
Йўл чивиннинг ҳолини йўлда йўловчидан сўранг,
Биз ғарибнинг ҳолини ақли расолардан сўранг.

- Бир талай манзил-мароҳил йўл босиб, кўп юриб, кўп юрсам ҳам мўл юриб, Ачаобод деган «шаҳри азим»га борганимда, бир тўда катта-кичик, қора-қура ўспиринлар атрофимни ўраб олишди. Ораларида жусаси менга бир яримта келадиганлари бўлгани каби тўрттасини бир мушт билан қулатадиганлари ҳам бор эди. Аввалига яхшиликча қумрини сотишни сўрашди, кўнмасам зўрлик билан олиб қолишлари менга маълум бўлган эди, чор-ночор сотишга кўндим, олғирлар қумрини молга алмаштиришни зўрлаб илтимос қилдилар. Қумрини молга мовоза қилдим, молнинг турлари қуйидагилардан иборат:

- 40 Уч дона ғалвир гардиш, битта ёғоч шақилдоқ, икки дона болалар ўйнайдиган ёғоч бешикча, битта териси ва гардиши қизилга бўялган чирмандача, битта туташ дастакли курак, икки чайнам сақич ва бошқалар.

Мендан кетдими, улардан кетдими,— худога аён. Таваккал, ё остидан, ё устидан.

Бу юклар қумрига қараганда икки баравардан кўпроқ огир эди. Ҳаммасини елкамга қўйиб, бу «шаҳар» дан ҳам чиқиб кетдим. Олдимда катта бир чўли азим пайдо бўлган эди, «қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган» бу чўлда елкамда бояги юклар билан кетиб борар эдим. Узоқдан бир кишининг қораси кўрина бошлади. Мен унга, у менга қараб келар эдик. Ниҳоят тўқнашдик, бу тўқнашиш менинг беҳад ва бепоён хурсандчилигимга сабаб бўлди. Чунки бу киши ўз шаҳримдан, бир маҳаллалик, мендан бир-икки ёш каттароқ Омонбой — Турсун пичоқчининг ўғли, ўз ўртоғим эди. Елкасида етти ярим қадоқли кетмон — мардикор ишлаб юрган экан. У менинг устимдаги юкларни кўриб ҳайрон қолди. Айниқса, гардишни кўриб, мени чалма қуйиш учун қишлоққа чиқиб кетяпти, деб ўйлаган экан. Йўлнинг чеккасига чиқиб, бу чўл-биёбонда бўлган яккагина жийданинг салқинида ўтириб ҳасратлаша кетдик.

Якка жийдада мева кўринмас эди. Мен Омонга жуда биладиганлардай маънодор қараб:

— Жийда солкаш¹ кўринади, бу йил мева қилмапти,— дедим. Омон менга қараб кулди.

— Вой аҳмоқ. Ҳозир саратон. Саратонда жийда мевалари данагига алиф ёздириш учун Маккага кетади. Бир ойдан кейин мевалар қайтиб келади,— деди. Мен эсимдан чиқарган эканман.

Ҳар икковимизнинг ҳам дунё қидириб, бахт излаб юрган ўспиринлигимиз маълум бўлди. Молу жонни бир қилиб, аҳду паймон қилишдик-да, катта улуғ сафарни мўлжал олдик. У ҳам келган изи билан орқага қайтди, биргалашиб, «чўли малик» билан кетар эдик. Кечга яқин жуда ҳам катта бир «шаҳарга» кириб бордик. Бу шаҳарнинг оти Кўктерақ экан. Уртоғимнинг ёнида мардикорлик билан топган пули — миркам икки танга, менда бўлса, қатикдаң қолган икки танга бир мири пул бор. Самоварга тушдик. Бозорни кутиб икки-уч кун шу пуллар билан самоварда тунадик. Жума кuni бозор эди. Эрта билан бозорга чиқдик.

Ҳай-ҳай, бозор бўлганда ҳам қандай бозор денг? Бу томони Эрону Турон, Маккаю Мадина, Майманаю Майсара, Хитою Чин, Истанбулу Мозандарон — на қуйи, на паст, на ўнгу, на чап. Бундай катта бозорни одам

¹ Бир йил ҳосил қилиб, бир йил ҳосил қилмайдиган мева дарахтлари солкаш деб аталади.

боласи кўрмаган бўлса керак. Бозордаги расталарини айтинг, молларнинг шиғал тўлиб кетганлигини айтинг, бозор аҳлининг турланганини айтинг. Савдогарларнинг маккор башараларини, ранго-ранг кийим-бошларини айтинг. Бай-бай, бундай бозор «Қиссас ул-анбиё»да ҳам, «Хурилик» деган китобда ҳам ёзилмаган, ҳеч қаерда — тарихда йўқ.

- Мана, бир чеккадан томоша қилинг! Мана бу атторлик. Бир қатор атторлар эски қоп, яғир шолча, 10 йиртиқ бўз парчалардан қизил, оқ, кўк, яшил лахтак қуроқлардан турли-туман соябонлар ясаб, молларни бевосита ернинг ўзига ёйиб қўйибдилар. Бу моллар ичида жаҳондаги атторликнинг ҳамма жиҳози топилади. Бит, бургага қарши ишлатиладиган ўлдирилган симоб дейсизми, қўтирга қарши индов ёғи, ёмон ярага қарши хуни дори, мози, занжабил, санойи макка, кучала, кўзмунчоқ, думалоқ упа, кўрпа игна, соқол тороқ, ҳалилаи занг деган қувват дори, иштонбоғ, иштон поча, бухор сақич, қора сақич, ҳар қандай ярага дори 20 бўлган балзаммой, қалампирмунчоқ, томир дори — қўйинг-чи, ҳамма нарса бор. Ирвит дейсиз, Ирвит!

Бу молларни саралаб турлаганга, бир ерга жам қилишга ақли етган кишига қойил қолавериш керак.

Ана, иккинчи раста! Бир томонда кулоллик моллари, бир томонда совунгарлик. Сопол тоғора дейсизми, тоғорача дейсизми, хумдондан янги чиққан хум дейсизми, хурмача, ҳўқача дейсизми? Чертиб кўришга маътал, жаранглаб кетади.

- Бир томонда кулча совун, яхнак совун, мум шам. 30 Совунгарлар олдида қопда, хуржунда ҳаром ўлган молларнинг жиззаси, ичак-чавоқлари. Минг-минг зангори пашшалар ғувиллаб турибди. Булардан бир қаддоқ совун олмоқ учун ё димоғни рўмол билан боғлаш керак ёки бурунни енг ичига олиб туриш керак. Баъзи хушмуомала совунгарлар харидорни алаҳситиб, ўзига жалб қилиш учун бир пиёла чой, бир бурда нон ҳам таклиф қилиб қўядилар. Дунёдаги ҳидлар ичида совун бозорнинг ҳидидай «хушбўйлик» жаҳонда бўлмаса керак. Кимга нима ёқади? Омонга совун бозор ёқар эди. 40 Бу бозорлар ичида менимча таъриф-тавсифи етти иқлимга кетгани «Бит бозор» деб номланган раста бўлса керак. Бу ерда жонингизга ором берадиган ҳамма нарса топилади: салдоти шим дейсизми, пойма-пой сағри кавуш дейсизми, бирор етти йилгина кийилган, асли матои нима эканлиги маълум бўлмаган гуппи дейсизми,

Маллахон замонидан қолган мурсак дейсизми, чевар қизлар учун ранго-ранг қуроқлар дейсизми, от бўктаргиси, ёлпўш, гулчин билан тагчарм қўйилса ҳали кийса бўладиган нимдошгина сахтиён маҳси дейсизми, пайтавабоп молларнинг ва лунгибош матоларнинг сон-саногии йўқ.

Бу молларни ёйиб ўтирган чайқовчиларнинг афти-башарасини айтмайсизми! Бетларига бу ҳафта ичи сув тегмаган, соқоллари устарадан озод, башараларидан «нур» ёғилиб туради. Бирор молни сўраб қолсангиз, 10 энг аввал худди аммасининг ўғли тирилиб келгандек, албатта, қўл олиб сўрашади, кейин нарх айтади. «Амиркон-амиркон» деган жой бор деб, эшитиб юрар эдик, амиркони шудир-да!

Худди ана шу бозорда ўз маҳаллам, ўртоғим, бўйинчадўз Омонбийнинг ўғли Ҳуснибийни учратиб қолдим. У ота касбини ўзгартириб, лахтакфурушлик қилиб юрар эди. Лахтак деб ҳар бир тўп молнинг тагида қолганини айтилади. Чунончи, бир тўп читни газлаб-газлаб сотиб бўлгандан кейин охирида тўп таги бўлиб, 20 ярим газ, чоракам бир газ лахтак қолади. Бу лахтакларни катта читфуруш газламачилар арзонроқ баҳо билан кўтармачиларга сотадилар. Улар бу ранг-баранг, гули-гулига тўғри келмайдиган турли-туман лахтакларни хуржунга солиб, елкага ташлаб, бозорма-бозор сотиб юрадилар. Энг каттаси бир ярим газдан ошмаган бу лахтакларнинг харидори кўп бўлар эди. Чунки бир газ арзон чит саккиз ярим пақир (бир пақир — икки тийин) бўлгани учун бош-оёқ қўйлак-иштонни нукул читдан қилиш кўп камбағалларга муяссар бўл- 30 мас эди. Шунинг учун улар қўйлак-иштонни бўздан қилиб, қўйлакнинг енг учини, иштоннинг почаларини — кўринадиган жойларини читдан қилишар эди.

Ҳуснибий бир хуржуннинг икки кўзи тўла лахтак, қўлида газчўп:

— Поплин дейсизми, хушвоқ дейсизми, чидаганга чнқарган дейсизми, бурга чит дейсизми, роҳатбадан дейсизми, мадиполом дейсизми, суруп, тик, шайтон тери дейсизми, кеп қолинг, харидор!— деб бозорни бошига кўтариб, бақириб юрар эди. 40

Бирданига мен билан Омонга кўзи тушиб қолди. Худди Имом Ҳасан билан Имом Ҳусанни тирик кўргандек қувониб кетди.

— Ия, ўзларингми?— деди-да, менга қараб:— Сен лўлига шогирд тушдингми? Сен-чи, Омон? Мен ота

касбимдан барака топмайдиган кўриндим. Лахтакфурушликка ўтдим. Дастмоем уч ярим сўмга етди. Мана бу молларни қара. Юсуф Давидовнинг магазинида ҳам йўқ.

Сўнгра менга қараб жаврай кетди.

— Ўзинг бир ҳафта-ўн кундан буён қаерларда санқиб юрибсан? Онанг бечоранинг қидирмаган жойи қолмади-ку. Бир оғиз хабар бериб қўйсанг ўлармидинг! Хайтовур поччанг келиб онангни тинчитиб кетибди.

10 «Беш кунча бизникида турди, ундан кейин Қоплонбекка — амакилариникига чиқиб кетди. Кузгача деҳқончилигига қарашиб бирор нима орттириб келмоқчи экан», дебди. Ундан кейин оинг йиғламай қўйди. Бирров тушиб чиқ, аҳмоқ.

— Унча-мунча пул қилай, кийим-бошимни тузатай.

— Вой аблаҳ-эй, поччангнинг қумрисини нима қилдинг?

— Нима қилибман?

— Лўлиларга сотган экансан-ку!

20 — Сотмаганман, молга айирбош қилганман.

— Молларинг шуми, бой бўлиб қолибсан, эй лўли-вачча. Қўрқма, поччанг Наби миршабни етаклаб бориб, икки сўм тўлаб қумрисини ажратиб олибди.

— Ажаб бўпти, бундан кейин ҳушёр бўлади, ким кўринганга «бойвачча» қушларини ишониб топшира-вермайдиган бўлади. Ҳа, майли. Энди буни қўй, маҳаллада нима гап, қизикроқ гап борми?

30 — Нима ҳам бўлар эди. Жалил баққол мачит тобутхонасининг тепасига беда босиб қўйган экан, ўт тушиб кетди. Ўт ўчирувчилар келиб роса томоша бўлди.

Пўлатхўжа акасининг тўппончасини ўғирлаб, қоровулнинг итини отиб қўйган эди, миршаб бир кун қамаб қўйди. Текширгани иккита миршаб билан Мочаловнинг ўзи келди. Ҳамма ин-инига уриб кетган дегин, мен билан Солиҳ Миразиз аканинг болохонасидан мўралаб роса томоша қилдик.

— Ай-ай, сарт,— деди Мочалов,— жаман, савсем жаман, тувая Сибирь пойдёшь, эй кизимни...»

40 — Жуда ҳам даҳшат. Пўлатхўжанинг акаси «Пажалиска, пажалиска», деб анча пул бериб зўрға ажратиб олди.

Шундан буён Пўлатхўжа ўртоқларимиз ичида: «Наби миршабингдан ҳам, Мочаловингдан ҳам, Кўр Раҳим қоровулингдан ҳам қўрқмайман», деб кеккайиб юриб-

ди, «Кўй-қўй» десак, «Ҳаммангни отиб ташлайман», деб дўқ қилади.

— Ўзим борганда танбеҳини бериб қўяман,— дедим.

Омон пичинг аралаш:

— Шундай қилиб қўй,— деди.

— Ойимга, укаларимга салом айтиб қўй, хавотир олишмасин. Тўхта, мана шу бир мирини Йўлдошга бериб қўй, тунов кунни ошиқда ютқазган эдим. Фирромлик қилди, деб юрмасин. Хайр!

10

Икковимиз икки томонга кетдик. Омоннинг кетмони билан менинг қумрига мовоза қилган молларимни бозорга солдик. Харидор жуда кўп бўлди. Молларимизнинг бозори чаққон. Харидорлардан ҳам кўра сўраб ўтувчилар кўп эди. Бу кишилар айниқса менинг молларимнинг баҳосидан кўра, бу моллар турмушда нималарга керак бўлишини сўраб эдилар.

Бирор соат санқиганимиздан кейин, Омоннинг кетмони билан менинг ёғоч курагимни сотишга улгурдик. Шунда ҳам ўртага даллоллар тушди.

20

— Қани, ҳа ука, барака де,— деб ярим соатча қўл силтаб савдолашгандан кейин кетмонни ярим сўмга, куракни бир ярим тангага «бор, барака топ» қилдик. (Ёз бўлгани учун куракнинг бозори касод эди, аттанг, арзон кетди.)

Пулнинг ҳаммасини Омон белбоғига тугди. Энди қолган молларни пул қилиш керак эди. Бола бешик билан шақилдоқни Омонга бердим. Гардишлар билан чилдирма менда эди. Мен чилдирмани, Омон шақилдоқни бозорга солиб чала кетдик. Бу текин сайёр концертнинг ногаҳон овозини эшитган, теваарак-атрофда саланглаб юрган ўзимиз сингари бир талай увин-тўда болалар бизни қуршаб олган эдилар. Айниқса бир дўлваргина болага шақилдоқ ёқиб қолди. Деҳқон бола экан. Қўярда-қўймай бир қовун, икки тарвузга алишиб олди. Мен Омонга: «Қойилман, қўлинг енгил экан», дегандек кўзимни қисиб қўйдим.

30

Чилдирмани нақд пулга, биттангайи ашрафга саман от минган хушмўйлов йигитга пулладик. Тез орада гардишлар билан бола бешикнинг ҳам «кўр харидори» топилди. Бозорга товуқ, тухум, сўк, қурт олиб тушган қозоқ кампир:

40

— Вой-бўй, қарақтарим, ўси бешикти маған береғўй. Балдаримға базарлиқ алиб бариб қувонтирайин,— деди.

— Бешик гардишдан ажратиб сотилмайди,— деди Омон Хўтан савдогарларига хос сипойгарчилик билан.

— Вой-бай қарағим, тўри жўқ галбирингди не қилайин? Қейтайин, олсам, олайин. Балдар ўйнаб журер. Не берайин, не сурайсиндер?

10 Узоқ савдолашдик. Кейин йигирмата тухум, бир дўппи сўк, ўнта туя қуртга биз ҳам рози бўлдик, кампир ҳам кўнди. Молларни тамоман сотиб, қушдай енгил тортдик.

— Чарчадик, озгина овқатланайлик,— деди Омон.

— Юр, бўлмаса, нима еймиз?

— Узи арзону тўқ тутадиган овқат бўлсин,— деди Омон.

— Бўлмаса тариқ гўжа ичамиз.

— Бўпти.

20 Бир пақирга иккита қовоқ солган зоғорани олиб, овқат бозорга кетдик. Бу ердаги неъматларни кўринг. Ҳай, ҳай, ҳай. Бир оз ҳиди бўлса ҳам жигар кабоб дейсизми, картошка сомса, оқшоқ бўтқа, умоч, буғдой гўжа, тариқ гўжа дейсизми — ҳаммаси ҳам челақ-челақ, хўрандага мунтазир. Хўрандалар сотувчининг атрофини ўраб, ерга чўққайиб ўтирибдилар. Ошпазлар чўмичлаб сузиб бериб турибди. Бир товоқ увра ошдан бир нима чиқди шекилли, хўранда:

— Бунинг нимаси? Пашшами?— деб сўраб қолган эди, ошпаз:

30 — Ошда пашша нима қилади! Пиёзнинг куйгани,— деб косага қўл тиқиб — «куйган пиёз»ни олиб оғзига солиб юборди.

Арзонгинаси, ҳалолгинаси шу деб биз ҳам бир товоқдан қуйдирдик. Бир товоғи тўққиз пул — уч тийин экан. Биз савдолашиб икки товоғини бир мири — беш тийинга кўндирдик. Бай-бай, маза бўпти-да. Қирсиллаб турган зоғора билан сал ачинқираган увра ош оғзимизга қаймоқдай татиб кетди. Товоқни бошига кўтариб, ҳузур қилиб хўриллаб ичаётган Омон пешонасидаги маржон-маржон терларини чап қўлининг бармоғи билан дам-бадам сидирар эди.

40 Овқатдан сўнг маза қилиб керишиб олдик. Тухум, сўк, қуртларни менинг белбоғимга тугиб олдик. Омон:

— Озиқлик от ҳоримас, қолган зоғорани ҳам рўмолга тугиб қўй,— деди.

Қовун билан тугунчани мен, тарвузни Омон кўтариб олди. «Семизликни қўй кўтарар» деганларидек

Омонга бадавлатлик ёқмас эди. Уртадаги ҳамма пулимиз аллақачон уч сўмдан ошиб кетгани учун Омон янги қилиқ — бойвачча қилиқ чиқара бошлади.

— Юр, деди у менга,— қўй бозорга кирамиз.

— Нима қиламиз?

— Мен ўзимга тегишли ақчага бирорта тўқли олиб шаҳарга ҳайдаб кетаман.

— Нима-нима?— дедим мен.— Дарров пул қутуртирдими? Ўзинг сўққа жонингни боқолмайсану, тўқлини қандай қилиб боқасан. Ёки даданг Турсунбой аканинг тўқлига кўзи учиб турибдими? 10

Барибир гап кор қилмади. Мени судраб мол бозорга олиб кирди. Тугунни-ку, ишонмас эдик. Бозор дарвозаси олдида турган пахтачининг олдига қовун билан тарвузни омонат қўйиб ичкари кирдик.

Маҳшар деганнинг худди ўзгинаси шу ерда экан. Бир томонда бир арқонга боғланган қўшоқ-қўшоқ қўйлар, бир томонда эчкию улоқлар тинмай маърашиб турибди. Бир чеккада қорамол бозори: сигирлар, бузоқлар, ғунажинлар, буқалар, ҳўкизлар. Нариги томонда 20 от бозори. Жаллоблар қирчанғиларни Золариқ сувига солиб, қамчилаб, арғимоқдай дингиллатиб харидорларга кўз-кўз қилиб юрибди. Сотувчи кўп, ундан олувчи кўп, ҳаммасидан ҳам даллол кўп.

Кун — тиғида, жазирама, чанг. Ҳамма ёқни тезак, тер, жун ҳиди босиб кетган. Бир мешкоб орқасида бир меш сув, қўлида иккита сопол товоқ.

— Оби худойи, оби худойи,— деб чанқаганларга сув улашиб юрибди.

Берган бирор чақани сопол товоққа ташлайди, бермаган билан иши йўқ. 30

Бир чеккада яланг оёқ иккита бола «Муздек айрон!», деб қичқиради. Челакнинг ичида бир бурда кир муз. Музни қаердан олди экан?

Бозорнинг бир чеккасида — бешёғочлик қўйчи бойлардан Сойиб назар қўйчи билан Илёс бўрдоқи. Кийиз чакмонли, наMAT қалпоғини бостириб кийган қозоқ қўйчилари қўл силташиб савдолашяпти. Даллоллар «Олинг, олинг», «Сотинг, сотинг, бой ота», деб жавраб турибди. Буларнинг савдоси оз деганда юзлаб қўйнинг 40 тепасида.

Биз ҳали бирор туянинг тишини кўрмасдан, бирор отнинг йўриғини билмасдан, бирор буқага «Бор, баракка топ», демасдан, қўй бозорнинг кунчиқар томонидан ғала-ғовур жанжал кўтарилиб қолди.

- Ур, шешенгди!..
- Кисебир, кисебир!
- Бозорға ури аралабди!

Чур-чур ҳуштакбозлик. Бир қўли билан қиличини кўтариб, кўк мовут шимини эплай олмай, алпонг-талпонг бир қозоқ ва бир ўзбек миршаби ўша томонга қараб югурди. Ҳамма ўша ёққа қараб чопди. Биз ҳам уларнинг кетидан югурдик.

10 Не кўзим билан кўрай, мана, ишонмасангиз Омон ҳам гувоҳ. Ўртада бизга қўшни бўлган Қўғурмоч маҳаллалик машҳур Султон ўғри турар эди. Бу гал у кисавур сифатида эмас, балки пул ўғирлатган жабрдийда бечора сифатида косибсимон ювошгина бир йигитнинг ёқасидан ушлаган ҳолда кўзига ёш олиб турар эди.

— Мусулмонлар!— дер эди у.— Пулимни олдириб қўйдим. Ёнимда мана шу йигит илашиб юрган эди, гумоним шундан.

Йигит бечоранинг ранги қув ўчиб кетган, лаблари пир-пир учади.

20 — Эй, худо, қуруқ тухматингдан асра, қандай балога йўлиқдим, ўзинг сақла!— деб жавоб берар эди у.

— Қанча ақчанг бор эди?— деб сўради қозоқ миршаб Султон кисавурдан.

— Саккиз сўму мири кам тўрт танга. Ола тик ҳам ёнда эди. Ичида «Ё Али» деган тамғалик кумуш узгим ҳам бор. Ўзим камбағал косиб одамман, бирорта ориқ-тириқ қўй олиб кузгача емиртириб юраман, деб келган эдим.

30 Шу тобда Султоннинг кўзи мен билан Омонга тушиб қолди.

— Мана бу болалар ҳам гувоҳ!

Ҳанг-манг бўлиб қолган Омон: «Ие, ие», деганича дадасига тўқли олиб боришни ҳам эсидан чиқариб орқасига қараб қочди. Мен безрайиб туравердим.

— Сени қанча ақчанг бор эди?— деб сўради миршаб шўрлик косиб йигитдан.

— Меники ҳам олача тик ҳамён. Мен ҳам қўй олгани келган эдим. Пулим саккиз сўму мири кам икки танга (Мири кам икки танга — ўттиз беш тийин).

40 — Гувоҳ-пувоҳнинг ҳожати йўқ. Қани икковинг оқсоқолнинг олдига юрчи, ўша ерда ечамиз. Оломон тарқалсин,— деди ўзбек миршаб.

Икковини етаклаб бир томонга олиб кетдилар. Биз орқаларидан бормадик.

Султон ўғри гувоҳликка тортгандан кейин қўрқиб қочган Омонни кечгача қидириб, бозор тарқалганда Туя саройидан топиб олдим. Ҳали ҳам қўрққанидан ўзига келмаган эди.

— Охири нима бўлди?— деб сўради Омон мендан.

— Қисавурга сен шерик экансан. Миршаблар қидириб юрибди,— дедим мен.

— Ростингми? Энди нима қиламиз?

— Нима қилар эдик. Сени жатингга қовун билан 10 тарвуз паттачининг қўлида қолиб кетди.

— Энди қаерда ётамиз?

Бир-иккита самоварга бориб кўрдик. Ҳаммасини савдогарлар, латтафуруш чайқовчилар эгаллаб олибди, ётар жой йўқ.

— Энди қаёққа борамиз?— деди Омон.

— Қўрқма, бултур тоғам билан шу яқин орада бир бўзагар кампирнинг уйида ётиб қолганмиз. Яхшиқиз деган кампир, мени танийди. Ушанинг ўтовига тунаб қоламиз.

Ит қувган тулкидай олазарақ Омон менга эргашди. 20 Тугунни кўтартирдим. Яхшиқиз деган бўзагар кампирнинг ўтовига қараб кетдик.

Кампирнинг ўтови Золариқнинг чап қирғоғида эди. Атрофи озодагина қилиб супурилган. Тупроқдан каттагина супача кўтарилиб, устига бир кир шолча ташлаб қўйилган. Утовнинг ёнбошида лой ўчоққа ўртача катталикдаги бир қозон ўрнатилган. Учоқдан нарироқда иккита айрига ип арқон тортиб, унга чамбаракларда уч-тўртта сопол товоқ осиб қўйилган. Сут-қаймоқ бўлса керак. Иккита қовоқ идиш осиглиқ турибди. 30 Уларда қатиқ бўлса керак. Қозон тувоқсиз, унинг ёнида бир ўғир, битта кув турибди. Битта ечиқ бузоқ шаталоқ отиб ўйноқлаб юрибди. Чала қуриган бир толга боғлаб қўйилган қари ола кўппак жуда ҳафсаласизлик билан кўксовларнинг йўталига ўхшаган овоз билан ҳуриб бизларни кутиб олди. Итнинг овозига ўтов ичидан кампир — Яхшиқиз чиқиб келди. Олтмишлардан ошган бир хотин, оқ оралаган сочлари таралмаган, бошида дакана, белида шол белбоғ. Аёлнинг орқа сочига беш-олтита бир сўмлик, ярим сўмлик сўлқовойлардан сақина¹ осилган. 40

— Салом, шеше.

¹ Сақина — сочпопук ўрнига тақилади.

Кампир алик олишдан аввал итга: «Шпчт адрағо-ғур», деганга ўхшаган овоз чиқарди. Ит ҳуришдан тинди.

— Келинлар, жигиттер, ўси жерга ўтириб турингдер,— супадан ўрин кўрсатди у.

Мен имлаб қўйдим. Омон қўлидаги тугунни кампирга тутқизди.

— Озғинтой бозорлиқ,— дедим мен.

10 — Кереги жўқ-ғўй. Не қилиб алек бўлиб журибсенлар,— деган бўлса ҳам, тугунни олиб ўтовга кириб кетди.

Бир нафасдан кейин чиқиб:

— Қани, жигиттер, бўза ишесингдерми? Эт асайинби?— деди.

— Жўқ, шеша, бўза ҳам ичмаймиз, эт ҳам османг, ўнтача тухум пишириб берсангиз бўлади. Жой берсангиз тунаб кетамиз.

20 — Жақси,— деди кампир,— қудайдинг аспанида жерида кенг. Жаз куни. Қалаган жерларингде жата бересиндер. Экевинг бир тенге бересин.

— Жўқ, шеша,— дедим,— икковимиз ярим танга берамиз.

— Сарттинг баласи қув бўлади, жата қалдаринг. Бул кеше базар кеш, қўнақтар келеди, бойвешшалар келеди, ангиме зўр бўлади.

30 Кампир бизга тухум қовуриб бергани қозоннинг тагига ўт қўйиб, таппи тутата кетди. Омон билан икковимиз эндиги сафаримизнинг режасини тузиб, маслаҳатлашиб ўтирдик. Ярим соатлардан кейин битта сопол лаганда тухум қовурдоқ билан қозонга ёпган иккита чап-чап нон келтирди. Бир косадан совуқ сувни олдимизга қўйиб, моҳазарни тушира кетдик.

40 Омон лаганнинг тагини нон суркаб ялаб турганда кўча-кўйни тўлдириб, айқириб-чайқириб беш киши кириб келди. Новча бир йигитнинг елкасида бир нимта гўшт, қўлида тугун, унда нон, картошка, пиёз бўлса керак. Яна бир йигит муллаваччаларга ўхшаш қулф соқол қўйган, бошида гирдак кир салласи бор, хуштавозе. Ич яктагининг устидан белбоғ боғлаб, унинг устидан яна битта яктак кийиб олган. Олдинда кимсан, Султон кисавур. Шимининг почаси шимарилган, белбоғи бураб-бураб арқон қилиб боғланган. Эғнида ёқаси очиқ тик яктак, исқирт дўпписининг бир чеккаси қайтарилган. Боши сал орқага мойил, башараси беҳаё. Қўлида тўртта хирпа ошиқни ўйнаб келар эди. Қолган

икки йигитни ҳам Султоннинг нухаси деса бўлади. Фақат биттасининг бир кўзида ғулакдек оқи бор. Биттасининг ўнг елкаси чап елкасидан баланд. Шунинг учун ҳам чап қўли ўнг қўлидан узун кўринади.

Буларни кўриш биланоқ Омоннинг чайнагани оғзида, ютгани бўғзида қолиб, менга бақрайиб қаради. Мен унга «Супани бўшатамиз», дегандек имо қилдим. Урнимиздан турдик. Золариқ ёқасида ит боғланган толнинг тагидаги майсага бориб ўтирдик. Султон кисавур:

— Шеша, омонмисан,— деди.— Бу кеч бизни кўноқ 10 қиласан. Яхши чиққан бўзалардан борми?

Кейин бизга кўзи тушиб қолиб:

— Ҳой, сен ҳаромилар, бу ерда нима қилиб юрибсанлар? Қани бу ёққа кел!— деди.

Ўзи ва улфатлари супага чиқиб ўтириб, бизни ҳам ёнларига чақирдилар. Ноилож келиб ўтирдик. Кампир кир дастурхонга бир даста нон ўраб олиб келиб ўртага ташлади. Кейин катта қуруқ ёғоч чора ҳам олиб чиқиб ўртага қўйди. Султонга қараб сўради.

— Ақшақ бўза ишесиндерми, тари бўза ишесин- 20 дерми?

— Зўр чиққанидан олиб келавер,— деди Султон.

Кампир ўтовга кириб кетди. Султон бизларга қараб:

— Ҳали мол бозорда нима қилиб юрувдиларинг?— деди.

— Ўйнаб юрувдик.

— Ҳа-ҳа. У ерда нима ўйин бор экан? Ё ўзимга шогирд қилиб олайми?— Омонни кўрсатиб:— Мана бундан томтешар чиқади. Кисавур бўлолмайд, қўпол,— 30 деди.

Шу ҳазил-мазах пайтдан фойдаланиб, ундан сўрадим:

— Султон ака, ҳалиги жанжалнинг охири нима бўлди?

— Воқеа аслида бундай бўлган эди, ука,— деб Султон кисавур гапириб кетди:— Кўктеракнинг самоварида бир неча кисавурлар ўзининг эпчиллиги, қўрқмаслиги, айёрлиги билан мақтанишар эдик. Шунда мен ўғирлаган пулимни ҳалол қилиб, эгасини рози қилиб ололаман, деб юборган эдим. Улфатни бўзага тўйдиршдан баҳс бойлашган эдик. Қўй бозорга кирдим. Кўзимга ўша кўрганинг баёв косиб йигит учраб қолди. Шилт этиб ҳаменини олдим, пулини санаб кўрсам саккиз сўму мири кам икки танга экан, ёнимдан унга 40

икки танга қўшдим. Узугимни ҳам ҳамёнга солиб, ҳамённи қайтадан йигитнинг чўнтагига жойлаб қўйдим. Кейин ўша кўрганинг майнавозлик, ёлғондакам айюҳанносни солдим. Миршаблар оқсоқолга олиб боришди. Оқсоқол менинг даъвомни, унинг раддини эшитиб, пулни текширишга тушди. Косибнинг чўнтагидан ҳамённи олиб ичидагиларни хонтахтанинг устига қўйди. Менинг даъвом тўғрилиги учун йигит «кисавур» бўлиб чиқди.

10 Ҳамённи, пулни, узукни менга олиб бердилар. Лекин бир ярим танга чўтал олиб қолдилар. Шундай қилиб, ўртоқларим билан қилинган гаровни ютдим.

— Ие, шўрлик бегуноҳ косиб йигит қулоғини ушлаб кетавердимиз?— дедим.

— Йўқ, бирпас қамалиб ётди, кейин бечорага раҳим келиб, миршабга бир сўм пора бериб, йигитни қутқазиб юбордим, даъвом йўқ, дедим. Йигит бечора хурсанд бўлганидан бўйнимдан қучоқлаб ўлиб:

— Раҳмат, ака, бу яхшилигингизни ўлгунимча унутмайман, қиёматлик ака-ука тутиндик, уйим Тўқли жаллоб маҳалласида, отим Абдурайим,— деб миннатдор бўлиб кетди.

— Балли, йигитлик шундай бўпти-да, ака,— дедим.

Султон кисавур мийиғида кулиб, «шундай» дегандек қилиб қўйди.

Ҳаммамиз қаҳ-қаҳ уриб кулишдик. Султон кисавур ёнбошлаб, тирсагига таянган, новча киши супанинг ёнида тикка турибди. Мулланамо киши тиз чўкиб, икки қўлини қовуштириб Султоннинг гапларига мийиғида одоб билан табассум қилиб ўтирар эди. Қолган икки йигит бир-бирига рўпара чордана қуриб, гугурт отишиб «эрмак қимор» ўйнаб ўтиришганди.

30 Кампир эт осиб юборди. Учоқдан чиққан зангори тутун осмонга ўрлаб, теварак-атрофга кўрпадек ёйилар эди.

Шом чўкиб, қуёш ботиб борар эди... Учоқда ўт туташиб кетгандан кейин кампир ўтовга кириб иккита қовоқ манак (бўза қуйиладиган идиш)да бўза келтириб қўйди. Бир неча заранг коса олиб келди. Новча йигит дарров белбоғини ечди, уни қоққан бўлиб, чоранинг устига таранг қилиб ёйди, бўзани суза бошлади. (Бўза одатда илтиб ичилади. Кампир олиб чиққан бўза куни бўйи офтобда тургани учун илтишга ҳожат йўқ эди). Бўза сузишнинг ўз қондаси бор. У сиқиб сузилмайди, балки рўмолни сидириб сузилади.

Новча йигит сузган бўзадан озгина татиб кўриб, биринчи оёқни Султонга узатди.

— Ҳаммага қуй!— деди Султон.

Новча йигит иккинчи-учинчи оёқни ҳалиги иккита йигитга узатиб, сўрагандай Султоннинг кўзига қаради:

— Болаларни қўятур, домлага узат,— деди Султон.

— Йўғ-э, йўғ-э, ўзларидан бўлаверсин. Биз ичмай-миз. Яъни худо каломида айтганки...

— Калом-паломингни йиғиштириб қуй, қачондан буён ичмайдиган бўлиб қолдинг,— деб ўшқирди Султон,— исловотда сарқитимизга маст бўлиб юрар эдинг-ку.

— Яъни, яъни... тавба қилганмиз.

— Кисавур билан ўғрининг тавбаси тавба эмас. Эсингдами, кисавурликни ҳам уддасидан чиққан қилади. Бултур кузакда Салор бўйидаги Қаппонда орага мен тушмасам, оломон сени ўлдириб юборар эди. «Ўғри қариса сўфи, ғар қариса парихон бўлади, деб бекорга айтмаган-да. Тавба қилдим, дейди-я! Ҳа-ҳа, энди эшон бўлиб, қишлоқма-қишлоқ мурид овлаб юрибсанми? Ол буни!

Домла жуда қимтиниб, ўнғайсизланиб, заранг косанин кўлига олди.

— Дурвазанг қизигандан кейин алёр ҳам айтиб берасан ҳали. Ич-эй, пайғамбарнинг меросхўри!

Ортиқча гап ўтмаслигини сезган домла кўзини чирт юмиб, бўзани шимириб юборди.

Бизни ичишга кўп зўрламади. «Ҳали обдон ичарсанлар»,— деди Султон.

Манак устига манак келди. Чала пишган шўрва келди, ичавердилар, домла бўлса аллақачон саллани чуватиб, белига боғлаб олган, худонинг бирлигини ўртага солиб, тилаб олиб ичмакда эди. Алмойи-алжойи алёрлар:

Бу тоғларнинг ёнбошида отим юрган,
Қуюшқони сағрисига ботиб юрган.
Сендек-сендек номардларни мен кўп кўрган,
Оқ томоғим, йўрғаланг, алёр бўлсин.
Онасини бойваччага сотиб юрган,
Алёр-эй-алёр, алёр бўлсин-эй.
Тоғдан қуён қочирдим, няги йўқ,
Қизлар кўйлак кияди жияги йўқ.
Алёр-эй-алёр, алёр бўлсин,
Оқ томоғим, йўрғаланг-эй, алёр, бўлсин.

Утириш секин-секин бемаъни томонга қараб қизиб борар эди. Секин ўрнимдан туриб, Омонни имладим. Ялиниб-ёлвориб Яхшиқиз кампирдан битта кичик шолча билан битта шухвақдан тикилган кир лўла болиш сўраб олдик. Утовнинг орқасига ўтиб, жой қилиб ётдик. Мастлар пайқагани ҳам йўқ. Тун ярим кечадан оққан бўлишига қарамасдан мастбозлик, шовқин-сурон, тўполон тобора авжига чиқар эди. Яна кимлардир келиб қўшилди, таниш бўлмаган овоз кўпайиб кетди.

10 Кимдир кулар эди. Кимнидир тутиб олиб урардилар шекилли, додлаб, худони ўртага солиб йиғлар эди.

— Азбаройи худо, борим шу, бошқа пулим бўлса, имом аъзам урсин.

— Липпасини ахтар, даюсни!

Домлани тўнамоқда эдилар. Бундай тўполонларни кўра бериб кўникиб кетган Яхшиқиз кампир бемалол ўчоқ боши билан ўтов ўртасида хизмат қилиб юрар эди.

20 Кейин ухлаб қолибмиз. Қанча ухлаганимизни билмайман. Ғира-ширада кимдир биқинимга туртганидан уйғониб кўзимни очдим. Тепамда кечаги домла турар эди. Бошида шошиб-пишиб ўралган кир салла, бир чаккаси кўкарган, қовоғи шишган, бир кўзи қонталашган.

— Тур, ука, туринглар, ҳаммаси данг учиб ётибди. Қочмасак бўлмайди. Менинг бўладиганим бўлди, расво қилишди. Нос пули ҳам қолмай, бор-йўғимни шилиб олишди, яна бир балага йўлиқмайлик. Бошим ёрилгудай чарсиллаб турибди.

30 Омонни уйғотдим, дик этиб туриб, Золариқнинг муздек сувига апир-шапир юз-қўлимизни ювган бўлдик, ўз этагимизга артиндик.

— Хўш, қаёққа қочамиз, тақсир?

— Худой таолонинг даргоҳи кенг, тўрт томонимиз қибла. Юқорига, Қинғироқ тепа томонга қочамиз.

Учовлон шилт этиб чиқиб кетаётганимизда Яхшиқиз кампир йўлимизни тўсди:

— Қайға қашиб бара жатирсиндер, ақшамде бере кетингдер!

40 Омон чўнтак ковлаб битта ўн беш тийинлик Бухор танга берди.

— Мана, шеша, ярим танга ҳаққингизга, бир мистри — нон билан тухум қовурган ёғнинг пули.

— Қўш,— деди пулни олиб кампир,— келиб-кетиб турингдер.

Шундай қилиб, каллайи саҳарлаб йўлга равона бўлдик.

II бўлим

Уч соатча йўл юргандан кейин Тепагузар деган бир мавзегга етдик. У ерда бир чол баққол эндигина дўконини очган экан. Ундан йўл харажатларини, сафар анжомларини олдик. Чунончи: бир қадоқ туз, икки қадоқ туршак, олтита зогора нон, ип, нина, иккита ичи тушган босволди. Ҳаммаси етти пақир бўлди. Тўрт пақирни домла уст яктагининг баҳясига яширган жойидан олиб тўлади. Уч пақирни биз тўладик. 10

Яна йўлга тушиб ярим соатча юргач, Ойнабулоқ деган ерда бир толнинг тагида, чашма лабида зогорани ўртага қўйиб, қовунларни ёриб нонуштага ўтирдик. Нонушта орасида домла ўзини бизга таништириб кетди:

— Бизнинг аслимиз Бухоройи шарифдан бўлар экан. Ҳозир Тошкентнинг Пуштиҳаммомида турамыз. Бобойбобокалонларимиз жуда забардаст эшонлар ўтган. Дадам раҳматлик ҳам «куф» десалар сувни тескари оқизиб, «суф» десалар кўрнинг кўзини очиб юборадиган улуғ зот эдилар. У кишига ихлос қўймаган одам камдан-кам эди. 20

Она томонидан ҳам жуда ҳаққа етишган одамлармиз. Ўз онам ҳозир ҳам чилдирма билан фол очиб, хипчин билан саваб, янги сопол идишга тилсим ёзиб, тандирга қўйиб ошиқ-маъшуқларни бир-бирига иссиқ-совуқ қиладиган катта отиндир. Мен бир неча йил аввал ота касбимнинг ҳадеганда жўнига тушиб ололмай, анчагина шалоқликлар ҳам қилганман. Аввалига йигит-ялангларнинг базмида бачча бўлиб ўйнаб пул топдим. 30
Наша-пашалар ҳам чекиб юрдим. Кейин унча-мунча кисавурлик ҳам қилиб кўрдим. Аммо бу ҳунар биздай зотдор кишиларга тўғри келмас экан. Бир кун каппонда оломонда қолиб кетай дедим. Йўқ, худога шукур, мана энди йўлимни топиб, ота касбимни бошлаб юбордим. Далайи даштларда одамларни куф-суф қилиб, эзиб ички ёзиб бериб, иссиқ-совуқ қилиб бинойидек тирикчилик қилиб юрибман. Ота касбида гап кўп экан, бирим икки бўлиб боряпти. Ўзим мадраса кўрмаган бўлсам ҳам, саводимни бувимда чиқарганман. Уқимасам 40
ҳам уққанман. Заъфар билан дуойи тумор, исми аъзам ёзиш қўлимдан келади. Кўпчилик қишлоқилар менга

ихлосманд. Баъзилари «эшон почча», дейди, баъзилари «қори ака», дейди, баъзилари «мулла ака», дейди. Асли исмим Мулламуҳаммад Шариф бинни Мулламуҳаммад Латиф ибни Ғавсул аъзам.

10 Мана энди учаламиз бир ёқадан бош чиқарсак, ҳамма ишни бамаслаҳат қилсак, эл-юрт олдида сизлар менинг ҳурматимни бажо келтириб «ҳазрат», «ҳазрат» десаларингиз, мен сизларни «пирваччалар» десам, шариятга хос таъзим-тавозеларни ўргатсам, кузгача биримиз ўн бўлиб бисоти бағал орттириб, қўни-қўнжимиз тўлиб, сен же-мен же-шаҳарга иззат-обрў билан тушиб борсак ёмон бўлмайди.

Шундай бўлсин, ҳеч ким йўқ вақтда мулла ака ёки «Шарифжон ака», деб чақирсаларинг ҳам бўлаверади. Нимаики топсак — ўртада тўртга бўламиз. Икки ҳисса меники, бир ҳиссадан сенларники. Ким шу ваъдадан қайтса, бети қибладан қайтсин, омин облоҳакбар,— деди.

20 Биз ҳам қўшилишиб қиблага қараб фотиҳа ўқидик. Яна бир оз салангланиб ўтирган эдик, қаршимиздан чанг кўтарилди. Чанг борган сари бизга яқинлашар эди. Кейин қорасини танидик. Бир отлиқ қишлоқ ўзбеги эди. От чопа бериб кўпириб кетган. Чавандознинг чопонининг икки бари тақимидан чиқиб елда учиб келар эди. Бизнинг тепамизга келиб отни аранг тўхтатди.

— Салому алайкум, мўлдакалар, жўл бўлсин?

Биз ҳам унинг саломига жавоб қайтариб:

— Алай бўлсин, олгани,— дедик.

30 — Жигитлар,— деди ўзбек,— ичларингда имон шариятни биладиган, ўлик жувотурганларинг борми?

Домла бизга қаради, биз таъзим билан унга қарадик.

Домла томоғини бир қириб қўйиб, савлат тўкиб:

— Топилиб қолар, нима хизмат эди? Ўзимиз тошкентлик бўламиз, эшонзодаларданмиз. Мадраса кўрган муллаи забардастлардан бўламиз. Ҳозир таътил вақти бўлгани учун қишлоқларда табдили ҳаво қилиб юрибмиз. Бу икковлари ҳам пирваччалардан,— деди.

40 Бу муқаддима гаплардан ўзбек данак топган тентакдек жуда қувониб кетди.

— Вой-бўй, тақсирлар, вой-бўй, тақсирлар! Сизларни худойнинг ўзи жетказди. Қани журунглари, айтпасам. Ўси жақинда бизнинг кўчкин чорва элет бор. Бир жигитимиз новқасланиб қаза қилган эди. Уни жу-

виб жоноза ўқийдиган киши жўқ. Вой-бўй тақсирларим, сизларни худой жетказди. Қани кетдик!

Омон дастурхонларни йиғиштирди. Ўзбек отдан тушиб отга домлани миндирди. Учов пиёда, домла отлиқ кета бошладик. Анчагина олис йўл экан. Бир-икки ерда дам ҳам олдик. Бир қирнинг теппасига чиққанимиздан кейин узоқда бир қўрғон ва бир-икки ўтов кўринди. Ўзбек ўша томон қўлини чўзиб кўрсатди:

— Ҳов, ўша кўринган қўрғон — бизнинг қўналға. 10
Ҳадемай етамиз.

Кун қиёмдан оққанда етиб бордик. Бу кўчманчи элатнинг асли турар жойи бу ердан юзлаб чақирим нарида, даштнинг ички томонида қолган экан. Мол-қора, бола-чақа, хотин-халажлари ҳам ўша ерда қолган экан. Орада ўлим рўй бериб қолгани учун у ерда ювиб, жаноза ўқийдиган домла топилмаганидан йигирма чоқли йигит-яланг, бир-икки қари-қартанг ўликни олиб келиб, шу ерга қўнган экан.

Ҳамма «гурр» этиб ўрнидан туриб, бизга қўл қовуштириб салом берди. Ҳазрат: «Ўлик қаерда?» деб 20
сўрадилар. Ўлик қўрғоннинг ичида экан. Қўрғон ички тузилиши жиҳатидан қайсидир бирор чорвачи бойнинг қўй қамайдиган саройини эслатар эди. Унда-бунда туйнукли деворлари мустаҳкам, қўш тавақа дарвозаси ҳам бор. Лекин вақт ўтиб тахталари чириган, ҳўкиз сузса бузилай деб турибди. Қўрғоннинг ўрта бир ерида сизот сувлардан тўпланган, ўртаси ковланиб чуқурроқ қилинган бир ҳовузча ҳам бор эди. Ҳовузнинг четларини ҳар хил пўпанак ўтлар босиб кетган. Лабида бир-икки 30
кундак тол ҳам бор эди. Ўлик қўрғоннинг оғилхонасида экан.

Ростини айтиш керакки, на мен, на Омон, на ҳазрат умримизда ўлик юлмаган эдик. Айниқса, мен бўлсам, одам ўлиги у ёқда турсин, мушукнинг ўлигидан ҳам чўчир эдим. Ҳазрат бўлса ўзини умр бўйи ўликдан бошқа нарсани юлмаган кишидай қилиб кўрсатишга ҳаракат қилар эди. Қадам-қадамда пичирлаб бир балоларни ўқиб, атрофга куф-суф қилиб, фотиҳа ўқигандай қўлларини юзига суртиб қўяр эди. Аммо биз билар эдикки, буларнинг ҳаммаси жўн гап. «Пул дарди кабоб» учун қилинаётган найрангбозлик. 40

Домланинг ишораси билан Омон бошқаларни қўрғондан чиқариб, кафанликни сўради. Олти газ келаркелмас эски бўз парчасини келтириб бердилар. Сўнг-

ра бутун йигилганларга: ўлик ювилиб тайёр бўлгунча қўрғонга яқинлашмасликлари, бу томонга мўраламасликларини тушунтирди. Чунки, қараса гуноҳи азим бўлар экан. Одам офатга йўлиқар экан.

Ҳамма чиқиб кетди. Дарвозани бекитдик, орқасига бир катта харсангни олиб келиб тамба қилдик.

Ҳазрат бизга қаради. Биз ҳазратга қарадик.

— Энди нима қиламиз? Икковингдан биринг ўлик ювиб кўрганмисанлар?— деди ҳазрат.

10 — Йўқ,— дедик биз.

— Мен ҳам ювмаганман. Лекин бу ўзбеклар билан ўн сўлкавойга гаплашиб қўйдим. Ювмасак, пул увол бўлади. Беш сўмни мен оламан, икки ярим сўмдан — сенларга.

— Хўп, бўлмаса, ўзингиз ювасиз,— дедим мен.

Қўрқа-писа ўликни ётқизиб қўйган ҳужрага кирдик. Мурда узала тушиб ётган экан. Оёқ томони очик. Бетига бир эски яктак ёпилган. Чамаси, ювгувчи топилмай бир неча кун туриб қолган бўлса керак, анча ҳидланиб кетган эди.

20

Олдинда ҳазрат, кейин Омон, унинг орқасидан мен, орқамизга тисарила-тисарила бир-бировимизни олдинга қараб итаришар эдик. Ҳужранинг ичида ўликнинг арвоҳи айланиб юргандай чўчиб-чўчиб, юрак уриб, оёқ учи билан юриб ўликка яқинлашдик.

Менинг олдимда кетаётган Омон тўсатдан ўзини орқага ташлаб «ғийқ» деган овоз чиқарди-ю, ўзидан кетиб қолди. Домла орқага бир сапчиб, ҳужра эшиги олдида қотиб қолди. Ўликка бир қарашдаёқ Омоннинг ўзидан кетиб қолишининг сабабини тушундим. Қайси кўзим билан қарай, биз ювмоқчи бўлган ўлик тирилган эди. Оёқлари қимирламагани ҳолда бетига ёпилган яктакни қимирлатиб бошини кўтармоқчи бўлар эди.

30

Юрагим ёрилгудай бўлди. Орқага қайтиб қочаман деб, ерда йиқилиб ётган Омонга қоқилиб, думалоқ ошиб тушдим. Кўзим ҳазратга тушди. Унинг ҳам ранги ўчиб кетган. Алланималарни ўқиб, ўзига ва атрофга дам солар эди. Нафасим оғзимга тикилиб, жонҳолатда ўрнимдан турдим. Югурганимча қўрғоннинг саҳнига чиқдим. Орқамдан ўлик қувлаб келаётгандек орқамга қайрилиб боқар эдим. Ҳовлига чиқиб бўғиқ ва ҳаяжонли овоз билан додлай бошладим.

40

Менинг бу қўрқинчли овозимни эшитган ўлик эгалари ҳовлиқишиб, эшикни очишга уринсалар ҳам эшик

очилмади. Чунки харсангни тираб жуда ҳам маҳкам танбалаган эдик. Бориб, харсангни олиб, эшикни очишга менда мажол йўқ эди.

Домла ҳазрат бўлса, сассиқ ҳовуз лабига ўтириб, ҳадеб таҳорат қилар эди. Улик эгаларидан бир-иккитаси девордан ошиб тушиб, эшикни очди. Қолганлари ҳам кирдилар. Мен нафасим оғзимга тиқилган ҳолда уларга воқеани айтдим. Улар ўликка биздан кўра жонкуярроқ бўлганликлари учун кўзлари қинидан чиқиб, ҳовлиқиб кетган эдилар.

10

Энди Омоннинг аҳволидан хабар олиш зарур эди. Кўпчиликнинг далдаси билан ҳужра томон юра бошладим. Юрак олдириб қўйган эканман, ҳар нафас орқамга қараб қочадиган йўлни мўлжаллар эдим.

Шовқин-сурон билан ҳужрага кириб борар эканмиз, яктак судраган бир олғир қир мушуги сапчиб, Омоннинг устидан сакраб бизнинг оёқ ораларимиздан ўтиб, ҳужрадан чиқиб кетди. Ҳаммамизнинг ҳам қутимиз учиб, серрайиб қолдик. Шу пайтда Омон ҳам ўзига келган эди. Уликнинг «тирилганлиги» сабаби бизга энди англашилди.

20

Улик бизнинг кўзимизга бош кўтаргандай бўлиб кўринганлиги шундай экан: қир мушуги яктакнинг тагига кириб олиб, ўликнинг кўкрагига ўтириб, ҳадеб бурнини кемирмоқда экан...

Улик эгалари ўликнинг бурунсиз қолганидан қанчалик қайғурган бўлсалар, биздек ёш, нўноқ, уч ўғлон ғассолнинг «довюраклиги»дан шунчалик маза қилиб кулар эдилар.

Мушук яктакни судраганича кетди. Улик эгалари бизни қолдириб ташқарига чиқдилар. Эшик орқасига яна харсанг тамбаланди. Омонни ҳовуз бўйига ўтқазиб, юзига сув сепган бўлсак ҳам, ҳадеганда ўзига келмай, афтида «бир қари бўз битгандай» бўлиб хомуш ўтирар эди.

30

— Тўхтанг, укам, тўхтанг, ўзим бир дам солиб қўяй, кўрмагандай бўлиб кетади,— деди ҳазрат. Алланима балоларни ўқиб, Омонга куф-суф қила бошлади.

— Ана халос, ўзингизга келиб қолдингиз. Иншооло дуога шак йўқ.

40

— Тур энди, уят иш қилиб қўйган боладай серрайиб ўтирма,— дедим мен қойиб.

— Йўқ, меники бўлди, ўзларинг бир бало қилиб амаллаб қўя қолларинг,— деди Омон.

— Ювиш шариятда уч кишини талаб қилади,— дедим мен.

Ялиниб-ёлвориб Омонни турғаздик. Учовлашиб «сен олдин бор, мен кейин борайин» дегандай ҳужранинг эшигига бориб, икки қулоқ беридан мўралай бошладик. Омон домла билан менга қараб зўрма-зўраки бир илжайди-да:

— Хўш, энди иш бошлайлик. Қандай қилиб юваниз? Халқ махтал бўлиб қолмасин,— деди.

10 — Ҳассолбоши ҳазратим бўладилар. Икковимиз сув қуйиб турамиз. Яхшилаб баданларини ишқалаб ювсалар, мурда озор топмаса, бурнига эҳтиёт бўлсалар — ҳамма савоб ҳазратимга. Бизга йиртиш кифоя,— дедим.

— Эй,— деди домла,— ёшлар хизматда, катталар роҳатда, деганлар. Сизлар ювасизлар, мен сув қуйиб тураман. Дуо ҳам қиламан.

20 — Дуо ўзингизга керак бўлади. Эҳтиёт қилинг, тақсир, яхшиликча ювсангиз ювганингиз, бўлмаса ўлик эгаларини чақириб шармандангизни чиқараман.

— Шундай,— деди Омон.

— Ия, ия,— деди ҳазрат.— Шу ҳам шерикчилик бўлдики? Қани юринглар, мен оёғидан кўтараман, сизлар бошидан.

— Йўқ, тақсир, сиз бошидан, бизлар оёғидан.

Жанжалимиз ташқаридагиларга билиниб қолмасин деб, эшикнинг тирқишидан мўралаб-мўралаб, секин-секин гапиришар эдик. Ташқаридагилар бўлса ўликни солиш учун тол новдадан замбар тўқимоқда эдилар.

30 Бир оз жанжалдан кейин Омон менга деди:

— Икки қулоч арқон бўлганда яхши бўлар эди.

— Нима қиласан?

— Ҳийласини топдим,— деди қувониб.— Қани юр, қидирамиз.

Иккаламиз биргалашиб қўрғоннинг бутун оғилларини ахтариб чиқдик. Бахтимизга, бир бурчакда эски охур ёнидаги қозиққа икки қулочдан мўлроқ жун арқон боғланиб ётар эди. Ечиб олдик. Яна ўлик ётган ҳужрага кирдик. Икки қўлларини бир-бирига ишқаган

40 домла йўлакда шивирлаб юрар эди.

Бу гал энди Омон ўз ақлига қойил қолгани учунми дадилланиб кетган эди. Домлани ёнига чақириб ўликни кўтаришга буюрди. Домла аввалига бир оз тихирлик қилиб турган бўлса ҳам, орқаси билан ўликка юз ўгириб, минг жирканчлардан кейин ўликнинг оёғини

кўтариб берди. Омон бояги арқонни ўликнинг ҳар икки оёғига тўпиғидан юқори маҳкам сиртмоқ солиб боғлади. Учаламиз арқонни тортиб, ўликни ҳовуз бўйига қараб судрай бошладик. Тескари судрашдан ҳар иккала қўли очилиб, қулочи ёзилиб кетган эди. Бечора агар тирик бўлса орқаси шилинганидан бизга шикоят қилган бўлар эди.

Ҳовуз лабига келиб тўхтадик. Омон гапириб кетди.

— Яхшиси шуки, ўртоқлар, бош томондан сувга тушириб, уч-тўрт марта яхшилаб чайқаб оламиз, хаппа-халол бўлади қолади. 10

— Иншоолло,— деди ҳазрат,— албатта ҳалол бўлади. Худо ўз каломида ҳам шунга ишора қилган. «Иннамал ҳавзатун таҳоратун ҳалолун», деган.

— Улгангинангиз яхши,— дедим мен унга.

Ҳаммамиз кулишдик. Бу маслаҳат ҳаммамизга ҳам ёққан эди. Арқондан ушлаб, ўликни сувга шўнғитдик. Ҳовузнинг у бошидан бу бошига судраб чайқата бошладик. Учовимиз ҳам янги ҳаваскор ғассол бўлганимиз учун қизиқиб кетиб уч мартагина эмас, ўн-ўн беш марта чайқаб жуда ҳам оқ ем қилиб юбордик. Ҳар қанча варзиш етказган ғассол бўлса ҳам бир ўликни шунчалик ювар-да! 20

Кейин, секин-секин ҳовуз қирғоғига торта бошладик, лекин ўлик қимирламай қўйди, ўрнидан жилмайди. У худди ҳовузнинг тагига жипслашиб қолгандай эди. Омоннинг ранги яна қув ўчиб кетди. Домла бўлса «Ё мадад, ё мадад», деб арқонни силтаб тортар эди. Мен яна бир додлаб кўрай дедиму, бу ишнинг бизга нафи тегмаслигини билиб, ҳап қолдим. Омон буни фаҳмлади шекилли: 30

— Тўхта, аҳмоқ,— деди,— нима қилмоқчисан?

— Додласаммикин?

— Додлашга берадиган кучингни арқон тортишга бер!

У овозини чиқармасдан тишини ғижирлатиб, мени жеркиб ташлади.

Учовимиз бор кучимиз билан тўнғак толга оёқ тираб арқонни торта бошладик. Анча уриндик. Улик бечоранинг беллари қирсиллаб тахминан ярим газча чўзилиб кетди. 40

Шу пайт эшик тақиллаб қолди. Домла югуриб бориб жавоб берди.

— Ҳали тура туринглар, раҳматликнинг ҳали белигача ҳам ювиб бўлганимиз йўқ. Ўзимиз чақирамиз.

Қайтиб кетди. Яна торта бошладик. Бултур ёздан бери оғилхонада куя тушиб чириб ётган арқон ўлгур шартта узилиб кетди-ю, учаламиз чалқанчасига тушдик.

Вақт кечикиб борар эди. Ҳаяллаш хавфли эди. Учовимизга ҳам ўлик ўзимизникидай бўлиб кўникиб қолган эдик. Паҳлавонларча жасоратланиб кетган Омон шартта кўйлак-иштонини ечиб, ўзини ҳовузга ташлади-да, шўнғиб кетган ўликни қидира бошлади.

10 — Қани, тақсир, сиз ҳам ечининг, беш сўмни жўнликча олавермайсиз,— дедим мен.

— Яъни масалан, ечмасам нима бўлади?

— Улик эгаларига айтиб оломон қилдириб юбораман.

Домла ғазаб билан менга қараб «Хинзир», деди-да, кўйлагини ечиб оқ иштони билан ҳовузга тушди. «Бу «Хинзир» дегани нима дегани экан? Сўкканимикан? «Қойилман» деганимикан?» Омон билан икковлон қидириб кетдилар. Бир вақтда ўликнинг оёғини осмонга қилиб, белидан маҳкам қулочлаган Омон уни ҳовуздан олиб чиқишга уринар эди. Домлага узилган арқоннинг учини тутқаздим. Уликнинг оёғида қолган ерига улаб берди. Лекин ўликнинг боши толнинг айри илди-зига кириб қолган экан. Мен ҳовуз лабидан туриб тортар эдим. Омон билан домла белидан олиб суғуришга ҳаракат қилар эдилар. Ниҳоят зўр бериб ўликни ҳовузнинг четига чиқардик. Бироқ бурунсиз бош йўқ эди.

20 Буни кўрган Омон яна ҳовузга шўнғиб кетиб толнинг илдизидан каллани ажратиб олиб, домлага узатди. Икковлари четга чиқдилар. Шошиб-пишиб дарров сафар халтадан йўл учун олинган ипни олти қаватлаб пишитиб кўрпа қавиқ нина билан каллани ўз жойига қўйиб тика бошладик.

30 Қойил қилди, ҳазрат «Кўп ҳунарни биламан», деганича бор экан, чокка уста экан.

Иш жўнашиб кетди. Ҳаш-паш дегунча кафанни ҳам кўкладик. Уликнинг очиқ бадани мумкин қадар кўздан яширинган эди. Лекин кафан учун берилган бўз парчаси тўпиғидан нарига ўтмай, оёғи очилиб қолган эди.

40 Оёғида бўлса ҳалигина чамбарчас қилиб боғланган жун арқоннинг шилиб юборган ўрни кўрга кўмган лавлагидай кўриниб турар эди.

Сафар халтани бўшатиб, ичидагини белбоққа тугдик. Халтани ўликнинг оёғига кийгизиб, кафанга қўшиб кўкладик.

Омон кўйлак-иштонини кийиб олди. Домла ҳам иштонини, салла, тўнларини намозжумадагидай савлат қилиб кийиб, қўл қовуштириб, башарасига пайғамбар нусха бериб, лабларида бир нималарни шивирлаб ўқиб, ўлик тепасида турар эди.

Мен бориб эшикдан харсангни кўтардим. Жанозага йиғилган таъзиячиларни чақириб келдим. Ташқарида бўлса, тол новдадан тўқилган узун дастали замбил аллақачон тайёр бўлган эди. Замбилнинг икки томонидаги араванинг шотисига ўхшаш узун дасталари ўртасига олдинма-кетин икки от қўшилган эди. Уликнинг эгалари атрофни қуршашиб, баъзилари унинг бетларини силаб йиғлай бошладилар. Шунда бирисининг қўли ўликнинг бош тарафига тегиб, чалқанчасига ётган ўликнинг боши чаппа бўлиб қолганини сизди.

Маълум бўлишига қараганда, биз шошилиб, узилган каллани тескари ўрнатиб қўйган эканмиз.

— Бунинг бети нега терс бўлиб қолди?— деб сўради ўша киши.

Бир оз шошиб қолган, ammo сипоҳгарчиликни қўлдан бермаган ҳазрат:

— Тириклигида кўп гуноҳ қилиб қўйган бўлса керак, худо юзини терс қилиб қўйди,— деб жавоб берди.

Мен бу ерда домланинг шунча зийрак, ҳозиржавоблигига қойил қолиб, ичимда «Уқиган илминг шу ерда иш берди», деб қўйдим.

Бироқ бу билан сир яшириниб қолмади. Уликнинг боши узилганлиги, каллани гавдага терс ўрнатиб, чаতিб қўйилганлиги маълум бўлиб қолди.

Улик бир ёқда қолиб, оломон уччовимизни қуршаб олди. Ҳазрат ҳам иш боши, ҳам ёш жиҳатидан бизлардан катта бўлганлиги учун ҳамма унга тикилган эди. Омон билан икковимиз оломоннинг орасидан бир амаллаб сурғилиб чиқиб, кўчага томон қочдик. Орқамиздан кўпроқ умри отда юриб, пиёда қувлашга унча ҳам эпчил бўлмаган бир-иккита ўзбек келар эди. Ана шундай вақтларда тарқалиб қочган яхши. Омонга бақириб: «Чапга қоч», дедим. Ўзим ўнгга қараб қоча бошладим. Домла оломоннинг орасида қолиб кетди. Нима бўлди, билмайман. Тирик бўлса бирор гўрдан чиқиб қолар, ўлган бўлса худо раҳмат қилсин.

Омон қочиб қайга борди билмадим, мен бир зумдаёқ кўздан ғойиб бўлиб борар эдим. Олдимда бир тўқайлик пайдо бўлиб қолди. Тўқайнинг ичида ёлғиз йўл бор экан. Шу йўлдан чопиб кетавериб бир сизот зовур-

га учрадим. Зовур менга бирдан-бир бошпана бўлди. Ўзимни зовурга ташладим. Орқамдан қувиб келганлар мени бир муддат қидириб боргач, изимни йўқотиб қайтиб кетдилар.

Вақт кечикиб бормоқда, ўрталиқ қоронғилашмоқда эди. Қўрқа-писа зовурдан чиқиб, тўқайдаги сўқмоқ йўл билан кета бошладим. Лекин кўнглим Омон сўлтидан ва ҳазрати-домла жиҳатидан анча ташвишда эди. Бечораларнинг бошига қандай кунлар келди экан? Нима бўлди экан, уриб ўлдирмадилармикан?

10 Хуфтонга яқин яна катта бир «шаҳри азим»га кириб бордим. Кичкина хонақо ва жиловхонадан иборат бўлган, деворлари пахса қилиб урилган мачитнинг эшигида уч-тўртта чол кишилар хуфтон намозини пойлаб ўтирар эдилар. Мен ҳам салом бериб, секингина уларнинг ёнига бориб ўтирдим. Сўфи азон айтди, гарчанд таҳоратим бўлмаса ҳам, шу ўтирганларнинг раҳм-шафқатини келтириш учун кириб, жамоат билан намоз ўқидим. Намоздан кейин ҳамма уй-уйига тарқалди.

20 Мен мачитдан қўзғалмадим.

Бу мачитда бундан илгари бир неча марта жойна-моз, наMAT ўғирлангани учун сўфи ҳам, домла-имом ҳам мендан шубҳаланиб, бир неча марта ер остидан кўз қирини ташлаб хўмрайиб қарашди-да, сўфи сўради:

— Ҳа, ўғлим, жуда ўтириб қолдингиз? Намоз та-мом бўлди.

— Отажон, мусофирман,— дедим.— Агар рухсат берсангиз, эрталабгача мачитда қолсам, йўлимдан адашдим.

30 Гапга имом аралашди:

— Ўзинг қаерлик бўласан, ўғлим?

— Тақсир, тошкентликман.

— Бу ерларда нима қилиб юрибсан?

— Омондан ўрганган гапларни ишга солдим.

— Ўзим мадрасада ўқир эдим, ҳозир таътил вақти бўлгани учун бир оз пул топиш мақсадида мардикор ишлаш учун сафарни ихтиёр қилган эдим. (Яна ичим-да, бу ерда ҳам ғассоллик хизмати чиқиб қолмаса яхши эди, деб ўйлар эдим.)

40 — Қайси мадрасада ўқир эдинг, мударрисинг ким?

Қўлга тушдим. Тошкентда нима кўп — мадраса, нима кўп — мударрис.

— Тақсир, ўша катта мадраса-да, домла-имом ҳам ўша катта домла бўладилар.

Домла кулди.

— Ҳа, ҳа, муллаваччаман дегин, дарсхона эмас, ҳирсхонада таълим олганман дегин. Яхши, бўлмаса, мен билан ҳовлига кетасан. Қорнинг қалай?

Уялиб жойнамозга қарадим.

— Қани, юр бўлмаса. Бизга ҳам жиндак хизмат қилиб қўй, овқатинг ҳам ўтиб қолар.

Домлага эргашиб, ҳовлисига бордим. Домла иккита қўрга кўмилган жўхори билан битта сопол товоқда мошхўрда чиқариб берди. Бу лаззатли таомни ҳузур қилиб ичиб олдим. Домла ичкарига кириб кетди-да, бир оздан кейин қўлида битта катта пичоқ, бир болта ва бир оз чийратма арқон билан тўппа-тўғри менинг олдимга келди. Мен бўлсам, домланинг нима ниятда эканлигини тушунмасдан, ҳуркович кийикдек оёғимни бир ерга ғуж қилиб, қочишга ҳозирланган, оғзимни бўлса, додлашга жуфтлаган эдим. 10

Домла менинг ҳаракатимдан бир нарса сездими, ҳайтовур кулимсираб, мени юпатиб, деди:

— Қўрқма, сени сўймайман, мен ём-ём эмас. Сенга бир хизмат бор, ўғлим, бир пой ҳўкизим бир неча кундан буён бўкиб, новқосланиб ётибди. Мана шу асбобларни бошингга қўйиб ҳушёрроқ ётасан. Мабодо ҳўкиз ёмонлаб қолгундай бўлса, бориб, дарров бўғзига пичоқ тортиб юборасан-да, мени чақирасан. Эҳтиёт бўл, лекин, тагин ухлаб қолиб, ҳаром ўлдириб қўйма. 20

— Хўп, тақсир,— дедим.— Чой-пой йўқми?

— Нима-нима, нимчорак чой бир мири-ку, сен чой ичасанми, сув ариқда оқиб ётибди, эринсанг, ана обдастада ҳам бор, ичавер... 30

Домла буюрган ишнинг осон кўчганлигини билиб севиндим, домла ичкарига кириб кетди. Домла чиқариб берган кўрпачага чўзилдим. Аллавақтларгача кўкка қараб, термилиб ётдим. Қўрғончанинг атрофида ҳар бир қорайган кўланка ҳовузда боши қолган ўликдай ваҳималаниб, олдимга келгандай бўлар эди. Ухлай олмадим. Ярим кечадан оғиб, тонг яқинлашиб қолганда кўзимни ғира-шира уйқу босган бўлса ҳам, хаёлим уйғоқ эди. Оғилхона тарафда бир ниманинг «гурс» этиб, ерга йиқилиб, хириллай бошлагани эшитилди. 40

«Оббо, ҳаром ўлгур ҳўкиз ёмонлаб қолди-ёв», деб ўйладим-да, арқон билан пичоқ-болтани кўтариб, оғилхонага қараб югурдим. Қоронғида қандайдир бир ҳайвон ерда ётиб, типирчиламоқда эди. Тикка олдиға бориб, девкор саллоҳлардай «шоҳидан» ушлаб, «Бис-

миллоҳу оллоҳу акбар», деб бўғзига пичоқ тортиб юбордим. Қон демаганингиз тизиллаб отилиб кетди. Оёғимдан тортиб башарамгача қонга бўялдим. Жон бермоқда бўлган ҳайвон энг сўнгги нафасида маъраб қолмоқчи бўлдими, ичидан бутун ўпканинг сиқилиб ёйилишидан пайдо бўлган ҳансираш билан катта ҳаммомнинг дудбўронидай пишқириб юборди.

10 Ҳайвон жон бериб бўлди. Гарчанд домла: «Мени чақир ёки ҳафсаланг келса терисини шилиб, нимта қилиб қўйгин», деган бўлса ҳам, қоронғи бўлгани, ҳам бир чеккаси — ўзим чарчаганим учун, ҳамда гўшт қонқусга тегиб ҳаром бўлмасин деб, бу ишларни эрта тонгга қолдирдим. Катта бир ташвишдан қутулган кишилардай осойишталик билан тинчланиб, яна кўрпачага чўзилиб, уйқуга кетдим.

20 Азонга яқин ширин уйқуда эканман, оч биқинимга тумшуғи қайрилиб кетган баланд пошнали сағри кавушнинг берган аччиқ тепкисидан чўчиб уйғондим. Тепамдан халта кўйлакли, бир қўли билан истибро кесганини ушлаган, ҳар бир кўзи ғайин олхўридек қинида чикиб кетган домла поччам турар эди. Аланглаб ўрнимдан туришим билан домланинг қўлидаги тескари ушланган болтанинг муҳраси елкамга келиб тушди. Аламланиб кетдим.

— Ҳа, тақсир, бир етимни ҳадеб ура беришми, хизматга тухматми, тақсир?— деб йиғлаб юбордим.

30 — Ҳа, хизматинг бошингни есин!— деди домла.— Эшакни сўйиб қўйибсан-ку, падар лаънат! Мен бу эшакни Бухоройи шарифдан уч тиллога олган эдим. Узи ҳам қандай эшак эди-я, бай-бай эшагим...

Эшакка мотамзада бўлган домла мени ҳеч имкон бермай савар эди.

40 Маълум бўлишига қараганда, мен кечаси қоронғида янглишиб, кулга ағанаб ётган эшакни — новқос ҳўкиз гумон қилиб, бўғзига пичоқ тортиб юборган эканман. Ҳўкиз бўлса, аллақачон ёмонлаб ҳаром қотган экан. Сирланган хумчага тушган сичқондай тўрт томонга аланглаб, ўзимга бир нажот йўли қидирар эдим. Кўзим оғилхонанинг томига қўйилган нарвонга тушиб қолди. Томнинг лабида бўлса марҳум эшакнинг қуюшқонли полони қуритиш учун офтобга тўнкариб қўйилган экан. Зинадан чиққан итдек тўрт оёқлаб нарвонга тирмашиб томга чиқдим. Энг сўнгги дамда домладан бир марта бўлса ҳам ўч олиб қолмоқчи эдим. Полонни азот кўтариб, домлани мўлжаллаб отдим. Лекин кўп

афсуслар бўлсинки, эгасини сўйиб қўйганим учун, мендан ўч олишни кутиб ётган салмоқли полон, қуюшқонни бўйнимга илиниб, ўзи билан бирлаштириб, икки қўллаб домла поччамнинг олдига мени судраб тушган эди. Бир чеккаси — полоннинг устига тушганим, иккинчидан баданим калтакнинг зарбидан шишиб кетгани учун томдан йиқилиш у даражада менга зарарли бўлмади. Мен томдан йиқилишимнинг илмини сарҳисоб қилишга ҳам улгура олмаган эдим.

Менинг шаккоклигимдан яна ғазаби алангаланиб 10 кетган домла беҳол ҳўкизнинг оёғини боғлаш учун кечаси менга олиб чиққан арқонни саккиз буклаб устимга етиб келган ва бир неча марта уришга ҳам улгурган эди. Мен яна туриб қочдим. Яна ўша нарвонга тирмашиб томга аранг чиқиб олдим. Томга чиқиш билан орқамга қарай-қарай томма-том қочиб кетмоқда эдим.

Бахтимга, анчагина томлар бир-бирига туташ эди. Ора-чорада тор кўчалар йўлимни тўсиб қолса ҳам, тулки қувлаган товукдай сакраб ўтиб кетар эдим. Каллайи саҳарлаб бошдан-оёқ қонга беланиб, томма-том 20 қочиб келаётганимни баъзи уйқуси зийрак, сўфи табиат қари-қартанглар ҳам кўриб қолган эдилар. Домла эса бир неча том нарида ҳарсиллаб-гурсиллаб, қутурган нортуюдай кўпириб қувлаб келар эди. Ҳайтовур домла иштонбоғини маҳкам боғламагани учун чопиш вақтида оёғига тушиб, кишан бўлиб пайпоқдор товукдай каловлаб қолди-да, мен қочиб қутулдим.

Бироқ бизнинг бу ваҳимамиздан кўп хонадонлар томга чиққан эди. Мен ҳали ҳам қочмоқда давом этар эдим. Бир орқамга айланиб қараганимни биламан, бе- 30 хосдан «шўп» этиб қамиш-тупроқ аралаш пастга йиқилиб тушдим. Мен йиқилиб тушган ер ошхонанинг мўриси эди. Мўри ерга қўндирилган тандирнинг рўпарасида бўлганлиги учун мен томдан тикка тандирнинг ичига тушган эдим. Оёғим кўксимда бўлиб, ғужанак ҳолимда тандирнинг ичига тиқилиб қолган эдим. Чап қўлим ҳам ёнимга жипслашиб тушган, бироқ ўнг қўлимгина эркин ҳаракат қила олар эди. Анча уриниб кўрдим, тоза ҳам типирчиладим. Орқамдан қувлаб келганлар менинг бирданига ғойиб бўлганлигимни кўриб, 40 қўрқиб кетган, инсми-жинсми деб ўйлаб кўплари аста-фирулло айтиб, ноумид орқаларига қайтиб кетган эдилар. Бечоралар нима деб ўйладилар экан, ҳазрат Исо деб ўйладиларми, ёки Кўҳиқофдан келган Абдурахмон парининг лашкарларидан биттаси деб ўйлади-

ларми, ишқилиб, мен йўқ эдим. Кечгача туз тотмай, ўтирган жойимдан қимирлолмай, тандир ўчоқнинг ичида ётдим. Қош қорайгач, ошхонанинг эшиги очилиб, бир хотин келиб кирди. Менинг ёнимдаги кичкина ўчоққа ўт қалай бошлади. Хотиннинг шарпаси келган замоно мен эркин қолган ўнг қўлим билан тандирнинг лабида турган лойтувоқни олиб, устимга ёпган эдим.

- Хотин мошкичири қилмоқда эди. Пиёздоғининг ҳидлари димоғимга кириб, иштаҳа ҳам намозшомгулнинг
- 10 карнайидай очилиб кетган. Қозонда бўлган масаллиқларнинг ёғ билан аралашиб чиқазган «жаз-буз» овози юрагимнинг энг нозик жойларига бориб қадаларди. Бу мамлакат дала шаҳри бўлгани учун ўтин сероб экан. Бундан ташқари, мош қурғур, билмадим, қайси тошлоқда битган эканки, ҳадеганда очила бермади. Хотин ҳам аямасдан ўтинни қалаштирмоқда эди. Бора-бора қўшни ўчоққа ёқилган ўтнинг тапти секин-секин мен ётган тандирнинг деворига ўта бошлади. Ёнбошим секин-секин қизиб бормоқда эди. Агар у бадбахт имилдоқ хотин ўт ёқишда яна давом этаверса, тандирда кабобдай жизғанақ бўлар эдим. Қозонда ҳар бир мошнинг кўз очиши менинг кўз очишим билан баравар эди. Энг охири узоқ мунтазирлик ва азоблардан кейин ҳурматли мошкичири тайёр бўлди. Ошпаз хотин ўчоқнинг оловини тортди, бироқ қозондагини икки лаганга сузиб, бир лагандагисини қайтариб қозонга қўйди-да, иккинчи лаганни кўтариб чиқиб кетди. Учоқда ўт ҳам ўчди. Лекин менинг оч юрагимга ўт ёқиб кетди. Мен бечора мошкичирининг азобини беками-кўст тортганим ҳолда хўрсинардим. Хотин чиқиб кетгандан кейин тандирнинг сарпўшини олиб, бир оз эркинроқ нафас олдим. Гўё бу «хитой беклари»нинг қийноғидан қутулиш учун турлича режалар тузар эдим. Намозшом бўлди. Намозшомдан кейин қонуний равишда, албатта хуфтон ҳам бўлди. Мен бечора қинга солинган паккидай, зиндонда ётар эдим. Хуфтондан анча ўтиб қолганда, менга бирдан-биргина кенг оламнинг даричаси бўлган мўридан осмонга қараб ётиш муяссар бўлди.
- 30 Ана у — Мезон юлдузининг думи, мана бу юлдуз —
- 40 Етти қароқчининг бошлиғи, мана бу — Хулкар, кеча шу тикка келганда, эшак сўйилган эди. Мана бу — Сомончининг йўли, кеча шу кунботарга яқинлашиб қолганда, домла биқинимга тепган эди.

Мен шу хаёлларда эканман, «ғийқ» этиб эшик очилди-да, бир киши оёқ учи билан юриб келди. Мен секин-

секин гўё дарчанинг пардасини тортгандай, лойтувоқни устимга ёпдим. Келувчи киши мен ётган тандирнинг устига ўтирди-да, ҳуштак билан музыка чала бошлади.

Тўғри, музыка яхши нарса, мен қарши эмасман. Тинчлик вақтда ҳар қаерда эшитишим мумкин. Лекин ўзингиз ўйланг, бировни тандирга қамаб, устига ўтириб музыка чалсин, деб қайси қонунда ёзилган экан? Мумкинми шу?

Орадан яна бир оз ўтиб, эшикдан мошкичирипаз хотин кириб келди. У ҳам секингина келиб, бояги ҳуштакчи йигитга яқинлашди. Менинг бошимдан бир газча баланд жойда «чўлп» этган овоз эшитилди. Балки ўпишгандирлар, қулоғимга хумга тушган арининг овозидай гўнғир-гўнғир гапиришганлари эшитилар эди.

— Кутиб қолмадингизми?— деди хотин.— Эрим ўлгур бошқа вақт қуриб қолгандай, шу бугун насия дафтарларини очиб, олдига чўтни қўйиб, ҳисобга тушиб кетди, эндигина ухлатдим-да.

— Ҳа, майли, жоним,— деди йигит.— Нима бало бўлди, эринг икковимизнинг ишимизни сезиб қолганми дейманов ёки пўк бериб қўйдингми? Бугун дўконидан тўққиз пулга нос олгани борсам, жуда ит хўмрайиши билан қараб, берган носига носқовоғим ярим ҳам бўлмади. Ҳар қаерда тўққиз пулга носқовоғимни тўлдириб нос оламан.

— Уэлариям ўлгунча кўзи тор, зиқна, мурдор одам, пул бўлса бўлгани,— деди хотин.— Менга қайрилиб қарамайдилар ҳам, хотиним борми, йўқми демайдилар ҳам...

— Кел, гапингни қўй-чи, овқат-повқатинг борми? 30

«Ҳа, бу киройи иш бўпти», деб ўйладим. Йигит тушмагур, нима қилса-да, далатоб, азамат йигит-да. Иштаҳаси ҳам карнайдаккина экан. Хотин қозоннинг қопқоғини очди — балиқдай бўлиб, оппоқ лаганда мошкичири чиқди, ўртага қўйдилар. Йигит қуллуқ қилди-да, менга озор беришдан чекиниб, тандирнинг устидан турди. Учоқнинг олдига тиз чўкиб ўтириб, мошкичирини иштаҳа билан ея бошлади. Азамат олиб турибди, хотин бўлса аҳён-аҳёнда ошдан чўқиган бўлиб, ўзининг олдидан чиққан гўштларни ҳам унга териб бермоқда эди. 40

Мошкичирининг тамом жабр-жафосини тортган биздай ёнбоши куйган бечоралар тандирнинг ичида, азобуқубатда. Мен тоқат қилиб туrolмадим. Тувоқни секин қия қилдим-да, эркинликда бўлган ўнг қўл билан мен ҳам лаганга чўзилиб қолдим. Икки-уч олишдаёқ лаган

бўшай деб қолди. Қоронғилик. Ошиқ-маъшуқ суҳбатга машғул. Йигит қурғур сезиб қолди, пойлаб туриб шартта билагимдан ушлади-да, маъшуқасига қаради.

— Ҳой, тўхта! Бу кимнинг қўли, мана шу менинг қўлим, мана бу сеники, энди мана бу қўл кимники?

10 Хотин «ҳа-ҳа» деб қўрқиб кетди. Агар ўзларининг хавотир ишлари бўлмаса эди, бугун менинг умримга фотиҳа ўқилса ҳам бўла берар эди. Йигит лойтувоқни олди-да, билагимдан озот кўтариб, тандирдан суғуриб чиқарди. Белларим қисирлаб, уюшган жойларим роҳатланиб кетди. Қани ўша йигит бир уқалаб қўйса, деб ўйладим.

— Говуртинг борми?

Хотин енгсиз нимчасини пайпаслаб, гугуртни олиб чақди, бир чеккаси кўйлак-иштоним эшакнинг қони, иккинчидан, мўрининг қоракуяси башарага урган. Сурра тўн кийган эшондай бўлиб кетган эдим. Хотин дағдағ қалтирар эди. Йигит ҳайтовур довюрак экан.

— Хўш, сен кимсан?

20 Мен ҳам худди шу гапни такрор қилдим.

— Сен ўзинг кимсан?

— Сендан сўраяпман!

— Ўзингдан сўраяпман!

— Жонингдан умидинг борми, ҳой йигит!

— Ўзингни жонингдан умидинг борми?

— Тавба!

— Астағфирулло!

Орага хотин қўшилди.

30 — Ҳой, айланай ука,— деди,— менга қарагин, кимсан ахир ўзинг, ўчоқнинг ичида нима қилиб куйманиб юрибсан? Жинмисан, шайтонмисан ёки жиннимисан? Қоронғи кечада нега бировнинг ўчоғига беижозат кирасан?

— Бу нима қилиб бировнинг ўчоғига суқилиб юрипти?

Йигитни кўрсатиб тўнғилладим.

— Бунинг нима ҳақи бор?

40 Қарасам, йигит саллоҳларча ҳаракатланмоқчи, янглишлик қурбони бўлган эшакнинг қасосини оладиган кўринади.

Мен ҳам эски ҳунарни ишга солмоқчи бўла бошладим.

— До...д!!!

Хотин шаппа оғзимни ушлади.

— Ҳой, сен нима қилмоқчисан?

— Нима қилар эдим, додлайман.

Икковлари уриниб, мени енга олмагач, сулҳ-салоҳ-га келишди.

— Қани, тур бўлмаса, чиқиб кет! Яхшиликча жойингни топ!

— Қорин оч.

— Тирик товонга қолдим-ов,— деди хотин.

Уй томонга оёқ учи билан бориб, супрадай иккита жиззали нон келтириб берди. Қўлтиққа қисиб олдим. Лекин ҳали ҳам қўзғалишга раъйим йўқ эди.

10

Йигит:

— Қани, энди бир жўнаб қол-чи,— деди.

— Жиндай пулдан чўз!

Йигит бўғилди, тишларини ғижирлатди. Яхшилаб, қуртдаккина сўкишни ҳам эшитдим. Ноилож, чақа-танга аралаш икки танга пул берди.

Шунинг билан «ёпиқлик қозон — ёпиқлик», мени чиқариб, чиқишимда «Туя кўрдингни — йўқ» қилиб, менга қасам ҳам ичирдилар.

Қоронғи кечада қўлтиқда нон, белда пул, яна сафарга чиқиб кетдим. Вақт жуда ҳам кеч, бора-бора катта бир бозор майдонидан чиқдим. Бу ер тагин ўша, наҳс босган Қалас бозорининг ўрни эди. Борарга жойим, қўнарга маконим бўлмагани учун бир бурчакка бориб, иккита ғиштни бошга қўйиб уйқуга кетдим.

20

Бу гал олағовур уйғотиб юборди. Кўзимни очиб қараганимда атрофим оқ калтак, қора калтак оломон билан давра қилиб ўраб олинган эди.

— Худди шунинг ўзи,— деяр эди биттаси.

— Нима, ким?— Мен ҳайрон эдим.

30

Мени турғизиб қўлимни орқага боғладилар. Бозор-ма-бозор айлантириб, бошимга қамчи билан уриб, «Сазойи киши одам ўлдирсин», деган сўзни баланд овоз билан такрор қилишга мажбур қилар эдилар.

Воқеа бундай экан: мен келиб кўчада ётиб қолганда, кечаси самоварга тушган аллақайси чорвачи бойни ўғрилар тўнаб, ўзини ўлдириб кетибдилар. Менинг кийимларимдаги қон-қусни кўриб ўша ўғриларнинг биттаси бўлса керак, деб ушлаган эканлар.

Мени сазойи қилиб бўлганларидан кейин оломон тошбўрон қилиб ўлдирмоқчи бўлди.

40

Оломон яна кўпроқ йиғилсин учун иккита ўғил бола ирғай новдаси билан кепчик қоқар эди. Ўша ерда мен жуда ҳам беҳуд бўлиб, «ғийқ» этиб ўзимдан кетдим.

Бир неча фурсатдан кейин дилим уйғонди. Қулоғим-га ҳали ҳам ўша кепчикнинг овози келиб турибди, қўрқа-писа кўзимнинг бир тоқасини очдим. Ҳеч ким йўқ, икки кўзимни рўй-рост очдим, ҳеч ким йўқ...

Бундай бўлипти. Йиғилганлардан бири:— Биродар,— депти,— аввало шуки, одам ўлдириб, босқинчилик қилишга бу бола ҳали ёш, иккинчидан, мабодо бу ўша ўғри босмачиларга шерик бўлганда эди, буни шу аҳволда ташлаб кетишган бўлишмас эди, учинчидан, 10 бу бола соғ эмас, тутқаноғи бор кўринади. Уғри деган баччағар ўзига эси паст-тентакни шерик қилиб олмайди, ахир, ўғрининг ҳам сири бор, ўзидан қўрқади, биродарлар,— депти.

— Бўлмаса нега уст-боши қон?— деб, шубҳа билдирипти биттаси.

— Ия, ия, мен болани танийман, бу бола юқори қорасувлик Ашур қассобнинг ўғли-ку, кеча бозор кун, Ашур қассоб, ўғлим уйдан қочди, қидириб юрибман, жарчи ҳам солдирдим, деган эди. Бу ўша бола...

20 — Ҳа, ҳа, тўғри, бозорда жарчи, ўн беш ёшли увил бола жўғолди, топганга бир тўқли, деб юрганини эшитган эдим,— депти яна бир «гувоҳ». Шу билан мендан қўлларини тортиб, ҳамма ўз йўлига тарқапти. Мен ёлғиз қолибман.

III бўлим

Узим соғ-саломатман. Қўлим ихтиёримда. Оёғим раъйим билан юради. Кўзим ихтиёримда. Хунук нарсаларга истамасам қарамайман. Оғзим, жағим, тишим жодидек, истаган хашакни қирқиб чиқаришга ярайди. 30 Аммо баданда бир саркаш аъзо бор, у менинг ихтиёримдан ташқари, ўзбошимчароқ. Унга менинг ҳукмим ўтмайди. Билмаганлар билсин ва огоҳ бўлсинки, у аъзо камдан-кам кишиларга вафо қилган — қорин. У бадан мулкининг ҳокимлигини баъзан қўлимдан олиб қўяди. Бошқа аъзолар ҳам унинг исёнчи талабларига қўшила бошлайди. Кўзим ношаръий, ҳаром луқмаларга туша бошлайди. Қўл қорин ҳукми билан баъзида энг паст кишиларга тама капгиридай чўзилади. Оёқ кутмаган жойларга олиб боради.

40 Шунда зор-зор, чун абри навбаҳор йиғлаб, эсимда қолган ушбу ғазални айтаман, ғазал бу турур:

Бу қаро кўзлар мудом йиғлар, чатиқ қош остида,
Кўзга одам терс кўрингай, мижжалар ёш остида.
Дарбадарман, меҳрибон, иссиқ қучоққа нитизор,
Тонгача ер — кўрпаю бир парча ғишт бош остида.

Эй юрак, тирпинма, бахтнинг тонги балким тез отар,
Лаълу гавҳар бир умр яшринмагай тош остида.

Чарх тегирмон тошидай айланди бошим устида,
Парчан нондур насибам шунча бардош остида.

Навой айтибдики: «Бахтли ул кишидирким, у дунёни тарк қилади, дунё уни тарк қилмасдан». Ўзимни ўлдирайми, йўқ қилайми? Йўқ, ҳали ёшман, менга аталганининг қаймоғи бузилгани йўқ. Саъдий айтибдики: «Бир мамлакатда ғариб бўлсанг, ҳурматсизлансанг, сафарни ихтиёр қил», деб. Кўктерақдай шаҳри азимда бошимга теккан тошларнинг сони кўзимдан оққан ёшлардан кўпроқ. 10

Ўз-ўзимга: «Бу ғурбат фикрларни бир чеккага қўйиб тур, энг олдин сой бўйига бор, ўзинга жиндек оро бер», дедим. Сой бўйига бориб, бир холи жой топиб, кўйлак-иштоним, белбоғ ўрнига боғланган рўмолни ишқор ўт билан тозалаб, неча мартабадан ишқалаб ювиб, қуритгани толга илдим, кейин ўзим сойга тушиб, кириб кетгунча ўз-ўзимни ишқалаб чўмилдим. Бу озодагарчилик учун кам деганда бир ош пишим вақт кетди. Кийимларимни кийиб, ўзимни силаб-сийпаб бинойидай бўлиб, бозор томон жўнадим. Ризқ аст-фисқ аст деганларидай бир амаллаб қорнимни тўйғиздим. Ёнимда ҳов анов ошиқ йигит берган икки танга борлиги дўстларимизнинг ёдларида бўлса керак. 20

Жума куни, қўйлар маъраган, туялар бўкирган, отлар кишнаган, бозорчилар сўкишган, толе осмонини бозорнинг чанги қоплаган, даллолларнинг билаклари «Бор, барака топ!»да чарчаган. Мен ўша олағовур ичида, селда қолган чумолидай беихтиёр эдим, гангиб юрар ва ноилож бўғилардим... 30

Шаҳар томондан бозорга қараб еттита қаландар жўш, хуруш, сочлари патила-патила гирди камарига тушган, эгниларида жандаи Муҳаммадий, бошларида қулоҳи Аҳмадий, елкаларида ридойи Мустафо, маст бўлган туядек оғизларидан кўпиклар сочиб, жазаваи том билан талқин айтиб келар эдилар:

Бугун бозорга ўхшайди,
Етимлар зор қақшайди,
Ё олло дўст, ё олло,
Ҳақ дўст, ё олло.
Етимнинг ҳолини сўрсанг,
Отоси йўққа ўхшайди.
Ҳақ дўст, ё олло.
Ё олло дўст, ё олло,

40

- Энг олдинда бир нуроний қаландар, елкасида кат-такон қора қўнғизни эслатадиган качкил, белига анвои ранг-баранг латталар боғланган, қўлида боши қайнаб битган бужғун таёқ (Назар отанинг таърифига қараганда, бу таёқ ҳазрати Мусо асосининг амакиваччаси бўлар экан). Ихлосманд кишилар бу таёқни кўз ёшлари билан ўпадилар, ихлос билан бир қарич латта боғлаб кетадилар. Таёқ кўтарган қаландари барҳақ нуроний, кетмон соқол кишига пул, нон (Баҳоваддинники
- 10 бўлса еттита, Ғавсулаъзамники бўлса ўн битта), эчки, товуқ, қўй, ҳатто туягача назр-ниёз қиладилар. Етти қаландарнинг орқасида бир неча яловкаш тушган назр-ниёзларни йиғиштириб, Битбозорнинг нариги ёғида бир четан аравага босмоқда. Кўктеракка ғулғула тушиб кетган. Бугун бозорга эт эмас эшонбуванинг занжирбанд қаландарлари келибдилар. Овозаларга қараганда, жаноб эшоннинг бу етти қаландар турадиган қаландархонасига кечалари Жаброил осмондан ваҳий олиб келиб турар экан, ҳазрат эшоннинг ишлари бир
- 20 чекаси худо билан шерикчиликдай экан (топган-тутган ўртада). Қаландарлардан олдинда отлик, мўйловлари арқон тишлаган итдай, катта қиличи отнинг белидан пастга тушиб турган бир городской қамчи ўйнатиб, оломоннинг орасини ёриб, қаландарларга йўл бўшатириб келар эди.

- Чидаб туrolмадим. Гўё юрагимга осмондан бир нур тушди, баданим эриган қўрғошиндай изтиробга келди. Беихтиёр бориб, етти қаландар бошлиғининг қўлини олдим, ўпиб йиғлай бошладим. Қаландар менга меҳрибонлик қилиб бошимни силади, ўрнимдан турғизди ва айтдики: «Эй бўтам, нима муродинг бор, худодан сўраб берай?» Мен бечоранинг тилим ғулдураб, арз-ҳол қилдимки, мени ҳам шу ҳалқаи илоҳийга бир кўзойнак занжирдай тиркаб қаландарбаччаликка қабул қилсалар экан. Менинг бу сўзимни эшитган, атрофни ҳалқа қилиб олган деҳқонлар, хотин-халажлар ўртасида олашовур қиёматдай нолайи-фиғон кўтарилди. Қаландарлар бошлиғи икки қўлини кўтариб мени дуо қилди.
- 30 Демак, мен шу соатдан бошлаб ер кишиси эмас, «худо» маҳкамасининг масъул ўринларидан биттасига қоровуллик вазифасига тайинландим. Бу касб менга кўп маъқул тушди. Егулик-ичгулик истагандан мўл, ёмғирдек ёғилиб келиб туради. «Ё олло дўст, ё олло» ни яхши ёдлаб олсанг бас. «Ашулага ош-нон беради», деган мақол шу ерда тўғри келади. Қаландарлар ҳал-
- 40

қасига қабул қилинган соатдан бошлаб, ҳушимни йў-
қотган эдим. Етти қаландардан ўн қадамча олдинда
юриб, бош яланг, кийим-бошлар йиртиқ, оғзимдан ту-
пук сачратиб, ғазаллар ўқиб, талқин қилмоқда эдим:

Дукур-дукур от келур,
Е олло дўст, ё олло.
Чиқиб қаранг ким келур,
Е олло дўст, ё олло.
Бизни ёрни сўрасанг,
Е олло дўст, ё олло.
Хипча белли Зебихон,
Е олло дўст, ё олло.
Ҳақ дўст, ё олло.

10

Бозор халқи мендай тарки дунё қилган девонабач-
чани кўриб қаландарларга бўлган ихлослари ҳаддан
зиёда ошмоқда, назр-ниёз ёмғирдек ёғмоқда эди.

Кеч билан бозорни олиб, сомон сотиб қайтган туя-
чининг туясига иккита-иккита мингашиб Эшонбозорга
қараб йўл солдик. Чунки Эшонбозор шаҳри жаноб
эшоннинг маконлари эди. Шунинг учун ҳам бу ер Тош-
кент, Чимкент ва Сайрам музофотларининг чоракам
бир Каъбаси ҳисобланар эди. Ҳамма шаҳарларга ос-
мондан нур ёғилганда, бу ердан осмонга нур чиқар
эди.

Эшонбозорга етиб бордик, туялардан юкларни ту-
ширдик. Туякашларга туя ҳақи учун қаландарбоши
дуо қилиб қўйди. Маълум бўлишига қараганда, бу дуо-
га бошқа ерларда битта от берар экан, шундай йўғон
дуо экан.

Эшоннинг уйлари зикр тушадиган хонақога туташ-
ган эди. Қаландархона ҳам шу ерда эди. Биз аввал
хонақога кириб бордик. Қаландарбоши эшикдан майда
талқин бошлаб кирди. Тоинки жаноб эшонга бизнинг
келганлигимиз маълум бўлсин. Қаландарлар айвонда
давра олиб ўтирдилар. Камина қаландарбачча, кав-
шандозда қўл қовуштириб, тавозе билан хизматларига
интизор бўлиб турдим. Талқин давом қилар эди. Хо-
нақо яловкашлари — сўфилар бизнинг назр-ниёз ва
ноз-неъматларни ҳужрага жойлаштирдилар. Ҳужра-
нинг икки тарафидан эшиги бор эди. Бир томони хона-
қо тарафдан, иккинчи томони эшоннинг ҳовлиси — ҳа-
рами хослари томонидан.

Орадан бир муддат ўтгандан кейин талқин тўхтади.
Ичқари томондан узун малла тўн, оқ салла, сағри ка-
вуш кийган, қўлларида минг донали тасбеҳ, кўзларига
сурма тортган, узун мошгуруч соқолли, хушмўйлов,

мош еган хўроздай қизил юзларидан «нур ёғилиб» турган, Муҳаммад алайҳиссаломнинг тўққизинчи хотинлари Биби Ойишаи Кубаронинг томдан итарар набиралари (ўз даъволарича) ҳаст эшон таманнолик билан ерни «Миннатдор бўлсанг босаман», деб чиқиб келдилар.

Ана шунда, билмадим, бошқа ғофил бандалар кўрдими, йўқми, ёнбошларида бир ярим мингта малойика эргашиб келаётганлигини ўз кўзим билан кўргандай 10 бўлдим. Ҳаммамиз ўрнимиздан турдик, таъзим-тавозе билан салом бердик. Ҳаст эшон қаландарбошидан бугунги амри маъруф: наҳйионилмункар даромадини сўраган бўлсалар керак, қаландарбоши качкил ичидан танга-чақа, қоғоз аралаш бир талай пулни жаноб кибриёнинг этакларига тўқди. Жаноб эшон пулнинг қоғозини, сўлкавойларини малла тўннинг енгидан ичкари қилиб, қолган майда танга-чақаларни:

— Ҳай, ҳай, ҳай, мен пул ушламагайман, дунё ҳаром, «Ал-дунё жийфатун ва толибуҳо килоб» (дунё ахлат, уни қидирувчилар итлардир),— деб қаландарнинг олдига итариб қўйдилар. 20

Ана шу пайтда у жанобнинг назарлари камина қулбаччаларига тушиб, жуда ҳам меҳрибонлик билан:

— Бу бачча ким?— деб илтифот қилдилар.

Қаландарбоши мени таъриф-тавсифлаб кетди. Жазаваларимнинг зўрлигидан гапирди. Бир чойнак чой ичгунча олами фанодан олами бақога ўтиб кетган, беҳуд машраби девона, дили жазаваи илоҳи билан тўла қаландарбачча, ўрта қўлдек эканлигимни тушунтирди. 30 Ана шунда ҳаст эшон менга ҳам шафқат кўрсатиб, шаҳодат бармоқлари билан ўз олдиларига имладилар. Тавозе билан олдиларига бордим. «Муборак» қўллари билан пешонамни силаб:

— Бай, бай, бай, бўтам, жуда «худо» назар қилган бачча экансан, осмонга қара, ўғлим!»— дедилар.

Шунда беш панжаларининг орасидан етмиш битта жаннат кўрибман.

Маросим тугади. Увин-тўдаларнинг орасида хонақонинг бурчагида тонг оттирдим. Қорин важи унча 40 мақтарли эмас. Бир навъ қаноатланурли. Ҳар хил жаннатий хаёлларга бориб келмоқдаман. Чунончи, назрнийез ҳужрасининг учинчи эшиги йўқмикан, ҳаст эшон бугун манти еганмикинлар, палов еганмикинлар, ҳам қайси хотинлари билан ётган эканлар, бошларига кўк

чойнинг яхнаси қўйилганмикин ёки чанқаб қолганмикинлар ва ҳоказо.

Кечаси ўзимни на жаннатда, на дўзахда кўрдим. Хонақо муздек, жимжит эди. Мен жунжимоқда эдим. Чала туш кўрдим, рўпарамдан бир ит чиқиб, совуқда қалтираб ғингшир эмиш. Бир ривоятда шу ғингшиётган каминанинг ўзлари эмишман.

Эрта билан мени сўфи уйғотди. Хонақода аврод бўлар экан. Аста-секин одамлар йиғила бошлади. Мен ҳам чала-чулпа таҳорат олган бўлдим. Каттакон давра қурилди. Одамлар даврага йиғилишиб тасбеҳ ўгира бошладилар. Хотин-халаж, бола-чақа, кўр, шол, бефарзанд, қарздор, захм касалига учраган, иши қозига тушган одамлар келиб эшонга сиғиниб, ҳожат талаб қила бошладилар. Эшон ҳалигиларнинг обдаста, чойнак, қумғон ва бошқа идишларидаги сувларига дам уриб бера бошлади.

Намоздан кейин қаландарлар билан бирга енгилелли нонушта қилган бўлдик. Эшон қаландарларни Назарбек бозорига жўнашга буюрди. Мен ҳам қаландарлар билан бирга жўнашга ҳозирланиб турган эдим, эшон:

— Сен қолгин, болам. Оёқ-қўлинг чаққонгина кўринади, бу ерда ички-ташқининг хизматини қилиб турасан,— деди.

Эшоннинг сўзини қайтара олмасдан қаландарлардан ажраб қолишга мажбур бўлдим. Лекин жуда ўқиндим. Аттанг, бебилиска пул топадиган касб қўлдан кетадиган бўлди-да! Чиндан ҳам бўзчининг мокисидек эшоннинг ичкари-ташқариси ўртасида бепул оёқдан ҳориб, қатнаб юришдан кўра, ҳавойигина бозорда ашула айтиб, ўйнаб юриб пул топишга не етсин!

Қаландарлар кетгач, ҳаст эшон меҳрибонлик билан лутф қилиб, мени ҳужраи хосларига чақирдилар. «Лаббай, пири комил», деб югуриб бориб хизматларига ҳозир бўлиб турдим. Қўлимдан тутиб ҳужрага олиб кирдилар. Оқ бўйрага чўкка тушиб ўтирдим. Лекин ҳайрон эдим. Токчадан қалин муқовали қуръонни олиб қўлимга тутқаздилар. Уч марта ўпиб, бошимга теккизиб, қуръонни олдим. Эшон кўз юмиб пичирлаб бир нарсаларни ўқигандан кейин, менга қараб қуйидаги сўзларни айтишга буюрди: «Мен фалончи-фалончи ўғли ҳаст эшоннинг ихлосманд муридларидурман, пиримнинг буюрган хизматларини ҳеч сўз қайтармасдан базараман. Бошимга қилич келганда ҳам эшоннинг буй-

руқларидан ташқарига чиқмайман. Ҳеч бир хиёнат қилмайман. Айниқса, пиримнинг ҳар тўртала хотинларини онамдан ҳам зиёда кўраман, кўз олайтирмайман. Шу даргоҳда кўрган сирларнинг ҳеч бирини кишига изҳор қилмайман. Агар ошкор қилиб қўйсам, кўр бўлай, шол бўлай, тил тортмай ўлай. Омин оллоҳу акбар».

10 Шу сўзларни айтиб бўлгандан кейин, ўйлаб қарасам, оқ бўйрада ўтириб қип-қизил қасам ичиб қўйибман. Хайр, бўлар иш бўлди. Шу кундан бошлаб ичкари-ташқарига мокидай қатнай бошладим.

Ҳаст эшоннинг кичик хотинлари ўн еттига етар-етмас, жуда ҳам қулинг ўргилсин. Худди «нўғой қошиқ»дай. Баъзида кўнглим аллақандай бадхаёлларга бориб қўяди-ю, қандай қилайки, оқ бўйрада чўкка тушиб қуръонни ўпганларим эсимга тушиб кетиб, шайтонга ҳай бериб, зўрға ўзимни тўхтатиб қоламан. Ичкари-ташқарига қатнаб юрганда, оғзимдан талқин тушмайди:

20

Хипча белли Зебихон,
Е олло дўст, ё олло.

Бир кун эшон мени яна ҳужраи хосларига чақириб:

— Уғлим,— дедилар,— мана энди бизга анча хизматинг сингди. Ички-ташқининг рафт-омадини олдинг. Ўзинг кўриб турибсанки, хотин-халаж, бола-чақа, қўшчи-қулончи, сўфи-фаррош дегандай бизнинг қўлимизга қараб қолганлар кўп. Уларни боқиш керак, кийдириш керак. Фақатгина қаландарларга ва бевосита ўзимизга келадиган назр ва ниёзларга тикилиб ўтираверсак, ҳаммаси очдан ўлади. Мана мен сени синадим. Сен ҳам сирлардан бохабар бўлдинг. Оёқ-қўлинг чаққонгина, эпчил йигитсан. Сен ҳам ахир қараб турмасдан, бошқачароқ йўл билан бўлса ҳам тирикчиликнинг пайдан бўлсанг эди, ўғлим...

Мен аввал турли хаёлларга бордим. Яъни «бошқачароқ йўл» нима бўлди экан? Эшон у ёқдан-бу ёқдан айлантириб, шама қилиб тушунтирди. Шундан кейингина мен бу «бошқача йўл»нинг фаҳмига етдим.

40 — Хўп, тақсир! Битта жонимиз пири комилга қурбон бўлсин,— дедим.

Эшон менинг елкамга қоқиб, дуо қилди ва муғом-бир кўзларини қисиб, илжайди. Мен жуда ботирланиб, илҳомланиб кетдим.

Шу топда эшон дик этиб ўрнидан турди. «Бир оз мени кут!» деб ичкари кириб кетди. Бир оздан сўнг бир рўмолга тугуғлик сарпа кўтариб чиқди. Бунда эшоннинг бултур тутқаноқда ҳовузга чўкиб ўлган ўғлининг эски кўйлак-иштони, дўппи, босма читдан қийғи бор эди.

— Мана, бўтам, мана буларни кийиб ол. Худо раҳмати ўғлим Миёнқудратнинг арвоҳига дуо қил, омин.

— Омин, жойлари жаннатда бўлсин...

— Иншоолло...

10

Бу гапдан уч кун ўтганда кеч пайти бир ердан қайтиб келар эдим. Бизнинг даргоҳга яқин жойда икки яшар чамали бир ола танача бебошбоқ ўтлаб юрар эди. Подадан адашиб қолганми, уйини тополмаганми — ишқилиб, теварак-атрофда кузатувчисиз эди. Секин белбоғимни ечиб, шохига боғладим, даргоҳга етаклаб келдим.

Эшон бу ишдан чандон-чандон хурсанд бўлдилар. «Бўладиган бола экансан. Худо назар қилган экан. Ишқилиб, ҳеч ким кўрмадими, балли, ўғлим, балли, бўтам! Бир гапни ана шундай зийраклик билан англаб олсанг, хор бўлмайсан, ҳар икки дунёнг обод бўлади...» деб кўп мақтади. Кеч билан ўзим бош бўлиб таначани сўйиб, ёғ-ғўштини хумга урдик. Терисини эшон, вақти келганда пишириб махси қиларман, деб ошлашга буюрди.

20

Танача эгаси шу қишлоқлик бир чорбозорчи аттор экан. У из қидириб, эшон дарвозасигача келса ҳам, эшондан шубҳа қилиш гуноҳ бўлганидан истиғфор айтиб қайтиб кетган.

30

Шундан кейин эшоннинг ихлоси менга жуда баланд бўлиб кетди. У жаноб холи ерда мени учратгудай бўлса:

— Ўғлим, энди бозор-ўчарнинг ҳам пайдан бўлинг. Ахир кисса-кармон деган гаплар ҳам бўлади. Нақдгина пул — ҳам енгил, ҳам қиммат, ҳам яширишга осон бўлади. Нақдина бўлсин, болам, нақдина бўлсин, — деяр эди.

Агар бир воқеа билан эшон мени оқ қилмаганида эди, келаси ҳафтадан бошлаб, чорбозорларга қатнаб, «нақдина»нинг — киссанинг пайдан бўлмоқчи эдим. Бу воқеа шундай юз берди.

40

Хизматни қойил қилиб юборганман, эшон жуда хурсанд. Кунлардан бир кун ҳаст эшон мени чақириб:

— Уғлим, қаердан бўлса ҳам бир эшак топиб кел,—
деб буюриб қолди.

Хайрон бўлиб кўзларига тикилдим. Эшон дарғазаб бўлиб:

— Нимага бақраясан, эшак топиб келиб, қўрғончадаги тутга бойлаб қўй!— деди.

Эшак нимага керак бўлди экан, эшонойиларимнинг битта-яримтасига «эшак еми» тошдимикан деган хаёллар билан бориб, қишлоқнинг чорбозорчи аттори «Усма кет, сурма кет, иштонбоғ кет», деб қишлоқма-қишлоқ дайдиб юрадиган бир кишининг эшагини бир сотга иккита ойим қовоққа ижарага олиб келтирдим. Олиб кириб ҳовлининг ўртасидаги тутга боғладим. Уртанча эшонойим эшакни кўриб жуда ҳам севишиб кетдилар ва менга жуда очиқ юз билан, эшак боғланган тутнинг салқин ерига сув сешиб, супириб, палос солишга буюрдилар. Мен бўлсам, жой солишнинг ҳаракатида юриб, одми хотинлар орасида Биби Фотимаи Заҳронинг набиралари деб таърифланадиган эшонойим томонидан эшакка қилинган бу даражадаги ҳурматдан чандон-чандон хайрон эдим. Жой солиб бўлгандан кейин мени ташқарига чиқариб юбориб, дарвозани ичкарисидан занжирлаб олдилар.

Эшак тўғрисидаги хаёлот бошимдан ҳеч чиқмаганлик важдан, мен ҳам секингина хонақога кириб эшикни юзига ёпдим. Мачитнинг ҳовли тарафидаги девордан бир гул қозиқни суғуриб олиб, қозиқ ўрнидаги тешикдан ичкарига қараб эшак билан бўлаётган самимий муомалани томоша қила бошладим.

Эшонойим қайчи билан эшакнинг ҳар иккала қулоғининг учидан озгина-озгина қирқиб қон чиқардилар. Узлари мен ёзиб берган палосга шойи кўрпачаларни, ёстиқларни солиб, ёнбошлаб эшакка тикила бошладилар. Бир оздан кейин эшакнинг қон чиққан қулоғига пашшалар қўниб, эшакнинг тинчлигини кетказа бошладилар. Пашшалар жабридан аламзада бўлган эшак бечора бошини чайқатиб, ҳар иккала қулоғини бир-бирига уриб, шалвиратиб хира пашшаларни қўримоққа киришди. Эшонойим эшакнинг бу ҳаракатидан жуда ҳам завқ билан лаззатланиб, худди эшакнинг бўйнидан қучоқлаб олгундай бўлиб, унга хушомад қилар ва ширин сўзлар билан уни олқишлаб, ер ва кўкда йўқ севинар эди:

— Вой, опагинанг ўргулсин! Вой, қулоқларингнинг қимирлашига ўзгинам гиргиттон бўлай! Уни қаранг,

ойимчахон, қулоқлари бирам чиройли қимирлайдики...

Вой, эшакжонга жонгинамни қоқай!

Нима учундир, бошқа эшонойимлар эшакдан ҳеч қандай лаззат олмасдан, ўртанча ойимнинг ҳаракати-га кулишар эдилар.

Мен ҳам эшонойимнинг бу қувончли ҳаракатларини кўриб, ичагим узилгундай бўлиб кулар эдим. Бир чек-каси ич-ичимдан ўкиниб ҳам қўяр эдим. Кейин билсам, тантиқ эшонойим эшакнинг қулоқ қимирлашига бош-қоронғи бўлган эканлар. Умрда сийрак учрайдиган бу 10 ишни кўзимни тешикка тиқиб томоша қилар эдим.

Бирданига елкамга қаттиқ бир мушт келиб тушди. Чалқанча ағдарилиб тушдим.

— Падар лаънат, нима қиляпсан!

Бир-икки тепки биқинга ҳам келиб тушди. Мени ураётган жаноб эшон эканлар. Меҳробнинг деворида-ги қозик ўрнидан менинг мўралаб турганимни кўрган эшон ҳар хил бўлмағур хаёлларга борган экан. Ҳақи-қатда бўлса менинг бошқоронғи хотинининг ҳаракати-ни томоша қилишдан бошқа гуноҳим йўқ эди. 20

Менга энди бу даргоҳ ҳам ҳаром бўлди.

Эшон мени оқ қилди.

Аттанг-аттанг, қўлга кирай деб қолган нақдина жаннатдан ажралдим. Шу ондаёқ хайр-хўшни нася қилиб, биёбонга йўл солдим. Осмон узоқ, ер қаттиқ эди. Қаерга кетиб бораётганимни ўзим билмас эдим. Олдинда бирор мўлжаллаган ниятим ҳам йўқ эди. Дар-бадарликдан, ўзимнинг симобдай беқарор саёқлигим-дан жуда ўкинар эдим. Салгина босиқ, салгина ўйин-қароқ бўлмасам, ҳамманинг ҳам нонини туя қилиб бе- 30 ра олар эдим. Уст-бошим бут, қорним тўқ, қайғум йўқ бўлар эди. Хайр, майли энди, афсуснинг фойдаси йўқ.

Аср билан шом ўртасида рўпарамдан катта бир дарё чиқиб қолди. Мен бу ерлар билан таниш бўлма-ганим учун бу дарёнинг қайси дарё эканини ва исми-ни ҳам билмас эдим. Дарёдан кечиб ўтиб бўлмаганидай сузиб ўтиш ундан ҳам машаққат эди. Орқага қай-тиш мумкин эмас. Дарё қирғоғида бирорта уловли йў-ловчини кутар эдим. Олдидан катта дарё чиқиб қол- ган машҳур сайёҳларнинг ашулаларини сувнинг шар- 40 қироқ оқинларига куйлар эдим:

Дарё тошқин, сувлар тўлқин,
Утолмайман-а, ёр-ёр,
Отим ориқ, манзил узоқ,
Етолмайман-а, ёр-ёр.

Отгинамни ориқ қилган
Шу майда тош-а, ёр-ёр.
Рангинамни сариқ қилган
У қаламқош-а, ёр-ёр.

Оппоқ уринг-а,
Ҳеч томмасин-а,
Жоним ёрима-а, ёр-ёр.

10

Дарёларнинг ул юзида
Уйларингиз-а, ёр-ёр.
Оқаришиб кўринади
Бўйларингиз-а, ёр-ёр.

Ипданмиди, ипакмиди
Кийганингиз-а, ёр-ёр?
Бизлардан ҳам ортиқмиди
Севганингиз-а, ёр-ёр.

Оппоқ уринг-а,
Жоним қўзим-а,
Алёр бўлсин-эй, ёр-ёр

20

Дарёларнинг ул юзида
Олтин кўза-я, ёр-ёр.
Олтин кўза кўтармакка
Билак керак-а, ёр-ёр.
Бу дарёдан кечиш учун
Юрак керак-а, ёр-ёр.

Оппоқ уринг-а,
Жон мусофир-а,
Чанқов кетсин-эй, ёр-ёр,—

30

деб бир ҳовуч сувни лаззат билан шимириб турган эдим, гард намоён бўлди. Гард орасидан ориқ байталга минган бир узумчи чол пайдо бўлди. Мен унинг ба-рига ёпишиб, мени ҳам ўтказиб қўйишини илтимос қила бошладим. Узумчи: «Отим ориқ, янги қулунлаган, юким кўп, иккита девдай киши битта байталга мингашса уят бўлади», деб баҳона қилса ҳам, хиралик қила бердим. Ноилож қолиб ўтказиб қўйишга мажбур бўлди.

40

Бу дарёнинг исми Қалас деб аталар экан. Ҳозир чиққан еримиз дарёга нисбатан Қури Қалас қишлоғи деб номланган экан. Борарга маконим, таниш-билишим йўқ эди. Узумчи ғайри бу диёр эканимни фаҳмлаб баъзи маслаҳатларни берди. Бу қишлоқда Сарибой бўлис деган катта ер эгаси бор экан. Унинг минг таноблаб ҳисобланган олмазорига эпчил қўлли хизматкор доим зарур бўлиб турар экан. Айниқса ҳозир олмалар пишган вақт бўлгани учун менга ўхшаш ош-томоғига юра-

диган арзонқул кишиларни эшигидан қувламас экан. Бу кеча унинг хизматкорлари ётадиган қўшхонада ётишга қарор бердим. Узумчи менга йўл бошловчи бўлиб кўрсатиб қўйди. Бойнинг қари-қартанг аралаш йигирма чоқли хизматкорлари кечки жувари гўжа устида эдилар.

— Ассалому алайкум,— деб кириб бордим. Жуда меҳрибонлик билан ўз ўрталарига қабул қилдилар. Арз-додимни уларга айтдим. Улардан битта кексароғи:

— Асл умринг Сарибойда бекорга ўтиб кетади, ука, 10
ёш экансан. Бирорта бошқа касбнинг пайдан бўлганинда яхши бўлар эди. Ҳа, майли, сал ўзингни тутиб олгунча ўн-ўн беш кун ишлаб тур. Кейин йўлингни топиб оларсан...— деган дудмал маслаҳат берди. Битта бўш сопол товоққа бир чўмич гўжа қуйиб бердилар. Икки бурда жайдари нон билан шу ошни маза қилиб ичиб олдим.

Ётишда ҳам шулар ўртасида қолдим. Яхши олмаларни жойлаб, узоқ шаҳарларга юборадиган яшиклардан иккитасини ёнма-ён қўйиб каравот қилдим. Бошимга олма ўрайдиган ёғоч қириндисидан ёстиқ қилиб роҳат-роҳат уйқуга кетдим. 20

Бу уйқу эшон хонақосига қараганда жуда шоҳона эди. Ҳеч бўлмаса, бу ерда, тонг азонда авродчи сўфиларнинг қичқириб, гўлдирайдиган ҳар хил дуолари кишини уйқудан безовта қилмас эди. Эрта билан бўлисининг олдида бордим. Бир қанча силкиллан ишлардан кейин бой менга хизмат ҳақи учун ойига хом-пишиқ аралаш, она сутидан ҳалол икки пуд ўн етти қадоқдан олма берадиган бўлди. Шу пайтда бойнинг 30
авзойини кўриб, менинг ҳам ҳаромзада томирим уриб қолди. «Мендан нима кетди, бир шарт қўйиб қўяй, бир кун бошимга бирор мушкул иш тушиб қолса, шу баҳона билан қутилиб кетарман», деган хаёл билан: — Бой бува,— дедим,— энди-ку, савдомиз пишди. Шариат юзасидан мол сотганда ҳамма айбини айтиб сотса ҳалол бўлар экан. Менинг ҳам бир айбим бор, шуни бошда айтиб қўйганим яхши.

— Хўш, нима айбинг бор? Сийғоқмисан, тутқаноқмисан? 40

— Йўқ, айбим бу эмас, айбим шуки, ёшлигимдан одат бўлиб қолган, ҳар замон-ҳар замонда беихтиёр ёлғон гапириб қўяман, шунда койимасангиз бас. Хизмат ҳақи майли, сиз айтганча бўлсин.

— Оббо баччағар-эй, қув кўринадан-а, ҳа, майли-майли. Лекин кўп ёлғонламагин!

Қиладиган ишларим унча ҳам қийин эмас. Олмаларга тиргович қўяман, тўкилган олмаларни териб, қоқи қиламан. Боғ қўрийман. Баъзида хўжайинга пул зарур бўлиб қолса, хом-хатала олмаларни аравага ортиб, Дарбоза, Сарноғоч атрофларидаги буғдойкор қишлоқларга олиб бориб сотиб келаман. Молга тўғраб берса мол емайдиган олмаларни чўлда, буғдой ўриб турган деҳқонларга бир қадоғини икки қадоқдан буғдойга алишаман.

Сарибой бўлис ҳалигача хўжайинларимнинг ичида энг худо урган бадбахти, зикнаси эди.

Унинг олдига бир иш билан борсангиз бўлар-бўлмас ерда «Иннайкейин» деб сўрайдиган одати бор эди. Ана шу «Иннайкейини»га жавоб топиб бера олмасангиз онангизни Учқўрғондан кўрасиз. Қамчи билан елкага тушириб қолгучи эди. Чунончи, борсангиз-да, унга «Қандил олма пишибди», деб айтсангиз, у сизга «Иннайкейин?», деб савол беради. Сиз албатта: «Шу пишган олмани териш керак»,— дейсиз. Яна худо қарғаган «Иннайкейин?», дейди. Хайр, «Сотиш керак», дейсиз. Яна «Иннайкейин» деб сўраб қолади. Ваҳолонки шу ерда гапнинг ўзи тамом. «Иннайкейин?» деган саволга ҳеч ҳожат йўқ. Ана шунақа ўринда жавоб топиб бера олмайсиз-да, бойдан калтак ейсиз.

Сарибой Чувалачидаги Юсуф контор билан қимор ўйнаб, унинг мевазорлари, ички-ташқи қўрғончаси, бутун дов-дастгоҳининг ҳаммасини ютиб олибди. Юсуф конторнинг боғи, айниқса унинг баҳаво шийпони бизнинг хўжайинга маъқул тушиб қолиб, дарров ўша ердан битта дўндиққина қирғиз хотинни олиб, бир борганча ўн-ўн беш кунлаб Қаласга қайтмайдиган бўлиб қолди. Олмалар пишиб, тўкилиб кетаётди, хўжайиндан рухсатсиз теришга ҳеч ким ботина олмайди. Отларга ем-хашак йўқ. Хизматкорлар оч, лекин бойнинг олдига боришга ҳеч кимнинг юраги дов бермайди. Ҳар гапдан кейин бериладиган «Иннайкейин?» саволидан ҳамма қўрқади.

40 Бир кун кечқурун хизматкорлар билан ўтириб, қандай қилиб бойни ўз жойига чақириб келиш тўғрисида маслаҳатлашдик, ҳам ким боришини ўйлашдик, нима деб чақириб келишни фикрлашдик. Тоинки «иннайкейин» дардидан кейин бойнинг ўзини тинкаси қурийдиган бўлсин.

Чек менга чиқди.

Эрта билан бир отга миниб, бойнинг олдига қараб йўл солдим. Йўл-йўлакай минг хил хаёлларга ботиб ўйлайман. Қандай қилиб «иннайкейин»ига жавоб топиш керак?

Етиб бориб отдан тушдим. Бой шийпонда калла гўшти билан нонушта қилиб ўтирган экан. Салом бериб, секингина пойгакка чўкка тушиб ўтирдим.

— Хўш?!

— Шундай ўзим, сизни соғиниб, бир кўриб келай, 10 деб келган эдим.

— Яхши, яхши, баракалла, жуда ҳам қуруқ келмагандирсан, бирор ишинг бордир, хўш, нимага келдинг?

Шу пайтда бойга хизматкор юришда қўйган шартим эсимга тушиб қолди. «Шарт қилган ёлғонни энди гапирмасанг, қачон гапирасан?», дедим-да, гап бошладим:

— Анави, ҳалиги, дандон сопли пичоғингиз синиб қолиб эди, шунинг хабарини бергани келдим.

Ана шу сўздан кейин, менга «Иннайкейин?» саволи ёғила бошлади. 20

— Хўш, иннайкейин, қандай қилиб синди? Рўзғорда менинг пичоғимдан бошқа пичоқ қуриб кетган эканми?

— Този итингизнинг терисини шилаётган эдик, суякка тегиб синиб қолди.

— Ийя?!— деди бой.— Тозининг терисини менинг дандон сопли пичоғимда шиласанларми, ўзинг айт-чи, нимага шилдиларинг?

— Шошиб қолдик-да, ўлиб қолгандан кейин, бекор 30 кетмасин, деб терисини шилиб олдик.

— Нима қилиб ўлди?

— Ҳаром ўлган отнинг гўшtidан кўп еб қўйган экан, бўкиб ўлди.

— Ҳаром ўлган от гўшти қаёқда экан?

— Ҳа, ўзимизнинг тўриқ қашқанинг гўштини еб ўлди-да, бегона от эмас.

Бой аланглаб қолди.

— Ҳай-ҳай, бола, оғзингга қараб гапир, тўриқ қашқа ўлди, дедингми? Хўш, тўриқ қашқа нима қилиб 40 ўлди?

— Хомлик қилиб ўлди.

— Нимага хомлик қилади?

— Ҳеч аравага қўшилмаган экан, биз уни аравага қўшиб, сув ташиган эдик, зўриқиб ўлди.

— Нима деяпсан, ҳароми, бошқа шунча аравакаш отлар туриб, келиб-келиб, менинг бирдан-бир боқиб қўйган улоқчи отим билан сув ташийсанларми, падар лаънатилар?

— Ҳа, ўт тушгандан кейин унинг улоқчилигига қараб ўтирадим, дуч келганини қўшиб, ишқилиб, бир челақ бўлса ҳам сув таший беради-да!

10 Бойнинг чайнаб турган яхна тилни ютишга ҳам дармони қолмади. Оғзидан олиб қўйди-да, бақрайганча менга тикилиб:

— Ўзинг жинни-пинни бўлдингми? Ўт тушди, деганинг нима деганинг, қаерга ўт тушди, нимага тушади?

— Соғман хўжайин, ўт аввало оғилхонага тушди. От шўрликларнинг ҳаммаси нобуд бўлиб кетди-да, хўжайин.

— Ийя, оғилхонада ўт нима қилади?

— Менинг ҳам фикрим шу, бошқа хизматкорларингизнинг ҳам фикри шуки, ўт омбордан ўтган бўлса керак.

20 — Ахир омборда ўт чиқадиган нарса йўқ-ку! Буғдой бор эди, тўғри, гуруч бор эди, тўғри, ёғ бор эди, газмол бор эди, тўғри, шулардан ўт чиқадими?

— Бердисини айтгунча шошманг, хўжайин, омборга қўрғондан ўтибди. Оғилхонага омбордан ўтган бўлса керак. Шунақа қилиб бир-бирига туташиб кетган-да.

— Ийя, ҳали қўрғон ҳам ёнди дегин!

— Қўрғон ҳам ёнди, омбор ҳам ёнди, оғилхона ҳам ёнди, отлар ҳам ўлди, итингиз ҳам ўлди, пичоғингиз

30 синди.

— Қўрғонга қаердан ўт кетибди?

— Шамдан туташиб кетибди, шамдан.

— Ҳой, ўзинг жинни бўлиб қолибсан, ўғлим! Ахир, менинг даргоҳимда шамга кун қолдими? Қатор-қатор лампалар, ўзим Тошкентдан атай сотиб олиб келган қирқинчи фанарлар қаёққа кетибди, керосинни бўлса бир йилга етарлигини бочка-бочка запас қилиб қўйган эдим. Нимага шам ёқасанлар?

40 — Хўжайин, дейман, ўзингиз ҳам одамни жуда хит қилиб юборар экансиз-да? Бутун бошлиқ ўликнинг арвоҳига шам ёқмай, лампа ёқиладими? Келган арвоҳ ниманинг шуъласи билан ўйнашади. Ахир косага сув қуйиб, устига олма шохи қўйилади. Келган арвоҳ аввал шохга қўниб ўтиради. Бир нафас дамни ростлагандан кейин ҳалиги шамнинг пирпираб турган шуъласи билан ўйнашади.

Менинг энтак-тентак сўзларимдан бой талмовсираб қолди. Гўё шу гапларни эшитгиси келмагандай, секин, қўрқа-писа сўради:

— Ким ўлди?

Шу ерда мен юзимга қалбаки қайгулар чиқариб, хўнграб йиғлаб юбордим.

— Кенжатой ўглингиз Бўрибойвачча, теракка чиқиб, чумчуқ боласини оламан деб, йиқилиб тушиб, бир марта «Дада!», деди-ю «ғийқ...» этиб жон берди.

Бой гапларимнинг кейинги жумлаларини эшитдим, 10 эшитмадим — билмайман, чой ичиб турган пиёласини бошига уриб, чаккасини ёрди-ю, соқолини юлиб, додлаб йиғламоққа бошлади. Мен ҳам қўшилишиб йиғлар эдим.

Бир нафас айюҳаннос солиб йиғлагандан кейин мен тўхтадим, бой ҳам тўхтади. Бойнинг жуда ҳам ўпкасини узиб юборганимдан энди уни юпатиш учун ўзимдан бир гап тўқимоқчи эдим.

— Хўжайин,— дедим,— худо берардан қисмасин, ха-фа бўлманг, борди-ю ўглингиз ўлиб уйингизга ўт туш-ган бўлса, отлар ўлган бўлса, ит нобуд бўлган бўлса, 20 пичоқ синган бўлса, ҳаммасининг ўрнини босадиган битта хушхабар ҳам топиб келганман.

Бой ҳиқиллаб туриб сўради:

— Хушхабаринг қурсин, падар лаънат, қанақа хушхабар?

— Ўртанча қизингиз Адол опам дунёга арзийдиган битта ўғилча туғдилар.

— Ийя!— деди бой кўзларининг шох соққаси чиққудай.— Адол опанг ҳали эрга чиқмаган-ку! 30

— Биз ҳам шунисига ҳайронмиз-да, хўжайин. Худо бераман деса, эрга тегмаса ҳам берар экан. Болани айтинг-а, болани, набирагинангизни айтинг-а, хўжайин. Бадал аравакашингиз бор-ку, қуйиб қўйгандай ўшанинг ўзгинаси.

Бой ортиқ чидаб туролмади. Ҳушидан кетиб йиқилди. Мен ҳам қамчи ўримидан ейдиган калтакни нася қилиб жўнаб қолдим. Мендан бирор соатлардан кейин, тулпор саман отда барлари осилиб кетган алпанг-талпанг, бир кўзи ерда, бир кўзи осмонда, эгар қошига 40 қамчи дастанни тираб, йиғлаб бой келиб қолди.

«Яна бирор фалокат юз бериб қолмасин», деб ўзимни четга олдим. Бойнинг йиғлаб келишини уй ичлари эшитиб, улар ҳам «бир бало бўлипти шекилли», деб

уйдан йиғлаб чиқа бошладилар. Бир-бирларини қучоқлаб аросат бошланиб кетди.

Йиғи тамом бўлгандан кейин, бир-бировларини англашиб суриштира бошладилар. Кейин маълум бўлишига қараганда на от, на ит ўлган, на қўрғончага ўт тушган, на пичоқ синган. Бўрибойвачча бўлса сўлакайини оқизиб ўзи чиқиб қолди.

Уша куни мен кўринмай юрдим. Эртасига бой мени қидириб, чалпак қилиб кўтартириб олиб келди. Аввал
10 қурттаккина қилиб йигирма қамчини бош-кўз аралаш едик. Сўнгра сўради:

— Ҳой итдан туққан, бу қилиғинг нимаси?

— Ахир бошида бай қилишган эдик-ку, айланай хўжайин, ҳар замонда бир ёлғон гапираман, деб.

— Бу ўша ёлғонингми?

— Лекин ҳаммаси эмас эди.

— Агар ҳаммаси бўлмаса, бутун ёлғон қилсанг, мен хонавайрон бўлар эканман-да, тур-эй, падарингга ланат сени, қорнинг ошга тўймасин, жувонмарг бўл! Ҳайданг бу каззобни!
20

Ҳайдаб чиқармоқчи бўлдилар. Кетиш олдида бойдан ҳақ талаб қилдим. Чунки бойнинг эшигида бир ою ўн тўққиз кун ишлаган эканман. Ҳалигача берган йигирма икки тийин чой чақани босиб қолиб, қаёқдаги сасиган, қурт тушган олмалардан икки пуд олмани битта чипта қопга солиб берди. Мен шунга ҳам шукур қилиб, намозшом пайтида йўлга тушдим.

Яна ўша дарбадарлик, яна ўша маконсизлик балоси. Қўндоқдан ажраган какку боласидай, қўнарга шох-
30 бутоқсиз Қаласдан юқорироқ томон ўрлаб кетар эдим.

Қирга чиққандан кейин узоқда бир ўтов кўринди. Шунга қараб бордим. Ўтовнинг эшигини қоқиб, «худойи кўноқ», дедим. Бу кеча тунаб кетишга ижозат сўрадим. Аввал менга бир сидра шубҳа билан қараб чиққанларидан кейин, қабул қилдилар. Орқамдаги юкни кўриб, ўғри деб ҳам хаёл қилган бўлсалар керак. Қопнинг оғзини очиб, болаларига иккита-иккитадан олма олиб бердим. Бошлари кўкка етиб кетди. Улар мени туя сути — қумрон билан меҳмон қилдилар. Қозонга
40 ёпилган нондан яримтасини олдимга ушатиб қўйдилар. Қорин тўйгандан кейин, қопни бошга қўйиб уйқуга кетдим.

Тонг азонда туриб, ўтов эгалари, эр-хотин билан хайрлашиб, «Сариоғоч қайдасан» деб йўлга тушдим. Уша кезларда менинг толеим жуда ҳам шўр эди. Қай-

си қишлоққа борсам, бозорнинг устидан чиқар эдим. Аксига юриб бугун Сарноғочнинг бозор куни эди.

Мендан бошқа ҳам бозорга олма келтирганлар кўп эди.

— Кеп қолинг, армонда қоласиз, сотаману, кетаман! Бунни еганлар нон емайди, шинавандага сотаман,— деб жавраб, мақтаб пешинда аранг сотиб тугатдим. Ғалладонни ҳисоблаб кўрсам олти танга бир мири бўпти. Кейинги бир неча ой мобайнида белбоққа тугилган нақдина шундан иборат эди.

10

Пул кўп, қайғу йўқ. Бозорни айланиб юриб ҳамма нарсага харидор бўлиб кўраман. Ҳамма нарсанинг нархини билгим келади. Бир кишининг тунука ваннасига харидор бўлиб, кам сўраганим учун ундан яхшигина сўкиш ҳам эшитиб олдим. Қийим бозорга кириб қундуз ёқалик бобрик пальтоларга харидор бўлиб кўраман.

Қўй бозорга кириб, шохлари муллаваччаларнинг салласидай буралиб-буралиб кетган дўнг пешоналик, катта бир қўчқорга харидор бўлиб турганимда кўзим таниш бир башарага учради. У қўшоқланган бир қўра қўй устида кузатиб турар эди. Бу ким, қаерда кўрган эканман?

20

Чанг босган кийриклар тагидаги қўй кўзлар менга жуда таниш.

Йўлнинг гарди-ғубори қоқилмаган наमतдек қилиб юборган бу башара кўзимга иссиқ-иссиқ кўринади. Лекин эғнидаги қозоқи чакмон билан бошидаги тескари ағдарилган телпак, қўлидаги боши чўқмор калтаги менга таниш эмас. Ундан кўзимни узмай тикилиб тураман. У ҳам менга ғилт-ғилт этиб тикилиб турарди.

30

Бирдан қичқириб юбордим:

— Омон!!!

Бир-бировимизнинг қучоғимизга отилдик, ялаб-юлақашдик, ҳол-аҳвол сўрашдик. Ўз бошимдан кечирганларимни бир четдан ҳикоя қилиб бердим. Саргузаштимнинг охири ёнимдаги танга-чақа аралаш олти танга бир мири пулни жарақлатиб қўйиш билан тамом бўлди.

У ҳам бошидан ўтганларни сўзлаб кетди:

40

Ўлик ювдирган кўчманчиларнинг қўлидан аранг қочиб қутулибди. «Улардан битта-яримтасига учраб қолиб, тағин бир балога йўлиқмай», деган хаёл билан қишлоқма-қишлоқ гадойлик қилиб юриб, адашиб-улоқиб ўн етти кун деганда Чимкентга етиб борибди. Чим-

кентга бир амакисини қора тортиб борган экан. Лекин бу бечоранинг толеига амакиси ҳам аллақачонлар ўлиб кетган экан. Шу билан дард қолиб, чор-ночор тошкентлик қўйчи бойлардан биттасига бир йилга икки тўқли-ю, бир эчкига чўпонликка ёлланибди. «Худо бериб, ҳар қайсиси иккитадан эгиз туғиб берса, зора хўжайинимдек катта қўйчи бой бўлиб кетсам» деб мўлжал қилибди. Ҳозир шу бойнинг қўйларини ҳайдашиб Тошкент бозорига келтирмоқда эканлар. Бугун Сарноғочнинг бозорида, «нархи келса сотамиз», деган умид билан қўйларни бозорга солиб турган эканлар.

Омоннинг бу топган хизмати менга жуда маъқул тушди. Омоннинг толеига кунлаша бошлади.

— Жон ўртоқ, хўжайинингга айтиб, мени ҳам бир амаллаб, қўйчивонликка олдирсанг-чи, астойдил холис хизмат қилиб берар эдим,— деб Омонга ялиндим. У ҳам маъқул кўриб:

— Кўктеракка борганда, хўжайинимга айтиб кўраман,— деди.

20 Кечгача Омоннинг қўйларини қайтаришиб юрдим. Сарноғочда бу бозор эчкининг сўрови чаққон экан. Ҳамма эчкилар сотилиб кетди-ю, лекин қўйлардан кўпи — етмиш учта қўй бозордан қайтди. Кечга яқин хўжайин ўзининг йўрғасига минди-да:

— Уртоғинг яхши бола кўринади, унчалик кўп ҳам қўй қолгани йўқ. Омон ука, ўртоғинг билан икковинг кечалаб қўйларни ҳайдашиб, эрталаб Кўктеракнинг бозорига етказиб борақолларинг. Мен олдинроқ бориб турай,— деб отига қамчи бериб жўнаб кетди.

30 Биз қўйларни бир саройга қамаб, овқатланган бўлдик. Бир оз ёнбошлаб дам олдик.

Ярим кечада ой кўтарилгандан кейин, олдинма-кетин ҳуштак чалишиб, «қурей-қурей-қурей»лашиб, Кўктеракка қараб кета бошладик.

40 Қўй деган ҳаром ўлгур жуда аҳмоқ, асов ҳайвон бўлар экан. Уни эчки эплаб юрар экан. Эчки бўлмагандан кейин боши оққан ёққа санқиб кета берар экан. Эчки бўлмаганида, эшакка миниб, олдинга тушиб маъраб бориш керак бўлади. Бизда на эчки бор, на эшак бор. Мен янги, ҳаваскор чўпон бўлганим учун маърашни унча ўринлата олмас эдим.

Кетиб борамиз. Ойдин кеча, салқин ҳаволи қир. Аҳён-аҳён қўйлар маъраб қўяди. Бир ёнбошимизда темир йўл ёқасидаги телеграф симлари ғувиллаб ту-

ради. Жуда гаштлик умр, авжни баланд қилиб, ашулани қўйиб юбордим.

— Айт, ука!— деди Омон.— Анча вақтдан буён шунақа бир роҳат, таниш овоз эшитганим йўқ,— деди.

Унга сари мен завқланиб кетганман, авжга авж қўшиб юбораман, осмоннинг четларини титратиб юборгим келади. Темир йўлни ёқалаган узун йўлда қўйлар жуда тихирлик билан илгариламоқда. Эчкининг қадри ғоят ўтмоқда.

Қандайдир кичкина қишлоққа ҳам яқинлашиб қолдик. Унинг пастак-пастак пахса деворлари кўриниб қолди. Темир йўлга туташиб кетган кўчасида қўйларни ғуж қилиб ҳайдаб кетмоқдамиз. Омон темир йўлни кўрсатиб:

— Поездда юрган одамлар хўпам маза қиладида,— деб қўяди.— Поездга тушиб узоқ жойларга кетсанг,— дейди.

— Шуни айт-а, оғайни,— дейман.— Қани энди одоқ бўлмас пулинг бўлса-ю, юраверсанг. Қовунчига борсанг, Туркистонга борсанг, Чинозга борсанг, Москвага борсанг, ҳеч ким чурқ этмаса, кета берсанг, кета берсанг, маза...— дейман.

Поездни таъриф-тавсифлаб келамиз.

— Рост, қани энди,— дейди Омон.

Шу пайт узоқда икки олов кўзлари ёниб, поезд кўриниб қолди. Ҳар икковимиз ҳам қувонишиб кетдик. «Маза қилиб томоша қиладиган бўлдик», деб ўйладим. Поезд яқинлашиб келар эди. Омон мумкин қадар қўйларни темир йўлга яқинлаштирмасликка уринар ва кўчанинг девор томонига сиқиштириб олиб борар эди. Шунда поезд етиб келиб қолди. Узундан-узоқ қизил вагонларни тиркаган, бир эмас, иккита катта паровозли юк состави экан. Паровозлар нимагадир ишорат қилгандек жоннинг борича навбатма-навбат, уч мартадан олти марта қичқириб юборди.

Шу пайтда бораётган қўйларимиз худди бўри теккандай ҳуркиб тумтарақай бўлиб кетди. Мен ҳам қўйлар қатори бу баҳайбат овоздан юрагим ёрилгундай бўлиб кўрқиб кетган эдим. Поезд даҳшат билан илгарилар эди. Ана, энг кейинги вагон ҳам ўтди. Унинг орқасида бир тоқа шайтон кўздай қизил чироғи ҳам кўриниб қолди. Қўйларнинг бу ёппа ҳаракатидан қишлоқ кўчасининг чанги хумдон тутунидай осмонга кўтарилиб кетган эди. Чангдан ҳеч нимани илғаб бўлмас эди. Чанг орасида битта-яримта кўксов қўйларнинг йўтал-

гани эшитилар эди. Чанг орасидан Омоннинг йиғлам-сираб:

— Қурей, эй ҳаром ўлгурлар, қурей,— деган мунгли овозини эшитдим.

— Омон, қаердасан?— дедим.

Омон менга жавоб бермасдан ўзининг «қурейи...» билан овора эди. Орадан ўн-ўн беш минут ўтгандан кейин, чанг босилиб, битта-яримта нарсанинг қораси кўринадиган бўлди.

10 — Қўйлар қани?— деди Омон.

— Қўйлар қани?— деб сўрадим мен.

Бир бурчакда пахса ёнига қисилиб «ҳайт» деса резинка коптокдек сапчиб кетишга ҳозирланиб турган беш-олтита чўлоқ бўғоз қўйлардан бошқа саломат қолган қўйлардан ном нишон йўқ эди. Поезд овозидан ҳурккан, ҳаром ўлгур асов қўйлар жон талвасасида паст-баланд пахса деворлардан такадай сакраб тарқалиб кетган эди. Омон белидан қўшоқ арқонини ечди. Қолган қўйларни қўшоқладик-да, навбатма-навбат

20 пахса ошиб қўй қидира бошладик. Бу ишимиз худди қоронғи кечада, қора палос устидан қора чумолининг қора кўзини қидиришдай қийин кўчган эди. Уч соатга яқин қўй қидирдик. Бештасини у қўрғондан, учтасини бу чолдевордан, экин ораларидан топиб, ит азобида судраб келиб қўшоққа тиркардик.

Охири кучдан қолдик. Тўпланган қўйларни бир чеккадан санаб чиқдик. Асл дастмояга ҳали еттита етмас эди. Омон менга қаради, мен унга қарадим. Унинг кўзлари чангдан пахса деворга мунчоқ қадагандай йил-тирар эди.

30 — Энди нима қиламиз?— деди Омон.

Мен йиғлаб юбордим.

— Еттита қўйга иккаламиз икки йил хизмат қилсак ҳам қутула олмаймиз-ку!

— Юр, тагин қидирамиз.

Яна қидириш кетди...

Кун ёришиб қолган эди. Темир йўлнинг бир чекка-сидан онда-сонда сочилиб қолган қўй қумалиғини кўриб, шу орқали из қидириб юра бошладик. Темир йўл этагидаги сойдан яна икки қўйни топдик. Уни ҳам олиб келиб қўшоққа тиркадик. Қолган беш қўйни қидириш қудуққа тушган нозик мунчоқни қидириш билан баравар эди. Умидимиз узилди. Саломат топилган қўйларни жуда эҳтиётлик билан ҳайдаб йўлга тушдик. Нима учундир бир қўй тўдадан орқага силтаниб қолиб, кал-

та-калта йўтал аралаш маъраб, кўзларини жавдиратар эди. Тўдага етказиш учун қилинган ҳаракат унинг қулоғига кирмас эди. Чатаноғини кериб ерга ўтирмақчидай бўлар эди. Рўпарадан бир отлиқ қозоқ чиқиб қолди:

— Ҳой жигиттер, ўси савлуқ туватун кўринеди, кўп қистаб айдамангдар!— деб ўтиб кетди.

Дарҳақиқат синчиклаб қарасак боя поезд даҳшатидан кўрққан қўй бечора, боласини чала ташлаш учун кучанар эди. Қўйларни четга буриб, Омон икковимиз доялик қилиб кетдик. Қўй бечоранинг кўзлари айланиб, инграб, ўқтин-ўқтин кучанарди. Қўйнинг азобланишига раҳми келган Омон ҳам қўй билан қўшилишиб кучанар эди. 10

Бирмунча катта-кичик тўлғоқлардан кейин қўй бечоранинг кўзи ёриди. Она қўй, бола муҳаббати билан биздан қизғана-қизғана қўзичоқни бошдан-оёқ ялаб чиқди.

Тезроқ бозорга бориш керак бўлганлигидан бундан ортиқ оила муҳаббатига ижозат йўқ эди. Белбоғимни ечиб, қўзичоқни йўргаклаб, кўтариб олдим. Туққан қўй янги бўшанганлигига қарамасдан бола иштиёқида менинг орқамдан жуда эпчиллик билан эргашар эди. Баъзан қўзичоқдан кўзи олиниб янглишиб қолса, кўзи ўрнига ўзим маъраб қўяр эдим. Чала туғилган қўзичоқ ҳали маърашни билмас эди. 20

Қўй туққандан кейин, бизга қадрини ўтказиб келаётган эчкининг ҳам кераги бўлмай қолди. Қўй бир-бирининг кетидан эргашадиган жонивор. Туққан қўйнинг кетидан бошқа қўйлар ҳам бизни қийнамасдан эргаша бошлади. Кечадан бери Омон «Эчкисиз қандай ўтамиз?», деб ташвиш тортиб келаётган Калас сувига ҳам, келиб етдик. Омон-эсон сувдан ўтиб олсак, нариги ёғи ҳеч гап эмас. Кўктеракка сал қолади-ку! 30

— Ҳўш, қандай қилиб ўтамиз?

Биринчи ўтишга калласини кесса ҳам ҳеч қайси қўй кўнмайди. Она муҳаббатидан фойдаланишга тўғри келди. Омон қўлимдан қўзичоқни олди-да, яланғоч бўлиб сувга тушди. Бош тарафини қўйлар турган томонга кўрсатиб, маъраб, секин-секин кечиб ўта бошлади. Она қўй бир нафас сув қирғоғида олазарак бўлиб, кўрқиб турган бўлса ҳам, лекин бола муҳаббати қўймади. 40
Ўзини сувга ирғитди. Омон кўтарган қўзичоққа эргашиб, сузиб ўта бошлади. Бунинг кўрган бошқа қўйлар ҳам бирин-кетин ўзларини сувга ташлай бошладилар,

мен юраги дов бермаган қўрқоқ қўйларнинг орқасидан итариб сувга туширар эдим. Қўйлар худди сутга тушган сичқондай бошларини кўтариб сузар эдилар. Сув оқими баъзан уларни анчагина пастга қараб оқизиб борар эди. Қанчалик қўрқиш ва ташвиш бўлишига қарамасдан, бу гал бизга толе кулиб қаради-ю, омон-эсон сувдан ўтиб олдик.

- Кун тиф уриб қолган эди. Урталик аллақачон ёришган. Бир томондан Кўктеракнинг қораси кўринар эди.
- 10 Қўйлар чарчаган, очиқиб, қорни ич-ичига қапишиб кетган, биз ҳам ундан зиёда азобланган эдик. Шу аҳволда қўйларни бозорга киргизиб бўлмас эди. Озгина бўлса ҳам ёйиб, сал қорнини чиқариб, харидоргир қилиб бозорга етказиш керак эди. Ҳар икковимиз маслаҳатлашиб қўйларни ўша ердаги чимзорликка ёйдик. Ўзимиз ҳам андак-андак тажя қилиб олмоқчи бўлдик. Тўнларни ёнбошга солиб, маза қилиб ўтлаётган қўйларни кузатиб ётдик. Лекин ҳар икковимиз, «Йўқолган қўйлар учун нима жавоб берамиз», деган хаёлни суриб ётар эдик. Орадан қанча вақт ўтганини билмайман, жуда қаттиқ ҳақорат овозидан уйғониб кетдим. Тепамизда саман отга минган, мошкичири соқолли, бурни худди пахталик тўнга қадалган тугмадай ичига ботиб кетган пучуқ бир киши қамчи ўйнатиб сиёсат қилар эди. Пайдар-пай Омон бечоранинг елкасига беш-олти қамчи келиб тушди. Кўзимизни очиб қарасак, аллақачон қўйлар очилиб турган пахталарни оралаб кетган экан. Бизни ҳақорат қилиб савалаётган киши бу ерларнинг эгаси — машҳур Азим пучуқ деган бой экан.
- 30 У от билан пахталарини кўриб юриб, шу фалокатнинг устидан чиқиб қолибди.

Омон икковимиз қўйларни қайтаришга югурдик. Қўйлар анчагина жойнинг пахтасини пайҳонлаган экан. Қайтариб олиб чиқдик. Шу пайтда бой корандаларини чақириб, қўйларни қўрғонга ҳайдашга буюрди. Биз узангига ёпишиб ялиниб-ёлвора бошладик:

— Давлатингиз бундан ҳам зиёда бўлсин, бой ота, бизлар бир ғариб-етим болалармиз, сизнинг давлатингизда, дуойи жонингизни қилиб, нон топиб юрайлик!

- 40 Бой бизнинг ялиниб-ёлворишимизга қарамай, ҳеч аямасдан ҳақорат қилар эди. Омоннинг қўлтиғида қўзичоқ, биз ҳам қўйларнинг кетидан эргашиб борамиз. Қўрғонга яқинлашганда Омон етиб бориб:

— Ахир, бой ота, бугун бозор куни, бизни бозордан қўйманг, хўжайинимиз ўзингизга таниш бўлса керак,

бозорга етиб бормасак, худди бизнинг теримизга сомон тикади,— деб ялина бошлади.

— Хўжайининг ким?— деди бой.

— Хўжайинимиз — бешёғочлик Қорахўжабой бўладилар,— деди Омон. Бой бир оз бўшашгандай бўлди.

— Ундай бўлса яхши, мен хўжайинларинг билан гапиришаман, сенлар ҳали бировнинг қўйига шундай бепарво қарайсанларми? Сен аблаҳларни яхшилаб адабларингни бериш керак. Бир мўминнинг не-не машаққатлар билан топган моли сендай бадбахтларнинг қўлида шундай талон-торож бўлиб юрибдими, ўзим ҳам бугун бозор тушаман, саломат бўлсам. Қорахўжани кўриб сенларни яхшилаб танбеҳингни бердириб қўяман. Ҳайда, қўйларингни тезроқ бозорга етказ! Кун чошка бўлиб кетди-ю, қўйларни бозордан қолдириб, сенлар салқинда ухлаб ётибсан, итдан туққанлар!

Худого минг қатла шукурлар қилиб, секингина қўйларни ҳайдаб бозорга кетдик.

Биз бозорга яқинлашганимизда хўжайин чиқиб қарши олди. Кечга қолганимиз учун яхшигина сўкиш эшитдик. Қўйни қистов билан ҳайдаб бозорга етказдик. Бой қўшоқлашга буюрди. Ҳар икковимизнинг юрагимиз дард теккан терак япроғидай қалтираб турибди. Тўртинчи ўрни қўшоқлаганимизда қўйларнинг атрофини харидорлар ўраб қолди. Бугун Кўктерақ бозорида қўйнинг бозори чаққон экан. Қолган қўйларни қўшоқласак саноғи маълум бўлиб қолар эди. Нима қилиш керак? Қўйни қўшоқлаб туриб Омоннинг биқинига бир туртиб қўйдим:

— Нима қиламиз, Омон?

— Дамингни чиқарма, бойнинг кўзини шамғалат қилиб қочамиз.

Хўжайин харидорлар билан қўл силташиб қўй сотиш билан овора эди. Четга қочган бир қўйни тутиб келиш баҳонаси билан Омон ўзини тўдага урди. Мен ҳам бойнинг кўзини четга қоқиб, Омоннинг кетидан югуриб қолдим. Бозор-ўчар деган жойда ўзингни тўдага урдинг, қутулдинг-кетдинг-да! Кисавурлар ҳам тўдага уриб, қутулиб кетади-ку!

Омон бозорнинг бир чеккасига чиқиб, телпак билан чакмонини ечиб қўлтиққа урди. Бир пасда бозорнинг чеккасига чиқиб ит қувлаган соқовдай нафасимиз оғзимизга тиқилган, орқамизга қараб-қараб кета бошладик. «Ҳайт-ҳуйт» дегунча ўзимизни шаҳарга кетадиган катта йўл устида кўрдик. Катта йўлдан кетиш бизлар

10

20

30

40

- учун бир оз хавфли бўлганидан гор боғ кўчалар, сўқмоқ йўллар билан девор оша қочар эдик. Энди ўзимизни хўжайин таъқибидан қутқаздик, деган мўлжалга келиб, бир бузуқ қўрғончада дам олиб ётдик. Қорин оч эди. Яқин ўртадаги боғ гузарларига чиқиб нон-пон олиб келишга ҳар иккимизда ҳам юрак йўқ эди. Билмадим, бир соат ётдикми, кўпроқ ётдикми, ҳикоя бошида айтгандай «бўш қоп тик турмас», саркаш иштаҳа, бедаво қорин ўз ҳукмини юргизар эди. Уриндан туриб қут-лоямут қидиришга мажбур эдик. Урнимиздан турдик. Бир-икки марта керишиб ҳам олдик. Бешта қўйни йўқотганимиз, хўжайиндан қочоқ бўлишимизга қарамасдан, Омонни-ку, билмайман, менинг жуда руҳим енгил эди. Ўзимни ҳар қандай банда-бўғовдан озоддай ҳис қилар эдим. Омон уйқудан чап ёнбоши билан турди. Қовоғининг пешайвони тушиб кетган, тўғри гапга ҳам терсайиб жавоб берар, мечкай касалга учраган болалардай инжиқ эди. Гап орасида мени жеркиб ташлар эди:
- 20 — Сенинг касрингга қолиб шунақа бўлди. Бўлмаса туппа-тузук ишим юришиб кетган эди. Бу замонда бировга битта бузоқни ким беради. Икки тўқли-ю бир эчкидан ажрадим. Сен ўзинг нахс босган йигит экансан,— деяр эди.
- Мен ҳам хуноб бўлар эдим:
- Сенинг совуқ дийдорингни кўришга унча ҳам зор эмас эдим. Мен бўлмасам, қўйингнинг ярми йўқолар эди. Қўрғонма-қўрғон, деворма-девор ошиб, қидиришиб берган, қўйингни туғдиришда доялик қилган ким, хизматга туҳмат экан-да, оғайни,— дер эдим.
- 30 Хайр, бу аччиқ-тизиқлар ҳам узоққа чўзилмади. Яна юриб кетдик. Лекин Омоннинг баъзи ҳаракатларидан, унинг менга жиддий кек сақлаганлиги сезилиб турар эди. Қун оғиб, пешин бўлди. Уват ёқалаб йўлга чиқиб олишни мўлжаллар эканмиз, бир пайкалда уч-тўртта одам уймалашиб юрган экан.
- Ҳорманглар-ов!
- 40 Ёнларига бордик. Йўл сўрамоқчи бўлдик. Бу кишилар сабзи ковлаб, қопламоқда эдилар. Улардан Қорасаройнинг йўлини сўрадик. Улар бизнинг уст-бош, ғариб вазиятимизни кўрдилар. Ораларидан бир мўйсафид киши:
- Болаларим, бозор-ўчаринг бўлмагандан кейин шаҳарда пишириб қўйибдими, бизга кўмаклашинглар,

сабзи ковлашинглар, бир-икки кун ишлаб бирор қоп сабзи қилиб кетсаларинг чой-чақа бўлади,— деди.

Бизнинг кўзимизга чол худди каромати бордай кўринди. «Ёпирай, бу чол бизнинг санқиб юрган дарбадарлигимизни қаердан билдийкин?» деб ўйладик. Омон:

— Шаҳарда ҳам унча ишимиз йўқ. Шунчаки ишпиш қидириб келаётимиз-да,— деди.

— Эй болаларим-эй, ишни қидириб юрмайдилар, иш деганнинг ўзи оёқнинг тагидан ўрмалаб чиқади. Бу ердаги чўпни бу ерга олиб қўйсанг ҳам иш-да, келинлар сабзи ковлашинглар, иншоолло, сизларга ҳам бўлади, бизга ҳам бўлади,— деди чол. 10

Бу гап икковимизга ҳам маъқул тушди. Тўн-телпакни пуштага қўйиб, сабзи ковлашга тушиб кетдик. Сабзиси қурғур жуда ҳам битган экан, энг кичкинаси қайроқ тошдай. Бир оз ковлагандан кейин битта-иккитадан сабзини этакка артиб, тозалаб, карсиллатиб, маза қилиб еб олдик. Қорин очлигиданми, билмадим, жуда мазали татиб кетди. Беш-олти кетмон уриб, бир сабзини чўтал қилиб турар эдик. Шу хилда қилиб сабзи ковлаб, деҳқоннинг қопларидан бир нечтасини тикладик. Шу қаторда ўзимизнинг «қоп»ларимиз ҳам хийла тикланди. 20

Кечга яқин отга миниб хўжайин келиб қолди. Хўжайиннинг қорасини кўргандан кейин биз яна ғайратга миниб кетдик. Хўжайин келиб «ҳорма, бор бўл» қилингандан кейин, ишбоши чолдан бизнинг ким эканлигимизни сўради. Чол бизни таъриф-тавсифлаб кетди:

— Бу барака топгурларни бизга худо етказди. Йўл кетиб турган, жуда ҳам қобил йигитлар экан. Бир оғиз гапимни сийлаб, иккови ҳам пешиндан буён талай сабзи ковлаб ташлади. 30

Бой бизга жуда меҳрибончилик билан қаради:

— Ундай бўлса, бу йигитларни қўрғонга олиб боринглар, овқат қилишсин. Бундай ҳалол йигитларга ҳар ким ҳам нон бераверади,— деди.

Бой кетгандан кейин яна бир нафас ишладик. Сабзиларни аравага юклаб қўрғонга кетдик. Омоннинг ранги сал бўзарibroқ турибди, ора-чора қорнини силаб қўяр эди. 40

Кечки овқатга хўжайинникида мошхўрда қилинган экан. Бойнинг ҳиммати тутиб кетиб, мошхўрдани беўлчов тоғорада олиб чиқиб ўртага қўйди. Омон билан менинг қўлимга узун дастали, баракалигина, нўғой қошиққа қараганда икки баравар «юк» кўтарадиган, қўл-

бола ёғоч қошиқ тўғри келиб қолибди. Мошхўрда биз учун жуда ҳам тансиқ эди. Бошқаларга гал бермасдан ҳаш-паш дегунча тоғорани бўшатдик. Биз билан сабзи ковлаганлар ҳашарчи кўни-кўшнилар экан. Улар овқатдан кейин фотиҳа ўқишиб, ўз уйларига тарқалишиб кетдилар. Биз бойникида кўнадиган бўлдик. Оғилхонага кирадиган йўлак ёнидаги ғуломгардишдан ётишга жой кўрсатди. Биз ётадиган жойда битта эски арқон каравот турар эди. Кўп вақтдан бери каравотда 10 ётишни орзу қилиб юрган Омон тагига бир пўстак солиб, чакмонини устига ёпиб, каравотга чўзилди. Менинг ёшим ундан кичикроқ бўлгани учун ерда ётдим. Лекин Омоннинг каравот ғижирлатиши менга уйқу бермас эди. Дам ўтмай ўрнидан туриб, инграб, ташқарига чопиб чиқиб келар эди. Чамаси, овқатлар ичида «хушҳазм» бўлган мушак сабзи ҳунарини кўрсатмоқда эди. Мен бўлсам эшик санаб юриб, ҳар хил хашаки овқатларга ўрганиб қолганим учун мошхўрда менинг қорнимда ўз уйида ётгандай тинч роҳатда эди. Омон 20 тонг отгунча шу хилда югур-югур билан ғингишиб чиқди.

Эрта билан вақтли, ҳовуздан юз-қўлимизни ювиб, хўжайиннинг хизматиغا ҳозир бўлиб турдик. Лекин Омон бечоранинг анча ранги олинган эди.

Хўжайин бир қумғонда жийда пўстлоқ солинган чой дамлаб, иккита нон билан олиб чиқди. Чой ўртасида хўжайин бизни гапга солди:

— Хўш, йигитлар, энди нима қилмоқчи бўласизлар? Мана шу қўрғончада сизлардан бошқа яна бир-иккита 30 хизматкорларим бор, улар кеча қирга сомонга кетишган эди. Агар қоламан десаларинг, олди қиш, овқат-озиқларинг бемалол, қишда унчалик иш ҳам бўлмайди, мол-қолга қараб, мана шу ерда гулхан ёқиб, маза қилиб ётасизлар. Кийим-бошларингни чақмоқдай қилиб қўяман. Боринги, ҳафтада чой-чақангизни ҳам бериб турай, илло бошқа пул важдан узр...

— Хўп, хўжайин, ўйлашиб кўрамиз,— деди Омон. Хўжайин ичкарига кириб кетгандан кейин Омон икковимиз маслаҳатлашдик. Дарвоқе, хўжайиннинг айтгани 40 тўғри, олди қиш, борадиган, ётадиган маконимиз йўқ. Бундан кўра дуруст жойнинг топилиши ҳам гумон. Мендаги олти танга бир мири билан қиш чиқариш қийин.

Шу ерда қолншга рози бўлдик.

— Бўлмаса,— деди хўжайин,— чўзилишиб чой ичишиб ўтирманглар, укалар. Биттанг бу ерда қол, бит-

танг, ота мерос, бошинг тошдан бўлгур сигирим бор, шуни олиб чиқиб, экиндан бўшаган ернинг уватларида етаклаб юриб боқиб келасан, бу ерда қолганинг битта-яримта меҳмон-излом келса, чой-пойга қараб турарсан,— деди.

Омон уйда қолишни ёқтириб қолди. Чунки самоварнинг жағиллаганига қулоқ солиб, меҳмонларнинг гапини тинглаб ўтиришни яхши кўрар эди. Ундан ташқари, бугун кечаси бечора беш-олти марта «қатнаганидан» далага чиқиб, сигир ўтлатиб юриш унга хийла жабр бўлар эди. 10

Шундай қилиб, сигирни мен боқадиган бўлдим. У уйда қоладиган бўлди. Хўжайин оғилхонадаги ола сигирни кўрсатиб, олиб чиқишни буюрди. Сигир жонивор оғилхонадан олиб чиқишда жуда ювош кўринди. Етаклаб олиб кетдим. Сигир орқамдан эргашиб келарди. Бир оз йўл юриб, тўқайга яқинлашганда сигирнинг қадами сустлашиб қолди. Орқага тортилди. Жонивор чарчаб қолди, шекилли, деб ўйлаб, орқасига қўлимдаги хипчин билан бир урарманми, сигир ўзини ерга кўтариб урди. Кўзлари олайиб кетган, оғзидан кўпик чиқариб дағ-дағ титраб, оёқларини силкитар эди. Жуда ҳам кайфим учиб кетган, нима қилишимни билмасдан сигирнинг атрофида парвона бўлиб айланар эдим. Ерданга чақирай десам ҳеч ким йўқ...

Шу аҳволда типирчилаб ётган, теринг сангобда чиргур сигир бирдан ирғиб ўрнидан туриб, думини хода қилиб бир қочиб берди. Қани энди бу ҳаром ўлгур ўзига етказса. Хўжайиннинг ота мерос, қадрдон сигири бўлгани учун кўздан йўқолмасин деб, мен ҳам оёқ-поеқларимга тикан, чўкиртак кирганига қарамасдан, жонимнинг борича уни қувлар эдим. Гўштинг олақарғага хомталаш бўлгур, мен етиб боргунимча ўт чимтиб туради, етиб борганимдан кейин, менга бир қараб қўяди-да, худди сағрисига бўка тушгандай яна ўйноқлаб қочади. Кечгача шу зайлда сигир қувлаб умрим ўтди. Кун бўйи унинг бошбоғини қўлга киргиза олмадим. Ит қувлаган тулкидай ҳолдан тойган эдим. Кун ботишга оққанда бутун кучимни оёғимга тўплаб, астойдил чопиб бошбоғини қўлга киргиздим. Минг силташига қарамасдан маҳкам ушлаб судрай бошладим. Минг машаққатлар билан кўрғонга етказиб оғилхонага боғладим. 30 40

Рангим ўчиб кетган бир ҳолатда Омоннинг ёнига

келдим. Омон ўзининг муҳаббат қўйган арқон каравотида ёнбошлаб ётар эди. Ҳол-аҳвол сўрадим:

— Ҳа, ишинг қалай, Омон оғайни?

— Э, сўрама ўртоқ,— деди,— бўкиб қолдим.

— Ие, нимага бўкасан?

- Сен кетганингдан кейин хўжайиннинг бир-икки қур ошналари меҳмон бўлиб келишди, уйда десанг, янгаларим тушмагур жуда ҳам пазанда экан, минг турли ноз-неъматларни пишириб чиқариб турибди, ҳали манти, ҳали тандир кабоб, ҳали лағмон, ҳали холвайтар дейсанми, ишқилиб, ноз-неъматларнинг ичига кўмилиб кетдим. Битта-битта чўқилаб қорним ёрилгундай бўлиб кетди. Кечаги сабзихўрликнинг бугун ҳиссаси чиқди. Ундан кейин меҳмонлар тарқалишди. Хўжайиннинг учтўртта қўшни деҳқонлардан олasi бор экан, менга чўтни қўлтиқлатиб олдилар, орқаларидан эргашиб юрдим. У қарздор деҳқонникога борамиз, бу қарздор деҳқонникога борамиз. Ҳаммаси ҳам: «Қани бу ёққа, бу ёққа», деб таклиф қилишади. Чўт кўтарганимни кўриб,
- 20 «бойнинг мирзаси», деб бечоралар мени ҳам сийлашади. Палов дейсанми, шўрва дейсанми, қўй-чи, оғайни, мени гапга солма, жуда оғир бир аҳволда бўлиб, бўкиб ётибман, овқат босди, овқат!

Бу ноз-неъматларнинг кўпини мен фақат отинигина эшитган эдим. Жуда ҳам Омоннинг бахтидан кунлашар эдим. Энди қандай бўлса ҳам Омонни лақиллатиш керак эди. Чунки, эртага эганг ўлгур, тутқалоқлик сигирни у ўтлатгани олиб борса, чўт қўлтиқлаб меҳмондорчиликда юрсам, деган фикр бошимдан кетмас эди.

- 30 — Хўш, сенинг ишинг қандай?— деб сўради Омон.

- Э, меники ҳам, қўявер, тозаям маза қилдим-да, бу жонивор сигир шундай ёввош, шундай бир барака топгур эканки, етаклаб олиб юриб, бир уватга қўяман, худди қозиққа боғлаб қўйгандай ўша ердан бир қарич қимирламасдан ўтлайди, ўтлаб турган жойида ўт соп бўлиб қолса, «Нарёққа ўтсам мумкинми?» дегандай қилиб менга секин қия қараб қўяди. «Ҳа, жониворгина», деб етаклаб нарироққа жилдириб қўяман. Шундай қилиб, қарасам, сигир эмас жоннинг роҳати экан,
- 40 кейин бир серўтроқ уватга етаклаб олиб бориб қўйдим-да, ариқ бўйидаги толнинг салқинида маза қилиб уйқуни урдим. Икки-уч кундан буён бўлган ҳамма ҳордиқларим чиқиб кетди. Яхши ҳам бу ерда қолмаганим, меҳмонларга хизмат қилавериб, тоза ҳам чарчаган бўлар эканман. Омон ҳам менинг гапимга «пўк»

учган бўлса керак, икки гапнинг бирида «ҳа-ҳа-ҳаҳа», деб қўяр эди.

Кечқурунги овқатга хўжайинникидан айрон-атала чиқди. Овқатнинг сал «хашаки»роқлигидан таажжубланиб Омонга қарадим. Омон фаҳмлади шекилли:

— Бу овқат, лекин менга тўғри келади,— деди.— Бу кунги еган овқатларимнинг ҳаммаси ҳам зўр, иссиқ мижоз овқатлар эди, энди шуни ичиб олсам бас, шу билан ичимда қалашиб қолган ҳалиги овқатларни ҳазм қилиб юбораман,— деб ича бошлади.

Мен ҳам:

— Ҳайр, бизнинг насибамиз ҳам шу экан, куни бўйи ухлагандан кейин зўр овқатни ҳам кўтармайди,— дедимда, ичавердим.

Эрта билан уйқудан туриб хизматга қойим турганимизда, хўжайин яна кечагидай икки нон, бир чойдиш жийда пўстлоқ чой кўтариб чиқди.

— Хўш, йигитлар,— деди у,— бугун нима қиламиз. Ким нима иш қилади?

— Хўжайин, бир маслаҳати бўлар,— деди Омон.

Хўжайин ичкарига кириб кетгандан кейин Омон:

— Инсоф ҳам керак,— деди,— бугун сен зиёфатда қол. Мен сигир боқишга бора қолай, лекин сенга айтиб қўядиган бир насиҳатим бор, ука. Хўжайин ҳали меҳмондорчиликка бориш олдидан яримта нонга сузма суртиб чиқариб беради. Сен уни ема. Бунинг маъноси шуки: «Агар меҳмонга олиб боришда тўйдириб бормасам, суқлик қилиб, мени уялтириб қўяди, не қилса таги паст, баднафс очкўз-да» дегани бўлади. Сен хўжайинга раҳмат дегин-у, сузма нонни емагин,— деди.

Мен ҳам унга сигир боқиш тўғрисида баъзи маслаҳатларни бердим.

— Омон,— дедим,— менинг фикримча, арқон каравотингни ола кет. Кеча захда ётавериб, менинг белим оғриб қопти. Ҳозир куз тушиб қолган вақт, айниқса тўқай ер, захкаш, сигирни ўтлатиб қўясан-да, ўзинг каравотни бир салқин жойга қўйиб, маза қилиб ухлайверасан.

Менинг маслаҳатимга Омон, Омоннинг маслаҳатига мен унадим. Омон бориб оғилхонадан сигирни ечди. 40
Ғуломгардишдан арқон каравотни орқалаб олиб чиқиб кетди. Бир нафасдан кейин ичкаридан хўжайин чиқди.

— Омонбой қани?

— Хўжайин, бугун сигирни у боққани олиб кетди.

— Яхши, яхши,— деди хўжайин,— чойни маза қилиб ичиб олдингизми, қани бўлмаса туринг!

Ўрнимдан турдим, қўлимга кетмон билан болта-тешани берди. Қўрғоннинг орқасига олиб чиқиб, тепаси ер баравар кесилган иккита терак тўнкасини кўрсатиб:

— Қани, бир ғайрат қилиб, мана шу тўнкаларни ковлаб чиқариб беринг, қишда ўзларингиз маза қилиб гулхан қиласизлар. Кеча Омонбой барака топкур ҳам тоза ғайрат кўрсатди-да, бундан ҳам катта икки тўнкани ковлаб чиқарди. Ҳалол йигит экансизлар, барака топкурлар,— деди.

10 Мен дилимда: «Меҳмонлар келгунча биттасини ковлар эканман-да», деб ўйладим. Тамом ғайрат билан ишга тушиб кетдим. Кун қиёмдан оққанда қўлида яримта ноннинг юзига сузма суртиб хўжайин чиқиб қолди.

— Ҳа, баракалла азамат, баракалла! Қани, мана буни бир маза қилиб еб олинг.

«Бугун хўжайинникига меҳмонлар келишмайдиганга ўхшайди. Энди чўт қўлтиқлаб қарз қистагани борар эканмиз-да», деб ўйладим.

20 — Йўқ, хўжайин, қорин тўқ. Ҳеч нима егим келмай турибди, деб сузма суртилган нонни олмадим.

Хўжайин кўп қистаб ҳам ўтирмади:

— Майлинг бўлмаса, сизлар ҳали ёш, ичларингизда мой қайнайдиган йигитларсиз,— деб нонни қайтариб қўрғонга олиб кириб кетди.

30 «Ё қарз қисташга борамиз, ё меҳмондорчиликка борамиз» деб умидвор эдим. Ҳали кутаман-ҳали кутаман, ҳеч гапнинг дараги йўқ. Меҳмондорчиликка боришнинг ширин хаёлида очлигимга ҳам қарамасдан биринчи тўнкани ковлаб чиқариб, иккинчисининг ҳам бир тарафини очиб қўйдим. Тўнкалар жуда ҳам чатоқ, серилдиз экан. «Энди бўлди», деганингизда тагидан яна битта йўғон илдиз чиқиб қолади.

40 Кун ботишга яқин иккинчи тўнкани ҳам қулатдим. Жуда тинкадан толган эдим: «Уҳ», деб бориб, ўрнимга чўзилдим. Шу пайтда Омон ҳам келиб қолди. Елкасида каравот, ранги бўздай оқариб кетган, сигирни маҳкам ушлаган, «ҳорма-бор бўл» ҳам қилмасдан каравотни ерга қўйиб, сигирни олиб бориб оғилхонага боғлади.

Ҳар икковимиз бир-биримизни алдаганимиз учун андиша қилар эдик. Омон мени эски кеки юзасидан алдаган экан, мен уни шунчалик қизиқчилик қилиб алдаган эдим. Чамаси, девона сигир кечаги менга қилган «хунари»ни икки баравар ошириб Омонга ҳам кўрса-

тибди. Каравотни қўйиб сигирга қарай деса, биров ўғирлаб кетиши мумкин, сигирни қўйиб каравотга қарай деса, сигир бир зумда кўздан йўқолади. Хуллас, бечора Омон каравотни орқалаб олиб, кун бўйи сигир қувлабди. Елкалари шилиниб кетибди. Оёқларига тиканлар қадалиб тўлибди.

У менга гапирмас эди. Мен бийронлик қилиб, уни юпатдим:

— Шукур қил, оғайни, яхши ҳам каравотинг темир каравот эмас экан.

Бир нафас терсайишиб ўтирдик.

— Кўздак оғайнимиз, Омон!— дедим.— Бундай бир-биримизни алдаб юришимиз яхши эмас. Кел, ҳали ҳам кекни ташлайлиқ. «Маслаҳатли тўн тор келмас», деганлар. Бир иш бўлса маслаҳат билан қилайлик. Мен ҳам бугун «зиёфат» еявериб жуда ҳам сассиқ кекиртак бўлиб кетдим. Ростини айтсам, хўжайинга «мирза»лик қилишдан ҳам бўларим бўлди.

— Дуруст,— деди Омон.— Кел, ука, шаҳарга тушиб кетайлик, ахир очдан ўлмасмиз. Бу хўжайининг жуда худо урган одам кўринади... Бугун кечаси бир амаллаб қочамиз.

— Қуруқдан қуруғ-а!

— Ҳа, бўлмаса нима қилар эдинг, том тешиб, тим урармидик.

— Муздини чиқариб кетсак бўлар эди.

Бояги, мен домланикида, эшонникида юравериб хийли қўли эгриликка ўрганиб қолганман. Эгаси йўқ мол афандиники, деган маъқул гапга кўникиб кетганман. Омонни йўлдан чиқариб, бойнинг бирорта молини ўлжа қилиб кетиш пайида эдим.

Узоқ тортишувлардан кейин Омон ҳам кўнди. Бизни икки кундан буён саргардон қилган тентак сигирни сўйиб, унинг гўштини кўтарганимизча олиб, шуни сотиб тирикчилик қилмоқчи бўлдик.

Кечки овқатга хўжайин ширқовоқ қилдирган экан, олиб чиқиб олдимизга қўйди ва қовоқнинг мўъжиза эканини мақтаб-мақтаб, буни ичган киши дўзах бетини кўрмаслиги тўғрисида гапириб кетди.

Овқатдан кейин хўжайин дарвозани қулфлаб ичкарига кириб кетди. Биз яна жойимизда ётиб уйқуга кетдик...

Ярим кечадан ўтганда Омон уйғотди. Икковлашиб оёқ учи билан оғилхонага кирдик. Мен не қилса ҳам эшак сўйиб коррафта бўлиб қолган саллоҳ. Жинни си-

гирни йикитиб оёғини бойладик. Омон ёнидан пичоқни олиб берди. Пичоқни бир-икки ёнимга қайрадим-да, «бисмилло оллоху акбар», деб сигирнинг бўғзига пичоқ тортиб юбордим.

10 Наридан-бери ичак-чавоғини ағдариб ташлаб, терисини шилиб, энг яхши жойларидан, суяксиз қилиб, уч пудча гўшти оғилхонада кунжара солиб қўйилган қопни бўшатиб, ўша қопга тўлдирдик. Мен тўнка бўлиб турдим. Омон томга чиқди. Аввал қопдаги гўшти, ундан кейин арқон билан мени тортиб олмоқчи бўлди.

Ой ботиб, кеча қоронғилашиб қолган. Жуда авайлаб, тусмол билан ҳаракат қиламиз. Омон томда. Лекин менинг кўнглимга сал шубҳа келиб қолди. «Балки бу гал ростакам қилиб мендан ўчини олар, ўзи кетиб қолар-да, мен бу ерда хумчага тушган сичқондай қамалиб қоларман», деб ўйладим-да, дарров қопдаги гўшти бўшатиб ичига ўзим тушиб олдим. Қопнинг лабига битта кесак ўраб, арқонни маҳкам қилиб боғлаб, «торт» дедим. Омон зўр билан тортиб олди. Мен ўша

20 пайтларда уч пуддан ортиқ келмас эдим. Омон мени гўшт деб ўйлади. Дарҳақиқат менинг фикрим тўғри чиқди. Қопни тортиб олгандан кейин пастга қараб:

— Қўлга тушдинг-ку, қани энди хўжайинга жавоб бериб кўр, ҳа номард!— деди-да, инқиллаб-синқиллаб, секин авайлаб, қопни арқон билан кўчага туширди. Ўзи томнинг пастроқ жойини мўлжаллаб сакраб тушди-да, қопни кўтара жўнаб қолди.

Шундай қилиб, бир бутун сигир гўшtidан, бир чайнам ҳам бизга насиб бўлмади. Шунча оворагарчилик

30 бошимизга юк бўлди.

Омоннинг орқасида жуда секинлик билан нафас олиб борар эдим. Йўлда «ух» деб қопни ерга қўйиб, бир-икки жойда дам ҳам олди. Билмайман, қайси қишлоққадир кириб борар эдик. Мен қопнинг ичида бўлсам ҳам, кун ёришаётганлигини сезар эдим. Йўлдан бир ит чиқиб қолди. Омонни талади, қишлоқнинг ҳар томонидан вовиллашиб бошқа итлар етиб келди, Омонни ўраб олиб атрофида турар эдилар. Итлардан бири келиб қопни тишлади. Итнинг тиши қоп, кийим-бош аралаш бўксамга ханжар ургандай ботган эди. Чидаб туролмадим:

40 — Войдод, Омон, юқориноқ кўтариб ол!— деб қичқириб юборганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Омон сигир гўшти тилга келганлигидан қўрқиб кетиб, қопни

ташлаб юборди. Ана шунда бир қоп гўштдай ерга шил-қиллаб тушдим.

— Бу сенмисан, гўштимсан? Гўшт бўлсанг ўзинг қани, ўзинг бўлсанг гўшт қани?

Омон довдираб, нима деяётганини ҳам билмас эди. Қопдан чиқдим. Икки киши бўлиб қолганимизни кўрган итлар аста-секин чекина бошладилар.

— Қани юравер, бердисини кейин айтаман.

Омон хомуш эди. Бир-биримизга қарамай тонг азонда қишлоқ йўлида кетиб борар эдик. 10

IV бўлим

Омон шунчалик дарғазаб эдики, жон оғритгани жондор қидирар эди. Кўча четида ўсиб ётган олчалардан, қамчи дастадай биттасини шартта синдириб, дадаси ясаб берган пичоқча билан новданинг учини, тагини кесиб, таёқча ясаб олди. «Тагин шу таёқча билан мени савалаб қолмасин», деган хавотирда мен ҳам ўзимга уникидан йўғонроқ таёқ тайёрламоқчи бўлдим. Битта ўрик кўчатини синдириб:

— Оғайни, пичоқчангни бериб тур, шуни текислаб олай,— дедим. 20

— Пичоқни ҳаром қиласан, нас босган,— деди Омон.

— Мен нас босган бўлдимми? Сен билан шунча юрдим, бирор марта чўмилганингни кўрганим йўқ. Юзқўлингни ҳам ўлгунча эринчоқлик билан гиёванлардек сесканиб аранг ювасан. Қўлтиғинга қўл урсанг бир кафт бит чиқади. Мана мен ўтган ҳафта Каласда ярим соатча чўмилдим. Кўйлак-иштонларимни ҳам отқулоқ ўтдан совун қилиб тозалаб ювдим. Сен нас бўлмай, мен насми? 30

— Бўпти,— деди Омон.— Нас бўлмасанг пездирсан, орқа этагингда намоз ўқиса ҳам бўлаверадиган пездардан.

— Сенчалик шумқадам болани умримда кўрмаганман.

Орамиздаги жанжал кучайиб борар эди. Омон мендан гина қилганча бор эди. Чунки у гўштни сотиб, гуппи тиктирмоқчи, чақмоқи телпак олмоқчи экан.

— Қуруқдан-қуруқ шўппайиб шаҳарга тушиб кетаверамизми, кўрган-билган не дейди, шунча вақт санқиб юриб, икки бармоғимни бурнимга тиқиб бораманми, 40

Ўзинг ўлгунча нас босган пес деганимча бор бола экансан, сен билан бирлашганимдан буён ишим ўнгалганини билмайман. Сен йўлиқмаганингда ҳов анов пулга тўқли олган бўлардим, ҳалигача тўқлим — қўй, қўйим — бия, биям — туя бўларди,— деб мени койирди.

— Бунинг маслаҳати ҳали ҳам осон,— дедим.— Дорбозга шогирд тушсанг духобадан шим қилиб беради. Ҳаммомга ўт қаловчи гўлаҳликни ўргансанг, эртаю кеч ўт олдидан жилмайсан, гуппи билан чақмоқи тел-

- 10 пакнинг ҳам кераги бўлмайди. Қўй, бия, туя, бу гаплар энди ортиқча зийнат, бекорчи ташвиш, ем-хашакни қаердан топасан? Унинг устига ҳовлинг кичик. Бу ҳайвонлар учун катта сарой қуришинг керак. Ҳали ҳам бу машмашаларни хаёлингдан чиқар-да, ҳар шанба билан чоршанба мол бозорга бор. Ҳимматингни баланд тут. Бозорни ўз офилхонанг деб ўйла, бутун шу ҳайвонлар ўзимники деб дилингдан ўтказ. Буларга ҳам қаноат қилмай, кўнглинг фил истаб қолгудай бўлса, Юпатовнинг от ўйинхонаси қочиб кетгани йўқ. Билет
- 20 олиб кўришга, албатта, сенда нақд ақча бўлмайди. Ўзингни эҳтиёт қилиб ташқаридан, тахта тирқишидан ёки ўша атрофдаги биронта дарахтга чиқиб кўришинг мумкин. Аммо ҳали айтгандай қоровулнинг илон қамчисидан эҳтиёт бўл. Қани юр, узун гапга фурсат йўқ, шаҳарга тушиб сени кутиб ётган бунча дов-дастгоҳ, иззат-давлатларни томоша қил,— дедим.

Омон, отаси ҳам қилиши мумкин бўлмаган бу маъқул ва жўнли маслаҳатни, палағда тухум ютгандай ўқчиб, ижирганиб тинглади. Энг охирида зардаси қайнаб кетди:

- 30 — Сендай оғайнидан менга ҳаром ўлган сигирнинг елини яхши эди, нима қилса ҳам совунгар пул тўлаб олар эди-ку. Хайр. Совуқ дийдорингни қиёматда ҳам кўрмай,— деди-да, келган йўлига қараб қайтиб кета бошлади.

Қаерга ҳам борар эди? Йўл қайтса, сигири сўйилган, бойнинг одамлари уни тутиб олиб, миршабга топширади, умри Сибирда ўтиб кетади. Барибир тентираб, халаканинг итидай санқиб шаҳарга қайтади. Бу

40 жиҳатдан кўнглим тинч, қорним тўқ эди. Орқасидан кичқирдим.

— Мулла Омонбой, шаҳардаги қўшчи-кулончи, сайис, мирохур, бою-боёнлар, ошна-оғайниларингизга хат-патингиз йўқми. Орифхўжа эшон, Мақсудхон дўма,

Ғулomхон қозиларга¹ номингиздан салом айтиб қў-
яйми?

Омон чурқ этмай борар эди. Орамиздаги жанжал пуч ёнғоққа арзимайдиган бўлса ҳам, ҳар иккаламиздаги ўжарлик ўзимизга етарли эди: қайтиб келишга у ор қилар эди, мен бўлсам отдан тушсам ҳам эгардан тушмас эдим. Мен кимман ахир. Омон қўсқига бўйсуниб кетавераманми!

Хўш, энди ўзимизга навбат, ўзгинамиз, яъни мен нима қиламан, қаерга бораман? 10

Бу вилоятлардан умидим узилган, кимсан Қўктерак, Эшонбозор, Қоплонбек, Шаробхона каби шаҳри азимларда (кўп воқеаларни ушбу саргузаштда ёзганим йўқ) қилмаган ишим қолмаган, етти иқлимда номим ёмонликка ёйилган, мазкур мамлакат ва вилоятларга қайтишим мумкин эмас. Оиламизга — онамнинг олди-га борай десам, усти бошим юпун, оёғим яланг, ҳаммом тушган бўталоқдай шир яланғочман. Онам шўрликнинг бева-камбағал рўзғорига жодидай жағ билан боришим ўзимга ҳам ўнғайсиз, уларнинг ҳам менга 20 кўзлари учиб турмаган бўлса керак. Аммо барибир менинг олдимда битта йўл бор эди, холос, у ҳам бўлса шаҳар. Ундан ташқари, ҳали баён қилганимдай, саёхат қилинган ерлардан ҳадигим зўр.

Омон билан тотувчилик вақтларда, менга бир иш ўргатган эди. У ҳам бўлса, «тўдага ур» фалсафаси. Қишлоқдан-ку бадарғаман, чумчуқдек жоним билан шаҳарга тушиб кетсам, «қора пўстакдан бурга қидириш қийин» дегандай, шаҳардан мени ким ҳам топиб ола қолади? 30

Шаҳар.

Шаҳар. Селдан сўнг лойқаланиб оққан дарё. Шу дарёнинг мурдор тўлқинлари ичида мен шўрлик нима, битта хасчўпдек ютилиб кетишим мумкин. Аммо мен ўзим эса шаҳарни астойдил ёмон кўраман. Кўкнорининг исириқ солган декчасидай бадбўй шаҳарда мен димиқиб кетаман. Яна ўша ёғ босган башаралар, узун-узун расталарнинг дўкончаларида газчўп ушлаб, харидор кутган ялқов бойваччалар, чарви еган мушукдек кўзи ялтироқ ҳаннотлар, оқсоқ лайлакнинг соясидай 40 аранг-аранг судралувчи бир тўда тиланчилар, улар-булар, хулласи, мен шаҳарни ёмон кўраман.

¹ Революциядан илгариги Тошкентнинг кўзга кўринган бойлари, шаҳарнинг «мўътабарлари».

Атторликни айланиб чиққандан кейин бир қозоқнинг боласи:

— Дада, бу дўкондорлар нима иш қиладилар?— деб дадасидан сўраган экан:

— Эй, ўғлим, булар бозор куни халқни алдайдилар, бегим куни бир-бирларини алдайдилар,— деб жавоб берган экан дадаси. Бир оз камситиб айтибди. Булар ҳар куни, ҳар соат халқни алдайдилар.

10 Нима қиламан, осмон узоқ, ер қаттиқ. Қиличини кўтариб қиш келаётир. Мен ахир кўчиб кетган қишлоқнинг тандири эмасман-ку, қишин-ёзин оғзимни очиб, эснаб ўтирсам. Бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув керак. Ёз кунлари жазиллатиб товондан узадиган қизгин йўлларга кеч кузакнинг салқин ивишига тушган тупроқ оғирлашган, чанг кўтарилмайди, сувлар тип-тиниқ. Баъзи совуқроқ тонгларда шабнам ҳам тушади, ариқларнинг чети кўкка теккан сигирнинг қаймоғидай юпқа ширава боғлайди. Бева онамни, етимча сингилларимни кўп ўйлайман, ичим ачишади.

20 Нега мен бундай ношуд бола бўлдим, кимга бўлса ҳам шогирдми, югурдакми бўлиш керак, бирор нима топиб онамга қарашиб юборишим керак-ку, дейман. Укинаман, ўз-ўзимни койийман, баъзан-баъзан йиғлаб кўяман. Аммо шу ҳолда уйга қайтиш қийин.

Омоннинг ўчиб кетган қораси орқасидан термилиб, ўзимнинг юқоридаги гўдак фалсафаларимни мулоҳаза қилар эдим. Ер совуқ, оёғимни обжувознинг пойкўпидай бирисини олиб, бирисини қўймоқдаман. Кечаси билан Омон бечора икковимиз ўз ташвишимиз билан овора бўлиб кетиб, совуқни унча сезмаган эканмиз.

30 Узоқдан карвон қўнғироғининг овози эшитилди. Қўнғироқ жаранги, кимсасиз қоронғиликда меҳрибон оҳанг билан дилга далда бериб, уфқда эриб кетар эди.

Нилий саҳролардан карвон ўтган чоғ

Унга пешвоз чиқар ҳаттоки саҳар.

«Гул тонг» деб, «гул тонг» деб урган қўнғироқ

Бахтли келажакдан беради хабар.

40 Карвон яқинлашиб етиб келди. Ун беш чоғлик туя, уларни бешта-бешта тиркаб етаклаб эшак минган чол, бир ёш йигит келарди. Туяларга ортилган хашақлар, туяларнинг тумшуғи, чолларнинг соқол-мўйловлари ғира-шира қиров боғлаган. Мен бирданига карвонга яқинлашиб:

— Йўл бўлсин, акалар?— дедим. Тўсатдан, томдан

тараша тушгандай бу сўрашиш карвонни чўчитиб юборди.

«Алай бўлсин!» деб берилиши лозим бўлган одатдаги жавоб ўрнига олдинда эшак минган чол етаклаган ит менга ташланди. Яхши ҳам чол шаҳарга ўрганмаган итни адашиб кетишидан қўрқиб эшакнинг қанжигасига боғлаб олган экан, бўлмаса пок титигимни чиқарар экан. Маълумки, итдан юрак олдириб қўйганман. Ярим соатгина илгари қоп ичида туриб итлар билан учрашган эдим. Сағримдаги тишнинг алами ҳали тарқалгани йўқ. 10

— Нима қилиб бу ерда турибсан, чироғим, яхшиликка бўлсин эди,— деди чол.

— Шаҳарга тушмоқчи эдим, янглишиб қишлоқдан барвақт чиқиб қолибман, йўлдош кутиб турган эдим, бахтимга сизлар келиб қолдингиз,— дедим.

— Ҳов анави қирнинг устида ҳам бировинг кетаётпти, ўзларинг неча киши, айтақўй, чироғим, итни ешайми, йўқми?— деди чол.

— Қизиқ одам экансиз, мен итни ёқтирмайман. 20 Қирда кетаётган кишини бўлса танимайман. Қўй оғзидан чўп олмаган худонинг бандасиман. Йўлдош бўлишдан ҳазар қилсангиз нима ҳам қилардим. Зорим бор, зўрим йўқ, ўзим орқангиздан сизни қора тортиб кетавераман,— дедим.

— Вой-бой,— деди чол,— чакакликкина мол кўринасан, қирдаги киши нега сени сўқиб кетаётибди бўлмаса?

— Сўкса сўкаверсин, мен эшитмагандан кейин оғзига келганини ўтласин. 30

— Танимайман дегин?

Ичимдан зил кетдим. Нима дейишимни билмай қолдим. Индамасдан эргаша бердим. Кейиндаги туя етаклаганлар ҳам менга шубҳа билан қарай бошладилар. Уртага тушган бу совуқчиликни устимдан кўтариш учун гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб чолга гап олдим:

— Мана шу ёруғ юлдузнинг оти нима, отахон?

— Ҳи, ҳи, қув бола кўринасан, юлдуз отини билиб ядачилик¹ қилармидинг?— деди-да, бошини осмонга 40 кўтариб, шарқ томондан ярқираб чиққан юлдузга қаради:

¹ Гўё юлдузга қараб ёмғир ёғдира оладиган сеҳргар.

— Мана буми? Бу юлдузни «Зухро» дейдилар, асли бир камбағал кишининг қизи экан. Ота-онаси ўлгандан сўнг, подшо бунга совчи қўйдирибди. Зухро қиз: «Ўзимнинг севганим бор, шунга тегаман» дебди. Подшо қизнинг севганини топтириб дорга осибди. Дорнинг ёғочи узун, жуда-жуда баланд экан. Қиз кечаси келиб севган йигити осилган дор ёғочига тирмашиб чиқаверипти, чиқаверипти, бошига етибди, ундан у ёғи осмонга бир қадам йўл экан. «Бир кунмас, бир кун, ерда 10 зўравэн подшолар йўқолса қайтиб тушарман», депти-ю, кўкка чиқиб кетибди. Ана ўшандан буён ҳар куни тонготарда кўкдан ерга мўралаб қўяркан. Бу юлдуз тонг қидирганларнинг манглайига чиқади, ухлаб ётганлар буни кўролмайдилар...

Чол қўли билан осмонда турли шакллар чиза бошлади:— Хув анов, шимолдагиси Олтинқозиқ юлдузи. У юлдуз осмоннинг ўқи бўлади. Шунга қараб юрган киши, йўлидан адашмайди. Мана бу тўкилган тутдай 20 йўлнинг остидан ота-боболаримиз минг-минг йил қатнаб келган. Мана мен ҳам шу йўлдан қатнайвериб қартайдим. Тушундингми, ядачи бола?

Гаплашиб кетсанг йўл қисқаради, дегандай шаҳарнинг Чигатой дарвозасига келганимизни сезмай қолибмиз. Олдиндаги нортуя бўйнига осилган қўнғироқ данғир-дунғир чалиниб борар эди. Шаҳарнинг тор кўчаларида янграган қўнғироқ овози деворларга урилиб майдаланар, ерга тўкилар эди.

Тўхтажонбойнинг масжидига яқинлашганда, қудуқнинг 30 қолипи сингари мезанадан ярим белини чиқариб кучанаётган манқа сўфининг:

— Ҳайна хананхало... Ҳайна хананхало...— деган овози эшитилди. Беш кунлик бевафо умрида бундай хушқироат овозни ҳатто ўз жинслари ўртасида ҳам эшитмаган чолнинг ити чўчиб кетди, сўфига жўровоз бўлиб увламоққа бошлади. Чол қўлидаги таёқ билан итни бир туртиб тўхтатди.

— Бунинг нима деб бақираётибди, ўғлим?

— Шўрликка худо икки дардни бирдан берган 40 экан, ҳам манқа, ҳам сўфи, ҳозир мезанадан тушолмай бақариб ётибди,— деб ҳазиллашдим.

Оёқ кийимлар сотиладиган вофурушлик растасига келганда чол билан хушлашиб ажрашдик. Чолнинг ити ҳам менга ўхшаш растадан қўрқар экан. У думини чотига қисиб, эшакнинг пинжига суқилиб, олазарак бў-

либ кетар эди. Жуда раҳмим келди. Бу раста ичида ҳар қадамда эснаб, керишиб, нос чекиб турган қорувулларнинг «кимсан?» деяверишидан зерикиб, қассобликка бурилдим. Қассоб бозорида бир катта қора кўпак бир қанча итларни эргаштириб изғиб юрар эди. Мени кўриши билан ириллай бошлади. Узр айтиб совунгарликка бурилдим. Бу ернинг итларида ҳам худди шундай муомала — чопсам қувлайди, тўхтасам тева-
ракка давра қуради. Қадамни илдамроқ ташлаб эски хотин ҳаммомнинг ёнидан кулоллик орқали Каппонга қараб йўл солдим. Қаерга кетаётибман, ўзим ҳам бил-
майман, мени кўр тақдир етаклар эди. 10

Бу йил ит йили эканми, билмайман. Кулолликда ҳам мени итлар тинчитмади.

Дуруст, қассоб бозорининг итлари-ку, мени без тергани келган, деб қизганиши мумкин эди. Совун бозоридагилар қириндилардан иборат ризқларига шерик бўлади, деб ўйлагандирлар. Хўш, кулолликнинг итлари нимани қизганади? Мен қуруқ, бўш хумни, ошсиз сопол товоқни ёки сув тегмаган қувурни еб қўяманми? 20

Энсам қотиб йўлимдан кетиб боравердим. Маҳкама бозорининг бошига, Ҳасти Уккоша деган мачит рўпарасига чиқдим. Уккоша дегани бир одамнинг исми экан. Бу одам араблар бизнинг Урта Осиёни босиб олганларида лашкарбоши бўлиб келиб, шу ерда ота-боболаримизнинг ўқиға учиб ўлган экан. Кейин араб ҳокимлари унинг қабри устига мачит кўтариб, нишонлаган эканлар. «Отангни ўлдирганга онангни бер», деган муросасоз мақол юзасидан шаҳарларимизни вайрон қилган, ота-боболаримизни ўлдирган, халқимизни ёппасига қул қилувчилардан бири бўлган Уккошанинг мозори бу замонга келиб зиёратгоҳ бўлиб қолган эди. Мозор тагидан чиқадиган сизот сувлардан пайдо бўлган бир булоқ ҳам бор эди. 30

Бу мозорга ва булоққа халқнинг ихлоси жуда баланд эди. «Бу мозорга сизинган, бу булоқ сувидан ичган ёки чўмилган киши пес бўлса тузалади, шол бўлса юради. Кўр бўлса кўзи очилади», деб ишонар эдилар.

Ҳасти Уккошадан кунботар томонга кетаверсангиз чала новвойликка чиқар эдингиз. 40

«Оғзи қаро аломат, ичи қизил қиёмат — уни топинг дилбарим», — бу ҳамма биладиган оддий топишмоқ, яъни тандир.

Катта-катта тандирларда алангаланиб ўт ёнмоқда эди. Кўкси очиқ бўз яхтак кийган, чеккасини боғлаган

кишилар, тез-тез лахча чўғли тандирларнинг ичига кириб-чиқиб, иссиқ нон узмоқда эдилар. Гўё қуёш корхонасида тўлин ой ясалмоқда эди. Қизил мағиз, лолла ранг бўлиб пишган нонларнинг юзи офтобдан ҳам иссиқ эди.

Қани энди жилдираб оқаётган шу ариқнинг лабига ўтириб олсанг-у, шу нондан бир саватини олдингга қўйиб қўйсалар, ҳеч қандай такаллуф бўлмаса, сувга ботириб еяберсанг, еяберсанг. Саватдан нон узилмаса, 10 ариқдан сув. Тўйдим деганингда ўрнингдан туриб бир керишиб қўйсанг, ҳеч ким сендан пул сўрамаса. Кейин нонвойга: «Раҳмат, ака!» десанг-да, йўлингга кетаверсанг.

Аmmo бундай пайтларда биздай камсуқумларни ноннинг саховатли ҳидигина тўйдира оларди. Исиниш баҳонаси билан нонвойхонанинг эшиги олдида ноннинг ҳидини ҳидлаб турар эдим.

Елкасига рўмол ташлаб, сағри кавушини чарви ёғи суриб ялтиратган олтмишлардан ошган, лекин бир 20 букчайган чол келиб бир рўмол нон олди. У остонадан чиқа туриб, менинг уст-бошимга бир қур синчиклаб қаради-да: «Ҳим-м. Отанг айлансин болам, мана шу нонни кўтариб элтиб бермайсанми?»— деди.

«Хўп», деб қўлидан тугунни олдим. Орқаладим. У олдин, мен кетин кета бошладик. Чол оёқ остида учраган қоғозларними, латталарними хассасининг учи билан аввал бир титкилаб текшириб, кейин ердан олиб девор ковакларига тиқиб кетар эди. Орқамда иссиқ 30 нонлар, «Менга улардан бир бурда тегадим, ё йўқми, ёки китоб ортилган эшакдай бебаҳра қолаверайми? деб ўйлайман. Чоли тушмагур шунча нонни нима қилди, ё тўйи бормикин, тўйга бўлса — бу нон кам, рўзғорга десам — кўп. Бу одам каллайи саҳарлаб, товуқ қўноқдан тушмасдан мени қаёққа етаклаб кетаётибди? Нарироққа бориб, жарликка бурилдик, сув ёқалаб борар эдик. Чол майин овозли, жуда ҳам хушгап чиқиб қолди:

— Нима қилиб тонг азонда тентираб юрибсан, болам?

40 Нима йўқотган эдинг?

— Даладан тушдим, ота.

— Ҳа, шундай бўлади, болам. Тошкентнинг таринини еган чумчуқ Маккатуллодан қайтиб учиб келади. Ота-онанг борми?

Гапни чўзиб ўтирмаслик учун «ўлиб кетганлар», деб қўя қолдим.

— Шунақа бўлади. Ота-она деган мўрт келади. Ҳай, зарарсиз. «Яхши бузоқ икки онани эмибди», дегандек ўзинг эпчил бўлсанг ота топиб оласан. Отаки топилди, она деган ўз оёғи билан келади. Ишқилиб катта Чорсудан омон-эсон ўтиб олибсан. Марра сеники. Ёмонлар кўпайиб кетган. Ҳа, шунақа, оёқ яланг экансан, болам. Ундай деса, Маллахоннинг туяси ҳам оёқ яланглигича сўйилиб, шулон ошига тушиб кетган, югурдик оёққа кавуш топилиб қолар. Аввал оёқ омон бўлсин-чи. Ҳа, шунақа. 10

Мана, уруш бошланганига ҳам бир йилдан ошди, шундан буён ҳамма нарсанинг нархи ошиб кетди, шундан буён пойафзалнинг ҳам нархи кўтарилиб қолди, шунақа, болам. Пошшолар тинч яшаса, хотини талоқ бўладигандай, оқ пошшомизни айтаман-а, тинчгина юрт сўраб, морожини еб, ёмонларни дорга осиб, маржалар билан айш-ишрат қилиб ётавермайдими? Нимаси етишмайди, фуқароси бўлса хом гўштдай итоатли, миршабу палискалар қиличдай. «Ғус» деса, тап-тайёр, ҳар беш вақт намозда эшону уламолар ҳақиға дуо қилишиб турибди, пулга зориқмайди. Жумлаи бою боёнлар мададда. Тағин нима керак? Уруш қилиб, халойиқни қириб, кесакка ҳоким бўладими?— чол ўз-ўзича жавраб, саннаб борар эди. 20

Мен индамадим. Орадан бир оз жимлик ўтди. Унўн беш қадамдан кейин чол ғинғиллаб ашула айта бошлади:

Отоси ўлмаган ким бор,
Оноси ўлмаган ким бор.
Бировнинг юртига бориб,
Мусофир бўлмаган ким бор?

30

Ҳай, машойихларнинг садағалари кетай. Отам раҳматлик икки ҳаж қилган эдилар. Мени ҳам ўзлари билан кейинги гал олиб бордилар. Биз ҳам эй мусофирчиликларни бошдан ўтказганмиз, болам. Киши мусофир бўлмагунча мусулмон бўлмайди, деган эканлар азизлар. Ҳа, шунақа бўлади. Ўзинг қайси қишлоқдан бўласан? 40

— Учқўрғондан,— дедим энсам қотиб.

— Шунақа дегин, болам, мен учрамаганимда онанг ни учқўрғондан кўрар экансан. Домла-помлага борганмисан?

— «Сўфи Оллоёр»нинг¹ ярмисида қочганман.

— Ҳа, шунақа. Бай-бай, гапнинг айни қизгин жойида қочган экансан. «Жаҳаннам»дан қочган экансанда, болам?

— Ҳа, шунақа.

Чол «Сўфи Оллоёр» китобининг «жаҳаннам қасидаси»ни куйлай бошлади:

Жаҳаннам узра бир кўпрук эрур, оҳ,
Ушал кўпрук Сирот отлиқ гузаргоҳ.

10

Қиличдин тез эрур, қилдин ингичка,
Пушаймонлар ўшал кун тушгай ичга.

Чолнинг қўлидан бир амаллаб қутулиш пайдан бўлиб:

— Ота,— дедим,— нонингизни бир оз ушлаб туринг, сув ичиб олай, чанқаб кетдим.

Чол сесканиб чўчиб кетди:

20 — А?— деди.— Сув ичаман? Ичингда мой қайна-
ётибдими, ё қази-қарта едингми? Юравер, баччағар,
ҳозир чой ичасан, э, тавба-ей, этим жимирилашиб кетди-я. Саратонда қўл ювишга эринасан киши-ю, кеч кузақда, тагин азонлаб, наҳорга, муздек қавс сувини ичар эмиш-а. Э, тавба-ей, ота-онанг ғозмиди, ҳароми? Шунақаям бўладими?

Чол мени койиб жавраб кетмоқда эди. Жар ёқасида хароба бир уйнинг эшигига келиб бурилди. Мен ҳадиксираб эшик олдида тўхтадим. Чол орқасига қаради.

— Ҳа, нега қоракашлик қилаётирсан, шунақа бўлади, болам, киравер.

30

Яна шубҳаландим.

— Ия!— деди чол.— Нега бузоқдек бақраясан? Бу ер кушхона эмас. Мадраса, мадраса. Шунақа бўлади. Чала қолган саводинг шу ерда чиқади.

Қўрқа-писа таваккал қилиб тутундан қорайиб кетган пастак эшикдан энгашиб ичкари кирдим.

40 Ҳамма ёқ ачимсиқ, кўзни ачитадиган ҳидга тўлган эди. Юқорида миёна рўзғорнинг самовари, ўртача бир кир самовар қайнаб турар эди. Ердан икки қаричча кўтарилган сўричада олти киши давра қуриб ўтирибди. Ўртада манқалдонда олов, олов атрофида синиқ-мертик чойнаклардан уч-тўрттаси терилган. Кўчада аллақачон қуёш чиққан бўлишига қарамай, бу ердаги шишаси қорайган еттинчи чироқ пилпиллаб ёнмоқда.

¹ Эски мактабда савод чиққандан сўнг ўқитиладиган китоб. Каттақўрғонлик Сўфи Оллоёр деган шоир асари (XVII аср).

Кўча томонга очилган туйнукларга ёпиштирилган ёглиқ қоғозлардан сарғиш нур ғира-шира кирмоқда. Таралмаган сариқ соқоли юзини босган, қўш кўзойнакли ўрта ёшли бир киши чироқ ёнида қалин бир китобни очиб ўтирибди. Қолганлари ҳар хил шаклда ўтириб уни қуршаб тингламоқдалар. Биз кириб боришимиз билан манқалдондаги чўғни оташкурак билан титиб ўтирган, ҳожи дўппилик пучуқ бир киши қувониб кетди:

— Ана Ҳожи бобомнинг ўзлари ҳам келиб қолдилар. Ўзларидан сўраб қўя қоламиз. 10

Китоб ўқиётгани бошини кўтарди:

— Ҳожи бобо, китобдаги бир масалага шубҳа қилиб қолдик. Абу Муслими соҳибқирон билан Насири Сайёри Беор дашти Хуросонда жанг қилганда ул жанобнинг бошларига-ку, Насири Сайёр тўқсон олти минг ботмонлик гурзангарон билан урган эди. Шунда ул жаноб тиззагача ерга ботган эдиларми ёки белгачами? Бултурги ўқиган нухамизда тиззагача дейилган эди. Бу йилгисида белгача деб ёзилган. 20

— Тиззагача дегани тўғри,— деди Ҳожи бобо,— чунки қондаи паҳлавонлик уч зарб бўлади. Биринчи зарбда тиззагача, иккинчи зарбда белгача, учинчи зарбда елкагача. Наузанбиллоҳ, бир зарбда ул сакбачча жанобни белларигача ерга ботирган бўлса, иккинчи зарбда қулоқларигача ботириб, зўравонлик Язид билан Марвонихарда¹ қолар эди. Ҳа, шунақа.

— Фикри соҳиби хона, албатта маъқуласт²,— деди даврадагилардан қотмача келган қора бир киши.

Булар «Жангномаи Абу Муслими соҳибқирон»ни ўқимоқда эканлар. Ҳожи бобо нонни мендан олиб, самовар тагидаги бир сандиққа тахлади. Саккизта нонни бир патнусга қўйиб, ҳар қайси ноннинг устига бир кафтдан майиз, жийда солди. Кўтариб келиб, ҳар қайси одамнинг олдига тўйларда тўққиз-тўққиз тортилгандай биттадан қўйиб келди, ўзи ҳам даврага кирди. Мен ҳали ҳам серрайганимча устунга суяниб турар эдим. 30

— Ҳей,— деди Ҳожи бобо,— деворга суяб қўйган куракдек нега серрайиб турибсан, амакиларингга салом бериб, бу ёққа чиқ, болам, ҳа, шундай бўлади. 40

— Ассалому алайкум!— деб тортиниброқ юқори

¹ Шарқ адабиётида афсонавий рицарлар.

² «Ўй эгасининг фикри тўғри».

чиқдим. Ҳожи бобо ёнидан жой берди. Ҳалиги нонлардан биттасини менинг олдимга қўйди. Чой қуйиб берди.

— Нонни ушат, чойни ич, қўмақайлик қилмай яхши чайнаб ея бер, болам. Ҳаммаси ўзингники, ҳа шунақа.

Бу ердагилар ҳеч қандай такаллуфни билмас эдилар. Ҳар ким ўз чойнагидан чой ичар, ўз нони билан майзини еяр, бир-бировига олинг-олинг йўқ эди. Ҳалиги форс тилида гапирган, кўк саллалли қотма, қора киши Ҳожи бободан сўради:

— Соҳиб, ин бача кист?¹

— Нонвойликдан топиб олдим, шаҳримиздаги етим-есирларни кам санаб, ўзини ҳам шуларга қўшмоқчи бўлган бир бепадар. Оёқ-қўли эпчил, тили бурро, жағи бутун кўринади, хизматларингни қилиб юрар,— деди.

— Жуда маъқул, балли-балли, Ҳожи бобо.

Хамма Ҳожи бобони олқишлади.

20 Бу ер кўкнорихона — такия эди. Демак, мен бу ерда гиёҳвандларнинг чой ташувчиси, чилим солувчиси, Ҳожи бобонинг югурдаги, фарроши бўлиб қолар эканман. Жой иссиқ, эрмак тўлиб ётибди. Ахир бу шўрлик одамларнинг қай бириси эрмакдан қолишади. Нону чой ўз қўлимда, сал фурсатда бир-икки танга пул жамғарсам бўлади. Демак, Тошкентнинг қаттиқ қиши, менинг учун ченада шувгандай тез ўтиб кетади. Ундан ташқари, мен шу аҳволда онамнинг олдига боролмас эдим. Қўлим бир оз пул-мул кўрсин, бирор нима орттириб

30 уйга кириб борай дедим. Чой ҳали тугалмаган ҳам эди, қотма, қора киши ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Имрўз бозор, соҳиб, дўкона барвақт кушодан лозимаст, ба ман ижозат².

— Хўп-хўп, боринг, кечки оби ёвғонга келарсиз албатта?

— Албатта.

40 Мен боя диққат қилмаган эканман, у тумшуғи осмонга қараган кавушини кияётганда юзига қарадим. Икки қошининг ўртасида бухор тангадай қизили бор эди. У чиқиб кетди. Мен Ҳожи бободан сўрадим:

¹ Бу бола ким?

² Бугун бозор кунни, тезроқ бориб дўконни очишим керак.

— Бобо, бу киши ким, ўзи қаерлик?

— Ҳи,— деди Ҳожи бобо,— энг аввал, ҳи, мен бобогина эмасман, балки Ҳожи бобоман, ҳароми. Ҳароми! Иккинчидан, сен палиса-мистр эмассанки, бу ерга келувчиларнинг ким, ота-онасининг оти нима, касби қандай, ўзи қаерлик, ҳисоб бериб ўтирсам. Бу мусулмон ҳинди бўлади, болам. Пишавур шаҳридан, ўзи ҳиндининг саррофи. Унча-мунча судхўрлик ҳам қилиб туради. Шунақа. Ҳар қачонки ҳиндининг пули бир лакдан ошса, тиллани қиздириб манглайига босади-ю, қизил нишон қилади. Бунинг пули лак-лак, шаҳри Тошкентнинг қанчаки савдогари бор, ҳаммаси қўрқади, бунни кўрганда дағиллайди, ҳаммаси бундан қарздор, болам, ҳа, шунақа. Тур. Чилим сол. Кечгача яхши хизмат қилиб мени тинчлатсанг, кавуш топтириб бераман.

Бу ер менга жуда ҳам фориом келиб қолди. Хизматни аямадим. Ҳожи бобо ҳар гапга бир мақол ўқийдиган эзмароқ табиатли киши бўлса ҳам қўли анчагина очиқ, бахиллиги йўқ, хусусан, ҳисобга нўноқроқ одам эди. Чунончи, у олти нарсани кетма-кет санамоқчи бўлса, тўртдан кейин янглишиб кетар, дарров мени чақирар, бу жиҳати менга, хусусан, ёқар эди. Сарроф ҳинди менинг севганларимдан биттаси эди. У келганда айниқса менинг оёғим олти, қўлим саккизта бўлиб хизмат қилар эдим. Бунга сабаб икки нарса эди: биринчидан, у Ҳиндистоннинг ажойиб-ғаройиботларидан ҳикоя қилар эди. Чунончи, марварид кўчаларда сочилиб ётади. Ҳинд болалари, кўнгалагига марварид, ёқут солиб отади, нон дарахтда пишади, одамлари беш юз ёшга кирганда мўйлови чиқади. Ҳаммасидан шуниси қизиқки, эру хотин яланғоч юради. Қиш бўлмайди, қўй текин, она-болалик фил тўрт танга ва ҳоказо ва ҳоказо.

Бу гапларнинг бир қисмини мен чалакам-чатти болалардан эшитганим бор эди. Ич-ичимдан Ҳиндистонга бора олиш ҳаваси булоқдай қайнаб тошар, «оҳ, гўзал Ҳиндистон», деб қўяр эдим.

Иккинчидан, сарроф ҳинди жуда саҳий эди. У Тошкентнинг йирик дона-дона носини эмас, фақат Бўхоронинг хокиносини чекар эди. Мен қаердан бўлмасин ўша носни топиб, унга келтириб қўяр эдим. У:

— Баракалла, баракалла,— деб, қўлимга нос пулидан ташқари уч мири, бир танга чойчақа берар эди. Бозор кунлари кечқурун такяга бир халта тилла, тангаларни кўтариб келар, энг аввал менга битта аччиқ

чой буюрар, сўнгра бир бурчакка ўтириб пул санар эди. Кўпинча саноқнинг ярмига борганда мудраб қолар, чўчиб-чўчиб уйғониб, чилим сўрар, паға-паға тутун тарқатиб, яна саноққа тушар эди. Шундай пайтларда мен тепасида туриб, унинг давлатини ёмон кўздан сақлар эдим, уйқуси тиниб яна саноққа тушганда, билмадим, мўлжалдан кам келгани учунми:

«Мошоолло!» деб қўяр эди.

- 10 Хуллас калом, мен ҳинди саррофни ёқтирар эдим. Ҳожи бобо билан сарроф ҳиндидан ташқари бу ерга келувчиларнинг ҳаммаси ҳам унча кўрс эмас, афюндан сўнги пинакни ҳисобламаганда ҳаммалари ҳам хушгап, хушмуомала одамлар эди. Дунёда бўлиб турган ва бўладиган ҳангомалардан суҳбатлар бўлар эди. Китоб ўқилади: унинг намунаси юқорида кўрсатиб ўтилди.

- 20 Мен бу ерга келганимнинг учинчи хафтаси уруш бошланганига ҳам бир йилу икки ойга яқинлашиб қолган эди. Урушнинг совуқ таъсири кўкнорихона — таъга ҳам кириб келган эди. Гиёҳвандлар ҳам сиёсатдан гапиришадиган бўлиб қолган эдилар.

- Николаю фаранг бир томон. Гермон деган бир томон; тоза урушаётган эмиш. Гермон дегани олтита томонида кўзи бор, қанотли бир тоифа эмиш. Оқ пошшонинг бир талай шаҳарларини ер билан яксон қилган эмиш. Айниқса ўрмаловчи бир тўп чиқарган эмиш, бу тўпи аждар наслидан эмиш. Гермонга фақат Абу Муслим, Қаҳрамони қотил, Халифан Румдай соҳибқиронлар бас келмаса, бошқаси бас келолмас эмиш. Оқ пошшонинг аскарлари ўртасидан ола чиқиб: «Урушмаймиз, урушса пошшо билан вазирлар уруша берсин», деб турган эмиш. Шу бебош аскарларнинг бошида Мастеровой деган бир полвон турган эмиш...

Урушнинг қизиб бораётгани тўғрисида, саёҳат қилиб юрган қишлоқларимда ҳам қулоғимга чалинган эди, шаҳарга тушганимдан буён бу гап аниқ эканини билдим.

- 40 Шундай қилиб, сиёсат тўғрисида бораётган гап ни-ма сабабдандир тўсатдан паррандавозликка айланиб кетар, ким қандай қилиб тўтини «Аҳмоқ» дейишга ўргатганини, ким зағчани чакийдахўр қилганини, ким товуққа қичқиришни машқ берганини, олатўғаноқ оғзидан тухум қилишини сўзлай бошлайдилар. Бир нафасда бу гап ҳам ўзгариб, «Ер нега қимирлайди» баҳси бошланар эди. Хуллас, мен учун бу ер шикоят қиларли даражада зериктирувчи жой эмас эди.

Хизматларим Ҳожи бобога маъқул тушди. У ҳам ваъдасининг устидан чиқди. Уша пайтларда Тошкентда калишлар, кавушларнинг нархи ошиб кетган эди. Оч-яланғоч косиб, камбағалларнинг топгани опорка бўлиб, ҳамма опоркага ўзини урган эди. Опорка дегани урушда ўлган солдатларнинг этигининг соғи эмас, паст бош қисми бўлиб, қайсидир пулга ўч, жонкуяр ҳарбий идора буларни йиғар экан. Бу гапни Тошкентдан туриб эшитган аллақайси бой: «Қиройи фуқаропарварлик бундай бўлади», деб скорий поездга тушиб, урушнинг орқасига борган экан. Бир эмас, саккиз вагонни нақд пулга харид қилиб Тошкентга келтирибди. Ана шуни энди майда-майдалаб, ўн жуфт, йигирма жуфтидан якка қўл ямоқчиларга сотар экан. Ямоқчилар уни сеплаб, фуқарони қимматбаҳо калиш, кавуш ташвишидан қутултирар эканлар. Ҳожи бобом шу опоркадан музболтадайининг биттасини менга олиб берди. 10

Пайшанба, жума кунлари айниқса така гавжум бўлар эди. Такянинг доимий йигирма-йигирма беш тагжой мижозларидан ташқари жўра-жўра бўлиб, солма ош қилиб ейдиганлар, «иштаҳо очиш учун», «дилхушлик учун» бир-икки чилим, наша ҳам чекадиган ёш-яланглар келар эдилар. Булардан кўп қисми майда ҳунарманд, косиб йигитлар бўлиб, аҳён-аҳён бойвачча болалар ҳам кўриниб қолар эди. 20

Одат бўйича, ҳар чоршанба куни эрталабдан намозгаргача Ҳожи бобо менга дам берар эди. Шу куни Ҳожи бобонинг баъзи бозор-ўчар ишларига ёрдам бериб, қолган вақтлар ўз ихтиёрим билан бозор айланар эдим. 30

Ҳар ҳафта чоршанба куни кечгача менинг «ҳордиқ» куним — жумам ҳисобланар эди. Эрта билан Ҳожи бобо кўлимга ярим танга, уч мири жума пули бериб:

— Ма, болам, ўйнаб кел, барвақт қайт. Боққолнинг маймунидек ким кўринганга ажува бўлиб юрма, почтачининг отидек ҳар бир дўконнинг олдида тўхтаб ағрайма, қассобликка кириб қолган бегона итдек кўринган билан ёқалашма. Ҳайитда қандолат бозорга тушган қишлоқидек баднафс бўлма, кўринган нарсани олиб ея берма. Ҳа, шундай бўлсин, болам, шундай бўлсин. 40

— Дарвоқе, ма, мана бу бир мирига Хўжарўшнойдаги уста Толиб совунгардан бир қадоқ шам ола кел, ҳидлаб ол, сассиқ бўлмасин. Эрта жумахшанба, арвоҳларга ёқамиз. Сассиқ бўлса арвоҳлар ранжийди. Боравер, болам, боравер.

— Ҳа, тўхта-чи, тамаки саройга ҳам туш, мана бу тўққиз пулни ол, ўша ерда бухоролик дўкондор бор, бу пулга Бухоро талқони носидан ола кел ҳинди амакинга,— деди.

— Пулни қўя беринг, носга ўзимда пул бор.

— Ҳм,— деди Ҳожи бобо — «Ҳар кужо пул аст он-жо дил кушо» — Ҳинди сарроф билан ўрталарингдан қил ўтмаслигини биламан. Ҳиндига деганда пулни ҳам кераги йўқ. «Оладиган қўлим берадифон», деганлар.

10 Шундай бўлади. Ҳу, жавдирамай кўзинг қурсин. Бора қол. Ирғай қамчинга ўхшайсан-а, озодсан. Озодликка не етсин.

Ҳожи бобо тагин орқамдан алланималар деб жавраб қолди. Мен шаталоқ отганча кўчага кетдим.

Бугун чоршанба — бозор куни. Тўғри Мажжомининг орқасидаги ялангликка, қовун бозорига югурдим. Кеч куз бўлгани учун қовун-тарвуз демаганингиз тоғ-тоғ бўлиб уюлиб ётар эди. Мешкоблар ҳамма ёққа сув се-пиб, салқин қилиб қўйган эди. Уч-тўрт жойга фарам-фарам ҳўл бедалар уйиб ташланган. Четан-четан қовун олиб келган деҳқонлар аравадан отни чиқариб арава шотисининг соясига газ бўйи оқуруғ қовунларни, хумчадек келадиган сарғиш, қизғиш қирқмаларни, думига пичоқ қўйиш билан тарсиллаб неча бўлакка ажралиб кетадиган қизилуруғ, шакарпалакларни уйиб ташланганлар. Қувадан, Марғилондан, Фарғонадан, Олтиариқдан четан-четан анор олиб келган деҳқонлар ҳам аравани лайлак қилиб, ҳар биттаси ҳандалакдек каттакон анорларни уйиб қўйибди.

20

30 Ўзим тенги битта саёқни топиб:

— Ҳой, бола, отинг нима?— дедим.

— Нима ишинг бор эди? Отим Отабой,— деди.

— Битта қовун олсам шерик бўласанми?

— Шерик бўлардим пулим йўқ.

— Пулинг бўлмаса, бозорда нима қилиб юрибсан?

— Қовун туширадиганларга ёрдамлашаман, сапча, туйнак беришади.

— Йўлингдан қолма, сен менга тўғри келмас экансан.

40 Кичкина битта қизилуруғни бир пақирга сотиб олиб, ёриб ея бошладим. Ўз бошингча ўз пулингга олиб, ўзинг ёриб еган қовунга не етсин. Ўзим эркакларнинг орасида яшасам ҳам така деган жойга ҳўл мева кирмас эди. Афюн, таряк егувчи, кўкнор ичувчи кишилар ҳўл мевадан мушук сувдан ҳазар қилгандай ҳазар қи-

лар эдилар. Кунлардан бир кун Ҳожи бобога қўярда-қўймай битта шафтоли артиб берганимда, озгина татиб кўриб:

— Ҳу, ҳароми, бунинг нима, шафтоли-шафтоли деганинг шуми? Шафтоли деган нарса думалоқ сув бўлар экан-ку! Жунжиб кетдим-а!— деб қўлимга қайтиб берган эди.

Шунақа, гиёҳбонлар такаларга ҳўл мева, совуқ сув, олича, олҳирот, кўксултон, анор, сут, қатиқни сира йўлатишмасди. Бу меваларнинг ўзи у ёқда турсин, отини эшитганда сесканиб кетишарди. 10

Қовунни маза қилиб еб олдим. Энди икки донагина анор ҳам олай деб, мўйсафид бир фарғоналик деҳқонга бир мири пул узатдим. Чол бўйи-бастимга синчиклаб қараб:

— Анор егинг келдими, болам, пулингни чўнтагингга солиб қўя бер, ҳали бай очганим йўқ, бай очишдан илгари чакана савдо қилмайман,— деди-да, иккита катта анорни олиб менга узатди.— Бирини ўзинг е, бирини укаларингга олиб бор, дуо қилсаларинг бўлди. Мозор босиб келган анор. 20

Чолга жуда ҳурматим ошиб кетди. Анча яхши гаплар гапирмоқчи эдим, бу гапларимни биттагина маъюслик билан айтган «Раҳмат, ота» деган сўз билан тамомлаб қўя қолдим. Белбоғимни устимдан бойлаб, анорни қўйнимга солиб олдим.

Қовун бозордан чиқиб эски каппон олдидан ўтиб кетаётиб, бутун эски шаҳар бозоридаги қоровулларнинг бошлиғи Раҳматулло саркорга кўзим тушиб қолди. 30

— Ие, ука,— деди у,— катта йигит бўлиб қолибсан-ку! Мирза акам омон-эсон юрибдиларми?

— У киши ўлиб кетганлар.

— Эй аттанг, ҳа, майли, худо раҳмат қилсин. Онанг омонмилар? Нечта бола қолдиларинг?

— Онам соғ-саломатлар, мен, яна учта синглим бор.

— Бай-бай, ёш қолибсанлару.

У қўйнини ковлаб битта ориқ бедана олиб берди.

— Ма, буни тўрга солиб боқ, ўткир сайроқи чиқади. 40

«Раҳмат», деб уни ҳам қўйнимга солиб қўйдим.

— Олазарак бўлиб турибман, ука, йигитчилик қурсин, басма-бас ўйнаб Қорабой тожикнинг бели чиқиб кетди, аравага солиб Мошфуруш табибникига олиб ке-

тишган эди. Келмай турибди. Шунга хавотир олиб турибман.

— Нима қилиб бели чиқди?

— Атторликдаги бойваччалар билан катта қанор тўла йигирма пуддан ортиқ кўзmunчоқни аравадан ёлғиз ўзи кўтариб саройга олиб қираман деб белини чиқариб қўйибди. Бойваччалар билан бас ўйнаб бўладими? Нима қилса ҳамки камбағални майиб қилиш пайдан.

10 Эски шаҳардаги қоровулларнинг аксарияти тожиклардан бўлар эди. Булар расталарни пойлар эдилар, кўчаларга сув сепар эдилар ва савдогарларнинг, ҳанотларнинг, дўкандорларнинг арава-арава келадиган юklarини ортиб-тушириб берар эдилар.

Раҳматулло саркор эл-юрт ўртасида обрўга эга. Дегани-деган сулҳ-салоҳлик кишиларнинг бири эди.

— Бўш бўлганингда ҳовлига кел, укаларинг билан ўйнаб кетасан,— деди Раҳматулло саркор.

20 Хайрлашиб маҳкама томон йўл олдим. Қўмир саройинга қараб кетаётганимда қулоғимга карнай-сурнай овози эшитилиб қолди. Ёш-яланг болалар ўша томонга югуриб борар эди. Чорсунинг ўртасида иккита тахта аравада Юпатовнинг циркчилари тўхтаб жар солар эдилар. Бир араванинг устида иккита сурнайчи, битта карнайчи, битта дўмбирачи. Ҳар хил қалпоқлар кийган, бетларини бўяб, узун-узун қизил бурун қўйган, сариқ-сариқ патила сочли, ой, юлдуз нусха олабайроқ тўнли масхарабозлар бир қарич келадиган қизил лабларини тиржайтириб, ҳар хил масхарабозлик кўрсатмоқдалар.

30 Биттаси тухумни оғзидан ютиб қулоғидан олади, биттаси бурнининг катагидан лента суғуряпти.

Иккинчи аравада бир рус хотин тўрт-бешта лайча кучукларга кичкина кийим-бошлар кийгизиб:

Люблю, люблю, Мамажон,
Люблю, Мамажон
Акушкadan қараган.
Люблю, Мамажон
Истаконда чой ичган
Люблю, Мамажон

40 ашуласига ўйнаяпти.

Учинчи араванинг устида битта чала яланғоч хотин почаларига пистон қадаган иштонини кўз-кўз қилиб турли мақомларда қўл-оёқларини ўйнатяпти. Битта полвон икки пудлик қадоқ тошлардан тўрттасини бирин-кетин осмонга ирғитиб илиб олиб ўйнаяпти. Бир

киши давранинг ўртасида гижинглаган отни олдинги оёғини кўтартириб салом бердирыпти.

Ҳаммага таниш бўлган Рафиқ масхарабоз:

— Ҳой, билганлар билсин, билмаганлар бошқаларга айтсин.

Сартия халқининг эски таниши Юпатовбой ва у кишининг қизлари Майрамхон кўмир саройига от ўйини қурдилар. Билетлар бир миридан биттангагача. Кеб қолинг, армонда қоласиз!— деб қичқирар эди.

Сурнайчи-карнайчиларнинг олдида биринчи қаторда томоша қилиб турар эдим. Шу тобда анор егим келиб қолди. Қўйнимдаги анордан биттасини олиб, ёриғидан иккига ажратиб икки қўлим билан сиқиб том иштаҳа билан ейишга тушдим. Серсув қайнанорнинг шарватлари энгагимдан тирқираб оқиб кетмоқда. Нима учундир, карнай-сурнайнинг овози аввалгидек шахдам эмас, виқиллаб чиқар эди. Пуфлай бериб лунжи пуфакдек шишиб кетган кекса кўса сурнайчи «ғийқ» этиб сурнайни тўхтатди-да, елкасидаги рўмолни олиб оғзини, лунжини артди.

— Ҳой қизталоқ бола!— деди.

Қимни чақираётган экан деб аланглаб қарадим.

— Сенга айтяпман,— деди у мени кўрсатиб,— даврадан чиқ, анорингни бошқа ёққа бориб е!

Мен билмас эканман, карнайчи билан сурнайчининг олдида анор, кўксултон, олхўри, тоғолча, сузма қурут каби нордон нарсаларни еб бўлмас экан. Буни кўрган карнайчи-сурнайчиларнинг оғзидан сўлакайи оқиб, пуфлай олмай қолар эканлар.

Битта масхарабоз келиб, мени туртиб даврадан чиқариб юборди.

Ўйин ҳам тугаб қолган эди. Жўнаб қолдим.

Сочим ўсиб, елкамга тушиб кетгани учун олдирмоқчи эдим. Маҳкама мачитининг тагида кўчага эски бир кир қизил лунги осиб қўйган сартарошхонанинг эшигига бориб тўхтадим. (Сартарошхоналар маълум бўлсин учун кўчага вивеска ўрнига лунги осиб қўйиларди.) Сартарошхонада уч-тўрт киши бор эди. Биттасининг икки чаккасига иккитадан тўртта зулук солиб қўйилган эди. Бир кишининг икки чаккасида қориқ. Қориқ дегани хўкиз ёки сигирнинг шохидан ичини ўйиб ташлаб икки томони тешик қилинган бир асбоб. Бу билан сартарош бош оғриғи кишиларнинг чаккаларини тилиб устига қориқ қўйиб қон олар эди. Икки чаккасига қориқ қўйилган киши баайни хўкизга ўхшарди. Бу икков

пастаккина эшакка — скамейкага ўтириб бошларини қуйи солган ҳолда ихрар эдилар. Мўйсафид сартарошнинг ўзи бир кишининг жағ тишини суғуриш билан овора эди. Чолнинг кўзи менга тушиб қолди.

— Ҳа, бола, соч олдирмоқчимсан? Бир пақир туради. Пулинг борми?

— Ҳа, бор.

— Бўлмаса қараб турма, Маҳкаманинг ҳовузида яхшилаб ишқалаб сочингни ивитиб кел.

- 10 Сартарошлар ҳамма иш қўлидан келадиган «доно» кишилар эди. Улар соч-соқолни қириб қўйишдан, соқол-мўйлов бўйшдан ташқари табиблик ҳам қилар эдилар. Хафақон — бош оғриқ бўлганларнинг томиридан қон олиш, зулук солиш, қориқ қўйиш, тиш суғуриш, сурги дори бериш ҳам буларнинг вазифасига кирар эди. Айниқса болаларни хатна қилиш сердаромад ишлардан ҳисобланар эди.

- Бизга ўхшаган ёш-яланглар сочимизни олдирмоқчи бўлганимизда, бошимизни ҳўллаб, ишқалаб ўтиришга 20 ҳафсалалари келмай, сочимизни ивитиб келишни ўзимизга буюрар эдилар. Маҳкама ҳовузига кириб бошимни ҳўллаб, қиртишлаб ишқалай бошладим. Обдон меъёрига етди деганда, сартарошхонага бордим. Уста тиши оғриқнинг тишини суғуриб бўлган эди. У бечора бир чеккада вой-войлаб қон тупуриб ўтирар эди.

Уста яна банд. Бир мўйсафид кишининг мўйловини қайчилаб қўймоқда эди. Кўзи билан менга «Ўтириб тур» дегандек бир курсичани кўрсатди.

- Бошингни ишқалаб тур, сочинг қуриб қолмасин!
30 Навбат менга келди. Уста бир кир қизил лунгини бўйнимга солди. Бошимга қўл тегизиб: «Яхши ивитабсан-ку, баччағар!— деди-да, сопол обдастадан қўлига сув солиб узуклик қўллари билан бошимни ишқалай кетди. Худди теримни шилиб олгудай бўлди. Айниқса сартарошхонанинг қашқа пашшасини айтинг. Шилинг поча-оёқларимни шунақа узиб чақадики, дод, деб юборасан киши.

- Кейин уста шопалоқдай пакки устара билан чаккамдан иш бошлади. Устарани ҳар бир тортганда бошимдан арра юргизаётгандек ўрнимдан ирғиб-ирғиб тушар эдим. Уста: «Қандай бесабр боласан, жим ўтир!»— деб койиб қўяр эди. Бошимдан бир-икки жойини қирқиб ҳам олди шекилли, пахта ёпиштириб борар эди.

Соч олдириш қиёмига етай деганда саррочлик — эгар-жабдуқ растаси томондан қийғос тўполон овоз кўтарилиб қолди. Бутун оломон ўша томонга югуриб кета бошлади. Мен ҳам лунгини ирғитиб ўрнимдан қўзғалдим. Уста баримдан ушлаб:

— Пулимни бериб кет, бу ер Салмон покнинг дастгоҳлари, у кишини алдаб бўлмайди, болам, кал бўлиш, бошга мойхўрак тошиш, темирўтки — ҳаммаси Салмон покнинг ҳақларини еганликдан бўлади,— деди.

— Устара, қайроқ, лунгининг ифлослигидан эмасми,— дедим. 10

— Тил теккизма, шум бола!

Сартарошнинг ҳақи — бир пақирни бериб, шоша-пиша оломон кетидан саррочлик томонга югурдим. Бир томони саррочлик, бир томони саҳоб — китоб бозор, бир томони вофурушлик — оёқ кийим бозори, бир томони ноғора бозор, бир томони пичоқчилик, наमत бозор жикқамуш оломон билан тўлган эди. Одамларнинг биқини тагидан, оралиқлардан ўтиб якка чорбозорнинг ўртасидаги ялангликка сирғилиб борар эдим. Бозор ўртасидан ўтадиган жангоҳ сувининг кўприги устига келганимда: 20

«Олиб чиқишди, олиб чиқишди, ана бадбахт Ҳожи, қўшмачи Ҳожи!»— деб бақирган овозлар эшитила бошлади. Кўзим ноғора бозорининг даҳанасига тушди. У ерда қўш табақали, кўк мойга бўялган бағдодий эшикдан бир неча норғул йигитлар хипчадан келган хушсурат фўрум, қора соқол-мўйловли, хитой жужунидан бешмат камзул кийган, белига пушти ранг шойидан белбоғ боғлаган, соатининг тилла занжири кўкрагининг ўнгидан чапига қараб салқи осилган, амиркон махси-кавушли, чаманда гул дўппили қирқ ёшлардаги бир кишини судраб чиқар эди. 30

Ҳовли ўз замонасининг машҳур яллагиларидан бўлган Ойша яллагининг ҳовлиси бўлиб, бу фўрум кишининг эри — Раҳмат ҳожи эди. Халқ уни «қўшмачиликда» айблаб оломон қилиб ўлдирмоқчи эди.

Судраб чиққан йигитлардан тўрттаси уни чалпак қилиб кўтардилар. Кейин силтаб-силтаб тортиб, ноғора бозорнинг оқовадан ботқоқланган кўчасига бир қоп дондек ирғитиб юбордилар. Ҳожи ерга жуда зарб билан тушган бўлишига қарамасдан ўрнидан қўзғалиб тура олди. Оломонга ўнг қўлини кўтариб: 40

— Ҳой мусулмонлар, ҳой халойиқ!— дея олди холос.

Ўттиз ёшлар чамасидаги қора тўридан келган яғриндор бир қассоб йигит кела, бир калла уриб орқасига чархпалак қилиб йиқитди. «Ур номард қўшмачини!» деган овоз ҳамма ёқдан кўтарилди.

Оломон Ҳожининг оёғидан судраб чорраҳанинг ўртасидаги майдонга олиб тушди. Ғазабга келган халойиқни ҳеч қандай қудрат тўхтата олмас эди. Ҳожига қўли ета олган ёки ета олмаган ҳар бир мусулмон ишқилиб бирор мушт уришними, бирор марта тепишними, савоб деб билар эди. Арининг инига чўп суққандай ғуввос тўполон ичида ҳеч ким ҳеч кимни танимас эди. Ҳамманинг диққати ўртада ётган Ҳожининг ўлакрасида эди.

Ҳожининг бутун кийим-бошлари лойга, қон-қушга беланиб кетган, пошнаги этикларнинг зарбидан ўйилган кўзлари, эзилиб кетган жағлари таниб бўлмас ҳолга келган, баданда соғ жойи қолмаган, жонини аллақачон ҳаққа топшириб, бир халта гўштга айланган эди. Шундай бўлса ҳам оломоннинг ғазаби ҳали таскин топмаган, уриш давом қилар эди.

Мочаловнинг яёв, отлиқ миршаблари атроф-атрофдан келиб халқни тарқатмоқчи, ҳуштаклар чалиб тартибга чақирмоқчи, осмонга ўқ узиб халойиқни чўчитмоқчи бўлса ҳам бефойда эди.

Ярим соатдан мўлроқ вақт ўтгандан кейин халойиқ ўз-ўзидан тарқала бошлади. Унда-бунда қолган тўп-тўп одамлар бир-бирларидан ўсмоқчилаб, ҳеч гапдан хабарлари йўқдай:

— Ўзи нима гап, кимни оломон қилишди?— деб суриштирган бўлар эдилар.

Ваҳолонки текшириб кўрганда, биринчи муштни урган киши шуларнинг ўзи бўлиб чиқар эди.

Асли воқеа бундай бўлган экан: Раҳмат ҳожи шу йил ёзда Фарғонага саёҳатга борибди. Ҳаммага у ўзини бой киши деб таништирибди, уйланмоқчи бўлганлигини арз қилибди. Шунда уни марғилонлик бир косибнинг Латифахон деган, эри ўлган қизига уйлантириб қўйишибди. Бир неча кун Марғилонда тургандан кейин хотинини кўч-кўрони билан Тошкентга олиб келибди. Латифахонни ўз уйига олиб бормасдан илгари катта хотини Ойша яллагича ялиниб-ёлбориб:

— Жон хотин, йигитчилик, бир аҳмоқлик қилиб шу ишни қиларга қилиб қўйдим, беш-олти кун орзуим қонгунча турганимдан кейин яхшилик билан юртига жўнатиб юбораман. Унгача сен менинг «синглим» бў-

либ тур, мени шарманда қилма, ундан кейин то ўлғунимча бир итинг бўлиб хизматингни қилишга тайёрман. Майли улгуржироқ пул топсанг, иккинчи боришда сени ҳам ҳажга олиб бораман. Дунёларни томоша қилиб гуноҳларимиздан пок бўлиб қайтамиз. Жон хотин, шарманда қилма, оёқ ювган сувингга чой қайнатиб берсанг ҳам ичаман,— деб илтижо қилибди.

Ойша яллаци бу сўзларга пўк учиб «хўб» деб қўя қолибди. Кейин Раҳмат ҳожи марғилонлик хотинни уйинга етаклаб олиб келибди. Бу ерда ҳам кичкина бир маълум ош қилиб берибди. Орадан кунлар ўтибди, ойлар ўтибди. «Янги ёрни кўрганда, эскидан кечмоқ керак» деганларидек, Ойша яллацига қиё қарамай қўйибди. Ҳатто Латифахоннинг олдида уни камситиб, ҳар хил ифлос хизматларни ҳам буюрадиган бўлиб қолибди. 10

Бу муомалалар албатта секин-секин Ойша яллацининг сабр косасини тўлдира борибди. Кунлардан бир кун эри Раҳмат ҳожи уйда йўғида у Латифахонни олдига чақириб: 20

— Менга бир оз қулоқ беринг, Ойимпошша, сиз ўзингиз шундай соддамисиз ёки марғилонликларнинг ҳаммаси шундай содда бўладими? Келганингизга уч ойдан ошди, ҳали ҳам ҳеч балони сезганингиз йўқми? Ҳожи акангиз менинг акам эмас, эрим бўлади, сиз менга келиноғи эмас, кундош бўласиз. Бу уйнинг бутун рўзғор харажати менинг елкамда, эрингизни бойвачча қилиб қутуртириб қўйган ҳам мен бўламан. Мен Тошканинг донғи чиққан яллагисиман. Тўйларда, ҳашамларда шогирдларим Саври яллаци, Фотма яллаци, Рисол яллагилар билан бирга бориб тонг азонгача ўйнаб, ялла айтиб, муқом қилиб, хушомадгўйларга ўзига ярашур жавоб бериб, бойваччага бойвачча қилиқ, косибваччага косибча қилиқ кўрсатиб, юзимни ерга суриб, тилангандай бўлиб беш сўм-ўн сўм орттириб келаман. Ана шу яллагичиликнинг пулидан эргинамиз Раҳмат ҳожи бунчалик эррайим бўлиб юрибди. Наҳотки шуни сезмаган бўлсангиз. 30

«Шериклик ошни ит ичмас» деганлар, айланай пошшахон. Менку эрсираб кетаётганим йўқ. Агар истасам кадамимда юзтаси топилади. Не-не данғиллама меҳмонхоналар Ойшахонга мунтазир. Пешонаму икки бетим, энгагимга ёпиштирилаверган ўн сўмлик тиллоларга тўлиб кетади¹. Битта қийғир бўйин қилиш би- 40

¹ Тўй-базмларда яллагиларнинг бети, юзига бойлар олтин ёпиштириб «муқофот»лар эдилар.

лан осмондаги қушни овлайман. Менинг учун гап пул- да ҳам эмас. Эрда ҳам эмас. Сиз ёш экансиз, сизга раҳмим келяпти. Гапингизга қараганда ҳамиятли, ҳи- моятли, беш вақт намозни қанда қилмайдиган мусул- мон бир косибнинг қизи экансиз. Ҳожи сизни ҳаром қилмоқчи, Ҳожи сизни Тошканнынг катта пулдор бой- ваччаларига қўшмоқчи. Бир кечалигингиз учун у эллик сўм оладими, юз сўм оладими — унинг иши.

Узингиз марғилонликсиз, Фарғонадаги сой бўйини 10 билсангиз керак. Сизни ҳам Ҳожи акангиз «сой бўйи» қизларига айлантириб қўймоқчи. Ҳушёр бўлинг, Лати- фахон, оппоққинам. Яна ихтиёр ўзингизда,— депти.

Ойша яллагининг бу сўзларини Латифахон ҳанг- манг бўлиб тинглапти. Юзлари бўздай оқариб, юпқа лаблари титраб кетибди.

Сўз тамом бўлиши билан у қар қилинган беданадай довдираб, ўрнидан турибди. Ўз уйига кириб ярим соат- лардан кейин бошида паранжи, қўлтиғида бўхча билан чиқиб келибди:

20 — Раҳмат, Ойша опа, ақлимни киргиздингиз, кўр эканман, мен энди Марғилонга кетаман. Нимаики қил- ган бўлсам, билиб ўтган, билмай ўтган гуноҳларим учун кечиринг. Мен юртим — Марғилонга кетдим.

Иккалалари ўпишиб, қучоқлашиб, кўз ёши қилиб хайрлашибди.

Орадан беш-олти минут ўтар-ўтмас, Раҳмат ҳожи уйга қайтиб келади. Латифани тополмай, Ойшадан сў- райди.

— Латифа қани?

30 — Латифа сени ташлаб Марғилонга кетди. Уша ер- дан туриб сендан талоқ хати сўрар экан. Мен кундош билан туролмайман,— дебди Ойша яллаци.

— Сен айтиб қўйганмидинг?

— Мен-ку, айтганим йўқ. Аммо эл оғзига элак ту- тиб бўлмайди. Ойни этак билан ёпиб бўлмайди. Минг- та одам кириб чиқадиган эшигимиз бор, биттаси эмас- биттаси айтгандир.

— Иш расво бўлибди. Қетганига қанча бўлди?

— Беш минут ҳам бўлгани йўқ. Ҳали ҳам илдам 40 юрсанг орқасидан етиб оласан. Марғилон паранжилик, қўлтиғида бўхчалик хотин ўтдими, деб сўрасанг ҳам- ма айтиб беради.

Ҳожи ҳеч қаёққа қарамасдан алпон-талпонг кўчага чиқиб кетибди. У суриштира-суриштира қассоб бозор- нинг этагида Латифахоннинг орқасидан етибди.

— Тўхта, Латифа!

— Тўхтамайман, қўшмачи!

— Нима деяпсан, манжалақи?

— Қўшмачи деяпман. Минг лаънат. Ҳожи деган исмингга, шўрлик пешонам қурсин. Дод! Мусулмонлар!

Булар сан-манга бориб қолишибди. Уткинчилар, қассоблар буларни ўраб олишибди. Ишнинг чатоқлигини пайқаган Ҳожи уйга қараб қочибди. Уртада қолган Латифахон воқеани тўпланган кишиларга оқизмай-то-мизмай ҳикоя қилиб берибди.

10

Бир йилдан ошиқ охири кўринмаган урушнинг кундалик ваҳимасидан асабийлашиб қолган халойиққа баҳона топилган эди. Оломонга оломон қўшилди. Растаю бозор одамларга лиқ тўлди. Ойша яллачининг уйдан Раҳмат ҳожини олиб чиқиб оломон қилингани юқорида баён қилиб ўтилди.

Миршаблар Ҳожининг ўлигини майиз саройга олиб кириб устига бўйра ташлаб қўйдилар. Полиция бошлиғи Мочалов ва унинг югурдаклари қанча изғисалар ҳам Раҳмат ҳожининг аниқ қотилини, бирор гувоҳини тополмадилар.

20

Латифахон қаерга кетди, уни ҳам билмас эдилар.

* * *

Кун намозгарга яқинлашиб қолгани учун бозор-рас-таларда одам сийраклашиб қолган. Мен ҳам Ҳожи бобонинг буйруғини бажариб бир қадоқ эмас, бир қадоғу чорак яхши шам, бир мирига ҳинди саррофга атаб талқон нос олдим. Яна ўша ердаги ғариб-ғураболарга мендан бозорлик бўлсин учун уч пақирга ярим қадоқ пашмак ҳолва олиб, такяга қараб кета бошладим.

30

Худди тандир бозорнинг оғзи, Бадалмат думанинг ҳаммомига келганда рўпарамдан Расулмат ғўзафурушнинг ўғли, ўз маҳаллам, қадрдон дўстим Туроббой чиқиб қолди.

— Ҳа-ҳа-ҳа,— деб кучоқлашиб кетди.— Вой-бўй тирикмисан, хумпар, Тошкентга қачон келдинг? Онанг бечора сани ўлди деб аза очмоқчи бўлиб турувди. Шунанга меҳринг қаттиқ боламисан?

— Гапларинг тўппа-тўғри, ўртоқ, лекин уст-бошимни кўриб турибсан. Шу аҳволда қандай қилиб уйга кириб бораман. Келганимга бир ҳафтача бўлди (ёлғонни худонинг ўзи кечирсин). Хўжайиним қўли очиқ, сажий одам кўринади. Яна бирор ҳафталарнинг ичида уст-бошларимни тузатиб ололсам, уч-тўрт танга пул

40

орттирсам, укаларимга уни-буни олиб борсам дейман. Лекин сендан битта илтимосим шуки, мени кўриб қолганингни ҳеч кимга айтиб юрма. Келгуси ҳафтага албатта ўзим бораман, жон ўртоқ. Онам, укаларимнинг аҳволи қалай? Маҳаллада нима янгиликлар бор?

— Онанг, укаларинг яхши,— деди Туроббой,— тоғанг қарашиб турибди. Маҳаллада нима ҳам янги гап бўлар эди. Салимбой сўфи отанинг эркак эчкиси туғди. Хуснибий лахтакфурушликдан синди. Мачитдаги олача жойнамозни ўғирлаб кетишди. Кўп одамлар «Ис-мат девонанинг чопони шундан», деб ўйлашяпти. Зиёд ача кўр бўлиб қолди. Лапарининг ёнига яна лапар қўшилди:

Хом терини ийласанг ултон бўлур,
Нафсини тийган киши султон бўлур.

Шунга ўхшаган бўлар-бўлмас гаплар-да, оғайни. Дадамнинг ишлари яхши. Ғўзанинг нархи ошиб кетган. Бир калла кунжара икки тангага чиқди. Қолган гапларни маҳаллага борганда эшитасан.

20 Бир ҳафта кутаман, майли. Келар шу бугун маҳаллага бормасанг, кўрганимни ҳаммага айтиб юбораман. Энг аввал оингга, ундан кейин ўртоқларга айтиб шармандангни чиқараман.

— Дарвоқе, хўжайининг ким, нима иш қилади?

— Уни ҳозир айтмайман.

— Бачча тушдингми?

— Тур-эй, отангнинг гўрига... Узинг бачча бўла қол, қош-кўзинг келишган. Дорбозга шогирд тушдим.

30 — Дорбозга шогирд тушган бўлсанг, духоба шиминг йўқ-ку!— Иккаламиз хахолашиб кулишдик.

— Айтгандек, Омон қаёқда?— деб сўрадим.

— Икки ойча бурун бир аҳволда бўлиб қайтиб келган эди. У келиб сенинг тўғрингда тоза ҳам бўлар-бўлмас гапларни гапирди. Бари бир ҳеч ким ишонгани йўқ, «худо урсин, каломулло урсин», деб қасам ичса ҳам ишонмадик. Ҳозир унинг иши йирик. Абдулла қорақошга шогирд тушган, уйига сув ташиб, от боқиб юрибди. Оёғида Абдулла акам берган эски хром этик, белида саллоти камар. Пиёнбозорга хўжайиннинг ол-дига ош ҳам олиб бориб туради. Урисча сўкишларни ўрганиб олган. Дадаси Турсунбой аканинг дўкони бо-сиб қолган эди, йигит-яланглар ҳашар қилишиб, туза-тишиб бердик.

— Яхши, яхши. Қолганини ўзим борганимда билиб оларман. Ҳозир шошиб турибман,— дедим.

Қўлтиғимдаги беданани олиб, Туроббойга узатдим.

— Ма, ўртоқ, мана буни тўрқовоққа ташлаб қўй, жуда ўткир сайроқи чиқади. Тумшугини қара, парини қара, маржонини қара.

Туроббой беданани қўлига олиб қулоғига гувиллаган бўлди. Яна бир марта текшириб кўриб:

— Ие, бунинг макиён-ку!— деди.

— Шунча далада юриб макиён билан туллакни мен ажратмай, сен ажратасанми, аблаҳ!— дедим, лекин кўнглимда шубҳа бор эди.

Ўткинчи бир йигитни тўхтатиб:

— Мулла ака, шуни кўриб беринг, шундан сайроқи чиқадими, йўқми?— дедик.

У йигит беданани қўлига олиб кулди:

— Ҳа, бунинг болаларидан сайроқ чиқса чиқар, лекин ўзидан чиқмайди,— деди.

Демак макиён экан. Сирни бой бермай, Туроббойга:

— Бўпти, олиб кетавер, ошга босарсан,— дедим.

Туроббой макиённи қўйнига солди. Хайрлашиб аж- 20
ралишдик.

Ҳожи бобо, унга иқтидо қилиб турган гиёҳвандлар намозаср ўқиб турганларида такага кириб бордим. Дарров шамни, ҳолвани, носвойни, анорни бир чеккага қўйиб, чилимнинг сувини янгилаб, сархонасини тозаладим. Самовар, чойнакларни артиб, куракча билан кулларини олиб челақка солдим, елкамда сочиқ, қўлимда супурги, ҳеч нима кўрмагандай, хизматда қойим турганимда намоз тамом бўлди.

Ҳожи бобо:

— Ҳа, етим тайлоғим, қайси гўрларда бесару сомон йўқолиб кетдинг. Етимнинг отаси кўп деганлар. Ҳа, шунақа. Битта-яримта ота топилиб қолдими? Ҳу, мулойим шупурги бўлмай, гермоннинг ўқига учиб кет!

— Зовол вақтида қарғаманг,— деди гиёҳвандлардан биттаси.

— Ўзбошимча-да, ўзбошимча!— деди Ҳожи бобо.

— Хўш, бозорда нима аломат-қиёматларни кўрдинг?

— Ойша яллагининг эри Раҳмат ҳожини халойиқ оломон қилиб ўлдириб юборди, Ҳожи бобо,— дедим. 40

— Ие!— деди Ҳожи бобо.— Ўзи ҳам кўзга яқин, хушрўй бесоқоллардан эди. Ҳа, майли, худо раҳмат қилсин. Халқ оломон қилган бўлса, шаҳиди аъло қаторида кетади. Бундайларга дўзах ўти ҳаром, ҳм... шунақа.

— Қани батафсилроқ гапириб бер-чи? Ие, сочингни ҳам олдирибсан. Эрон подшоси Аҳмадали кал подшога ўхшаб қолибсан. Суратини кўрганман. Хўш, гапир!

Мен биттага ўнта қўшиб тамом ваҳима аралаш оломон воқеасини сўзлаб бердим. Менинг гапимда ярим пошшо эски шаҳарга икки лак аскар туширди. Етмиш бир марта халойиққа қараб ўқ отилди, деган гаплар ҳам бор эди. Тўққизта хотин боласини чала ташлади. Кўкалдош мадрасасининг битта мезанаси қийшайиб

10 қолди, саррочликни Мочаловнинг миршаблари талади. Хотин ҳаммомда чўмилаётган хотинлар ҳаммаси додлаб кўчага яланғоч чиқди, деган гаплар ҳам бор эди.

Бир соатдан мўлроқ гапирдим.

Шу ҳикоя сабаб бўлди-ю, Ҳожи бобо менинг гуноҳимни унутиб юборди. Ҳикоя вақтида секин-секин кечки кайф учун йиғилган тарёкийлар ўн-ўн икки кишига борган эди. Ҳинди сарроф намозасрдан сал ўтар-ўтмас саройдан қайтган эди. Бугун унинг чеҳраси очиқ. Менинг ҳикояларимни тушунса-тушунмаса «Мошоолло, мошоолло», деб эшитиб ўтирар эди. Бир неча тарёкийлар менинг ҳикояларимдан ўзларидан кетай деб қолдилар, баъзилари ҳозиргина еган афюнлари эсларида йўқ, яна устама афюн еб олдилар. Келувчиларнинг баъзилари оломон воқеасидан хабардор ҳам эдилар. Улар ҳам менинг гапимни тасдиқлаб, ёнига қўшимча қилар эдилар.

20 Кўкнорилар жамоатчилиги айбни гоҳ яллачига, гоҳ Раҳмат ҳожининг ўзига, гоҳ марғилонлик хотин Латифахонга, гоҳ бетизгин, бебош оломонга, гоҳ Мочалов

30 ва миршабларнинг бепарволигига қўяр эдилар.

— Тўғри,— деди қўш кўзойнакли мулла уста Мирсалим,— баъзан англашмовчиликлар ҳам бўлиб туради. Чунончи, ўтган йили Занги ота сайилида шундай бир воқеа бўлди: Сумбуланинг ўрталари, жума куни эди. Ҳазрати пирим Занги отанинг сайилгоҳига Майманаю Майсарадан, Ироқу Бадахшондан, Эрону Турондан, Ҳиндию Рум, Чин мочиндан, яъни жумлайи жаҳондан зиёратчилар йиғилган, Тошкантимизнинг эса бешикдаги боласигача кўчиб чиққан. Одам боласи

40 мўр-малахдек ер-кўкни босиб кетган.

Намозжумага азон айтилиб қолди. Одамлар катта хонақонинг саҳнини ва унга қўшилган атроф майдонларни шамалоқдек эгаллаб намозга тайёрланиб турибдилар.

«Шум бола» повести асосида суратга олинган кинофильмдан кадр.

Ҳамма имомга иқтидо қилиб «Оллоҳу акбар» дейлиши билан намоздан кечикиброқ қолган бир банда олдинги сафга ўтиб кета туриб ўртароқ сафдаги бир танишининг киссасидан ярмидан кўпи чиқиб, тушиб кетай деб турган бўз ҳамёнига кўзи тушиб қолади. Шу ҳамённи меҳрибончилик билан киссасига ичкарироқ солиб қўймоқ учун қўл уради. Буни қаторда турган яна бир мусулмон кўриб қолиб намозини бузиб: «Дод, мусулмонлар, хонақога кисавур оралади»,— деб бақиради ва ҳалиги шўрликнинг ёқасига ёпишиб муштлай бошлайди. Мачитдаги имом бошлиқ ҳамма мусулмонлар ҳам намозларини бузиб, ҳалиги паррехтани дўппослай кетадилар.

10

«Ҳой, ҳой, тўхтанг, ўзи нима гап?», деганга қулоқ соладиган одам йўқ. Ҳаш-паш дегунча ўлакса қилиб, мачитнинг саҳнига олиб чиқадилар, бу ерда ҳам кўзига қон тўлган оломон шўрликни ура кетади, ўлдириб хотиржам бўлгандан кейин:

— Ўзи нима гап, нима қилди, ким бошлаб урди, ким ушлади, кимнинг ҳамёни,— деган гаплар чиқа бошлайди. Кейин ҳамён эгаси ўртага чиқиб:

20

— Биродарлар, бу менинг дўстим эди, ўғри одам

эмас эди. У менга меҳрибончилик қилмоқчи, осилиб қолган ҳамёнимни киссамга солиб қўймоқчи бўлган эди, бечорада гуноҳ йўқ эди,— дегани билан бўлар иш бўлган, энди фойдасиз эди.

— Мана бу тикка жаннатга боради,— деди Ҳожи бобо,— ҳа, шунақа, бесўроқ, беистоқ жаннатга тушиб кетаверади.

10 — Шариятимиздан айланай, мусулмончилигимиздан айланай, ҳимоятимиздан, ҳамиятимиздан айланай, оломондан айланай. Ана шундай мусулмон ҳамиятлик оломон бўлганда, ҳаммамиз ҳам эшигимизни барала очиб ухлай берсак бўлади. Бирорта ўғри ёки қўли эгрининг ҳадди бормикин, бир мусулмоннинг мулкига, номусига таадди қилса. Оломондан ўргилай,— деди гиёҳвандлардан биттаси,— ёмонлар жазосини тортсин.

Энг охири ҳукм — замонанинг бузуқлигидан, подшоларнинг нотинчлигидан, фуқаронинг бузилиб беҳаё бўлиб кетганлигидан, ор-номус барбод бўлиб, хотинлар, ёш болалар қўлдан-қўлга мол бўлиб сотилаётганидан, 20 хуллас калом, шарияти Мустафонинг оёқ ости бўлиб назардан қолаётганлигидан, охир замон яқинлашиб қолганлигидан, ҳазрати Исо кўкдан тушиш вақти келаси ҳафтага қолганлигидан, Ҳалифаи Рум томонда Добатул арз чиққанлигидан, Хитой томонда якка кўзлик яъжуж-маъжужлар хурушга келганлигидан, Эроннинг ярмини ер ютганлигидан сўз очилиб, ўзимизнинг Тошкентда, Тупроққўрғондан «бачажиш» чиққан эканлигига келиб тўхтади.

30 Сўзни келган ерида тўхтатиб, Ҳожи бобо имом бўлган ҳолда намозшом ўқишга қўзғалдилар. Мен унга чойнакларга аччиқ қилиб чойни дамлаб манқалдонга териб қўйдим. Чилимга тамаки босдим, ўртадаги чироқни ёқдим. Катта патнусга ҳар кимнинг ўз насибаси бўлган биттадан оби нон, икки чақмоқдан қанд, бир капдан қорамайиз қўйиб чиқдим.

Намозшомдан кейин мижозлар ўз ерларига тартиб билан ўтирдилар. Мен ҳар қайсиларининг олдига бир чойнақдан чой, биттадан пиёла, нон, қанд, майизларни қўйиб чиқдим. Ҳожи бобо ҳар кишининг ўз моюсига 40 яраша қоғозга ўралган «дори»сини қўлларига бериб чиқди.

Тўртта кўкнорининг олдига битта тоғорачада устига чит рўмол ёпилган эзилган кўкнорини олиб келиб қўйди. Уларга бир патнусда нон, майиз, чой қўйилди. Ўлфатчилик бошланиб кетди.

Бай-бай-бай, буларнинг гиёҳдан сўнгги хушчақчақ суҳбатларига қулоқ солсангиз. Гиёҳдан илгари бир-бирларига тўнғиз қараш қилиб ўтирган, худо урган зиқна, битта майизнинг ярмини бировга раво кўрмайдиган, ўлганининг кунидан эриниб намоз ўқиган бу маҳлуқлар энди тамом очилиб кетганлар.

Биттаси хаёлидаги боғи бўстонини мақтайди, биттаси давлатини санаб ҳисобига етолмайди, бир-бирини уйига таклиф қиляпти: «Оёғингизнинг тагига қўй сўяман», дейди. Бир-бирларига чой узатишган, нон суриб қўйишган, қорадоридан пашша қанотидайини узиб, бир-бирларига узатишган. Шунчалар меҳрибон, шунчалар хушмуомала, шунчалар мулойим бўлиб кетишганки, асти қўяверасиз. 10

Мен пайи пиёда хизмат қилиб турибман. Тиқ этган чойнак бежавоб қолмайди. Уша замониёқ манқалдондан буруннинг қонидек қуюқ Кузнецов чойлар етказилиб турибди. Мендан айниқса ҳинди поччам хурсанд.

— Мошоолло, бачам, мошоолло, бисёр мамнунам. Имрўз бозор буд, корам душвор, ҳисобам нотаом, ҳа майлаш, фардо, як қалён биёр (Бугун бозор эди, ишим қийин бўлди, ҳисоб қилолганим йўқ, эртага қиларман, чилим келтир). 20

Сархонага учта чўғ қўйиб яхшилаб пишитдим. Бордан келтирган қоғозга ўроғлиқ носни ҳам олдим.

— Мана соҳиб, қалён ҳам тайёр, се лахчайи гули нор.

— Боракалло, боракалло, бачам.

У чилимни «хурр-хурр» қилиб чуқур-чуқур икки-уч тортди, ўзи ҳам зўр, Қаршининг тамакиси эди. Элитди шекилли, ранги ўчиб, кўзини олайтириб, зўрға: 30

— Об биёр, об биёр,— деди.

Бир пиёла муздек сув олиб келиб бердим. Қўллари қалтираб бир-икки қултим ичган бўлди. Бирпас тепасида турдим, ўзига келди. Қоғозга ўроғлиқ носвойни бердим:

— Ба шумо носи Бухорий ҳам биёварда будам.

— Боракалло, бачам, боракалло!

У сарроф халтасини ковлаб битта ярим сўмлик сўлкавой чиқариб берди. 40

— Ин мукофот, аз Ҳожи бобо пинҳон кун.

— Хўп.

Чилимни бошқаларга навбат билан тутиб чиқдим. Икки хўроз қичқиргангача суҳбат давом қилди. Ҳожи

бобо дўконнинг измини менга топшириб ичкарига кириб кетди. Гиёҳвандлар тарқалди.

Сарроф ҳинди билан қўш кўзойнакли мулла уста Мирсалим одати бўйича такада ётиб қолишди. Мен ҳам чироқни «пуф» этиб ўчириб, ўз жойимга чўзилдим.

Эртаси пайшанба эди. Бугун жума оқшоми келувчилар кўп бўлади. Барвақт туриб катта самоварга олов ташлаб юборганман. Ҳамма ёқ супурилган, сидирилган — озода, Мулла уста Мирсалим бир бурчакда якка ўзи бомдод намозини ўқиб олди. Узоқ вақт ўтган-кетганларнинг, ота-онасининг, энди ўладиганларнинг арвоҳига, шулар орасида ўзининг ҳам арвоҳига фотиҳа ўқиб бўлгандан кейин:

— Чойнинг қурғур қайнадимиз?— деб сўради.

— Жағиллаб қолди.

Янги оби нон олиб келишга чиқиш керак эди. Ҳожи бобо дастгоҳни ташлаб чиқиб кетишга ижозат бермайдди. Уста Мирсалимни юборишга андиша қиламан. Хайтовур Ҳожи бобонинг ўзи чиқиб қолди.

20 — Нонга борганинг йўқдир?

— Пул ташлаб кетмабсиз-ку.

— Ҳа, шунақа.

У ёнчиғини қовлаб, икки танга пул олиб берди.

— Орқа-ўнгини қараб ол, куйган, хомсўз бўлмасин. Озгина ушатиб еб ҳам кўр, хамири ачиган бўлмасин. Нимани қўлингга тутқазсалар, кўзга ургандек кўтариб келаверма. Салмоқлаб кўр, чўғи оғирроғидан ол. Уруш бўлгани билан, нарх-наво ошгани билан новвойхоналарни ер ютиб кетгани йўқ.

30 Рўмолчани елкага солиб, новвойликка қараб югурдим, тонг азон бўлишига қарамасдан бир тўда оч олақура итларни эргаштириб, эски Каппон томондан Маллажинни жавраб келар эди.

— Туя биттанга — қани биттанга, туя минг танга — мана минг танга.

У битта лайча кучукни «Пошшоҳон» деб чақириб:

— Ҳамма подшолардан ўзинг дурустсан, ҳеч ким билан урушмайсан, урушган билан ишинг йўқ...— деб гапира кетди.

40 Менга кўзи тушиб қолди.

— Ҳой бола, бери кел, «пошшоҳон»нинг думидан ўп!

Малла девонанинг қилиқларини томоша қиламан деб анча йўлдан қолдим.

Мен нон олиб такага қайтиб келганимда Ҳожи бо-

бо аллақачон қайнаган самоварнинг тагида уймалашиб юрар, мени ғижиниб кутар эди.

— Ҳа, ҳароми, нон учун Тўйтепага бориб келяпсанми, мунча ҳаялламасанг? Обке!

Такаяда хўрандалар етти-саккиз кишига етиб қолган эди. Ҳаммасининг моясига яраша егулик-ичгулигини улашиб чиқдик. Ҳамма кайфини қилиб, чой ичишга овора бўлган вақтда мен секин чой, қанд турадиган қутичани очиб, ундан кеча олиб келган пашмак ҳолвани олдим, учга бўлдим. Қатта бир бўлагини Ҳожи бобонинг олдига, бир бўлагини ҳинди саррофнинг олдига, бир бўлагини уста Мирсалимнинг олдига қўйдим. Ҳожи бобонинг кўзи ярқираб кетди. 10

— Буни қаердан олдинг, баччағар?— деди.

— Ўзингиз берган жума пулларни йиғиб юрган эдим, кеча олиб келдим.

— Баракалла, одам бўласан, болам. Ҳар бир нарсани тежаш, бугунгини эртага захира қилиб қўйиш яхши фазилат. Шундай қилган одам тез бой бўлиб кетади. Ҳа, шунақа, бор, биринг ўн бўлсин. 20

Сарроф билан уста Мирсалим ҳам ғоят мамнун бўлдилар.

Кундузи одатдагича ўтди. Аммо пешиндан кейин, намозасрга яқин бирин-кетин кўп таниш, нотаниш, мижоз хўрандалар йиғилишди. Ичларида такага янги келган косиббаччалар ҳам бор эди. Булар солма ош қилиб, бир чилим, ярим чилим такбас қилиб кетувчи ёш-яланглар эди. Булар келганда менинг бозорим жуда чаққон бўлиб кетар эди. Булар бир тийин, икки тийин, беш тийиннинг юзига қарамай, чойга, нонга, ўтинга, туз, қалампирга ортиқча пул тўлаб кетар эдилар. Албатта, мен уларни ўз чўнтагимга қайириб қолар эдим. Бундан ташқари, ошдан, шўрвадан, қолган овқатлардан «чойхоначи болага», яъни менга насиба атар эдилар. 30

Одми кунлар бундай ёғлиқ ош, ёғлиқ шўрвалар менга қаерда эди? Шундай жума оқшоми ва жума кунлари такянинг ҳақидан ташқари ўз чўнтагимга бир сўм, олти тангача ишлаган вақтларим бўлган. Йигирматалаб қозон қайнагандан кейин «Бир капдан берса тўйғизади, бир муштдан урса ўлдиради», дегандек, тўпланиб қолар экан-да. 40

Бугун такада яхши савдо бўлган эди. Ҳожи бобонинг қўлига йигирма бир сўм қирқ тийин нақд пул топширдим. Ҳожи бобонинг оғзи қулоғида. Хуфтон на-

мозини ўқиб бўлганларидан кейин ҳам такада етти-саккиз чоқли одам қолган эди. Ҳожи бобо жуда ечилиб кетган. Кеча мен олиб келган шамлардан тўрттасини тўрт бурчакка ёқиб, ҳар қайсисининг тагида бир калимадан қуръон ўқиган. Бир чеккада мулла уста Мирсалим қўш кўзойнагини бурнининг устига қўндириб, кир, бурама болиш устига «Жангномайи Абу Муслими соҳибқирон» деган мўътабар бир китобни қўйиб олган. Гумбурлатиб ўқиб турибди. Қолган гиёҳвандлар уни

10 давра олиб Абу Муслимнинг қаҳрамонликлари тўғрисидаги ваҳималарни тингламоқдалар. Тасаннолар, офаринлар айтмоқдалар. Ўқиш давом этарди.

Алқисса, андин кейин Маймана томондан, Кўҳи Даман этокидан гард пайдо бўлди. Гард аросидан етмиш икки парокотайи алам, нишонан етмиш икки минг байроқдори жаррожар, ҳаммалари ҳафт жўш пўш эрди ва Майсара томондан ҳазрати соҳибқирони Абу Муслими Хуросонийнинг паҳлавони гарданкашонлари мисоли садди Искандардек саф боғлаб турар эдилар. Ҳазрати

20 соҳибқироннинг олтин чопқон зумрад тахтлари узра ливойи Муҳаммадий — байдоқ Хуросоний парварафшон бўлиб турар эрди.

Ниқобдор ёғийлар сафидан бири ҳафтжўш кийган паҳлавон арғумоққа маҳмиз бериб майдонга жавлон уриб кирди. Отининг туёғи чачағигача ерга ботар эрди. Етмиш икки ботмонлик гурзийи-гаронини бошидан чарх уриб айлантириб ниқобни юзидан дарбар айлаб айтдиким:

— Эй Абу Муслими гўсолапараст, эй биёбони Хуросоний, билсанг билғил, билмасанг мендурман Насри Сайёри беорким, бугун бу маъракаи жангда димоғингдан димор чиқаргаймен.

30

Ва ҳазрати Абу Муслим ҳам ғайратларига чидай олмай, Кўҳтоғ исмли бўз отларига сувора бўлиб, ул малъуннинг садди роҳини тўсдилар. Ҳазабларидан ҳар битта мўйлари кийимларидан ништари обдордай тешиб чиқиб кетган эрди.

Кела Насри Сайёرنинг камар бандидан «Ё Али!» деб озот кўтариб, муборак бошларидан етти маротаба айлантириб-айлантириб осмонга отдилар. Ул нопокнинг вужуди бир ош пишгунга қадар кўздан ғойиб бўлиб кетди. Баъзан муборак қўлларини кўкка қилиб тутиб олдилар. Ерга омон қўйдилар ва дедиларким: «Эй Насри Сайёр, мин баъд Хуросонийлар шаънига бундай беодоблик қилмагайсан».

40

Насри Сайёр у жанобнинг рикобларини ўпиб, тавба-тазаррулар қилди ва имон келтирди.

Хулласи, бу жангнома шу хилдаги ваҳима гаплар билан тўла эди. Аммо эшитувчилар бу ваҳималарни ғоят ҳаяжон билан тинглар эдилар.

Ҳикоят ушбу ерда тўхтаганда Тиконлимосор маҳаллалик Аҳмадали сўфи кўз ёшларини артиб:

— Киройи мардоналик бу бўлибдур. «Мард майдонда» дегани бу бўлур. Ҳозирги замоннинг урушлари маҳзи номардлик. Бехосдан турган кишини милтиқ билан отмоқ, тинч аҳолининг хонадонига тўп қўймоқ, осмонга хайрипилон чиқармоқ — буларнинг бари номардлик — бу кофирнинг иши, — деди. 10

Бу гапларни ҳамма «Балли-балли», деб тасдиқлади. Ҳинди сарроф ҳам «мошоолло, мошоолло», деб маъқуллади.

Нима десангиз денг, бу ерда яна ойлаб туриб қолиш мени зериктирар эди. Уфқ кўк гумбази билан ўпишган ям-яшил қирларда бўкалаккли бузоқдек шаталоқ отиб юрган бир бола келиб-келиб хумга қамалган юмрондай бўлиб қолса, албатта зерикади-да. Бундан ташқари биронта тенгқуринг бўлмаса, сирдошинг бўлмаса, эшитадиган гаплар сарроф ҳиндининг абоси кийимидай бўйи бошингдан бир газ ошиқ гаплар. 20

Зерикар эдим, эрмаклар қидирар эдим. Ҳожи бобонинг кузакда сақлаган туллаклари кеч кузак чучут чиқариб қолди. Ҳожи дўппили Султон пучуқ такяда боқиб юрган каклик ғид-ғидлай бошлади, бироқ бу жониворлар ҳам менга ўхшаш бириси оқ Тайтай тоғнинг баланд ён бағридан, иккинчиси Қинғироқ тепанинг қуюқ пичанзорларидан ажралган тутқунлар бўлиб, эрмакликка узоқ чидаш беролмас эдилар. Менга эса ҳеч кутилмаганда тўсатдан бўладиган ҳодисалар, чунончи: мўрчанинг қозони ёрилиб, бир-икки киши ўлгандай олам ходис воқеалар, ажойибхонанинг йўлбарси бўшаб кетиб, атторликдаги Валиҳожи акага човут солгандай саргузаштлар, ҳеч бўлмаса Ҳиндистон чангалзорларидаги саёҳатлар, арслон билан олишув, қирқ кўзли илонларнинг бўйинини чопиб ташлаш, ўргатилган ёввойи одам, каркидан-тимсоҳларни миғиб юриш — мана шунақанги фавқулодда воқеалар ёқар эди. 30 40

Бу ерда нима бор? Тонг азондан икки товуқ ўтгунча пинакка борган, мусичадан ҳам хароб гиёҳвандлар, уларнинг ўзаро минғир-синғир, пойма-пой, тасаввурдан узоқ ҳикоялари. Тағин ҳам ўз тоқатимга ўзим ҳайрон

қоламан. Нима қилиб юрибман? Бу ердан тезроқ сил-жишга мўлжал қилиб қолдим. Аммо икки нарса кўнглимда «Ҳали вақт эрта» дегандай бўлар эди. Биринчидан, Ҳиндистон саёҳатига еткудай пул жамғарганим йўқ. Ҳалигача ҳинди саррофнинг саховатидан, Ҳожи бобонинг қўли очиқлигидан, ошхўр косиб бойваччаларнинг мурувватидан, унча-мунча янглиш ҳисоб билан уриб қолганларимдан йиққаним учта беш сўмлик, битта ўн сўмлик тилла, иккита сўлкавой, қолганлари танга, чақалардан иборат. Мен пулим бир меъёрга етиб тиллага алишса бўладиган даражага етганда ҳинди саррофга топшириб йириклаштириб олар эдим. Бу сирни у билар эди, мен билар эдим, худо билар эди. Жамулжами йигирма етти сўму икки танга пул эди. Олтинларимни яқтак кўйлагимнинг ёқа баҳясининг орасига тиқиб яширганман. Қолганларини Ҳожи бобонинг сопол туфдонига солиб такадан эллик қадамча нари ариқ лабидаги қари тол тагига кўмганман. Ҳаммаси ҳам пешона тери.

20 Иккинчидан, Ҳожи бободан жавоб сўрасам, жўнликча бўшатиб юбормайди, чунки хизматларим, унга ёқиб қолган, қўлини совуқ сувга урдирмай кўйганман. Бинобарин, бирорта қилгулик қилиб ҳайдалишим керак. Мен ҳалигача чўл қурбақадай ювош. Ҳожи Бобонинг ижозатисиз ўз ковагимдан бошимни чиқарганим йўқ.

30 Бу ҳафтани миям пишмаган режалар билан банд бўлгани учунми ёки маъюслик, етимлик, уйимни, ошна-оғайнилариمنى соғинганим учунми, жуда ювош, мутёва фармонбардор ўтказдим. Ҳар галгидек, шўх-шатири «шум бола» бу ерда йўқ эди. Бу ҳолатимдан Ҳожи бобо анчагина ташвишга ҳам тушди шекилли, ҳинди бўлса, ундан бешбаттар.

Сешанба кунини Ҳожи бобо мени меҳрибончилик билан чақириб:

— Болам, бу гап-ку икковимизнинг ўртамизда қолсин, тагин худо уриб анави «қора»си қурғурдан тотиниб-потиниб юрганинг йўқми?— деди.

— Қораси нимаси?

40 — Биз ейдиган «қорахон» бор-ку, ўшани айтяпман.
— Ўзим гиёҳвандларнинг аҳволини кўриб юрибман. Ҳожи бобо, мен бу заҳарни оғзимга олмайман, тепамда худо бор.

— Баракалла, болам, ҳа, шунақа бўлсин.

Ҳожи бобо елкасидаги рўмол билан кўзини артиб, ёнчиғини ковлаб шапалоқдай битта бир сўмликни қўлимга тутқазди.

— Бу эртага бозорлик пулинг, жуда хурсанд қилдинг, болам, ташвишда эдим, тағин бировнинг тўтидек боласини нобуд қилиб қўйдимми деб қўрққан эдим.

Пулни ёнчиққа яшира туриб:

— Бу томондан хавотир олманг,— деб қўйдим.

— Уйнаб-кулиб, таралангни тортиб юравер. Сенга «чурқ» этадиганнинг боши ўнта.

10

Кечаги кайф-суҳбатлардан кейин сарроф ҳинди ҳам Ҳожи бобо сингари меҳрибончилик билан ёнига чақирди:

— Инжо биё, бачам, чи тавр ҳасти, бемор нести? (Бери кел, болам, аҳволинг қалай, касал эмасмисан?)

— Шукур, соғман.

— Ба чи паришон менамойи? (Нега паришон кўри-насан?)

— Бо тараддуди саёҳати Ҳиндистон паришонам (Ҳиндистонга саёҳат қилиш тараддуди билан паришонман),— деб ҳазиллашдим.

20

Ҳар иккаламиз кулишдик.

— Мошоолло, сафари Ҳиндистон дори? (Ҳиндистонга сафар қилмоқчимисан?)

— Ҳа, шундай.

— Сафар бо машаққат, Ҳиндистон дураст. (Ҳиндистон узоқ, йўл қийин).

— Ҳимматам баланд.

— Офарин, мошоолло.

Ҳиндининг ҳам ҳиммати тутиб кетиб, сарроф халтадан битта беш сўмлик тилла олиб берди.

30

— Гир, гир, бачам. Ман оила ва бача надорамки, давлати маро сарф кунанд, ҳақ таоло садақаро дўст дорад. (Мана буни ол, болам, менинг оила, бола-чақам йўқки, шунчалик давлатимни харажат қилишса, худо садақани яхши кўради).

Бугун ўн ёнбошим билан турган эканман, олти сўмлик бўлиб қолдим. Ювошликнинг, маъюсликнинг фойдаси шунчалик катта эканлигини билганимда бошдан шунақа қилар эдим. Ярим оқшомгача ўзимдан-ўзим ишшайиб, ичимда давлатларимни санаб, қувониб хизмат қилдим.

40

Чоршанба куни эрта билан Ҳожи бобо қўлимга икки танга бериб:

— Болам, ғир этиб бориб, нон олиб келиб бер, хумларга сув тўлдириб қўй, беданаларнинг донидан, сувдан хабар ол. Кейин санга жавоб, бозорни томоша қилиб, ўйнаб таъбинг хоҳлаганда қайтиб кел. Лекин кечга қолма, болам. Ёмон кўп, замон ёмон.

Пулни олиб югуриб бориб нон олиб келиб бердим. Хизматларини бажо келтирдим. Ҳожи бобо қистаб қўймади, бирга ўтириб чой ичишдик. Кейин бозорга қараб равона бўлдим.

- 10 Ҳасти Уккошанинг тагида қаймоқ бозор бўлгувчи эди. Бирор товоқ қаймоқ олиб, битта оби нон билан еб олиш ҳавас бўлиб қолди. Қаймоқ бозорга кириб у косадан ялаб кўриб «аччиқ» деб, бу косадан ялаб кўриб «суюқ» деб юрсам, бир бурчакда икки хурма қатиғини ерга қўйиб маҳалладаги оғайниларимдан тегирмончи Абдулла вавағнинг укаси, Иброҳим полвоннинг ўғли Убай ўтирибди. Тура қучоқлашиб кўришиб кетдик. Утган чоршанба Туроббой билан бўлган суҳбатдан минг хил сўроқ-истоқлардан кейин, ёлғон-яшиқ гаплар билан қутулдим. Эндиги масалага ўтдик.

Мен қаймоқни еб бўлгунча у қатиқни сотадиган бўлди. Кейин кўмир саройга тушиб томоша қиладиган бўлдик. Морозний еймиз, балиқ еймиз. Юпатовнинг от ўйинига кирамиз. Қажавага тушамиз. Дурбин сурат кўрамиз. Ялло қилиб ўйнайдиган бўлдик.

Убай қатиқнинг пулидан ишлатмайдиган бўлди. Ўзида уч мири бор экан. Қатиқни арзон-гаровга сотиб, тагин пулни ишлатиб қўйса, келинойисидан балага қолар экан. Етмаганини мен қўшадиган бўлдим. Беш тийинга ярим қаймоқдон қаймоқ, икки тийинга битта оби нон олиб, бир чеккага чўнқайиб қаймоқ ея бошладим.

- 30 Убай ҳам қатиқларининг икки хурмасини биттангага сотиб юборди. Катта пул. Ёнимга келиб, қолган қаймоқни у ҳам ейишди.

Чорсунинг оғзига чиқиб Убайнинг хурмаларини Қорабой қассобнинг дўконига қўйдик. Ўзимиз тушови ечилган тайлоқлардай озод эдик.

- 40 Бугун бозор уни. Вақт чошгоҳга яқинлашиб қолган. Кўчалар ғоятда гавжум эди. Кўмир саройга кираришда сомон, саксовул, кўмир ортилган туялар қатор бўлиб, бўйинларида жаранг-журунг қўнғироқлари билан йўлни тўсиб турар эди. Туяларнинг бути орасидан ўтиб, баъзиларини чўчитиб, Маҳкама ариқнинг кўприги устига келдик. Бир томонда олам-жаҳонни тутатиб, битта ифлос ошхонада балиқ қовураб эди. Қир стол

устида Сирдарёнинг белдан йўғон лаққа балиғи чўзилиб ётибди. Сузма халтадай очиқ кўзларини пашша талаб ётибди. Бир томонда — сахтиёнфурушлар.

Биз булар орасидан ўтиб бордик. Кўмир сарой майдонининг ўртасида кўку оқ брезентлардан қурилган Юпатов от ўйинининг каттакон баҳайбат гумбази турар эди. Унинг олдидаги тахтадан ясалган баланд сўрида карнайчи, сурнайчи, дўмбирачи, бир неча масхарабозлар. Буларнинг орасида Рафиқ масхарабоз ҳам бор. Улар турли ўйинларни кўрсатиб оломонни от ўйинига чақирар эди. 10

— Аттагинанг, кўксултоннинг вақти эмас-да, Убай.

— Кўксултон нимага керак бўлиб қолди?

— Сурнайчиларнинг олдига бориб карсиллатиб есанг, оғзи калава-калава сув очиб, сурнайини чалолмай қолар экан. Утган ҳафта рўпарасига келиб анор еган эдим, худди шундай бўлди.

Иккаламиз кулишдик.

— От ўйинга кирамизми?

— Йўқ, кирмаймиз,— деди Убай. 20

— Нега?

— Биринчидан қиммат, иккинчидан Майрамхон деган яланғоч чиқармиш, мен яланғоч хотинлардан қўрқаман. Отнинг ўйнашига қизиқмайман. Уйимизда от бор, дадам чавандоз. Ҳар қанча от ўйнатганда бизнинг улоқчилардек ўйнатолмайди. Ўзим минг марта кўрган томошага биттангадан тўлашга аҳмоқ пул йўқ.

— Мен ҳам бир марта кўрганман, бўлади,— дедим.

Рафиқ масхарабоз ёғоч сўрида оғзига арра қипиқ тўлдириб гугурт чақиб «Оташ хўр-эй, оташ хўр», деб олов пуркаб турса ҳам кирмайман. Чунки ичкарида ҳам шуни кўрсатади-да. 30

Морожний егани бордик. Мен қизил морожний олдим. Убай сариғидан. Тўққиз пулликдан олдик. Тарелкага солиб берди, ёғоч қошиқча билан маза қилиб еяётганимизда тамом бўлиб қолди.

Кўмир саройидаги почтанинг ёнига дор қурилган экан. Дор ҳали бошланмаган. Лекин атрофда давра қуриб ўтирган одамлар кўп эди. Бу ерда ҳам карнайчи, сурнайчи, дўмбирачи. Иккита қизиқчи ёғоч оёқда алмойи-алжойи ўйинлар қилиб, айланиб юрибди. Шулардан биттасининг кокиллик дўпписидан танийман. Ака Бухор. 40

Убай билан маҳаллага боргандан кейин биттадан ёғоч оёқ қилиб олишга аҳд қилишдик. Ёғоч оёқда юриш

унча қийин эмас экан. Ундан кейин бошинг ҳаммадан баланд, девор-томдан қараб қўни-қўшниларнинг хоҳлаган қизи, келин-кеватларини кўриб кетаверасан.

Убай:

— Қорнимизни тўйғазиб олмаймизми, нохотшўрак емаймизми?— деди.

— Қўйсанг-чи, ҳозиргина қаймоқ, нон едик-ку. Бунинг ўрнига дурбин сурат кўрамыз,— дедим.

10 Илҳом самоварчининг укаси кал Иброй дурбин сурат кўрсатар эди. Иккита сурат кўриш бир тийиндан. Бизни таниди. Қўшни маҳалла бўлганимиз учун ҳар бештасини бир пақирдан кўрсатишга рози бўлди.

Иккаламиз иккита дурбинни олиб кўра кетдик. Қал Иброй тепамизда мақтаб, тушунтириб турибди:

— Мана бу Фаранг подшөси Қайсари Рум, хотини билан кўча айланиб юргани, мана бу ҳалифани Рум Султон Абдулҳамид соний, Аё Сўфия масжидига намозжума ўқигани келганлари. Извошнинг олдида гадоилар садақа сўраб ўраб олиб турибди. Мана бу афгон амири Султон Абдирахмон. Мана бу Ҳиндистон маликаси, Фаранг подшосининг қизи, фил саёҳатида чангали Мозандаронни айланиб юрибди. Мана бу Маккатиллода ҳожиларнинг Арафотга чиқиши. Мана бу оқподшо ҳазратларининг энагалари — Валентина Федоровна. Бу киши яқинда ичбуруғидан вафот қилганлар. Эй, сартопо, сартопо, томоша қилаверинг!

Икки пақирдан, саккиз тийин тўлаб, ўнтадан йигирмата сурат кўрдик, дунёнинг у чеккасидан бу чеккасига бориб келгандек маза қилдик.

30 Кўмир саройидан ҳам ҳафсала пир бўлиб, мум бозорга чиққанимизда, маҳкама томондан қаландархонада тупроқ ялаб ётган Миттихон тўрамнинг қаландарлари безанжир айиқлардай, маст туялардай талқин ўқиб, растани бошларига кўтариб келар эдилар. Биз ҳам эргашиб кетавердик. Қаландарлар Мажжомига қараб кўтарилдилар. Мажжомининг орқасида ғўза бозорга туташ ерда катта бир яланглик бор эди. Бугун шу ялангликда Тошкентнинг, Тошкентнинггина эмас, бутун Урта Осиё музофотининг воизи Кўса маддоҳ
40 ваъз сўзлаши керак экан. Қаландарлар Кўса маддоҳнинг жарчилари экан.

Қаландарлар анчагина йиғилиб қолган халойиқнинг олдида саф бойладилар. Бирортаси ҳам ўтиргани йўқ. Ҳаммалари узун-қисқа ҳассаларига суяниб, «Хув-хув-хув», деб тебраниб турар эдилар. Қаердандир ўрталик-

қа бир курси олиб келиб, унинг устига бир пўстак ташланди. Курси ёнига табуретка келтирилди. Унга бир чойнак чой, пиёла, нон, қанд қўйилди.

¶ Бир нафасдан кейин давра ўртасига малла тўнли, бошида катта оқ салла, жияк ёқа кўйлакли, паст бўйли, семиз, қўлида ҳасса тутган, оқ юзли, соқол-мўйловсиз юзлари буришган саксон ёшлар чамасидаги бир чол келиб чиқди. У қиблага қараб курсига, қаландарларга рўпарам-рўпара ўтирди.

∟ Қаландарларнинг олдида яна елкасига оқ ридо 10 ташлаган, энгилгина яхтак кийган, шилинг почка кавуш кийган, гирдак оқ саллали иккита муллавачча тақлид: бириси қора чўққи соқолли, бириси ёшроқ, икки киши келиб кирди. Улар Кўса маддоҳнинг «дўст» тортувчи шогирдлари эди.

Кўса маддоҳ бир пиёла чой қуйиб томоғини ҳўллаб олгандан кейин ўрнидан туриб, ҳассасини белига қўйиб аста-секин синчиклаб даврани айланиб чиқди.

Биз шу пайтда одамларни йириб-ёриб олдинга ўтиб олган эдик. Кўса маддоҳ қайтиб ўз ўрнига борди. Қў- 20 лини юқори кўтарди. Хирилдоқ овоз билан давра атрофидагиларга мурожаат қилди:

— Халойиқ, ибтидои аввал тикка турмай жой-жойларингизга ўлтиринглар. Тик турмоқлик, наузан билло бутпарастларнинг тошдан қилинган худоларига хос хизматдир!

Ҳамма гув этиб ўтирди. Биз ҳам ялпайиб саватдек жойни эгалладик. Ҳалиги иккита муллавачча тақлид «дўст» тортувчи шогирдлар хипча овоз билан маддоҳнинг сўзини: 30

— Бал-э-э!..— деб маъқулладилар.

Уларнинг овозини Шайхантовурдан ҳам эшитса бўлар эди. Кўса маддоҳ сўзида давом қилди:

— Бояд маълум бўлғайки, бу ерда жам бўлган издиҳом ўртасида мусофир-мужобирлар, Самарқанду Бухоро, Каттақўрғону Ўратепа, Фарғонаю Хўжанд музофотларидан қадам ранжида айлаб Тошканти фирдавс монандимизга келган мусулмон биродарларимиз бисёрдирлар. Боядки, каминани таниб қўйғайлар. Аслим Бухоронинг Қўзагарон маҳалласидандурман. Исмиим Ҳо- 40 жи Нажмиддин ибн Салоҳиддин, падари бузрукворимиз ҳам амири Музаффар замонасининг забардаст воизларидан эрдилар. Ун етти насаб билан Мавлоно Ҳусайн воиз Самарқандийга вобаста бўлурмиз. Падари бузрукворимиз олий Темурийлардан Ҳусайн Бойқаро

замонасида нашъу намо топиб, умр гузаронлик қилиб-
дурлар. Зиҳи замонаи шаръий.

Зиҳи замонаи шаръий. (Ажойиб амну омон ва ша-
риат барқ урган замонлар эди у замонлар).

Китоби «Ахлоқи мухсинин» у жанобнинг таснифот-
ларидир. Камина ул ҳазратга ўн еттинчи набира бў-
лурман. Ҳар ким бунга шак келтирса, юзи қозондай
қаро бўлиб, дили тандурдай оташларга куйгай, омин!

Шогирдлар:

10 — Омин, куйгай!!!— дейишди.

— Энди масалага гузар қилайлик. Худо ўз каломи-
да уч зотга итоат қилмоқликни бандаларига фарз қи-
либдур.

— Бирламчи, ҳақ таоло ва таборакнинг ўз зотидур-
ким, кулли мавжудот унинг қудрати билан пайдо бў-
либдур ва унинг амри билан жаҳонда барқарордир.
Биз ҳақ субҳонаҳу ва таолога ҳар замон, ҳар соат, ҳар
дам ва ҳар дақиқа итоат қилмоққа ўз имонимиз билан
мажбурмиз.

20 «Дўст» тортувчилар:

— Ҳа, дўст, мажбурмиз, бал-э-э!..— деб қичқирди-
лар.

Қаландарлар буларнинг сўзи орқасидан:

— Ҳақ, ҳо, ҳув!— деб талқин ўқидилар.

Кўса маддоҳ уларни бир ишора билан тўхтатиб, сў-
зида давом қилди:

30 — Иккиламчи, пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо
саллоллоҳи алайҳи вассаллам расули барҳақ, пайғам-
бари охири замондурларким, биз у жанобнинг ҳар бир
суннатларига ва ҳадисларига бешак-шубҳа амал қил-
моғимиз керак. У кишининг руҳи покларига саявот-
лар бўлсин.

«Дўст» тортувчилар:

— Ҳай-ҳай, салавотлар бўлсин, омин!— дейишди.

Қаландарлар такбир тушириб кетдилар:

— Салли ало саййидино Муҳаммад.

Салавотино Муҳаммад.

40 Кўса маддоҳ яна қўл кўтариб қаландарларни тўх-
татиб, хириллаган товуш билан ваъзни давом қилдириб
кетди:

— Учламчи, бошимизда турган императори аъзами-
миз жаноби оқподшо Николай Соний Романов ҳазрат-
ларидирким, худо ўз каломида «Ас-султон зилуллоҳи
фил арз», яъни подшолар худонинг ердаги сояси деб-
дур. Николай ҳазратлари худойи таолонинг ердаги кў-

ланкасидурлар. Бошимиздан шафқатлари аримасин.

«Дўст» тортувчилар:

— Кўланкасидурлар, омин, кўланкасидурлар, омин...

Қаландарлар:

Султон бидонад ҳоли ман,
Султон ба ман шафқад кунад,
Хув, хув...—

дердилар. Кўса маддоҳ яна уларни тўхтатиб, сўзида давом қилди:

— Яна у подшоҳи аъзамимиз Николайнинг хонадони олийлари, вазир-вuzаролари, аршга қўйилган курсидай баланд тахтлари сиҳат-саломатликда минг йиллар барқарор бўлсин, омин!.. — «Дўст» тортувчилар:

— Омин, омин...

— Акнун ушбу замонга мағриб замин томонидан олмон деган бир бадбахт душман подшо чиқиб, жаноби император ҳазратларининг тахти салтанатларига, варост заминларига лак-лак ҳафт жўш лашкар, тўпу замбарак, осмону вафур (самолёт) юбориб кўп ерларни ғабс этиб, халойиқни бесаранжом қилиб, кулфатлар солиб турмоқда эрурким, айниқса ушбу замонда ҳар бир мусулмонга ўз подшоҳи аъзамига итоат қилмоқ, ҳар бир амр фармонига бўйин эгмоқ фарзи аиндир. Худо ўз каломида: «Улул амру минҳўм», яъни подшоҳларингиз қайси динда бўлса ҳам унга мутъе бўлинглар дебдур. Алҳамдиллиллоҳ раббил оламинки, бизнинг оқ подшоҳимиз ва бутун вазир-вuzаро, амири лашкарларимиз китобий динда, ҳазрати Масиҳ динидадирлар. Бизга қуръон нозил бўлгандай, ҳазрати Исога ҳам «Инжил» нозил бўлибдир. «Инжил» ҳам каломуллодир. Бас маълумдирким, ҳазрати подшоҳимиз ва хонадони олийлари кофир эмас, аҳли китоблардандирлар.

Маълум бўлурким, ҳазрати подшоҳимизга ўз фуқаролари мусулмонлар, аз он жумла бизнинг Туркистон сартиялари ҳам фармонбардор бўлиб, хусусан ана шу қаттол жанг кунларида ёрдам бермоқлари фарздур.

Ва яна бу ерда мавжуд издиҳомга огоҳлик учун айтурманким, ўз ичимизда бўлган хуфиялар, воқенавислар, мастировойлар деган бехирад лайта лааллакларнинг, оёқ яланг хона бардўшларнинг иғво-фасодларига учмасинлар. Хар қаердаким, шундай бузуқ, фитнажўлар фуқароларни подшоҳимизнинг адолат йўлидан иғво йўлига судрамоқчи бўлганларни шаҳар бошлиқ-

ларимизга, жаноб полисамистримизга ва уларнинг садоқатли амалдорларига тутиб берсинлар, омин!..

Худон таоло ва таборак душманимизни ер билан яксон қилсин, ифвогарларнинг, фитна-фасодчиларнинг оғзига тош!

«Дўст» тортувчилар:

— Омин, оғзига тош, омин, оғзига тош!..— деб қичқирар эдилар.

Шундан кейин Кўса маддоҳ амри-маъруф, наҳи мун-10 карга (шариат масалаларига) ўтди:

Мустаҳаб қилишда орқа томонни неча марта ювса савоб, неча марта ювса гуноҳ?

Эрта билан туриб кавушни ўнг оёқдан кийиш керакми, чап оёқдан кийиш керакми?

Халога қайси ният билан кириш керак?

От минган киши эшак минганга салом бериши мумкинми, йўқми?

Оқиб турган сувга ахлат тушса, неча марта юмаланса ҳалол бўлади?

20 Уғри худонинг бандасими, йўқми?

Машиначилар билан сартарошлар ҳам жаннатга кирадими, йўқми?

Қартошка халолми, ҳаромми?

Уруснинг ясси қозонида пиширилган овқатни еса бўладими, йўқми?

— Маддоҳнинг гапларидан музлаган тарракча маза тополганим йўқ. Кетамиз,— дедим Убайга.

У ҳам мени туртиб:

30 — Мен ҳам ҳеч нарса тушунмаяпман. Нуқул оқ пошшони мақтайди, амалдорларни мақтайди, пора-моран еганми ўзи,— деди Убай.— Маддоҳларнинг ҳаммадан пул сўраши қизиқ бўлар эди. Пул сўрайдиган жойига етиб қолдими?

— Йўқ. Бу гапда пул сўрамайди. Пулни чўпчак айтганда сўрайди. Мен пул сўрашини жуда яхши билман. Чунончи у бир қизиқ эшитилмаган чўпчакни бошлайди-да, бир кутилмаган ерга олиб келиб тўхтатади, одамлар ҳаяжонланиб ҳикоянинг бундан бу ёғида қандай воқеалар юз берар экан деб, типирчилаб кутиб

40 турганда, тўсатдан пул сўраб қолади.

Ҳозир ҳам Кўса маддоҳ шундай қилди. Эшитилмаган бир қизиқ афсонавий ҳикояни бошлаб, қизиқ бир жойига келганда тўхтатиб қўйди (бу чўпчакни батафсил айтиб ўтириш кўп вақтни олади, шунинг учун уни гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ.)

— Ҳой мусулмонлар,— деди Кўса маддоҳ,— биз ҳам аялманд мусулмонларданмиз. Бир неча жўжавурдек жонларнинг кафилини худо бизнинг елкамизга юклаб қўйибдир. Шу ерда ҳозир ва нозир ўтирганлар ҳикоя-мизнинг давомини тингламоқчи бўлган биродари шаръийларимиздан фарзанд талабдур, давлат талабдур, хотин талабдур, қарздордур, ҳар мақсадик кўнглида бўлса, худойи таоло тез фурсатда шу мақсадига ноил қилгай, деб етмиш азаматдан худо йўлига етмиш-та от сўрадим. Ҳай-ҳай, абас гапирдим, абас гапирдим. 10 Мендек бир бечора етмиш отни на қилурман. Менинг ҳожатим учун бир саман от бўлса кифоя. Бир азаматдан бир от сўрадим. Қолган олтмиш тўққиз сахийдан ярим тиллодан олтмиш тўққизта ярим тиллолик сўрадим.

Ҳай, абас сўрадим, абас сўрадим. Шундай ғулғула, саросима замонда ҳамма муттасил ўз оила ташвиши билан банд бўлганда ярим тилло сўрамоқ абасдур. Қолган олтмиш тўққиз аҳли суннати валжамоадан бир сўлкавойдан олтмиш тўққиз сўлкавой сўрадим. 20

Ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллолоҳи алайҳи вассаллам ўз муборак ҳадисларидан бирида «Хайрил умур авсатуҳо», яъни ҳар бир ишнинг ўрта ҳолдагиси яхшидур. Бир сўм сўрамоқ, демак ўрта миқдордур, ашадди мусулмонга бир танга садақа қилмоқдан озор етмагай.

Қани мунтазир бўлмайлик, ҳикоя давом қилсин деганлар ёнчиқ ковласинлар.

«Дўст» тортувчи икки муллавачча иккита кепчик кўтариб даврани айланиб кетди. Қандайдир бир бойвачча ўртачагина бир отни даврага етаклаб кириб Кўса маддоҳга юганини тутқазди. 30

— Тақсир, бефарзандман, дуо қилинг.

Кўса маддоҳ худди пайғамбарларга ўхшаган кўзининг ғўлагини оқартириб кўкка қараб қўл очди.

— Омин, ҳой мусулмонлар, сизлар ҳам менга қўшилиб омин денглар. Яна бир марта омин!..

Ҳамма ёқдан бўғоз-қисир чуввос «Омин!» овозлари кўтарилди.

— Худоё шу укамнинг кўнгилларида ўйлаган ҳам-ма ниятлари жаноби кибриёнинг даргоҳида қабул бўлсин. Ҳазрати шеро яздон, йигитлар пири ҳазрати Али камарбандини боғласинлар, худойи таоло ва таборак тўққиз Ҳасан-Ҳусан ўғил, тўққиз Фотима-Зухро қизга ота қилсин, бошлари тўйдан чиқмасин, омин. 40

Овозлар ичида «дўст» тортувчиларнинг чинқирган «омин» овозлари мис баркашни пичоқнинг учи билан қиргандай чийиллаб ажралиб турар эди.

Бойвачча-ку Кўса маддоҳга от садақа қилди, аммо бу отни Кўса маддоҳ авваллар ҳам миниб юрганини бир неча марта кўрганларини шивир-шивир айтгувчилар ҳам бор эди. Биз бировнинг устидан гап тарқатишни ёмон кўрамиз, гуноҳи айтувчиларнинг бўйнига.

10 Кепчик кўтариб пул йиғувчилар давра айланиб, тукроқ кийинган одамларнинг олдида узоқроқ тўхтаб садақа йиғар эдилар. Қанча тушганлигини билмайман. Мен Кўса маддоҳга ҳисобчи бўлганимча йўқ.

Мен Кўса маддоҳнинг пул йиғиш тўғрисидаги найранглари Убайга тушунтириб бермоқда эдим. Бирдан Кўса маддоҳнинг кўзи биз томонга тушиб қолди шекилли:

— Ҳой қаландарлар, ҳой биродарони олий, ана шу икки беодоб баччаларни маъракадан олиб чиқинг, ҳалол ошга тушган пашша бўлмай ўлсинлар,— деб қолди.

20 Тўртта йўғон қаландар келиб иккитаси менинг қўлтиғимдан, иккитаси Убайнинг қўлтиғидан озот кўтариб, маъракадан чиқариб бошимизга биттадан муштлаб, қассоб бозорнинг даҳанасига улоқтирдилар.

— Жўна-э, итдан тукқанлар!

Тагин нима балолар деб гапириб сўкишди.

Мен Убайга:

— Айтмабмидим. Кўса маддоҳ, ваъзига халақит берганларни жуда беобрў қилади деб.

30 — Бе!— деди Убай.— Сен билан менда обрў нима қилади? Юр.

Кета туриб ўйлаб қолдим. Бир-икки сўм харажат қилиб, бечора онам, укаларимга беш-ўн қадоқ гуруч, мош, бир-икки қадоқ ёғ, бир оз гўшт, майда-чуйда қилиб Убайдан бериб юборсаммикин, қанақа бўларкин? Тагин онам бечора Убайдан мени қаерда кўргани, қани юр, олиб бор, топиб бер, деб тиқилинч қилиб қолса, Убай ўнғайсиз аҳволда қолса, қандай бўлар экан?..

40 Хулласи, минг хил хаёлларга бордим. Энг охири: «Ҳа, энди беш-олти ойдан буён-ку, дом-дараксиз, санқиб юрибман. Нима, маҳалладагилар тирик юрганимни билишади. Улар ҳам, мен ҳам қирққа чидаган, қирқ бирига ҳам чидаб қолармиз. Барибир келгуси ҳафтагача Ҳожи бобонинг тарбиясида қолмоқчи эмасман, ўшанда бира тўла топган-тутганимни харажат қилиб,

ортиб-тортиб бора қоларман»,— деб ўзимга тасалли бердим.

Кейин битта оқ тангани Убайнинг қўлига тутқазиб:

— Ма, ўртоқ, чойчақа қил, лекин мени кўрганингни ҳозирча ҳеч кимга айтма, ўзим бориб қоламан,— дедим.

Убай билан хайрлашиб, ажрашдик.

Вақт охир пешин бўлиб қолган эди. Қорним очган. «Уладиган дунёда бир гашт суриб қолай», деб Илҳом самоварчининг самоварига кирдим. Қал Асра аввал 10 мени ҳайдаб юбормоқчи ҳам бўлди:

— Бор-бор, ишингни қил, ўт. Бу ерда бир чой, бир нон, нимчорак қанд — тўрт ярим пақир, сендайлар бу ерда чой ичолмайди. Ўт, ўт, кўрпачага битинг тўкилади.

— Қўя қолинг, жон Асра ака, тўрт ярим пақир ту-гул бир сўмим ҳам бор, киргизаверинг, мана ишонма-сангиз,— битта сўлковойни кўрсатиб қўйдим.

— Вой баччағар-э, тим урдингни, буни қаёқда ол-динг? Ҳа, майли, кира қол,— деди кал Асра.

Ичкарига кириб сўрининг даҳанасига ўтирдим. Бир 20 чойнак чой, бир оби нон, нимчорак қанд олиб келиб қўйди. Тўтининг алмойи-алжойи гапларига қулоқ солиб, граммофондан Ҳамроқул Қорининг «Ё ҳаётан-набий»сини эшитиб, маза қилиб чой ича бошладим.

Бозор қилгани даладан тушган бир ўзбекнинг грам-мофонни биринчи кўриши экан, ҳайратда қолди. Ичи-да одам борми, деса кичкинагина қутича, шайтон деса, худо-оллонинг, Муҳаммаднинг отини айтиб турибди. Ҳанг-манг бўлиб аллавақтгача туриб қолди. Граммо-фоннинг сирини унга тушунтиришга ундан кўра илм- 30 сизроқ эдим.

Намозгар бўлиб қолди. Тезроқ такагга боришим ке-рак. Шам олдим, бухор носи олдим, пашмак олдим. Ҳожи бобо билан ҳинди саррофга муносиб бозорлик-ларни қилиб, қийшайиб кириб бордим. Аммо ростини айтиш керак, такадан жуда зериккан эдим. У ердаги-ларнинг дийдорини кўришга тоқатим қолмаган эди.

Кечаси биринчи ширава қор ёғиб чиқди.

Жуда совқотиб жавраб чиқдим. Азонлаб туриб, ет-тинчи лампанинг ёруғида Ҳожи бободан телпак билан 40 гуппи сўраб «Кузнецов» чойдан бўшаган, Ҳожи бобо хуфия тарёкиларга афюн ўраб берадиган қоғознинг ор-қасига ушбу қорхатни ёздим:

«Қорхат бу турур

Қорни ёғдирган худойимнинг ўзи,

Хат бориб тегсин, кийим-бошнинг сўзи.

Ҳожи бобо, биласиз эгнимда йўқ,
Уз пулимга олгали қўйнимда йўқ.

Гупписизлик, қўл-оёғим бўлди ланг,
Пилтасиз дўппи кийибман, бош яланг.

Хизматингиздан мудом айрилмадим,
Буйругингиздан қиё қайрилмадим.

Тонг саҳардан кечгачан изғийман,
Худди чўлтоқ бир шипирғи тўзғийман.

10

Жон бобо, раҳм айлангиз аҳволима,
Қолмангиз ўлсам қотиб, уволима.

Бир иложини қилинг, Ҳожи бобо,
Етти марта ҳаж ато қилсин худо,—

деб ёздим, етим шогирдингиз».

Ҳожи бобо уйдан такагга чиққанда хатни унга бердим.

— Бунинг нимаси, болам?

— Билмадим, бир киши бериб кетди, Намангандан хат эмиш.

20

— Ҳа, шунақа. Маматризодандир. У бу йил кўкнори эсмоқчи эди,— деди. Хатни мудраб ўтирган сариқ соқолли қўш кўзойнакли кишига берди.

— Буни ўқиб беринг-чи, мулла уста Мирсалим, дўстимдан экан. Тонг азонда кўзим ўтавермайди.

Мулла уста Мирсалим хатни олиб ўқий бошлади:

— «Қорхат бу турур».

30

— Ҳи, шунақа,— деди Ҳожи бобо кўзи қинидан чиқиб кетгундай бўлиб,— ҳай ҳароми, буни сенга ким берди, шартта ушламайсанми, эшакка тескари миндириб, юзига қора суртиб Чорсу айлантирмаймизми. Ия, муни қаранг-а, кексайган ҳолимда менга ҳазилкашлик қилиб зиёфат ютувчи ким бўлди экан? Ҳу боққолнинг мушугига ўхшаб сипоҳ бўлмай ўл. Қани ўқийверинг энди мулла уста Мирсалим, бўлар иш бўпти. Уста Мирсалим, туртиниб-туртиниб, «Хўш-хўш» деб ўқиб чиқди. Ҳожи бобо хатнинг юқориларини, «Ҳа, шунақа, ҳа, шунақа бўлади», деб тинглаб борган бўлса, «етти марта ҳаж ато қилсин худо»ни эшитганда кўзига ёш олди. «Етим шогирдингиз» деган имзога келганда ийиб кетди.

40

— Буни сен ёздингми, баччағар, таъби назминг ҳам бор экан-ку, тўхта эй, жигаримни эзиб юбординг!— Белбоққа қистирган рўмолчасини олиб кўзини артган ҳолда ўрнидан турди, уйга кириб кетди. У чиққунча мулла уста Мирсалим назм ишининг қийинчилигини,

пири куч эканлигини айтиб, мени мақтади. Ҳожи бобо чиқди, қўлида кечаси киядиган, пахта солинган, ним-дошгина, гунафша духоба қалпоқ бор эди.

— Мана буни кийиб ол, болам, қани, қўлингни оч, худоё худовандо сен ҳам мендай қариб-қартай! Каррукнинг боласи тухумдан чиқа кўрмасин, чиқди дегани қанот-қуйруқ битди дегани, жонинг соғ бўлса гуппи ҳам бўлиб қолар.

Ҳайтовур Ҳожи бобонинг дуоси бекор кетмай, уч кундан сўнг ҳинди сарроф ўзининг эски, кенг, енгсиз 10 ҳиндча тўнани совға қилди. Менга чоракам бир газча узун келгани учун этагидан қирқиб ташладим. Оёғимда опорка, бошимда намозлик қалпоқ, эғнимда устидан қайиш билан боғланган кенг ҳиндча тўнабо, ошқовоқ полизнинг гўнғарға тегишидан қўрқиб ўтказилган қўриқчиси каби аҳли така хизматини астойдил қила бошладим...

Бугун тўқсон тушади, деган кун биринчи ишни кўрсатдим: эрта билан аҳли така йиғилмасдан бурун манқалдоннинг остига қалин кул солиб, устига ўт ёқдим. 20 Ўт тайёр бўлгач, носдан бўшаган битта шишага совуқ сув солиб, оғзини маҳкам ёпдим-да манқалдондаги кулга кўмдим, олиб бориб даврага қўйдим. Биринкетин миждозлар йиғилиб, манқал атрофида нонушта бошланди. Қўш кўзойнакли мулла уста Мирсалимдан тортиб Султон пучуқ, сарроф ҳинди, Ҳожи бобогача даврада эдилар. Суҳбат яна қизиб бораётган уруш тўғрисида кетар эди.

— Гермон дегани балои азим экан,— деди уста Мирсалим.

30

— Баракалла,— деди сарроф.

«Шишадаги сувга иссиқ ўтиб қолгандир», деб ўйладим мен.

— Осмонда учиб юрган эмиш,— деди Султон пучуқ.

— Мошоолло!— деди ҳинди.

«Сув қайнаётгандир», деб ўйладим мен.

— Фарангнинг шаҳарига осмондан тўп ташлади,— деди уста Мирсалим. Шу чоғ шишадаги сув мўрчанинг қозони ёрилгандай даҳшат билан манқалдонда 40 портлади.

Тақяхонани ўт учқунлари билан кул тўзони қоплади. Тўзон пасайганда Ҳожи бобо билан Султон пучуқ аранг тўрт оёқлаб кўзғалиб ўринларидан турмоқда эдилар. Сарроф билан уста Мирсалим беҳуш ётар эди-

лар. Мен эпчиллик билан беҳушларнинг юзларига сув сепдим. Ҳинди уйғонди. Ҳангу манг бўлган Ҳожи бобо ғўлдираб, Гермонни ҳам, Николайни ҳам қарғар эди. Уста Мирсалим ҳам ўзига келди, аранг ўрнидан туриб:— Нима гап?— деди.

— Ўлинг!— деди Ҳожи бобо,— ҳамма иш сиздан бўлди, ҳукуматнинг ишига аралашманг, демаганмидим.

Султон пучуқ аллақачон такадан чиқиб кетган эди. Ҳаммалари ҳам бу ҳодисанинг нимадан эканини жў-
10 ёлмас, манқалдондан икки-уч қулоч нарига бориб, бурчак-бурчакка сиқилиб, рўмолча билан юзларидаги кулни артмоқчи эдилар. Ҳамма хомуш эди, энг охир Ҳожи бобо менга қараб:

— Ҳу тустовуққа ўхшаб тумшаймай ўл, нимага қараб турибсан, бор, манқалдонни чиқариб ташла!— деди.

Мен манқалдонни олиб намати супураётганимда иккита миршабни етаклаб Султон пучуқ кириб келди, қўлини бигиз қилиб кўрсатиб:

20 — Тўп шу ерда отилди,— деди, тагин уста Мирсалимни кўрсатиб,— мана шу отди,— деб ҳам қўшди.

Текширув бошланди. Тақянинг ҳамма ёғини ахтардилар. Ҳожи бобо билан уста Мирсалимнинг чиллашир билан ўлган аммасини ҳам қолдирмай суруштириб чиқдилар. Паспорт кўрдилар. Икки қадоқ наша, чорак қадоқ афюндан бошқа ҳеч нарса тополмадилар. Кексароқ миршаб нашадан муштумдайини ушатиб шими чўнтагига солганини кўрсам ҳам индамадим. Энг охири кичик, хушмўйлов миршаб:

30 — Яхши,— деди,— бу ерда тўп отилгани қонунан кўринмади. Бирорта бола мушак-пушак кўмгандир.

Ҳамма менга ялт этиб қаради. Ҳожи бобо соқолини силаб яниб қўйди. Миршаб давом қилди:

— Аммо Ҳожи бобо, сиз биз билан бирга бориб, мана бу афюн билан наша тўғрисида полицмейстер жанобларига қонунан тушунтириб келасиз.

— Оллоҳ рози бўлсин, улуғлар, улуғлар,— деди Ҳожи бобо,— кексайган чоғимда маҳкамага судраманглар, бировнинг омонати эди...

40 Мулла уста Мирсалим, сарроф, мен ўртага тушдим.

— Қўйинг, улуғ хизматингиз гарданимизга, оллоҳ рози бўлсин! Оқ пошшомизнинг умрлари узоқ бўлсин,— дейишдик. Ҳожи бобо ёнчиғини ковлаб қолди, бир ховуч танга-чақа олиб катта миршабга узатди:

— Ургулайлар, оз бўлса ҳам кўпдай кўрасизлар, чой-чақа.

Ҳар икки миршаб бир-бири билан кўз уриштирди.

— Яхши,— дейишдилар.— Бундан буён бу иш бўлмасин, бу галча сийладик. Кекса одам экансиз...

— Қуллуқ-қуллуқ,— деб таъзим қилди Ҳожи бобо, миршаблар «мол»ни топшириб кетдилар.

Ҳожи бобо чарчаган кишилардай уҳ тортиб, супа даҳанасига ўтирди:

— Уҳ, бир фалокатдан қутулдим, ҳай шайтонбачча, 10 кеча берган пулим қанча эди?

— Етти сўм танга мири.

— Ҳайрият, арзон қутулибман! Қани, менга жавоб бергил, бу ҳунар сендан чиқдими?

— Улиб кетай!..

— Бола-мола такяга кирганмиди?

— Пайқаганим йўқ!..

— Ҳи, шунақа,— деди Ҳожи бобо,— устинг битиб, қорнинг тўйиб Эшонхон найрангбознинг такасидай ўйин чиқариб қолдингми, пайқаганим йўқ эмиш-а, ҳа- 20 роми!

Ўрнидан туриб самовар ёнидаги оташкуракни кўтариб яғринимга бир-иккини туширди. Одамлар ажратиб қўйдилар. Мен бир бурчакда йиғлар эдим. Шу билан тинчлик ўрнашди. Сарроф бозорга кетди. Уста Мирсалим аллақайси бойнинг ўғил тўйисига тортиқ қилиш учун ранго-ранг қоғозлардан гул қилишга ўтирди. Ҳожи бобо уйга кириб кетди. Султон пучуқ шу-шу такяга қадам босмайдиган бўлди.

Тўғри, ҳамма иш ўрнига тушган, бироқ менинг ус- 30 тимдаги шубҳа кўтарилмаган эди. Мен эса яна зерикар эдим. Бир кун аҳли такя офтоб шувоққа чорпоя қўйиб, сўзлашиб ўтирганда иккита мовмушук уришиб, бўғотдан ағанаб, уларнинг олдига тушди. Худди ажойибхонадан йўлбарс бўшаб човут қилгандай уларнинг ўта-каси ёрилди. Мунн қарангки, шу ишни ҳам мендан кўрдилар. Гуноҳинг бўлмайти туриб шубҳа остида яшашдан ортиқ азоб йўқ. Кетмоқчи, албатта кетмоқчи бўлдим. Бироқ, «Ҳиндистон йўл харжи» ҳали мўлжалга етмаган эди.

Ҳар галгидай бу пайшанбани ҳам тантанали ўтказиш учун Ҳожи бобонинг ўзи яхши тайёргарлик кўриб қўйган эди. Наша, чой-пойлар турадиган, Ҳожи бобонинг фақат ўзи очадиган тепа пирамондаги кичкина ирвит қутичага ярим қадоқ «Кузнецов»нинг аъло нав 40

оқпар чойи, бир қадоқ пашмак ҳолва, бир қадоқча Ургутнинг сариқ офтоби майизи ва бошқа ноз-неъматларни яшириб қулфлаб, калитини Ҳожи бобо белбоғидаги хужранинг калити, дарвозанинг калити, уйнинг калити, туясандиқнинг калити ва бошқа калитларга қўшиб қўйди.

10 Чеҳрасида мамнунлик бор эди. У ич-ичидан хурсанд бўлганда ҳисларини минғиллаб ашула айтиб ифодалар эди. У жуда эриб «Антал ҳоди антал ҳақ, лайсал ҳоди илолоҳу» деган, мен тушунмайдиган қўшиқни хиргойи қилар эди.

Бу гап, энди чоршанба куни кечқурун бўлган эди. Одатдагича хуфтондан кейин қўш кўзойнакли уста мулла Мирсалим аравакаш отнинг тўқимидек катта китоби «Сайди Баттол Ғозий»дан китобхонлик қилиб берди. Яна ўша ҳиндининг «мошоолло»си. Навбатдаги сўлли умрни ўтказиб, қоида бўйича ёта кетдик.

20 Бу тонгда Ҳожи бобо наврўздан буён ихлос қўйиб парвариш қилиб юрган, аммо сайрамаган, Уратепадан совғага келган туллак каклик бирдан «ғид-ғидак» чиқариб қолди. Чўчиб уйғониб кетдим. Бир нафас каклик товушини завқ билан эшитиб ётдим. Кейин дик этиб ўрнимдан туриб ташқарига чиқдим, бет-қўлимни ювиб катта самоварни қўйиб юбордим. Мулла уста Мирсалим билан сарроф ҳам уйғондилар. Қумғончада илиқ сув қилиб бердим. Ювиниб келдилар. Чойнакларни артиб-суртиб самовар тагига тизиб қўйдим. Ҳамма ёқни супуриб-сидириб ёғ тушса, ялагудай қилиб, Ҳожи бобонинг чиқишига мунтазир бўлиб турдик.

30 Ҳожи бобо узоқ куттирмай ичкаридан «Антал ҳоди»ларини минғиллаб, йўталиб-сўталиб чиқиб қолди.

— Ассалому алайкум, боракалло.

— Самовар қайнади, Ҳожи бобо, чой берсангиз дамлар эдим.

Ҳожи бобо калитлар орасидан ирвит қутининг калитини ажратиб пирамонга қаради. Пирамонда қутича йўқ эди.

40 — Ия,— деди Ҳожи бобо,— қутини бошингга қўйиб ётганмидинг? «Ўзингни эҳтиёт тут, қўшнингни ўғри тут-ма», деганлар. Боракалло, ўғлим, боракалло.

— Йўқ, Ҳожи бобо, мен бошимга қўйиб ётганим йўқ. Жойида турган эди.

— Нима, нима?— деди Ҳожи бобо.— Уста Мирсалим, сиз кўрганмидингиз?

— Аввал оқшом кўрган эдим, шу пирамонда турган эди.

— Йўқ-ку?— деди йиғламсираб Ҳожи бобо, менга қараб:

— Ҳой, ҳароми, яхши ўйлаб кўр, у ёқ-бу ёққа олиб қўйгандирсан?— деб сўради.

— Ҳожи бобожон, мен сизнинг нарсангизга тегмайман. Жойида турган эди.

— Қуш эмаски, қанот боғлаб учиб кетган бўлса, қурбақа эмаски, бирор телик-тешикка кириб йўқолган бўлса! Топ, падарнаълат. Ўзидан катта одам билан ҳазиллашиш уят бўлади.

— Мен сизга бирор маҳал ҳазил қилиб юрганмидим, Ҳожи бобо?

— Мендан кейин бу ерга биров киргани йўқми?

— Зоғ ҳам учгани йўқ.

Можаро бошланди. Ҳожи бобо такянинг эшигини ёпиб келиб ҳамма ёқни титкилаб чиқди. Кўрпачанинг таги ҳам қолмади, самоварнинг ўтхонаси ҳам қолмади. Кейин, Ҳожи бобо деворга суяниб турган оташкуракни олиб, яғринимга иккинчи туширди. Бу ишга уста Мирсалим ҳам араллашиб, савалашди.

Мен нимага иқрор бўлишга ҳайрон эдим, йиғлар эдим. Энг охири ҳаммалари чарчадилар. Ҳожи бобо ўз ўрнига ўтириб менга қаради:

— Ҳой падарнаълат, мулойим шупурги. «Етим қўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой этар, етим ўғлон асрасанг, оғзи-бурнинг қон этар» деганлар. Сен ҳароми келгандан буён дўкон-дастгоҳимдан барака кўтарилиб, такяда бирор кун тинчим қолмади. Агар шу қутичани бирор ерга яширган бўлсанг, ҳали ҳам яхшиликча ўрнига қайтар, билиб-билмасликка солиб кета қолайлик. Илло, бола, бўрқингда билиб қўй, қозига чақиртириб, терингга сомон тиқтираман.

Йиғлаб туриб жавоб бердим:

— Ўўқ, Ҳожи бобо, илгарироқ мен сизни қозига чақиртираман. Салкам тўрт ой хизматингизни қилиб, топганим битта опорка билан эски қалпоқ бўлди. Бунинг устига етим деб сийлаб ўтирмай, икковлашиб тоза савадингиз. Ҳақ бермадингиз. Бу қайси шариятга сиғади-ю, қайси законда бор. Оқ подшоҳимизнинг даргоҳларини бедарвоза деб биласизми? Йўқ, мен сизни қозига чақиртираман!

Бу гапларимдан кўзи қинидан чиқиб кетай деган Ҳожи бобо ўрnidан ярим туриб:

— Ҳали шунақами?— деди,— тузим кўр қилгур. Ҳали шу гапларни ҳам биламан дегин. Жўна, жўна. Ҳозироқ жўна! Ҳақинг қолган бўлса, қиёматда оласан. Худого солдим.

Жанжалнинг улғайиб кетишидан кўрққан мулла уста Мирсалим:

— Кўйинг энди, Ҳожи бобо, битувчилик қилайлик,— деди. Кейин менга қараб:— Бола, сен ҳам тилингни тий. Ундан кўра гумонингни айт. Қутичани кечаси келиб ким олган бўлиши мумкин.

Мусофир сарроф бўлса бир чеккага сиқилиб, менинг аҳволимга ачиниб, соқолини силаб йиғлар эди.

— Эй бачайи бечора. Бадбахт ятим. Ҳожи бобо ҳамма камбудия ман тавон деҳам. Чанд пул мебошад? (Эй бола бечора. Бахти қаро етим. Ҳамма йўқолган нарсаларнинг товонини мен бераман. Неча пул бўлади?)

— Бас қил-эй, шу мешават-пешаватингни!— деди Ҳожи бобо ҳиндини жеркиб, сўнгра менга юзланиб деди:— Айт, гумонинг кимда?

— Бировга туҳмат қилиш қийин. Гумоним тунов кун миршаб етаклаб келган пучуқда. У сиз билан уста Мирсалимга ўчакишиб қолган.

— Ҳм, шунақами,— деди Ҳожи бобо,— зимдан текшириб кўрамиз, қочиб қутулолмайди.

Охири жанжал битувчилик билан тинди. Мен бугун кечқурун ҳайдаладиган бўлдим. Уста Мирсалим мен яна бирор шикаст етказмаслигим учун шу ерда кўз-қулоқ бўлиб турадиган бўлди. Ҳожи бобо хизмат ҳақларим учун ойига бир сўмдан тўрт сўм пул, унинг устига қуюқ дуо қиладиган бўлди. Қутича ва унинг ичидаги моллар топилса топилгани, топилмаса худо етказадиган бўлди.

Кечгача одатдагича ихлос билан хизмат қилдим.

Кечқурун кетишга тайёрлана бошладим. Шомдан кейин одатдаги ўзим ётиб-турадиган ерда кўрпачам, ёстиғим тағларини — хазинамни тозалаб, енгсиз тўн ёқасига тика бошладим. Иккита ўн сўмлик, учта беш сўмлик тилла. Ҳожи бобо берган битта уч сўмлик қоғоз пул, қолганлари бир сўмлик, ярим сўмлик сўлкавой, танга-чақа аралаш эди. Танга-чақаларни тикканим йўқ. Жамул-жам қирқ икки сўм олтмиш икки тийин бўлган эди. Катта давлат. Уруш бўлмаганда ўнта қўй олса бўлар эди. Ҳа майли.

«Семизликни қўй кўтаради», дегандек шунча катта давлатдан ўзим ҳам қўрқар эдим. Пулни ёқа бахяси-га тикиб битказай деганимда, уста Мирсалим тепамга келиб қолди.

— Нима қилиб ивирсияпсан, болам?

— Ҳайдалишга-ку ҳайдалдим, энди кўчага шу йиртиқ-ямоқ билан чиқаманми. Ҳеч бўлмаса, у ер-бу ери-ни чатиб олай.

— Паррехтагина бола,— деди уста Мирсалим,— ишқилиб шу кўзи тор сарроф устингдаги тўнингни тортиб олмаса бўлгани эди. Кўп зиқна одам-да. Бўлмаса, шунча пул-а? Битта сариқ чақани «Манг уста, чой ичинг», деб, олдимга ташлаганини билмайман. Эртага сен шўрликка варрак қилиб бермоқчи бўлиб дилимга тугиб қўйган эдим. Хитой қоғоз билан қамиш ҳам савил қоладиган бўлди. Ҳа, майли, пешонанг экан.

Юрагим «шув» этиб кетди.

— Узи берган тўн-ку, қайтиб сўрармикан?

— Сўрайди у тўнг кўз. Сўрамаганда ҳам Ҳожи бобо берган иш ҳақингни қўлингдан қоқиб олади. (Саррофнинг менга нисбатан жўмардлигини уста Мирсалим билмасди. Сарроф тўнини ҳеч қачон сўрамас, қайтанга ҳайдалганимни билиб яширинча икки сўлкавой бахшиш берган эди). Уста Мирсалим сўзида давом этди:— Ҳозир ойдин кеча, шомдан эндигина ўтди, ҳали ҳам гап-сўзни чувалаштириб ўтирмай, хайр-маъзурни нася қилиб кетавер. Кетаверишинг Ҳожи бобога ҳам маъқул тушади. У камчиқим одамларни ёқтиради.

Бу гап менга сариёғдек ёққан эди.

Уста Мирсалимнинг бу гапининг тагида пиёзи бор. Мен билар эдимки, Илҳом самоварчи самоварга одамни кўпроқ чақириш учун тўти сақлагандай, Ҳожи бобо уста Мирсалимни тўти қилиб боқар эди. Уста Мирсалимни менга қилган «меҳрибон»лиги менинг учун эмас. Ҳожи бободан яна бошқа даъво қилиб ўтирмасин, тезгина кўздан йўқола қолсин демоқчи эди. Шунинг учун мен унга:— Сизга шу маслаҳат маъқул бўлса, майли кетаман,— дедим.

Самовардан қумғонга сув қуйиб — чапиштирдим, ташқарига чиқиб шу ердан озод бўлиш шарафига бетқўлимни, оёқларимни яхшилаб ювдим.

Қора-қурум босган сассиқ такяхонадан ташқарига чиқиб, кўкрагимни тўлдириб нафас олдим. Энди мен пок-покиза, қушдай енгил, кўнглим тонгдай тиниқ. Тўрт томоним қибла. Лекин қаёққа қараб йўл олсам экан?..

ПЪЕСАЛАР

МУХБИР СУДИ

Саҳнада беш кишидан иборат суд ҳайъати. Олдинги сафда мухбир, одамларга кўринмайдиган бир ерда эллик ёшлар чамасида (ги) қишлоқ ижроқўми (раиси) ўлтиради. У газетага урилиб шарманда бўлган. Унинг атрофида уч-тўрт нафар қишлоқнинг юқори табақаларидан турли типдаги одамлар ўлтиради. Суд
раиси мажлиси очади.

Раис

Ўртоқларим, суд мажлиси очиқ эълон этилур,
Тугалгунча тинчлик билан тинглашингиз кутилур. 10
Қаршингизда қишлоқнинг муаллими шу мухбир
Нима кўрса билганини газетага берибдир.
Ёзибдирки, бизнинг қишлоқ ижроқўми Турсункул
Кеча-кундуз улоқ чопиб, халқдан ейдир пора, пул.
Ўзи фирқа аъзосию бир вақт намозни қўймас,
Тўрт хотинли, кўп ичадир — элнинг ғамини емас.
Ҳозирги сўз жавобгаримиз Турсункулга берилур,
Оқибати — чин, ёлғонми, ана шунда кўрилур.

Қишлоқ ижроқўми (раиси) ҳовлиқиб, тебраниб туриб келур.
Қишлоқ ижроқўми 20

Ҳой халойиқ, сану худо, мен шундақа кишими
Ё эл-юртнинг отасини сўкиш

(мухбирни кўрсатиб)

Шунинг ишими?

Бола демай, чақа демай, ҳовли демай, жой демай,
Берганингизни олган бўлсам қайтармай, оз-кўп
демай?

(Енидаги бир кишини кўрсатиб.)

Ҳой, сен гапир, ука Мажид, бир ёмонлик

қилдимми? 30

Тўнингни еч, отингдан туш, ё пора бер, дедимми?
Зарур бир иш чиқиб қолса — ҳаммангиз ҳам

келасиз,

Топган-тутган ҳар не бўлса аямасдан берасиз.

Ахир хотин меникими, бунинг нима иши бор?

(Халқдан бир кишини кўрсатиб.)

Фирқаманми, ирқаманми, гапирсанг-чи, Алиёр?

(Мухбирга киноя билан)

Улоқ эмиш, ола қашқам жонларига тегдим?
Тополмагач, «пуф-а, сассиқ» бўлдим?

(Халққа қараб.)

Ичган бўлсам ичгандирман, шу ҳам хабар
бўлдим.

Газет ўлсин, шуни гап деб босдим?

10

Р а и с

(Қўнғироқ чалиб)

Бас, тўхтангиз!

И ж р о қ ў м

(раисга қараб)

Тўхтанг, ука, сўзлайин,
Қуйиб-ёниб ўлдим-ку!

Намоз ўқиш — менинг ишим, худони йўқ деяйми?
Амал дебон дин йўлини қўяйми?

Қ и ш л о қ б о й л а р и

20

Баракалла!

Р а и с

Ўлтирингиз!

Х а л қ

Эшитмаймиз сўзини.

Р а и с

Навбатли сўз гувоҳлардан Сулаймонга берилур,
Чақирингиз, гали билан барчасидан сўралур.

Сулаймонни бир киши чақириб кирар.

С у л а й м о н

30

Бизнинг қишлоқ ижроқўми жуда ёввош бир киши,
Майда-чуйда ишлар билан йўқ иши.

«Тўрт хотини бор», деб — ўлай,— мухбир ёлғон
сўзлаган.

Ваҳолонки, бирсин қўйиб, уч қилганин билмаган.
Улоқ чопиш?! Бўлмаган гап, мен кўрмадим ҳеч
қайда.

Р а и с

Томоша ҳам қилмаганми?

С у л а й м о н

Бу менимча айб эмасдир албатта,
Ерли, сувли, қўш-қўлончи, чорикорли бир одам
(қишлоқ ижроқўмини кўрсатар)

Пора есин? Бўлмаган гап. Банда-да. Тагин, 10
қайдам.

Х а л қ д а н б и р о в

Намоз ҳам ўқирмиди?

С у л а й м о н жавоб бермас.

Р а и с

Нега бермайсиз жавоб?

С у л а й м о н

Жуда ёввош мусулмон, айниқса бизларга боп.

Р а и с

(Сулаймонга йлтиришга ижозат берар) 20

Ҳозир сўз иккинчи гувоҳ мулла Мажидга.

(Эшикка қараб.)

Кела беринг.

М а ж и д кириб келар.

Мачитга чиқармиди Турсунқул?

М а ж и д

Турсунқул ҳеч чиқмасди мачитга.

Фақат жума, ҳайитдай улуғ айём кунларда
Жамоатга борса ҳамки, ўшанда ҳам бир четда,
Одамлар кўрмасин деб, бундан бошқа ўлсинми, 30
Ё беш кунлик амал деб худо ҳукмин бузсинми?

Р а и с

Ичкилик ичармиди, айтингиз-чи, муллака?

М а ж и д

Текин бўлса ичмасдан қараб турсинми, нега?
Бир киши бир одамни иззат қилиб чақирса,
Қўй, қўчқор сўймадик деб, тўн ўрнига пул берса,
Уни дарров илиб олиб ёза берса ҳар аҳмоқ
Аллақачон лозим энди муни оломон қилмоқ.

Р а и с

Савол борми, ўртоқлар?

Заседателлардан биров мухбирни кўрсатиб

10

Езганлари тўғрими?

Б а т р а к л а р

Тўғри!

Маъқул гап!

Ҳақ гапни айтган!

М а ж и д

А, Турсунқул ўғрими?

Р а и с

(қўнғироқ чалиб)

Масала очиқ-ойдин, савол ҳам лозим эмас.

20

М а ж и д

Сўз берилсин.

Р а и с

Ултирингиз.

И ж р о қ ў м в а ё н и д а г и л а р

Бу судингиз суд эмас.

Р а и с

Оғайнилар, учинчи сўз гувоҳ Ашурхўжага

(Бир йигитга буюрар.)

Айтиб келинг.

30

А ш у р

Турсунқулнинг ким экани ҳаммага

Маълум эрур. У бечора кўпчилиكنинг иши деб,
Ҳеч тинмасдан ишлай берди ёзу кузу қиши деб.

(Мухбирни кўрсатиб.)

Энг охири келиб-келиб маломатга учратди,
Сўзласин-чи шу хумпар, мачитни ким тузатди?
Кўпчиликнинг ғамин емай, доим ухлайдир, дейди.

(Мухбирга қараб.)

Ҳой, ноинсоф, шунча тўйда йигит боши ким бўлди?
Оғайнилар, бунинг яхши адаби берилмаса,
Бугун-эрта бу машмаша ҳаммамизда бор нарса. 10

(Халқдан биров)

Ўртоқ раис!

Р а и с

Сабр қилинг!

(Ўша)

Мумкин бўлса, сўз беринг.

Р а и с

Сўз охирида берилғуси, саволлар бўлса қилинг.

Халқдан бир хотин

Хотин-қизлар тўғрисида қандай ишлар ишлаган? 20

И ж р о қ ў м

(ҳовлиқиб турар)

Сен жим ўлтир.

Р а и с

(ижроқўмга.)

Сизга сўз йўқ!

(Гувоҳга қараб.)

Жавоб беринг.

А ш у р

Турсунқулнинг бети учун ёки сийлаб айтмайман, 30

Кўнгил учун «Хотинингни оч», деганини билмайман.
Ахир атроф қишлоқларда «ҳужум» деган бир
- бало...

Бир паранжили хотин
(халқ ўртасидан чиқиб келар)

Айланайин, қози почча!

Р а и с

Сиз ўзингиз кимсиз, хола?

10

Хотин

Турсунқулнинг хотиниман, ўргилай, мирза йигит.
(Турсунқул ва атрофидаги одамларда ўзгар-
риш.)

Уй сирини кўча билмас, ҳар кун жанжал,
ур-йиқит.

Ижроқўм

(дўқ билан ўрнидан туриб, хотин томонга ҳужум
билан келиб)

Овозингни ўчир, ҳозир тилка-пора қиламан.

Халқдан бир йигит

20

Нима, кимни?

Р а и с

Ўлтирингиз!

Йигит

(ижроқўмга мушт кўрсатиб)

Ҳей, ҳезимкаш, кўрасан!

Р а и с

Сўзланг, опа!

Хотин

30

Айтмадимми, айланайлар, шу жанжал
Биз уч бурдак муштипарнинг бошимизда ҳар
Бир кун очмиз, бир кун тўқмиз, «болам-бўтам»
маҳал,
демайди,

«У йўқ, бу йўқ», десанг — дарров ўлгунча
дўппослайдир.
Аримайди, кунда-кунда маст бўлиб ичгани ичган.
Бир вақт бундай илжаймайди, пешанаси

тиришган.
Анов куни «Айланай эр», дейиб олдига келдим.
«Ҳамма хотин паранжисини ташлаётганмиш»,

дедим.
Шу, қоқиндиқ, жони қурғур ҳалқумига келди-ку,
Кўзларининг шоҳ соққаси ўйнаб, ранги ўчди-ку, 10
«Кундошларинг эшитса-чи, сомон тиқиб терингга,
«От думига боғлатаман», дейиб дўқ қилди менга.
«Агар биров паранжини ташланглар», дейиб

келса,
«Ихтиёр ўзимизда», десанглар йўқ ҳеч нарса.
«Кундошларингга уқтириб қўй», деб айтди.
«Ёт, биров билмасин», деб қамчинини кўрсатди.

(Мухбирнинг ёнига келиб, елкасига қоқиб.)

Хўб қилибсиз, рўй-ростини аямасдан ёзибсиз,
Бахтингизга учраб қолсин, бир тўтидай, эпчил қиз. 20

(Кулишарлар.)

Р а и с

Хўп, холажон, очилишни ўзингиз хоҳлайсизми?

Х о т и н

Очилмайми, вой, тавба-я, сизники ҳам қизиқми?

(Паранжисини бошидан ирғитар.)

Ана очсам!

Б а т р а к л а р

Яшанг, хола! Яшанг!

Паранжини ўтга ташланг!

И ж р о қ ў м

30

(шошиб)

Сени минг талоқ қилдим!

Х о т и н

Ажаб қилдим, хўб қилдим,

Сен қўймасанг, мен қўйдим.

Бир кишига — бир хотин, ортиғига зақун йўқ,
мен чиқдим.

Р а и с

Бас, ўлтиринг, онажон.

М у х б и р

(ижроқўмга қараб)

Ҳолинг қалай, шўр тумшуқ?

Р а и с

Биродарлар, Турсунқулнинг гувоҳлари тугалди,
Гал — ёзувчи мухбирнинг гувоҳларига келди.

(Бир йигитга қараб)

10 Айтинг, келсин, билганини айтиб берсин
Ҳақимжон.

Ҳ а қ и м ж о н

(кирар)

Нимасини айтай ахир, бари ишга мен ҳайрон.

(Ижроқўмга қараб.)

20 Уста Турсун кўринишда оқ кишига ўхшайдир,
Нимагадир суд олдида гуноҳкордай қақшайдир.
Гувоҳлар ҳам валдир-валдир оқламоқ-чун пирини,
Очиб солган бўлса керак «устози»нинг сирини,
«Қўрққан олдин мушт кўтарар» деган экан
бобойлар.

(Ижроқўмга қараб.)

Шунга ўхшаб бу ўғри ҳам: «Қоч, ўғри!» деб
хай-ҳайлар,

30 Газетада ёзилганнинг бариси адл сўзлар.
Бунга гувоҳ ҳожати йўқ, айтинг-чи, қора кўзлар.
Ахир шу йил баҳорда: «Кооперативдан насяга
Темир омов, газлама берса олай бир пакка»,—
Деб, ижроқўм акамдан бир гувоҳнома сўрадим.
«Кечқурун уйга боринг, дурустми, мулла

Ҳақим?»—

Деди: мен ҳам «хўб» деб жўнадим қайдан-қанча,
Кечқурун уйига борсам: «Қадам учи — ўн танга.
Ёғламасанг юрмайдир, қани чўзинг», деди,
Шилдирама икки сўм берсам — ирвайиб кулди.

Р а и с

(қўнғироқ чалиб)

Етар,

Ишлар ойнадан тиниқ, маълумроқ бўлди бизга,
Шунинг учун яна бир гувоҳни сўрайлик-да,
Тамом қилиб қўяйлик. Қани, келсин Машариф.

М а ш а р и ф кирар.

(Машарифга қараб)

Лекин ёлғон гапларни сўзламангиз ахтариб.

М а ш а р и ф

10

Билганим шу: бир кун бизнинг боққа бориб

Турсунқул

Бир қоғозни кўрсатиб, дўқ билан қўйдирди қўл.

Суриштираман, «эгилик», деди-кетди, келди куз.

Кейин билсам — вексель экан, тўладим сотиб

хўкиз.

Яна бир кун маст бўлганча чайлага келиб тушди,

Алжиб-алжиб, сўкиб сўзлаб, бир нафасда пўк

учди.

Р а и с

20

Бошқа сўзингиз бор?

(Машариф бошини чайқар.)

Бўлмаса, ўлтиринг, бас.

Охирги сўз мухбир ўртоғимга берилур,

Унга қараб ҳукмнинг тўғриси қилинур.

М у х б и р

Ўртоқжонлар, мен ўзим қишлоғингизга бир

меҳмон,

Бир йилгинадан буён муаллимлик қиламан.

Газет билан кўп эмас бир оз алоқам бор,

Қамчиликни кўрсаму ёзмасам бўлмасми ор?

Турсунқул дарҳақиқат бой — эшонларнинг думи,

Улоқчи от, тўрт хотин, қайнаб турадир хуми.

Қишлоқнинг иши билан бошини оғритмайдир,

Қамбағаллар дардига сира чора кўрмайдир.

Мен агар ёзган бўлсам — ёлғон гапни ёзмадим,

Кўра-била бировга чуқурни ҳам қазмадим.

Тагин сизлар биласиз — гапларим ростми, ёлғон,

30

Ҳар ҳолда ёздим уни, чидамади соф виждон.

Чоллар, батраklar

Яшанг ука, бор гапларнинг тўғрисини ёзибсиз,
Бўриларни ҳеч аяманг, тоза тузлаб қўйибсиз.

Раис

Саволингиз борми?

Халқдан

Йўқ.

Тўғри, муни ҳаммамиз ҳам биламиз.

10

Раис

Бўлмаса биз ҳам ҳозир ҳукм учун кирамиз.

*(Суд ҳайъати ҳукм учун кириб кетар. Суд
ҳукмини кутиб қолганлар ўзаро сўзлаша бошлай-
лар).*

Батрак

Агар шўро суди одил бўлса, ўртоқлар,
Мундай хоин, ножинсларни орамиздан йўқотар.

Деҳқон

Мухбир ўртоқ тўғри гапни хўб яхшилаб ёзибдир,
Суд оқламас, айби очиқ «мана ман» деб турибдир.

20

Имом

Яхши эмас, жон укалар, мундай тезлик қилмангиз,
Бир обрўли кишимизга мундай бўҳтон қилмангиз.

Сўфи

Дарҳақиқат, амин бобо ҳеч гуноҳсиз кишидир,
Юртимизнинг ҳам каттаси, бошидир.

Чорикор

Мундай бошлиқ сизларга хўб ёқади,
Ош-нон бериб, жағингизни боғлайди.

30

Батрак

Мундай хоин орамиздан ҳайдалсин!
Сўфи, имом улар билан йўқ бўлсин!

Бирчол

Болаларим, ёмонларни, майли, уриб ҳайдангиз
Сўфи билан имомга ҳеч тегмангиз.

Ч о р и к о р

Эта, энди, замон ҳозир бизники,
Аралашманг, тинч туринг.

Д е ҳ қ о н

Сўфи, имом жағин тийсин,
Сиз айтингки, ёмонларга ёндашманг!

Б а т р а к

Мухбир, газет бизнинг яқин дўстимиз,
Ёмонларни шундай кунга солгумиз.

У м у м

10

(шодланиш, кулиш билан)

Балли, мухбир!

Балли, мухбир!

Қўп яшанг!

Орқангизда биз бормиз, хоинлардан ҳеч
қўрқманг.

М у х б и р

Ишчи, деҳқон, батракларнинг дўстиман!
Ҳар на ёмон, эгри кўрсам газетага ёзгайман.

*(С у д ҳ а й ъ а т и чиқади. Ҳамма халқ ўрнидан 20
туради.)*

П л а к а т:

(Бир киши ўқийди.)

Турсунқул қораланди

Ҳукм уч йилга

Батрак, деҳқон, чорикорлар чапак чалиб қарши олар. Тарафдор-
лари, сўфи, имом хафа бўлиб, сўлжайиб қолади.

ҚАЙДА БАХТ

Бир пардали комедия

Биринчи кўриниш

Шоҳи тўқийдиган бир қосиб йигитнинг якка қўл дастгоҳи. Саттор моки отмоқда. Онаси Хадича амма чархда найчага арқоқ тўлдирмоқда.

Хадича амма (*чарх оҳангида куйлайди*):

10

Чархим таноб ташлайди,
Бир балони бошлайди.
Худо олгур кундошим
Кунда уруш бошлайди.

Араванинг чуви бор,
Яхши чархнинг ғуви бор.
Худо севган банданинг
Имони бор, ҳуви бор.
Ҳув...

(*Шу «ҳув»га ҳамоҳанг бўлиб чарх ҳам «ғув» этиб тўхтайди.*)

20

Саттор (*моки отишдан тўхтайди. Бир керишиб қўлларини қирсиллатиб олади*). Ҳа, волида. Ҳаммадан ноумидлик ёмон. Агар хаёл шишасинга ноумидлик тоши тегса, унда паришонликнинг санг резалари қолади. Зора пирлар пири ҳасти Идрис пайғамбар биздай тупроқ ялаб ётган қулбаччаларига пешволик қилсалар. Биз ҳам шу оғир кунлардан қутулиб, рўёбга чиқиб қолсак. Илон пўст ташлагандай, шу ғурбат жандасини бахт-толе хилъатига айирбош қилсак. Ҳа, айтганча, қизи тушмагур оламда йўқ нуххани қидиради. Бир кийим иш учун бир бутун танда қўйишга, рост гап шуки, менда мадор йўқ.

30

Хадича амма. Хўш, деганда, қани ўғлим, бу йил балиқ йили, наҳанг, мор, асп, гўспанд, ҳамдуна, мурғ,— бу йил таппа-тақ йигирма еттига кирибсан. Сенинг тенгинг Рашидjonнинг икки қиз, бир ўғли бор. Сен бўлса уйланишдан гап очсам, олдимга «ноумид бўлманг»дан таван ясаб қўясан...

Саттор. Қарилик ўқсиз камонга ўхшайди. На унинг уриб олгудай ови, на мўлжал олган нишони бор.

Меннинг юрагимда бўлса умид, худди қайанорнинг донасидай кун тиқин. Охир бири бўлмаса, бириси мени ниятимга етаклар. Одам деган жаланинг кўпиги эмас. Бири ўчади, яна бириси ғўзалайди. Йўқ, дунёга келгандан кейин ном қолдириб кетиш керак. Шайхи Атор валий деганни биласизми? Ана ўша киши ҳам атор бўлган, ҳам шоир бўлган—«Мантиқут-тайр» деган китоб ўша одамники, ҳам валий бўлган. Шу уч хислатга у сабру қаноат билан етишган. Мана, отам раҳматликнинг ғўри билан битта нур бўлсин, сизга ҳам раҳмат, ўқитдингиз, ҳунар ўргандим, энди...

10

Х а д и ч а а м м а (гапни бўлади). У замонлар доруламон эди, болам. Даданг шўрлик ҳар чоршанба бозордан қўйни-қўнжи тўлиб келар эди. Доим менга: «Хатча, биласанми, сени ўн етита хонатласга олганман-а», дерди. Доим: «Худо менга ўғил берса муллоин забардаст қиламан», дерди. Мана энди...

С а т т о р. Эй, волида, агар у замонларда мунақа «текстиль» деган гаплар йўқ эди. Текстилда шунақа эпчил машина дўконлар борки, бир соатда етти косибнинг бир ҳафталик ишини қилади. Фуқаро албатта текстиль молига қараб югуради-да... Бозорда бир мартаба косибнинг овраси қолмаган. Шом — қуёш оёғининг сояси, деганлар. Демак, у бошларга ҳам кун тушган. Шундай қилиб, дунёга келгандан кейин ном қолдириб кетиш керак, волида. Косиблик бўлмаса — шоирлик... Бу ҳам бўлмаса...

20

Дўкон ёнидан ўртача қалинликдаги бир китобни олади. Китоб устига «Қалила ва Димна» деб ёзилган. Китоб орасидан бир варақ қоғоз олади.

30

К а м п и р ўз ишига тушиб кетади.

Лекин тахаллуснинг яхшисини топиб олдим. «Чархий» жуда ҳам жойида. Эчкининг тахаллуси Мулла Абдукарим, қўтир итниги бойбачча бўлганидай, каминаники — Чархий.

Кўзингдан, кўзларингиз бу кўнгулда асли ёз ўлмас,
Қиё боқмоқ билан кўз сурмаси кўзларда оз ўлмас.

Муҳаббат риштаси бирлан кўнгиллар қолди дастингдан
Хиноли қўл билан черт, бўлмаса бу ришта соз ўлмас.

Қаро қош худди қалдирғоч қанотидай қилур парвоз,
Учур ғоз, қарға бўлмас, қарға юз машқ бирла боз ўлмас.

40

Чаман бағрингда ўсган олмаларга гард қўндирмай,
Чўзилмак бирла ҳар ётнинг унга дасти дароз ўлмас.

Лабингдек лаъли жоми бахтли бўлмайду, аё дилбар,
Лабингдан ўпса, харчи айт, нечукким сарфароз ўлмас?

Яна ўз ичида бир марта ўқигандай бўлади, китобнинг қатига солиб қўяди. Ишига тушиб кетади.

Хадича амма (*чархни секинлатиб*). Айланай болам, «Отанг неччилик — бўзчилик. Сенга ким қўйди бу номаъқулчилик» деганларидай, шу байту ғазалингни йиғиштириб, ҳарна моки отганингда, ҳалигача бир эмас, ўнта Дилбарга қурбинг етиб қолар эди.

10 Саттор. Бозорда ҳар икковининг ҳам нархи бир. Иста шоҳи тўқи, иста аруз билан шеър ёз. Ишқилиб, дунёда ном қолдириш керак. Сиз шайхи Аттор валини билмайсиз:

(*Эшикдан овоз келиб қолади.*)

Толиб. Саттор, ҳов, Саттор. Олдинда қочадиган одам йўқми?

Хадича амма. Болам, шу ўртоғинг саёқ, бузуқ йигит-да. Худо урган хулқи заҳар.

20 Саттор. Майли, кампир. Хулқи заҳар кишиларнинг суҳбатида ҳам бир лаззат бор. Сизга атса урдиргандай гап. (*Эшикка қараб.*) Толиб келавер, ҳеч ким йўқ. Кампирнинг ўзлари.

Толиб кириб келади.

Толиб. Ассалому алайкум. Ҳа, кампиршо. Тетикмисиз? Ҳали хабар келгунча йўқми?

(*Толиб билан Саттор кўришади.*)

Хадича амма. Ҳа, айланай, Толибжон, банда деган худонинг мулки, қачон хабар келса, ўша кунни тайёрмиз, ишқилиб ёшларга умр берсин.

30 Саттор. Қўе, нафасингни бузуқ қилма, кампирнинг ўн гулларида биттаси ҳам очилгани йўқ. Қани серрайиб турма, юқори чиқ.

Толиб юқори чиқиб ўтиради. Кампир чархни йиғиштириб, унга мулозимат қилади. Кампир дастурхон тайёрлаш учун ҳужрага кириб кетади. Саттор ишни қўйиб, дўкондан тушади. Толиб ёнига бориб ўтиради.

40 Толиб. Амма, майда-чуйдага овора бўлманг. Чойпойнинг кераги йўқ. (*Сатторга қараб илжаяди. Тўнининг орасидан бир шиша винони Сатторга имлаб кўрсатади.*)

Саттор. Хўш, бугун ишга бормадингми, виходнойми?

Толиб. Йўғ-э, бугун иш бор. Кеча мояна олган эдим. Жуда бош сирқираб оғриб турган эди, прогул қилиб қўя қолдим. Ҳукуматимиз бир кун кейинроқ бой

бўла қолар, дедим. Миям худди йўлпашша қамалган хумдай ғўнғиллаб турибди. Бунинг устига ишга борсам тўқув машиналарнинг шарақ-шуруқи жуда еб ташлайди.

С а т т о р. Тўғри. Мастликнинг жазоси — хумор. Ялқовлик ҳунар бўлса, паришонлик — мояна. Бошлиқларинг бир нима демайдимми?

Т о л и б. Бошлиқлар тўғрисида хотиржамлик. Битта оғайним бор. Ўзи жуда қулинг ўргилсин йигит. Қайтага ишга бормасам хурсанд бўлади. Кеча у билан бирга эдим. Бир-икки кун келмасанг ҳам майли, дўх-тир ошналаримдан бюллетин олиб бераман, деди. Энди цех бошлиғимиз бўлса, Шарифжон аканинг қизи Дилбар. Девдай-девдай йигитларга аёл киши бошлиқ бўлиб қолгандан кейин, яна иш хуржун. Маҳмадона, чигирткадай ҳали унинг тепасига, ҳали бунинг тепасига бориб чирқ-чирқ қилади. Кишининг энсалари қотиб кетади. 10

С а т т о р. Йигитнинг кўрки соқол, деган. Соқол билан соч ўртасидаги фарқ супурги билан тароқ ўртасидаги фарқ билан тенг. Цехингизга сочли киши бошлиқ бўлса ишингиз кўркам бўлади. Дарвоқе, шу қиз ўзи қалай қиз? Очилиб-сочилиб йигитларга бошлиқ бўлиб юргандан кейин, анча шамоллаб ҳам қолган бўлса керак. 20

Т о л и б. Лекин ишига пишиқ. Бутун текстиль деса ҳам бўлади, унга айланишганлар кўп. Ҳеч қайсисига бўй бермайди. Ҳа, нима бўлди, суриштириб қолдинг? Сен ҳам унга жигарсўхталарданмисан?! У ўлиб қолганда ҳам якка қўл косибга тегмайди. Агар текстилга кириб, иш кўрсатсанг эҳтимол. Бўлмаса овора бўласан. 30

С а т т о р. Улфатга — тухмат қофиядош. Ҳали унга жигарсўхта бўлиш учун юрагимдан жавоб сўрагунимча йўқ.

Т о л и б. Ҳали сен эшитдингми, йўқми, бизнинг маҳалладан тортиб Сўфитўлғай маҳалласигача, ундан мана шу ергача ҳаммаси бузилар эмиш. Ўрнига текстиль ишчилари учун шаҳарча солишар экан. Бошқа ҳовлининг ҳаракатини қил.

Ҳ а д и ч а а м м а қўлида дастурхон кўтариб киради. Уни меҳмон олдига ёзиб, гапга аралашади. 40

Ҳ а д и ч а а м м а. Вой, худой, қандай шўрлик бандалар эканмиз. Бу гап энди ростга чиқди, дегин-а. Толибжон? Киндик қони тўкилган жойдан энди қаерга

ҳам борамиз? Кеча болалар: «Амма-чи, амма, танобчилар ўлчаб, ҳовлингизнинг бурчагига темир қоқиб кетди», деганда ишонмаган эдим. Ростга чиқдимиз-а, бузилади дегин-а, вой худое...

Толиб. Бузилади. Бугун бўлмаса эрта, ишқилиб, бузилади, кампир.

Саттор (*нон ушатиб қўйди, «олинг-олинг» қилади.*) Лекин ҳовли бузилиши тўғрисида «Нурнома»да ҳам ҳеч гап йўқ. Фабрика билан косиб харсанг билан 10 шишага ўхшайди. Истаса, харсанг келиб шишага тегсин, истаса, шиша бориб харсангга тегсин. Ҳар икки ҳолда ҳам синади. Энди ҳовли бузиладиган бўлса, бу тарафдан ҳам сиқилдик, деган сўз.

Толиб (*кампирнинг кўзини шамғалат қилиб винони очади. Бир пиёлани қуйиб ўз олдига қўяди.*) Хўш, қани, энди айт-чи, Саттор, бозорнинг аҳволи ўзингга маълум, ҳовли-жой бўлса бу аҳволда, сен нима қилмоқчи бўласан? Уйлаб кўрдингми?

Саттор. Бир нарсани ўйлаб кўриш деган сўз — сибизға. Етти тешиги бекилганда ҳам саккизинчисидан 20 овоз чиқади. Мен уч нарсани мулоҳаза қилиб қўйибман. Ё тамом сингунча якка қоламан, ё бор дейману текстилга кириб кетаман, ё Шоҳи Машрабдай кўчакўйда байт-ғазал ўқиб, қаландар бўлиб кетаман. Ишқилиб, дунёда ном қолдириш керак.

Хадича амма. Болаларим, жиндаккина овқат қилиб берайми? Толибжон, сенинг ҳам ишинг йўққа ўхшайди.

Саттор. Қўноқ қўйдан ювош, қуйруқ берса ҳам еяверади. Бир нима овқатга урнаганингиз маъқул. Ин- 30 найкейин, Толиб деганингиз газаксиз тузалмайди.

Хадича амма. Вой айланай болам-эй, тагин ўша балойи бадинг борми, нега ичаверасан, болам, ахир, бу қурғур ҳам пулга, ҳам оврангга зарар беради-ку?..

Саттор. Обрў дегани — дарвознинг лангари, қийшайган тарафга йиқилишга мажбурсан.

Бу гапдан кейин сир очилади. Ортиқ яшириб туришнинг ҳожати қолмайди. Кампир чиқиб кетади. Толиб ўзи ичади. Бир пиёлани қуйиб Сатторга узатади. Саттор кўнмайди.

40 Толиб (*қистайди.*) Ичавер. Ўзи ширин, хотинлар ичадиган вино. Ўлиб қолмайсан. Ўзинг ҳам тоза зерикан кўринасан. Чигилинг ёзилади.

Саттор (*ноиллож қолади, олади.*) Хайр, ичсам ичайин. Ичкилик — кўнгил сандигининг калити, деган-

лар (*Ичади.*) Лекин бу ишнинг пирхонада бўлгани чакки бўлди-да.

Толиб. Менимча, қаландар бўлиб кетган ҳам маъқул. Текстилда ҳам ишларнинг мазаси йўқ.

Саттор. Моянанг қанча?

Толиб. Гап моянада эмас. Ишлашингга қараб беради. Лекин мен кам ишласам ҳам даромадим жойида... Иннайкейин, ҳали мен сенга айтган оғайнимда гап кўп. Унинг гапига қараганда, бора-бора шу текстиллар ҳам ҳукуматдан ўзимизга ўтиб кетармиш, мен кўпроқ 10 шунинг илинжидаман, бўлмаса бир кун ҳам ишламас эдим.

Саттор. Бармоғингни кўзингга ботирсанг тилла ҳалқа кўринади-я, худди шу ҳалқани тутиб олган кунинг текстилдан юзта машина сеники. «Қалила» деган китобни эшитганмисан?

Толиб. «Қалила»-палилангни билмайман. Сенинг серқочирим гапларингнинг ҳам ярмисини тушунмай қоламан.

Саттор. Тўхта бўлмаса, сенга шу китобдан бир 20 ҳикоя ўқиб бераман. (*Туриб китобни олиб келади, варақлаб-варақлаб бир ерини очади, ўқий бошлайди.*) «Ҳикоят. Бир кир юватурғон киши бор эди. Ҳар куни бир ариқ лабида ўз кирларини чайқар эди. У ҳар куни бир ёввойи ғозни кўрар эди. Ғоз ариқда сузиб сув ичидаги қурт-қумурсқаларни овлаб, шу билан қаноат қилар эди. Бир куни бир учқур қирғий келиб, бир семиз какликни ов қилди. Буни кўрган ғоз ўз-ўзича ўйладики, қирғий шунча кичик жуссаси билан катта-катта мойли луқмаларни ов қилади. Мен бўлсам шундай 30 улуғ гавдам билан чувалчанг ейман. Бу ҳаммаси ўзининг паст ҳимматлигимдан. Бундан кейин кабутар ҳам какликлар ов қилғоним бўлсин, деб қасд қилди. Кир юватурғон киши узоқдан қирғий ва каклик ҳолини томоша қилиб, ғознинг бир ерда ҳайратда қолғонини кўриб, таажжуб қилди. Кузатиб тура берди. Худди шу пайтда бир кабутар учиб келиб сув лабига қўнди. Ғоз унинг кетидан қувди. Кабутар ғозга чап бериб олдидан ўтди. Ғоз кейин қолиб сувнинг лабига йиқилди ва оёғи лойда қолди. Ҳар қанча уринса, лойга кўпрак ботиб 40 кетар эди. Кир юватурғон киши келиб, ғозни ушлаб олди. Йўлда унинг бир ўртоғи йўлиқиб: «Бу нима?» деб сўради. Кир юватурғон киши унга: «Бу қўлидан келмайтурсанг ишга унаб, ҳаётини елга берган бир ҳайвон», деб жавоб берди» (*Китобни ёпади.*) Хўш, энди, текстилни қачон бўшатиб олмоқчисиз?

Толиб (*бир пиёла қуйиб ичади.*) Ке қўй, шу китоб-питобингни. Сенинг олдинга қачон суҳбат қилгани келсам, ишинг насихатгўйликдан нарига чиқмайди. (*Бир пиёла қуйиб Сатторга узатади.*) Мана муни ҳам ич.

Саттор олиб ичади. Хадича амма лаганда қовурма келтириб қўяди. Ўзи ҳам ўтиради. «Олинг-олинглар» билан ея бошлайдилар.

10 Хадича амма. Болам Толибжон, хотининг яхшигина юрибдими, бўйида бўлай-нетай дедими?

Толиб. Хотинимдан ҳам феълим айниб турибди. Нуқул «Ичасан» деб койийди. Ҳали: «Уним йўқ», ҳали: «Буним йўқ»... Улар бўлсам ўлдим.

Саттор. Яхши хотин — халачўп. Эркакни ҳала қилиб турмаса, йўрғаламайди.

Бир нафас жимжитлик, овқагга машғул. Овқат пировардига келиб қолади. Шу пайтда эшикдан: «Мумкинми?», деган овоз келади. Дилбар киради. Толиб дарров шишани яширади. Саттор туриб уни қарши олади. Хадича амма жуда қувониб кетади.

20 Хадича амма. Кел-а, бўйингдан гиргиттон бўлай, Дилбархон. Қайнонанг суяркан.

(*Дилбар ҳамма билан кўришади.*)

Дилбар. Ия, Толибжон ҳам шу ерда эканлар. Нимага бугун ишга бормадингиз десам, бу ерда экансиз. Ўзингиз ҳам гадоё топмас ерларда биқиниб юрасиз-да, Ҳайнаҳой эртага бюллетень кўрсатарсиз. Баракалла-е...

Саттор. Қани, юқори чиқинг, овқатга.

Хадича амма. Қани, чиқ, болам, чиқ.

30 Дилбар. Йўқ, раҳмат, амма. Ҳозиргина овқатлашиб келдим. Қани Саттор ака, байрам ҳам яқинлашиб қолди. Шоҳини қўлга олдингизми?

Толиб секин қўлини артади. Сирғаниб, Дилбарнинг кўзини шамғалат қилиб чиқиб кетади.

Саттор (*хижолат чекканнамо*). Ваъда деган хира пашша, тутмагунча халақит беради. Кўни эртага дўконга соламан. Биринчи иш сизники. Узоғи — тўрт кун. Ўзим олиб бориб бераман. (*Дўкондаги шоҳини кўрсатиб.*) Мана, ўзингиз кўриб турибсиз, бу ишдан бир
40 қулочча дўкон тағи қолди. Кечгача зўр берсам тугайди. Дўкон бўшайди.

Дилбар (*дўконга яқинлашиб шоҳини кўради. Сатторга қарайди*). Саттор ака, ўзингиз ҳам жуда сил-

лиқдўзсиз-а, мана бунинг товланишини қаранг, битта лос деган нарса кўринмайди. Сиздай кишилардан бизда — текстилда ҳам кўпайса, қандай яхши бўлар эди. Ҳали ҳам келинг қўйинг. Мен шоҳи киймасам ҳам майли, бизга ишга кириш.

С а т т о р. Сизда чит тўқилади-да, ипак иш бўлганда, садағайи сўзингиз, ўша куни кирар эдим. Яқин кишининг сўзи — дўппи, бошга қўймасдан ҳам, киймасдан ҳам иложи йўқ.

Х а д и ч а а м м а. Айланай, Дилбархон, замон шундай кетаверса, кирмай нима қилади? Иложи йўқ, кирди. 10

Д и л б а р. Кириш, жон Саттор ака. Сизнинг қўлингизда ип ҳам ипакдай товланиб кетади. Мана сизга истаганингизча шогирдлар топиб бераман. Узим ҳам сизга шогирд тушаман.

С а т т о р. Шогирд деган — дарича. У қанча кўп бўлса, дил шунча равшан бўлади. Лекин мен текстилга борсам аввал сизга шогирд тушаман. Чунки мен ундаги машиналарнинг биронтаси билан ҳам ошна эмасман. 20

Д и л б а р. Бунинг иложи жуда осон. Мен сизга яхши усталарни боғлаб қўяман. Шу қунтингиз бўлса, тез фурсатда ўрганиб оласиз. Мана, Толибжон акам айтсинлар. (*Кўзи билан Толибжонни қидиради.*) Толибжон қани? Оббо, қув-эй, аллақачон чиқиб қочибди-я. Хўпми, борадиган бўлдингизми?

С а т т о р. Маслаҳатлашиб кўрамиз. Маслаҳат — розиликнинг тузоғи. Илиндингми — қутулиш қийин. 30

Д и л б а р. Ҳали ҳам шеърлар ёзиб турасизми?

Х а д и ч а а м м а. Бўш қолди — қиладиган иши байту ғазал.

С а т т о р. Яхши шеър — қалайи. Ишқ билан умрни бир-бирига кавшарлайди.

Д и л б а р. Шундай қилиб, шоҳини қачон оламан?

С а т т о р. Тўрт кундан кейин. Гап битта. Гап — пиёз тўғралган пичоқ. Артмаса занглайди.

Д и л б а р (*кулади.*) Сизнинг сўзингиз доимо она-болалик бўлади-да. Ҳойнаҳой, бунга ҳам тўқирсиз. Ҳа? Она-бола — қумрининг қуйруғи, бир-биридан ажраса кўрки кетади. 40

(*Ҳаммалари куладилар.*)

Хайр бўлмаса, мен кетдим. (*Хайрлашиб чиқиб кета бошлайди.*)

Х а д и ч а а м м а. Хайр, болам, хайр, келиб тургин.

С а т т о р. Кетиш — келишнинг хамиртуруши.

Дилбар ялт этиб Сатторга қарайди. Бир табассум қилиб қўяди. Чиқиб кетади. Саттор дўконга ўтиради. Хадича амма чархга ўтиради. Саттор ғўнғиллаб ашула айта бошлайди. Парда тушади.

Иккинчи кўриниш

Бозор. Бир тарафда — текстиль моллар дўкони. Бир тарафда — бошқа турли саноат кооперативлари. Урталиқ майдонда — майда чайқовчилар. Биттасининг елкасида яшикчада қурт, хўрозқанд, сурнайча. Биттаси товуқ кўтарган. Биттаси эски шим ва ҳоказо... Эркак-аёллардан паранжили-паранжисиз, турли миллатлардан қурама бир кўриниш. Ҳар бириси ўз молини мақтайди. Чуввос. Шулар ичида бир кийимлик шоҳи кўтариб Саттор ҳам юрмоқда.

Бириси. Олинг, олинг, шинавандага сотаман. Қаласнинг носвойи. Қаршининг тамакиси. Ариқ бўйида чекмасангиз элитади. Хуммори нос, хуммори.

Иккинчиси. Сузмақурт, сузма.

Бир паранжили хотин. Биттагина қолди. Ипай иштонбоғи. Хотинини яхши кўрганга сотаман. 20 Янги куёвларга сотаман. Ипак иштонбоғ.

(Сатторга яқинлашади.)

Айланай уста, шу иштонбоғни олиб қўйсангиз-чи, жуда ҳам арзон қилиб бераман. Бир дона ҳам қазна ара-лашмаган. Хотинингиз оламда йўқ қувонарди-да... Ола қолинг.

(Саттор қўли билан «ўтавер» деб ишора қилади. Хотин жавраб ўта бошлайди.) Биттагина қолди. Ипак иштонбоғ,

Бир инвалид. Дрожжи. Камиртуруш, камиртуруш. 30 Примус иголкаси бор. Мозольний пластирь, мозольний пластирь. Кадак малҳам, кадак малҳам.

Бозор инспектори (бир эски китоблар кўтариб юрган чакана саҳҳофни ушлаган, судраб кела бошлайди). Кеча ҳам тагжойи пулни бермай, лақиллатиб кетган эдинг. Бугун двойной тўлайсан, қани, бўл!

Саҳҳоф. Ўргилай, мулла ака. Ахир, мана ўзингиз берган кафтансани қаранг. Тўлаганман. (Қоғоз чиқариб кўрсатади.)

Улар жанжаллашиб ўртага яқинлашиб қолганлар. Бозор инспекторини кўриб, кўп чаканачилар ўзини четга олади. Саттор ҳам шоҳини қўйнига уради. Томошабинлар уларни ўрайди.

Муллажон, ахир бозорнинг касодлигини биласиз. Шугина «Санубар», «Маликан Дилором», «Шароит

улимон», «Қоидан мисвок»ни ким ҳам ола қолади? Бизникини партав қилиб қўя қолинг, жон муллаака.

Инспектор (*қоғозни қўйиб*). Қани, тез бўл. Тагжой пули — бу сенга мачитнинг халими эмас. Бу қоғозинг ўтган ойники. Қани, айт, тўлайсанми, ё финотделга етаклаб чиқайми? (*Чўнтагидан хуштакни олиб чалмоқчи бўлади.*)

Саҳҳоф ялиниб-ёлвориб, чўнтагидан пул чиқаради. Можаро шу билан тугайди. Инспектор кетади. Бозор яна илгариги тусини олади.

10

Инвалид (*узоқдан овози келади.*) Кадак малҳам, кадак малҳам. Мозольний пластирь, дрожжи...

Хотин. Ипак иштонбоғ сўраган борми?..

Бир колхозчи (*Сатторга яқинлашиб*). Ака, шоҳингиз сотиладиганми, кўрсак бўладими?

Саттор (*шоҳини очиб.*) Мана, марҳамат қилинг. Дунёда кўрса бўлмайдиган нарса йўқ. Кўзни авайла-масангиз куннинг доғини ҳам кўриш мумкин.

Колхозчи. Қанча сўрайсиз? Нархини қочирмайдиганроқ қилиб айтинг-чи.

20

Саттор. Отни қамчин йўлга солади, бозорни — нарх. Бир юз ўттиз сўм берасиз.

Колхозчи. Уҳ, уҳ, шунинг ўзи бир юз ўттизми ёки ёнида ҳовлингизнинг васиқаси ҳам борми?

Саттор. Васиқа деган нарса — эснаш. Кишидан кишига кўчади. Бизнинг ҳовлининг васиқаси яқинда текстиль ишчиларига ўтмоқчи.

Колхозчи. Бўлмаган гапни қўйинг, бўларини айтинг, эллик сўм берсак бўладими?

Саттор. Қулоқ — сувнинг гирдобига ўхшаган нарса, унга чўпу хас ҳам оқиб кириши мумкин. (*Қурамадан шоҳини буклаб кета бошлайди.*)

30

Колхозчи (*унинг орқасидан.*) Ҳа, майли, эллик беш сўм олинг.

Саттор индамайди. Колхозчи текстиль кооперативига кириб кетади.

Бир хотин. Ҳой яхши йигит, шоҳингизни кўрсатинг. Нархини жўнлаброқ айтинг.

Саттор. Мана, хола (*Шоҳини очиб кўрсатади.*)

Хотин. Вой ажабми-ей, мунчаям силлиқ шоҳи бўлмаса! Аттанг-аттанг, сал нухаси бачканароқ экан-да. Шу гунафша ўрнига пистоқи бўлармиди-я. Вой-ей, мана бу зангори ўрнига гулнор бўлгандами, жуда ҳам очилиб кетар эди-да. Ҳа, майли, кўргулик-да, болам.

40

Неча пул берай? Бир етимгина қизни чиқармоқчи эдик. Бир кийим шоҳига қараб, тўйи тўхтаб турибди. Нах дуо қилавериб, эси кетарди-да...

С а т т о р. Нусха — қала кавуш, ҳаммага ҳам бир қолипдагиси тўғри келавермайди. Дуо бўлса кўрнинг туши, эгасигина лаззатланади. Шоҳининг нархи бир юз йигирма сўм, хола.

10 Х о т и н. Вой ўлай, сал жўялаб айтинг, ўргилай. Бир юз йигирма сўмга камбағал одам уйланиб олади, гиргиттон.

С а т т о р. Орага шоҳи билан кампирлар аралашмаса камбағал йигит билан етим қиз истаган ЗАГСда уч сўм олтмиш тийинга уйланиши мумкин. Майли, сиз учун шоҳининг бўлар жойи бир юз ўн сўм.

Х о т и н. Ҳамма пулим қирқ беш сўм миркам икки танга, шунга бера қолинг. Яхши йигит. Худоё етти ўғилга бош бўлинг, сиз ҳам тўйлар кўринг.

20 С а т т о р. Етим қизнинг тўйи — сирка қиёми. Тахир қилса бузилади. Шоҳига қараб тўйни тўхтатмаганингиз маъқул.

Шоҳини тахлаб, нарироққа кетади. Х о т и н ноумид ўрнида қолади. Сатторнинг рўбарўсидан Толиб келиб чиқади. Толибнинг қўйни дўппайган. Унинг орқасидан бир кекса қистаб келмоқда.

К е к с а. Қела қол энди, болам. Ўттиз сўм берай. Жуда ҳам айтганинда туриб олма. Сендан ахир баҳра олсак далага кетмас, ўттиз сўм берай.

30 Т о л и б. Бўлмайди, дегандан кейин, бўлмайди. Киши кексайгандан кейин жуда миясини еб қолар эканда, бобой, бўлмайди.

К е к с а. Ҳа энди, болам, битта узук-юлуқ тандага отангнинг хунини қўйиб ўтирма, бор ана, ўттиз бир сўм ҳам ола қол.

Т о л и б. Бўлмайди. Ахир бу сиз айтган ўзимизнинг косиб танда эмас. Буни менга Масковдан бир оғайним юборган, совға. Ноиложликдан сотмоқчиман. Бу ахир завод танда. Фаранг ипдан қўйилган танда.

40 К е к с а. Оббо. Жуда ҳам ўз сўзлик йигит экансанда, болам. Ўттиз иккига бердингми? Барибир бундан ошириб сотолмайсан.

Т о л и б. Ўзингиз ахир гапга тушунасизми, бу завод танда деяпман-а. Ана шу ўзимизнинг текстилда ҳам шу тандадан қўяди. Текстилни...

С а т т о р келиб қолади. Толиб гапни бошқа ёққа чалғитмоқчи бўлади. Сотмайман, бобой, овора бўласиз. Ўзимга керак. Ўзим ҳам бир одамдан ялиниб олдим.

С а т т о р. Узи нима?

Т о л и б. Бир пар эски саллоти кўйлак-иштон.

К е к с а. Елғон, ёлғон, болам. Бир бутун фаранг танда. Сота қол, болам. Ҳа, ана ўттиз уч сўм ола қол.
(Т о л и б кексага хўмрайиб қарайди.)

С а т т о р. Елғон гап — чиннинг ғилофи. Эски кўйлак-иштон орасида танда бўлса бордир. Берақол, Толиб, кексани ранжитма. Косиб одам ахир тўқиб чиқса бир нима қўл ялайди.

(Т о л и б бир оз бўшашиб, уят аралаш ҳадиксираб 10 олади.)

Т о л и б. Ўзингиз ҳам жуда елим чол экансиз-да, бобой. Мана, ўртоғим ҳам ўртага тушиб қолди. Оладиган бўлсангиз, бўлган жойи қирқ сўм.

С а т т о р. Қирқни қирқ, деганлар. Қани, ота, пулни чиқаринг. Бозорда ҳаракат бўлиб тургани маъқул. Бозор бу — тарозунинг шайини. Баъзида сотувчига, баъзида харидорга оғади. Молни кўрмаган бўлсам ҳам, унинг нархи ўттиз беш.

К е к с а (ёнчиқни ковлаб). Ўттиз тўртта ҳам бўлмайди, дегин-а, болам? Хайр, хайр, сазанг ўлмасин.
(Пулни санаб бера бошлайди.)

Т о л и б (ўралган нарса — тандани кексага беради.)
Ўзидан ҳам камида бешта кафанлик тушади-да, бобой. Ички-ташқи кийиб олаверасиз. Қани, қўлни беринг. Бор, барака топ! Бозорга энди айланишманг. Аткас мол.

К е к с а. Хўб, хўб, болам. Ҳозир чиқиб кетаман. Бир қўчқорнинг боши кетгунча, юзта эчки ўзини қано-
рада кўради. Отанг ўргилсин. 30

(Ч о л сирғилиб чиқиб кетади.)

Т о л и б (Сатторга.) Қани, юр. Жиндак-жиндак отамиз.

С а т т о р. Раҳмат. Ҳали ишни сотолганимча йўқ.

Т о л и б. Юраверсанг-чи, қайтиб келгунингча бозор қизиб қолади.

С а т т о р. Йўқ.

Т о л и б. Яримтагина.

С а т т о р. Ичмайман.

Т о л и б. Оббо, дунёга тузоқ кўйганман, дегин? 40
Дилбарнинг қалини унча кўп эмас. Ўзингни мунча ўтга-чўққа урмасанг ҳам бўлади.

С а т т о р. Паришон оғиз — эшиксиз ҳовли. Ҳали-бери уйланмоқчи эмасман.

Т о л и б. Нозингни қара-я. Оилали бўлиш ёмонми?

Саттор. Оилали киши — думли юлдуз. Кўнгли кўкда, чочвоғи ерда.

Бир киши. Ҳой, ука, шоҳингизни кўрсатинг.

Даллолнамо бир киши. Ҳа-ҳа, худди шу йигитнинг шоҳисини олинг. Барака топгур, ўзи ишни жуда ихлос билан тўқийди. Бунинг ишларининг таърифи бу тарафи Бухоро, бу тарафи Ўзгангача кетган. (Сатторнинг қўлидан ишни тортиб олиб, худди ўзи сотаётгандай.) Бай-бай, нусхасини, ипагининг тўлалиги-

10 ни қаранг-а. Қани, ука, келиштириб сўранг-чи.

Саттор. Бўлар жойи — юзта сўм.

Даллолнамо (олувчига.) Қани, сиз ҳам бир нима денг. Битар ишнинг бошига яхши келар қошига.

Олувчи. Йўқ, бизга тўғри келмайди. Текстиль дўкондан олсам бўлмайдим, унда эни мана бундай (қулоч ёзиб кўрсатади), ўзи тўқимдай шоҳиларнинг метри саккизта сўм. Беш метридан ҳар қандай (кўкрагини кўтариб кўрсатади) бўла хотинга ҳам кўйлак чиқади. Бу бизга тўғри келмайди.

20 Даллолнамо. Хайр, қани, шакар оғзингизда. Бир нима денг.

Олувчи. Берсангиз, қирқ сўм берайин.

Даллолнамо (Сатторга.) Қани, ука, қўлингни бер.

Орага Толиб суқилади. Шоҳини даллолнамонинг қўлидан тортиб олади. Уни итариб ўрнига ўзи киради.

Даллолнамо (Толибга). Ҳой, ука, сенинг ўзинг кимсан? Ахир, бу ердагилар ҳам нон деб юрибди.

30 Толиб. Кўтарил, бозорингни қил. Сенсиз ҳам бу ерда иш битириб юрганлар топилади.

Саттор (олувчига). Оғайни, мен текстиль билан бел синашмоқчи эмасман. Зийрак киши бир нарсани синамайди. Мен машина ҳам эмасман.

Толиб. Тўғри, ўртоқ. Ахир, текстилдагилар ҳам шуларга ўхшаган йигитлар-да, жўялик қилиб сўранг. Жуда ҳам ерга урманг.

Олувчи (яна бир мартаба ишни очиб ағдариб кўриб). Майли, берар бўлсангиз, қирқ беш бераман.

40 Даллолнамо (Толибга). Ширинкомани ўртада қиласан, ҳой, йигит.

Толиб. Ҳали анча пастдасиз. (Сатторни кўрсатиб.) Бу йигит ҳам унча қийин-қистовга оладиган йигит эмас. Яқинда уйланмоқчи, пулга муҳтож.

Олувчи. Иш кор-хайрга қолган бўлса, майли,

беш сўм қўшдик, эллик сўм берай. Бўлмаса, ўзингиз биласиз.

Даллолнамо. Ҳой, йигит, ширинкомани арра қиласан. Бу ишни мен бошладим.

Толиб. Бурнингни тикаверма. Кўтарил, бозорингни қил.

Саттор (*олувчига*). Бу нархларга келишмайди.

Олувчи. Ўзингиз биласиз. (*Кета бошлайди.*)

Толиб ҳам даллолнамо (*олувчининг орқасидан*). Ҳой, ака, бир оз оширинг. Ҳой, бир нима кўшинг. 10

(*Олувчи писанд қилмай кўздан йўқолади.*)

Даллолнамо (*Сатторга*). Жуда ҳам нархи келган эди-да. Аттанг. Ҳали почин қилганим йўқ эди-я... (*Маъюс кетади.*)

Толиб (*Сатторга*). Нима дейсан, юрганинг билан бозорнинг лойини сақич қилишдан бошқа иш чиқаролмайсан. Ундан кўра, юр кетамиз. Озгинагина ичамиз.

Саттор. Қўйсанг-чи, ўзим нима хаёлдаману...

Толиб (*ўпкалаб*). Хайр бўлмаса, мен кетдим. Эрта уйингда бўласанми? 20

Саттор. Бўламан.

Толиб кетади. Бозорда чуввос бемаънилик давом қилади.

Саттор (*ўз-ўзига*). Эй тавба, бир қадоқ ипак неча пулу унга сарф бўлган меҳнат неча пул! Шунча қунт-идрок тўкиб битта ишни бозорга олиб чиқасан. Ҳамма харидор сени майна қилганга ўхшайди. Йўқ. Бу билан иш битмайди. Ё текстилга ишга кириш керак, ёки қаландарлик. Ишқилиб, дунёда ном қолдириш керак. 30

Шу пайтда хўрозқанд сотиб, юрувчи Сатторнинг ёнига келиб, унинг қулоғига яқинлашиб, кичкина сурнайчасини чала бошлайди.

Саттор (*унга қараб*). Тўғри, менинг иш тўқийдиган дўконимдан ҳам шу сурнайнинг овози чиқади. Ҳамма ерда ҳам бизнинг толега сурнай чалинган.

Бозорни йириб-ёриб учта маст йигит келади. Саттор ёнида тўхтади.

Биринчиси (*ўртоғига*). Ҳой, менга қараларинг. У пошшахоннинг олдига қуруқ борамизми, битта нима ола кетайлик. 40

Иккинчиси. Бир шиша атир, икки чайнам сақич — бўлди, кўнгли кўтарилиб кетади.

- Биринчиси. Паст, номард.
 Учинчиси. Ўзларинг биласанлар.
 Иккинчиси. Бўлмаса, ўттизта мантини битта нонга босамиз, бўлди, кўнгли кўтарилиб кетади.
 Биринчиси. Паст, номард.
 Учинчиси. Ўзларинг биласанлар.
 Иккинчиси. Нима дейсан, бўлмаса, икки қадоқ новвот, бир кийимлик чит — бўлди, кўнгли кўтарилиб кетади.
- 10 Биринчиси. Паст, номард, мана бу шоҳини оламиз.
 Учинчиси. Ўзларинг биласанлар.
 Иккинчиси (*Сатторга*). Ҳой, ука, шоҳинг неча пул. Қани, кўрсат.
 Саттор (*қўрқа-писа кўрсатади*). Тўқсон сўм берасизда. Лекин эзилмасин.
 Биринчиси (*Сатторга*). Паст, номард. Эзилганда бир нима бўладими? Ё бунинг пошшахонми? Саксон сўм, бўлдими?
- 20 Учинчиси. Ўзларинг биласанлар.
 Иккинчиси. Бўлди, кўнгли кўтарилиб кетади. Пулингни чиқар.
 Биринчиси (*пул санайди. Сатторга бера бошлайди*). Мана бу ўттиз, мана бу йигирма, мана бу ўн. Қанча бўлди.
 Саттор. Олтмиш.
 Биринчиси. Лабингни чўччайтирма. Паст, номард. Ма, тагин ўттиз. Қанча бўлди?
 Саттор. Тўқсон.
- 30 Биринчиси. Ол ҳаммасини. Айтганинг бўлди. Косиб деган бадфеъл бўлади.
 Учинчиси. Ўзларинг биласанлар.
 Иккинчиси. Бўлди. Кўнгли кўтарилиб кетади. Кетдик.
 (*Ҳаммалари айқалиб-чайқалиб кетадилар.*)
 Саттор (*анча йўланиб қолади*). Ҳар ҳолда косибнинг молини ҳушёр олмайдиган бўлди. Маст — ҳушёр дилнинг ойнаси. Маст кўпинча сен айтмоқчи бўлганини айтади. (*Ўз-ўзича*). Энди волидаи пошшахонга нима олсам экан? Икки қадоқ гўшт, бир қадоқ пашмак — бўлди. Кўнгли кўтарилиб кетади. Тагин ўзларинг биласанлар. Паст, номард, қани кетдик. (*Чиқиб кетади. Уни бозор ола-ғовури кузатиб қолади.*)

Учинчи кўриниш

Сатторнинг ишхонаси. Биринчи кўринишда кўринганча Саттор ерда ўтиради. Олдида лавҳ, сиёҳдон, қоғоз тагига «Қалила»ни қўйиб бир нима ёзмоқда. Хадича амма уйи билан дўконхона ўртасида уймалашиб юради.

Саттор (*ичида бир нималарни ўқийди, бир нималарни ёзади*). Уҳ... Шундай қилиб, волида, бу кун ко-
сибликнинг сўнгги куни. Бир ишнинг сўнгги — ўша иш-
нинг бошланиш кунини эслатади. Эсингиздами, дадам 10
раҳматли ўлганларидан кейин биринчи марта ўз бо-
шимча дастгоҳга ўтирмоқчи бўлган куним, худди шу
бугунгидай паришон ва маъюс эдик.

Хадича амма. У пайтда бир иш дўконга туш-
масдан бурун тепасида пул ўйнар эди. «Уста, менга
бер»дан зерикиб кетар эдик. Тонг азондан найча тўл-
диришга ўтириб, қош қорайганда оби ёвғонга қарай
олар эдим.

Саттор (*кампирнинг гапларига қулоқ солмайди*).
Хат ёзиш билан овора, ўқийди). 20

Дилбаро, кел, қўлни тут, қилғин мадад сўнгги
нафас,

Чархий ожиз йиғламоқнинг тортадир озорини...

Хадича амма. Сени шу ликкангбоз қиз оғуш-
та қилиб олдию, ишдан советди. Бўлмаса, худоё шу-
кур, қоғоз-қалам, байту ғазал билан ҳам ишинг йўқ,
ноппа-нозандай тирикликнинг пайидан эдинг. Рўзғори-
миз оз-оздан бўлиб ҳам фаровонлилик эди. Ана келди,
мана келди, оламда йўқ нусхаларни баҳона қилди, қў-
лингни ишга бормайдиган қилди-қўйди. 30

Саттор. Бир ишга совиш — иккинчисига исиш, де-
ган сўз. Совуқлик — иссиқликнинг жавҳари.

(*Кампир ўзича бир нималарни ёнғирлайди.*)

Шундай қилиб, бу шеър ҳам чакана ёзилмади. Шоҳи-
дўзлик бўлмаса — шоирлик, бул ҳам бўлмаса — қалан-
дарлик. Ишқилиб дунёда ном қолдириш керак.

Хадича амма. Болам, сал нафасингни яхши
қил, энди бир каминг кашкул осиб, жанда кийиб қа-
ландарликмиди? Бу гапни бир айтдинг қўймадинг, ик-
ки айтдинг қўймадинг. 40

Саттор. Эй, волида, сиз шайхи Аттор валийни та-
нимайсиз.

Хадича амма. Худо кўтарсин ўша сенга пир
бўлган, нашаванд атторни!

Саттор (камбирнинг гапларини эламайди. Езган шеърини ўқийди).

Риштаи жонимдек уздинг оқибат завқ торини,
Мен йўқотдим мутлақо ҳушу хаёлим борини.

Йиғласа арзир киши сўнгсиз бу ҳижрон остида,
Қалбига кўмган эса ҳар ким гўзал дилдорини.

Зим-зиё бир эсдалик қолди, букун кўнгул етим,
Ўздан-ўзга тинглаувчи йўқ юракнинг зорини.

10 Қайда бахт, қайда муҳаббат, қайда ўйноқ кунларим,
Кўрсатинг буткул йўқолгон касбнинг мозорини.

Дилбаро, кел, қўлни тут, қилғил мадад сўнги нафас,
Чархий ожиз йиғламоқнинг тортадир озорини.

Х а д и ч а а м м а. Айланай, болам. Бир нафасга шу байту ғазалингни йиғиштириб, гапга қулоқ берсанг-чи, меҳмонларинг қачон келмоқчи эди? Нима оби-ёвғон қиламан? Ахир, тайёрланиб турайн.

Саттор (*ўз-ўзига мағрур*). Фоилотан, фоилотан, фоилотан, фоилан. Шеър яхши ёзилди. Бир ҳисобга қараганда ўзини мақташ — ойнага хушомад билан тенг. Ҳа, меҳмонларми — улар қиёмдан сал ўтганда келмоқчи эдилар. Ҳали замон келиб қолсалар керак. Улар меҳмондорчиликка эмас, маслаҳатга келмоқчилар. Маслаҳат — дурадгорларнинг шоқулиси — тош бойланган ипи. Айланиб-айланиб охир бир нуқтада тўхтайд.

Х а д и ч а а м м а. Қандай маслаҳат?

Саттор. Ҳам уйдан, ҳам ҳунардан кўчишнинг маслаҳати. Кўчиш — иккинчи жойга ўринлашувнинг шотиси.

30 Х а д и ч а а м м а. Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тош-тарозу. Қиндик қони тўкилган ердан кўчиб, иккинчи ерга ўринлашиш осонми, болам?

(Саттор жавоб бермай, «Калила»га чўмади.)

Шундай қилиб, келадиганларга бирор овқатга ун-найми?

Саттор. Майли. Гуручингиз бўлса ош, бўлмаса қовурма. Гўштингиз ҳам бўлмаса — ҳолвайтар. Ун бўл-маса патир. Бекорга айтилган эмас.

(Эшик урилади.)

40 Келувчилар (*ўзаро гурунглашиб олгандан кейин.*) Ҳой, Сатторвой, ҳой, мулла Саттор.

Саттор. Лаббай. Камбир, сиз бошқа ёққа чиқиб турасиз. Қани, марҳамат, кела берингиз.

(Эшикдан бир кекса, бир ўрта ёшли киши кириб келади.)

Ассалому алайкум, қани, қани марҳамат. Юқорига. Бошқалар кўринмайди? Уста Аҳмад, Файзи халфа, Қорабойкичкина, Соли девкор, булар қани?

Юқорига чиқиб ўтирадилар. Пирлар арвоҳига кекса киши фотиҳа ўқийди.

Кекса. Келадиган бўлди. Қорабой билан девкор ҳаммомга кетган экан. Келишиб қолар. Уста Аҳмаддан хабарим бўлгани йўқ.

10.

Ўрта ёшли. Бечора, аёлманд одам. Бировга битта атлас ваъда қилган экан. Шунини ишлаётган бўлса керак. Ишламаса бўлмаса.

Кекса. Хўш, мулла Саттор. Дўкон бўш. Нима гап? Иш қўймадингизми?

Саттор. Уста, дўконни йиғиштирдик. Дўкон — мусофирнинг оти. Манзил манзилдан дам олгани ҳам маъқул.

Кекса. Шундоқ-ку. Ҳеч бўлмаса дўкон таги бўлса ҳам дастгоҳда кўришиб тургани маъқул. Пирларга ҳам шу маъқул. Қуритиб қўйган яхши эмас.

20.

Ўрта ёшли. Ота, мулла Сатторнинг кейинги нусхаларини кўрдингизми? Бу нусха билан ҳаммамизни ҳам синдирадиган кўринади. Ёш-ялангнинг сўрагани шу нусха бўлиб қолди.

Саттор. Бу нусха аслида менинг дилимдан чиққан эмас. Бу нусхани бир қиз чиқарган, шу нусха чиқди-ю мен ҳам синдим.

Кекса. Пирлар ҳам, дастгоҳ ҳам аёл кишини хоҳламайди. Аёл киши дастгоҳга қўл урса барака кўтарилади.

30.

Кампир эшик чертади. Саттор туриб дастурхон ёзади, чойнон қўяди.

Саттор. Қани, уста, нонга қаранг. Қани, марҳамат.

(Нон оладилар. Саттор чой қуйиб узатади.)

Ўрта ёшли. Ота, бошқа касабалар келгунча мулла Абдусаттор бир оз китоб ўқиб берсамикан-а, қизиқроқ китобдан.

Кекса. Ҳа, ҳа, жуда маъқул, рисоладанми. «Нурномадан»ми, қани, болам Абдусаттор.

40.

Саттор ўрнидан туради. «Қалила»ни келтиради. Бир ерини очади.

С а т т о р. Лекин бу рисола эмас.

К е к с а. Ишқилиб, пирларнинг насиҳати бўлса бўлди-да. Рисола билан «Нурнома»ни дўкондан ажратиб қўйма. Охиратингга фойдаси кўп.

У р т а ё ш л и. Қани ука, бошланг, қизиқроқ жойидан ўқинг.

- С а т т о р. «Бисмиллоҳи раҳмонир раҳим. Ҳикоят келтирибдурларким, бир кишининг икки хотуни бор эрди. Бири қари ва бири ёш ва ул киши ду мўя, яъни соқолини ярми оқ ва ярми қора эрди. Ул киши ҳар бир хотинини олдига кирганда тиззасига бош қўюб ухлашни одат қилғон эрди. Бир кун одати бўйича қари хотун тиззасига бош қўюб уйқуга борди. Қампир унинг юз ва соқолига қараб ўзига айтдиким: «Яхшироқ улдурки, бу киши соқолидан бир неча тор қораларин юлғайман. Тоинки соқоли оқроқ кўринса, ёш хотуни бунга рағбат қилмоғой. Ёш хотунидан рағбат кўрмаса, нафрат ва малолин фаҳмласа, меҳру муҳаббатни олови ўчгай». Шундай деб ҳафсаласи тугагунча қора соқолларин юлди. Соқолики кампир қўлидадур юлунгони унинг яхшироқ. Иккинчи кун ёш хотун олдига кириб, тиззасига бош қўюб уйқуга борди. Бу хотун ҳам унинг соқолига қаради. Қўзига оқроқ кўринди. Ул ҳам ўйладиким: «Бу оқ мўйларни юлай, токи соқоли қора кўринса ўзини ёш сезгай ва кампир суҳбатидан нафрат қилиб, менга кўпроқ рағбат кўрсатгай». У ҳам кучи етгунча оқларни терди. Бу иш ҳар икки хотун тарафидан бир неча фурсат давом қилди. Бир кун шўрлик эркак энгагига қўл юборди, кўрдик ҳеч нима қолмабдур. Фарёд қилди ва ҳеч ерга етмади». (*Китобни ёпади. Меҳмонларга қараб.*) Шундай қилиб, уста, мен талай фурсатдан буён икки ўт, икки бир-бирига зид ҳал ўртасидаман. Икки қуённи қувлаган биттасини ҳам туюлмайдим, дегандай, мана, кўриб турибсиз, дов-дастгоҳ қўш хотинликнинг соқолидай юлиниб тамом бўлди. Мана бугун энг сўнги кун...

Эшикдан бир-икки кишининг овозлари келади. «Мулла Абдусаттор, ҳой мулла Абдусаттор», деб чақирадилар.

- 40 Урндан туриб, эшикка боради. Қани, қани, марҳамат. Ҳа, мулла Аҳмад, бормисиз, келинг халфа. Эшикдан Соли девкор, Уста Аҳмад, Файзи халфалар кириб келишади. Сўрашадилар.

К е к с а. Қорабой кичкина қани?

Д е в к о р. Шу ерда, шу ерда. Кичкина, ахир, ўзингизни кўрсатинг.

Урта ёшли. Уста Қорабой девкорнинг қўлтиги-га ҳам яшириниб кетаверади.

Файзи халфа (ўрта ёшлига). Фаранг дейман, саҳарни эрта олиб, бу ерга чопган экансиз-да?

Урта ёшли. (бунинг исми — Зойид фаранг.) Ҳа, мана уста бобо билан боядан буён мулла Абдусатторга китоб ўқиттириб маза қилиб ўтирибмиз.

Девкор. Қани, тўхтаманг бўлмаса, ўқинг, мулла Абдусаттор.

Кекса. Китоб ҳам айна пул сўрайдиган ерига 10 келган эди (Сатторга қараб.) Қани, хўш?

Саттор. Шундай қилиб, бугун энг кейинги кун. Маслаҳат сизларда. Хўш, нима қиламиз? Қайси қуённинг кетидан қолмайлик? Қосибликнингми? Текстилингми?

Соли девкор. Агар эски замонлар бўлганда эди, қатор-қатор дўкон, ўн-ўн беш халфа-шогирд гурсиллатиб тепки босиб турганда эди, бозор қарсиллатиб, «Уста, манга бер», деб турганда эди — ҳунаримизнинг садағаси кетсак бўлар эди. Магарамки, текстиль 20 чиқиб қолди. Эмди ҳаммамиз ҳам ҳайронмиз. Ана текстилга кирдик... Юзлаб-икки юзлаб машина дўкон қулочлаб иш чиқариб турибди. Шу иш ўзингники эмаслигини билиб туриб, қандай қилиб ҳам қўл ишга боради?

Саттор. Агарни магарга уйлантирилса — ўртадан кошки деган фарзанд туғилади. Маслаҳатнинг қисқаси нима?

Қорабой кичкина. Соли акам ҳали ҳам ўша эски девкорликнинг пайидан. 30

Файзи халфа. Менга қолса, мен ҳам дўконни йиғиштирдим. Маҳаллага сўфи бўлмоқчиман. Бир ба-лойи нафс ахир тўйиб қолар.

Зойид фаранг. Бир иложини қилиш керакки, ишқилиб, ҳунар нобуд бўлмасин.

Саттор. Бошқа касбга ўтиб, «фаранг» деб ном кўтариш учун яна бир касана умр керак дейсиз-да, а?

Қорабой кичкина. Ҳа-да. Ота-бобомиз ўриш-арқоқдан нон ебди. Бошқа ҳунаarning иложи қийин. 40 Ҳаммамиз ҳам мокининг набирасимиз.

Кекса. Пир-пир ўзимизнинг пир, рисола-рисола ўзимизнинг рисола, демоқчи-да.

Соли девкор. Мен бўлсам қайнатамдан мерос қолган катта тегирмоннинг тепасидаги беш таноб ерга

деҳқончилик қилмоқчиман. Енимга битта одам соламан.

Уста Аҳмад. Қолхоз сизга жойни берди-қўйди. Тагин одам солар эмишлар.

Саттор. Лекин кўкнори экасиз, бирга ўн минг тугади.

Қорабой кичкина. Бу киши ҳали ҳам девкорликнинг пайдан. Ёнғоқдай чақилиб кетса ҳам диоғидан кетмас экан-да.

- 10 Эшпкдан «Мумкинми?» деб Дилбар кириб келади. Суҳбат тўхтайди. Ҳамма билан саломлашади.

Дилбар. Ўҳ-ҳў, жамоат жам экан. Нима, Саттор акам «Уста пири» тўйи қилиб бераётибдиларми?

Уста Аҳмад. Эй синглим, ҳаммамизнинг бошимизга келган катта тўй, катта кўран тўғрисида маслаҳатлашиб ўтирибмиз.

Дилбар (Сатторга). Саттор ака, тунов куни бериб юборган шохингиздан қолганмиди, бир метрча етмай қолди-да.

- 20 Саттор. Топилади, топилади. Қани, сиз бундай ўтиринг-чи (Ўзи ичкари кириб кетади.)

Қорабой кичкина. Синглим, жуда бош қотган. Ахир, сен ҳам текстилдасан. Бундай бизга бир гапириб бер-чи. Кирсак очдан ўлиб қолмаймизми? Бизни ҳам оладими?

Зойид фаранг. Ҳунарнинг қадрига етадими?

Кекса. Кимни пир дейди, рисоласи борми?

Девкор. Халфа-шогирд сақласа бўладими?

- 30 Уста Аҳмад. Ол-ҳа, ҳали ҳам шу гап.

Файзи халфа. Мачит яқинми?

Дилбар. Мен текстилга киринглар, деб ҳаммангизга ҳам бир мартабадан эмас, минг мартабалаб айтдим. Сиздай ҳунармандларни олмайин кимни олади? Бори-йўқ ҳунарни ишлатадиган жой текстил-да. Агар партиямизнинг этагидан маҳкам ушлаб, кўрсатмаларидан четга чиқмай, чинакам ихлос билан ишланса, ҳеч ким дол қолмайди. Ишлаган одам бахтли бўлаверади. Агар ишда, сифатда ўзингизни кўрсатсангиз, сизга ким шогирд тушмайди? Мана бориб кўрдингизми, йўқми?

- 40 Текстиль катта обод бир шаҳарга айланиб кетган. Унда йигирма мингга яқин ишчи ишлайди. Ҳар бир цехнинг ўз клуби, ўз қироатхонаси, ишчилар учун баланд-баланд ошиёнали, ёруғ, покиза уйлар, ҳаммомларига-ча бор.

Уста Ахмад. Дарвоқе, кечадан бошлаб, бизнинг маҳаллани буза бошладилар.

Дилбар. Бу ерларнинг ҳаммаси бузилиб, ўрнига текстиль ишчилари учун уй-жойлар солинади. Агар сизлар ҳам текстилга кирсаларинг, шу янги уйлардан оласизлар. Қачонгача ахир шу даҳлизу бўйра, васса жуфт шифт!

Қорабой кичкина. Мен бўш қолган куним бориб текстилни томоша қиламан. Қиришга аллақачон бел боғлаб қўйганман. Лекин юрак дов бермайди. 10

Соли девкор. Сен менда халфа эканингда ҳам шунақа, саёқ эдинг. Иш қолиб, доим бозор сайилда тентир эдинг.

Зойид фаранг. Сизда ипак иш йўқ-да. Бўлма-са кириб, бир ҳунар кўрсатиб қўяр эдим.

Саттор бир қўлида бир тоқа шоҳи, бир қўлида бир лаганда қовурма киради. Шоҳини Дилбарга узатади.

Саттор. Фаранг, ипни юз алвон билан ранг этсалар бўлмас ипак, дейсиз-да, а? Йўқ, бу гап сал эскиганга ўхшайди. (Қовурмани ўртага қўяди. Бориб, яна 20 бир кичик лаганда қошиғи билан Дилбарга келтиради. «Олинг-олинг, олинг» билан ея бошлайдилар.)

Соли девкор. Халфа — шогирд бўлмаганга ярашур. «Ма, еб ёт», деб биттагина колхозни таги билан берса экан.

Уста Ахмад. Ол-ҳа, ҳали ҳам шу гап.

Кекса. Қаерга борсаларинг ҳам, рисола ёндан айрилмасин. Кишидан барака кўтарилмайди.

Зойид фаранг. Иш деганни ишга ўхшатиб, биров кўрганда суқи кирадиган қилиб юборсанг, ҳамма 30 ерда ҳам нонинг бутун.

Қорабой кичкина. Майли, мен кирадиган бўлдим. Таваккал.

Саттор. Таваккал дегани — қоронғи уйга кесак отиш. Астойдил кирдим, деявер.

Қорабой кичкина. Кирдим.

Дилбар. Сиз-чи?

Саттор (ўйланиб қолиб). Тақдир — дор. Осилманг, осадди. Биз ҳам кирдик.

Дилбар (жуда қувониб). Ростданми? Яшанг. Сиз-чи, Зойид ака? 40

Зойид фаранг (қўлини артиб). Қўпчиликдан ажраганни бўри ебди. Майли, кириб бир ҳунар кўрсатиб қўяй.

Ҳамма қўлини артади. Халфа билан кекса фотиҳа ўқиб ўринларидан қўзғалмоқчи.

Дилбар. Сиз-чи, халфа бобо?

Файзи халфа. Мен кетаман. Аср вақти бўлиб қолди. Ҳойнаҳой азон айтгундай киши йўқ. Мачит савотсиз қолади.

Кекса. Мен ҳам кетаман, намоздан қолмай. Ё пирим!.. *(Ўрнидан туради.)*

10 Дилбар. Сиз-чи, уста ака?
Уста Аҳмад. Уй берадиган бўлса кирамиз-да, синглим.

Девкор. Укам Саттор, битта тандам бор эди. Шунки касанага тўқиб бермайсанми?

Уста Аҳмад. Ол-ҳа, ҳали ҳам шу гап.

Дилбар. Саттор акам энди текстиль ишчиси.

Девкор. Дарвоқе-я, хайр, мен ҳам кетдим.

Кекса, Файзихалфа, девкор чиқиб кетади.

20 Саттор *(дастгоҳ ёнига бориб, уни ўпади, ундан кейин «Калила»ни ўпади)*. Хайр, эски дўстларим. Ярим умримнинг яқин сирдошлари бўлдингиз. Қолган умр бошқа тарафга судрамакда. Қўп хизматингизни қилдим. Оз тузингизни ичдим. Энди ризо бўласиз.

Дилбар. Шундай қилиб, мен сизларга ариза ёзиб бераман. Эртадан бошлаб ишга бора берасизлар.

Уста Аҳмад, Қорабой кичкина, Зойид фаранг. Яшанг синглим, яшанг. *(Чиқа бошлайдилар)*.

Қорабой кичкина. Фаранг, эртага мени чақириб уйғота кетинг.

30 Саттор. Мен аризамни ёзиб қўйганман.

Дилбар. Ҳойнаҳой шеър биландир.

Саттор. Яхши шеър — ярим умр васиқаси. Мана.

Дилбар *(олиб ўқийди)*.

Қайда бахт, қайда муҳаббат, қайда шонли

кунларим,

Кўрсатинг буткул йўқолган касбнинг мазорини.

Дилбаро, кел, қўлни тут, қилғил мадад сўнги

нафас,

Чархий ожиз йиғламоқнинг тортадир озорини...

(Бир оз уялиб туради. Кейин.) Хўп, Саттор ака. Мана *(Қўлини беради.)*

Бир-бирларига термилишиб қоладилар. Дилбар ерга қарайди.

Парда тушади.

ИЛОВАЛАР

ЭРКИМИЗ

Жўра кофир. Қаерда худойингиз бор эди. Мамағнинг товуқ катагидами? (Чақиради.) Мамағ! Ҳой, Мамағ!

Мамағ чиқади.

Мамағ. Ҳов.

Жўра кофир. Мана бу майин супургига озгина худо берар эмишсан.

Мамағ. Жоним билан берар эдим. Лекин худойим шайтоннинг уйига имон сўраб кетган эди.

10

Сўфи кетади, таъзим билан.

Жўра кофир. Мамағ дейман, янги Конституциядан кейин буларинг жуда чувалашиб қолди. Қани, жур. Менинг бригадам эртадан чопиққа тушади. Эртага сен заводга тушиб, ўғит келтиришинг керак.

Ҳар икковлари чиқиб кетадилар.

Шафағамма. Мана, айланай болам Турсун, эртага эшон аврод берар эканлар. Бугун парихон кўчирса, эртага авродга олиб борсам, иншобло, бўйингда бўлади. Ужарлик қилма, болам.

20

Турсун ой. Бўлмаган гапни қўйинг ойи. Ман ўзим дўқтурларга қатнаб юрибман. Дўқтурнинг гапига қараганда, тез орада юкли бўлсам керак.

Шафағамма. Иншобло, болам, иншобло. Дўқтур худомиди, пирлар мададкор бўлса кўчириш яхши.

Турсун ой. Бўлмайди.

Шафағамма. Бўлмаса, кийим-бошларингни кўчиртираман.

Ҳар икковлари анча олишадилар. Эшикдан саннаб айтилган нақшчилар овози келади. Зумрад парихон кириб келади. У жуда ажива.

30

Ҳай, ҳай, ҳай, ҳай, ҳай,
Гум, гум, гум, гум, гум.
Сув тагида Сулаймон,

Қоф тоғида Абдурахмон.
Жинлар париси, сиздан мадад,
Ҳай, ҳай, ҳай,
Қора товуқ, ола эчки, ҳай, ҳай, ҳай...

Ва шунга ўхшаш бемаъни талқинлар.

Турсун (*парихонга таажжуб билан қараб туради*). Алдамчи, ифлос, қўшмачи, сатанг! Туфув!.. (*Чиқиб кетади.*)

Санноқ остида парда тушади.

10

* * *

Сўфи. Ашҳаду анна илоҳа иллобло... (*Яна бир нафас жим бўлиб, теваракка қулоқ солади. Бўрихўжага.*)
Бари бир ҳеч кимнинг шарпаси йўқда, тасаддиқ.

Бўрихўжа. Парво қилманг, келишиб қолади. Ҳа, баландроқ...

Сўфи. Ашҳаду анна илоҳа иллобло!.. Ана Қувондиқ келяпти.

20 Бўрихўжа. Э, ўлинг, тушинг пастга, ўзим айтаман. Сиз келганларга бош бўлинг.

Сўфи тушади. Бўрихўжа чиқади. Бўрихўжа янглиш-янглиш, тез-тез азон айта бошлайди.

Ҳавно алаал фалоҳ,
Ҳайно алаал фалоҳ,
Ашҳаду анло акбар.
Тағин биттаси келяпти.

(*Бу гапни ҳам азонча қилиб айтади.*)

Ташқаридан бир кекса кишининг овози келаётир. Қувондиқ куйлаб келаётир.

30

Қувондиқ

Хувв-в,
Ошқовоқ баргин тугадир
Қампир ўлган кечаси.
Қизил гул ғунча ёзадир...

* * *

40

Эшаккинам қози бўлиб,
Қўйди бошига салласин.
Эшаккинам сўфи бўлиб,
Чўзди минордан калласин.
Эшаккинам эшон бўлиб,
Еди илоннинг ёғини,
Қайдан бир оз чиқса тутун
Йўлакка қўйди жағини.
Эшаккинам, эшаккинам

Сарсари комил.
Ишонмасанг зикрни қара,
Мамаҳасанжон...

Иўлак тарафдан Жўра кофир кириб қолади, ҳайрон бўлиб туради.

Жўра кофир. Тўхта ҳамманг! Бу нима майнабозчилик?

Бўрихўжа. Зикр. Ҳукуматимизнинг ўзлари жавоб берган.

Домла билан сўфи. Ҳукуматимизнинг садағалари кетайлик. 10

Жўра кофир. Зап таналарингга сув югуриб қолдику, колхозда иш аини қизиган вақтида топибсанлар зараркунандаликнинг йўлини.

Домла сўфи. Биз пахтага қарши эмасмиз, колхоз яшасин.

Жўра кофир. Колхоз сенларсиз ҳам яшайди. (Мамага қараб.) Хўш, сан нима қилиб юрибсан ишга чиқмай?

Мамағ. Базм бор, деб ўйлаб келган эдим. 20

Жўра. Сиз-чи, Қувондиқ ота?

Қувондиқ. Тўқличамга келган эдим. Буларинг, тўқличангиз авлиё чиқиб қолди, дейди. Ўзи оми серканинг боласи эди.

Жўра. Сиз-чи, Расул ота?

Расул ота. Ман энди, болам, беш-олти марта азон айтилаверганидан кейин, кун куйди, деб чиққан эдим. Биратўла намоздан ҳам қутулиб кетмоқчи эдим.

Ҳошим секин сирғалиб чиқиб кетмоқчи бўлади.

Жўра. Тўхта, ҳой ялқов чанан, сан нима қилиб юрибсан? 30

Ҳошим. Хошироқ жой бўлса, деб кирган эдим.

Жўра. Тоза топишган экансизлар. Қани, тарқалинглар. Қани, сиз Қувондиқ ота, Расул ота, Мамағвой мен билан бирга юринг. (Чиқиб кета бошлайдилар. Йўл-йўлакай Бўрихўжага қараб.) Яхши касб топибсан, ҳали сен билан гапиришамиз. Тулки!

Парда тушар.

Қишлоқ чойхонаси. Бир талай эр-аёл колхозчилар тўпланган. Ур-талиқда миллий муסיқа ўйнаб туради. Чойхона олдиларида СССР Конституциясининг айрим моддалари йирик ҳарфлар билан ёзилиб қўйилган. Доҳийларнинг расмлари осилган. Олдинроқда Мамағжон, Турсуной, Қувондиқ, Расул ота ва бошқалар. Колхознинг сиёсий чорак соати ўтказилаётир. Қувноқ машқни ча- 40

лаётган мусиқа секинлаб тўхтади. Ургалиққа колхоз партгруп-
пасининг секретари Жўра кофир чиқади.

Жўра кофир. Масалан, виждон эркинлиги тўғ-
рисида Конституция мана бундай дейди: «Гражданлар-
га виждон эркинлиги берилишини таъминлаш мақсади-
да СССРда черков давлатдан ва мактаб черковдан аж-
ратилган. Ҳамма гражданларнинг диний маросимларни
бажариш ва динга қарши пропаганда қилиш ҳуқуқига
эга бўлиши эътироф қилинсин». Конституциямизнинг
10 бу моддаси, албатта энди, динчиларнинг динни қурол
қилиб, бизнинг тузумимиз билан курашмакчи бўлган-
ларнинг қўлига бутун тизгинини бериб қўйгани йўқ.
Агар бирор граждан худога ишонар экан — бу унинг
виждон иши. Биз ўз илмимиз, фанимиз, техникамиз ва
бошқа воситаларимиз билан ўша гражданга диннинг
мияларни чиритувчи афюн эканини тушунтирамиз. Худо,
шайтон каби асоссиз хурофотларнинг йўқлигини
уқтирамиз. Агар ўша граждан шулардан кейин ҳам
ўз ишончида қолса, яна унинг ўз эрки. Бу моддани
20 оммага янглиш тушунтирувчи ҳаромхўрларга ҳам йўл
қўймаймиз. Масалан, Бўрихўжани олинг. Биз уни ҳай-
дадик. Ана энди бу мутгаҳам бир тўда имом, сўфи,
боққоллар билан бирликда айрим моддаларни уқиб
олмаганимиз ва уқтиролмаганимиздан фойдаланмоқчи
бўлдилар. Ҳатто бир неча колхозчилар бир-икки кун-
лаб ишдан ҳам қолдилар. Бу тўғрида, мана, ўзларин-
гиз айтирсизлар.

Қувондиқ (*ўрнидан туриб, сўз олади*). Мана
ман айтиб берай, болаларим. Ҳаммангизга маълум,
30 колхозимизда жуда ихлос билан ишлаб келаётибман.
Ҳалол меҳнатим орқасида кам бўлганим йўқ. Нима
бўлдию эчким қурғур туғиб қолди. Бўлмаса, менинг
худо билан, худонинг мен билан иши йўқ эди. Тўқли-
ча тушмагурнинг бир оёғи қорнига ёпишиб туғилди. Уч
оёқ туғилди. Қолдим балога. Билмадим, Жўра кофир
боламнинг серкасининг мазаси йўқ эканми, уйдан шай-
тон билан худо аримай қолди. Ҳали сўфи келади. «Бу
кароматли тўқли, пайидан бўлинг, садаға», дейди. Ҳа-
ли Бўрихўжа келади. «Бай-бай, бу тўқличангиз худо-
нинг жияни, парвариш қилинг», дейди. Бу овозани эши-
40 тиб, қўшни қишлоқлардан хотин-халажлар келавериб
миямга чиқарди. Уйим зиёратгоҳга айланиб кетди.
Тинчгина юрган одам эдим, болаларим. Охири колхо-
зимизнинг байтар тўқтури келиб эчкини ҳам, тўқлича-
ни ҳам олиб кетдию қутулдим. «Табиат музейига топ-

ширдим», деб бир талай пул келтириб берди. Бўлган гап шу. Мана ўзи ўлтирибди.

Б а й т а р д о к т о р и. Тўғри. Табиатда бундай ҳодисалар бўлиб туради. Қўқонда бир деҳқоннинг сигири икки бошли туққан эди. Тошкентда бир товуқ тўрт оёқли жўжа очган эди. Бундай ҳодисалар ҳатто одамларда ҳам бўлади. Масалан, Сиём деган жойда опа-ука эгизак, бир-бировларига ёпишиб туғилган эди. Ҳали ҳам улар тирик. «Сиём эгизаклари» номи билан шаҳарма-шаҳар юриб томоша кўрсатадилар. Албатта¹⁰ бундай ҳодисаларнинг ҳеч бирига худонинг алоқаси йўқ. Табиатнинг ўйини, камчилиги. Аксилинқилобий динчилар бўлса бу эчкини ўзларига жуда яхши қурол қилмоқчи бўлган. Мен бу эчки ва боласини табиат музейига топширдим. Бир эмас, икки эчкига етгудай пул олиб, Қувондиқ отага топширдим.

Қ у в о н д и қ о т а. Тўғри, тўғри. Яшанг, болам, мени шу ташвишдан қутултирдингиз.

Р а с у л о т а. Энди, болаларим, менга ижозат бериб қўясизлар. Ешим анчага бориб қолган, болаликдан шу худога ўрганиб қолганман. Колхознинг ишига халақит бермай беш вақт намозимни беозор ўқиб юрай. Менинг на Бўрихўжа билан ва на Саловот ҳожи домла билан борди-келдим йўқ. Эчкисига ихлос қилмайман. Мана энди, битта кексаларингга ижозат бериб қўясизлар, болаларим. Худосизлик сизларга келишади. Нега десангиз, мана энди сизларнинг илмингизни ўқиб, поёнига етгунимча ўлиб кетишим мумкин. Унда мабодо худо бўлиб қолса — қиёматда нима қиламан? Ора йўлда қолмай, ўз ишонганимда тураверсам. Бизникини партов қилиб қўясиз, ўғилларим. ²⁰

С е к р е т а р ь. Тўғри, колхоз ишига халақит бермасангиз ва бу динингизни акси ташвиқот учун қурол қилмасангиз — бизнинг ҳам сиз билан ишимиз йўқ.

Ж ў р а к о ф и р. Қани, Мамағвой, хотининг ўғил туғса исмини нима қўясан? Ахир сан ҳам тўқличага ихлосмандлардансанку. (Кулки.)

Т у р с у н о й (ўпкалаб). Бўлмаган гап. Мамағ акам борганлари йўқ. Ойимлар, кампир ман йўғимда кийим-бошларимни олиб бориб, дам солдириб келибдилар. ⁴⁰

М а м а ғ. Қандай қилай, бефарзандлик-да, кофир. Турсун туғса — ўз исми ўзи билан, оти «Тўқли» бўлади. (Яна кулки.)

Т у р с у н о й. Мамағ акамларнинг кўнгли очиқ. Ҳазилкашликлари тушмасин. Ҳазил-ҳазил билан бизнинг

бефарзандлигимиз ҳаммага эрмак. Ҳали ёшлар, муңча шошмасалар ҳам бўлади.

Қувондиқ. Еттитасини стаханчасига қаторлаштириб мукофот ҳам олиб бераман, дегин-а, қизим?

Турсуной. Олиб бераман. (Мамага яқинлашди. Секин.) Мамағ ака, ҳали кетишингизда бирор кило олча ола кетинг.

Мамағ (кўзини чақчайтириб). Олчани нима қиласан?

10 Турсуной (нозланиб). Бир-икки кундан буён кўнглим нордон нарсаларни тусаяпти.

Мамағ (яна ҳайратланиб). Нима, нима?!

Турсуной (уялиб, талтайиб). Дўқтур: «Бўйингизда икки ярим ойлик гумонингиз бор», деяпти.

Мамағ (ҳовлиқиб, суюниб). Айланаман. (Турсунни қучоқлаб...)

Қирқ йигитга бермаган
Кўзим қароғимсиз менинг.

(Мусиқа, ашула секинлаб тўхтади.)

20 Жўра кофир. Қани, ҳой ўртоқлар, чойни ичиб бўлганлар ишга! Яхши дам олдик.

Ҳамма ўрнидан туради. Конституцияга бағишланган шу маршни ўқиб кета бошлайдилар.

Бахтимиз сен билан топди нурин,
Сен билан қадрини топди меҳнат.
Сен асос чин ҳаёт қурмоқ учун,
Сен чароғ бу ёруғ йўлда фақат.
Э, бизнинг шонимиз, қонунимиз.

30

Бу улуғ юртимиз дахлсиздир,
Сақлагаймиз уни қонимиз-ла.
Ҳар нучук ёвни ҳам янчажакмиз
Э, бизнинг шонимиз, қонунимиз.

Марш бора-бора узоқлашиб эшитилади.
Парда тушади.

ҚАҲҚАҲАИ ҲУСН

(материал)

Иштирок этувчи шахслар:

Умархон — Қўқон ҳукмдори, 35 ёшларда.

Нодира — Умархоннинг хотини, 30 ёшларда.

Ҳозиқ — шоир, 25 ёшларда.

Султонхонтўра — бош вазир ҳам шоир, 75 ёшларда.

Фазлий — сарой шоири, 80 ёшларда.

Кенагаси бегим — гўзал каниз. Шаҳрисабз савдогарларидан Абу Барлос томонидан Умархонга пешкаш қилинган канизак.

Муҳаммадалихон — Умархоннинг ўғли, 20 ёшларда.

Муҳаммадамин — Муҳаммадалининг ўғли.

Девонаи ҳақгўй — ўратепалик; Сўфи Оллоёр наслидан, наққош, Муҳаммадалининг пири, мўсафид.

Гулханий — шоир, тоғ тожиклари кўтарган исённинг бошлиқларидан.

Амир Насрулло — Бухоро амири, 50 ёшларда.

Вазир — шайхул ислом.

Иброҳим хаёл — Қўқонда ярим кунлик ҳоким.

Ҳожи қандолат Бухорий — Кенагаси бегимнинг хуштори, амир Насруллонинг жосуси.

Шоирлар, канизаклар, навкарлар, жаллодлар, халқ оммаси.

ВАРИАНТЛАР

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- «Асарлар-64» — Ғафур Ғулом. Асарлар. Беш томлик. Тўртинчи том. Насрий асарлар. «Тошкент» Бадий адабиёт нашриёти, 1966.
- «Асарлар-73» — Ғафур Ғулом. Асарлар. Ун томлик. Бешинчи том. Повестлар, пьесалар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1973.
- «Танланган асарлар-53» — Ғафур Ғулом. Танланган асарлар. Бир томлик. ЎзССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1953.
- «Танланган асарлар-59» — Ғафур Ғулом. Танланган асарлар. Тўрт томлик. Учинчи том. Прозаик асарлар. ЎзССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1959.
- Негай — Ғафур Ғулом. Ҳикоя. Ўздавнашр, Тошкент, 1932.
- «Тирилган мурда-35» — Ғафур Ғулом. Ўздавнашр, Тошкент, 1935.
- «Довдираш» — Ғафур Ғулом (Ешлик дафтарида биринчи китоб). Ўздавнашр, Тошкент, 1936.
- «Тирилган мурда-37» — Ғафур Ғулом. Тирилган мурда. Иккинчи наشري, Ўздавнашр, 1937.
- «Едгор-38» — Ғафур Ғулом. Қисса. Ўздавнашр, Тошкент, 1938.
- «Шум бола-38» — Ғафур Ғулом. Повесть. Ўздавнашр, Тошкент, 1938.
- «Хурофотдан маърифатга» — Тўплам. Ўздавнашр, Тошкент, 1955.
- «Таниш башаралар» — Таниш башаралар, сатира ва юмор тўплами. «Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока» ва «Ўзбекистони Сурх» бирлашган нашриёти, Тошкент, 1955.
- «Едгор-61» — Ғафур Ғулом. Повесть. «Еш гвардия» нашриёти, Тошкент, 1961.
- «Енгамиз хурофотни» — Тўплам. Енгамиз хурофотни. Ўздавнашр, Тошкент, 1961.
- «Шум бола-63» — Ғафур Ғулом. Шум бола. Повесть. «Еш гвардия», Тошкент, 1963.

НЕТАЙ

(9-бет)

Нетай; Қурилиш, 1931, 3—4:

- 9-бет 1—3 қаторлар орасида (Бухоро инқилобига 10 йил тўлиши муносабати билан).
18 хабарсиз/бебахра
21 чақчақ/чақириқ

*Нетай; Танланган асарлар-59;
Қурилиш, 1931, 3—4:*

- 10-бет 2 шоирлар ўртаниб шеър ёздилар. Қошларнинг/Шоирлар шеър ёздилар. Мувашшаҳлар тартиб берадилар. Қошларнинг
13 бир дам қаро/бирдан қара
14 Давраларининг/Даврларининг

Танланган асарлар-59:

- 33 миннатдорлик билдиришлари/миннатдорлик қилишлари.
11-бет 22 чиқиб кетдилар./кириб кетдилар.

Нетай; Қурилиш, 1931, 3—4:

- 12-бет 7 ҳушингни тўпла/ҳушингни бошинга тўпла,
14 қисми — подволга/қисми бўлган подволга.
25 хотинни ~ ўтказиб/хотинни ўтказиб.
31 хўжайин хотинга/хўжайин буфетчи хотинга

Қурилиш, 1931, № 3—4:

- 13-бет 19 нобуд/нобурд
29 ман ўрода ўланлари кузатмалиям/бан ўрода ўланлари кузатирман.
42 стакан пивони/стаканни

Танланган асарлар-59:

- 15-бет 25 тоғасини, ~ этларини/тоғасини этларини
39 орқаларидан ўзи кирди./орқаларидан кирди.
16-бет 21 кўтарим гўштнинг/кўтарим биқин гўштнинг

*Нетай; Танланган асарлар-59;
Қурилиш, 1931, № 3—4:*

17-бет 27 рус тилида сўзлаша бошлади/рус тили билан сўзлаша бошлади.

Қурилиш, 1931, № 3—4:

18-бет 16 лозим эди. ~ худди/лозим эди. Худди

Нетай:

35 — Эшитаман, сиз/— Эшитаман, тақсир, сиз

Қурилиш, 1931, № 3—4:

19-бет 24 Албатта,/Эшитаман,

Танланган асарлар-59; Қурилиш, 1931, № 3—4:

21 номерга тушамиз-да,/номерга олиб тушамиз-да,

Қурилиш, 1931, № 3—4:

20-бет 6 ерларгачайин/ерларга

24 силжишлар/жилишлар

27 Сир — шўх, Сир — саёқ/Сир — шўх, Сир — ошиқ, Сир— саёқ.

30 қизга ўз танларига/қизга танларига

Нетай:

34 оқиб кета олмас эди,/оқиб кета олсам эди,

Қурилиш, 1931, № 41:

21-бет 14 масканига ~ саъва/масканига саъва.

24 ҳайқириқ,/ҳайқириб,

38 эш/иш

22-бет 24 поезд қаторига қараса:/поезд қаторини кўрса:

34 кириб унинг ич/кириб ич

Танланган асарлар-59; Қурилиш, 1931, № 4:

23-бет 4 палослар, энг/палослар устидан энг

9 бахмаллар тўшалган./бахмаллар билан фаршланган.

Қурилиш, 1931, № 4:

23-бет 2 олтин билан/олтиндан

7 кумушдан. Бу ерга бир/кумушдан. Бир

8 кирган/кўчаларга кирган

Нетай:

9 бахмаллар тўшалган./бахмаллар билан тўшалган.

Нетай; Танланган асарлар-59:

24-бет 9 изга йиқилганмиқан./изга тушиб кетганмиқан,

Танланган асарлар-59:

25-бет 41 шам каби/шом каби

27-бет 14 умргузаронлик қилиб./умргузаронлик ўтказиб,

28-бет 21 қайноқ сув қуйиб./илиқ сув қуйиб,

28 хуруждан иборат эди./жиҳатдан иборат эди.

35 туриб, демократ/туриб, ўз даврининг демократ

Нетай:

38 Эшон аз Завқий/Эшон

38—40 орасида [аз Завқий] Исоҳ Муқимийнинг баёзидан айнан кўчирилмишдир.

Нетай; Танланган асарлар-59:

31-бет 23 тўгаракларни ўз/тўгарак қирғоқларни ўз.

32-бет 29 борлигини кўриб/борлигини ўз кўзи билан кўриб,

Нетай:

33-бет 31 ҳар куни/бу кеча

35 Шу қоралиққа қараб/Шу қараб

34-бет 3 астагина кўтариб./астагина билагига кўтариб,

Танланган асарлар-59:

23 буни тарбия/буни билиб тарбия

Нетай:

37-бет 13 музофот губернаторига/музофот генерал-губернаторига

Танланган асарлар-59:

38-бет 6 генерал-губернаторнинг амри/генералнинг амри

Нетай; Танланган асарлар-59:

26 паранжи ёпинтириб./паранжига ўралиб,

Танланган асарлар-59:

39-бет 6 Тоғаси/Булар

Нетай; Танланган асарлар-59:

17 Келдик. Бундан/келдик. Сиз номерда турасизми? Бундан.

Танланган асарлар-59:

40-бет 19 назари/ишорати
23 ёқасида,/қирғоғида,

Нетай; Танланган асарлар-59:

41-бет 3 зотлар/кишилар

Нетай:

4 мансабларига қараб орқада қолганлар./мансабларига нисбатан қолганлар.

29 ҳид анқирди/ҳид эгалик қилар эди.

Нетай; Танланган асарлар-59:

42-бет 9 Улар издиҳом/Бу улуғ издиҳом

ТИРИЛГАН МУРДА

(43-бет)

Совет адабиёти, 1935, № 6:

43-бет 1 Тирилган мурда/Уйғониш

Таниш башаралар:

3 зарбдорларни/ударникларни

4 ўтганларини/ўтказганларини

Совет адабиёти, 1935, № 6:

8 атайдилар./юргизадилар.

Таниш башаралар:

8 деб атайдилар./деб ҳам юргизадилар.

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май; Таниш башаралар;

Танланган асарлар-59:

9 тўплаган/ёзган

Таниш башаралар:

43-бет 10 Халқ ҳикоялари/ҳикоялар

Қизил Ўзбекистон, 1934 йил, 1 май;

Совет адабиёти, 1935 йил, № 6; Таниш башаралар:

11 йигит ҳақидаги ҳикояни ҳам тиркаган/йигитнинг ҳикоясини тиркаган.

Қизил Ўзбекистон, 1934 йил, 1 май; Совет адабиёти, 1935, № 6; Таниш башаралар; Танланган асарлар-59:

13 қошида яшар экан. Онаси/билан яшар экан. Абутанбал ҳеч қандай иш қилмас экан. Онаси

Совет адабиёти, 1935 йил, № 6:

21 мазамматни/гапни

Таниш башаралар:

21 мазаматни/маза-бемазани

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

22 аямаган. Дарҳақиқат/аямаган. Юқоридаги ҳикоя кечагина тор-мор келтирганимиз эски дунё ижтимоий муҳит яратган «Қаҳрамон»ларга бағишланган. Дарҳақиқат,

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май;

Таниш башаралар:

5 турли заҳар, оғулар — наша,/турли мукойфат — наша,

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май; Тирилган мурда-37;

Таниш башаралар:

6 бўлганлардан/бўлган оталардан

Тирилган мурда-37; Танланган асарлар-59:

27 касаллардан шикастланган/касалликларга мубтало бўлганлардан туғилган

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май; Совет адабиёти, 1935, № 6; Тирилган мурда-37; Таниш башаралар;

28 Ярим кишилар — булар/ярим кишилар — кўрлар, шоллар, тентаклар, гадойлар булар.

Тирилган мурда-37:

26 Бироқ унинг кечмиши мана шундай:/Бироқ, бу — унинг кечмиши.

Таниш башаралар:

33 Бироқ унинг кечмиши мана шундай:/Бироқ, бу саргузашт — унинг кечмиши.

Совет адабиёти, 1935, № 6:

33 қатор/—

Таниш башаралар:

35 инқилобдан/революциядан

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

44-бет 1—6 экан. ~ чиқар экан/экан. Чиқар экан.

8—9 Бу қишлоқнинг ~ ўзига қўшни/Бу қишлоқда катта бир бой Миржалол қуруқ деб ном чиқарган экан. У ўзига қўшни.

Совет адабиёти, 1935, № 6; Таниш башаралар:

10 таърифи бутун дунёдан/таърифи бутун дунёга, бутун дунёдан

Совет адабиёти 1935, № 6; Тирилган мурда-37;

Таниш башаралар; Танланган асарлар-59:

27 мевани олиб сотганда кам фойда бўлганидан экан./ меванинг фойдагарлиги озгина бўлганидан экан.

Қизил Ўзбекистон 1934, 1 май:

34—43 эканлар. Бой ~ экан. Йигирма жуфт/эканлар. Йигирма жуфтлаб

Таниш башаралар:

39 рўзаси/кўсаги

45-бет 1 мулк — амлокнинг/дов-дастак

Қизил Ўзбекистон. 1934, 1 май; Совет адабиёти, 1935, № 6; Тирилган мурда-37; Таниш башаралар:

3—5 Ана шу ~ ташиб келтирар/Ана шу давлатларнинг ҳаммаси, Миржалол қуруқнинг пахсаси тўрт қатор олиб ишланган салкам бир ботмон ерга солинган катта қўрасига ташиб келтирилар

Тирилган мурда-37; Танланган асарлар-69;

7 бўлган қўш табақа/бўлган катта қўш табақа

Совет адабиёти, 1935, № 6:

13 зир изғир экан./зир югурар экан.

17 ҳайбатидан наҳотки Миржалол/ҳайбатидан Миржалол

Таниш башаралар:

18 далондаги супачалардан/супачалардан

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

28 айтмоқчи бўламан./айттирмоқчи бўламан.
30—34 ёзилган. ~ келиб чиқади/ёзган келиб чиқади.

Таниш башаралар:

31—32 саводли ялқовмиди ~ келган?/саводи бўлармиди,

Совет адабиёти, 1935, № 6:

31—32 ялқовмиди, ~ Бу/ялқовмиди, Бу

Қизил Ўзбекистон, 1934 йил, 1 май:

45—46-бетлар 43 койидилар. ~ Жўхорини/койидилар. Жўхорини

46-бет 18 орзиқмоқда. ~ Шу кунни/орзиқмоқда. Шу кунни

Таниш башаралар:

45-бет 43 Қаддимни/Менга қаддимни

46-бет 2 Икки бўз/Менга теккан икки бўз

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май; Совет адабиёти, 1935, № 6:

46-бет 21 эвазига/мобайнига

Тирилган мурда-37:

24 самоварга чиқиб/У чой билан, самоварга чиқиб

Таниш башаралар:

37 ўхшайди. ~ дегунча/ўхшайди. Умр — отилган ўқ: «ҳа-ҳу» дегунча

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

10 учиб юрган/учиб кетаётган

Тирилган мурда-37; Танланган асарлар-59:

11 қалдирғочнинг қанотидай/қалдирғочнинг муттасил қанотидай

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май; Совет адабиёти, 1935 йил, № 6; Тирилган мурда-37; Таниш башаралар; Танланган асарлар-59:

12 барра қўзининг терисидай жингала,/қўнғироқ боғла-
гандай жингала,

33—36 топшир. ~ Мен/топшир. Мен

Таниш башаралар:

22 кўриб, бу никоҳнинг/кўриб, ўқитилмоқчи бўлган ни-
коҳнинг

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

38—43 ердан топдим. ~ қани юринг/ердан топдим. Қани
юринг

Тирилган мурда-37:

41 Гарданингиз,/Гавдангиз,

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

48-бет

13—16 Эрталабки ~ Туш./Эрталабки. Туш.

26 атрофингиз/тарафингиз

30—36 эдим. ~ Мулла Мамажон./йил кўклам. Мулла Ма-
мажон

38—42 ёзилмаган. ~ Қишлоқда/ёзилмаган. Қишлоқда.

49-бет 2—7 берадилар, ~ Мулла Мамажон/берадилар, Мулла Ма-
мажон

27—30 тегди. ~ «Ит» деганича/тегди. «Ит» деганича

Таниш башаралар:

3 аниқ эмас./қоронғи.

Тирилган мурда-37:

6 маломат/мазаммат

23 йўлагн/далони

Совет адабиёти, 1935, № 6:

28 турумга ёпишиб/дарвоза турумга ёпишиб

50-бет

28—29 ҳар кунн ~ ҳуркадиган/ҳар кунн ҳуркадиган

Танланган асарлар-59;

49-бет 29 ҳаловат/лаззат

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май;

Совет адабиёти, 1935 йил, № 6:

33 Овқатдан унча/Овқат жиҳати унча

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

49—50-бетлар

36—6 қўяди. ~ Бугун/қўяди. Бугун

Таниш башаралар:

50-бет 14 Тағин биров бирор/Тағин биров

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

18—22 кетди. ~ Чор-ночор/кетди. Чор-ночор

29 менинг арслондай «ўлигим»дан/ҳар кун

30 билан дарвозадан кириб/билан кириб

12 бу жуда/сра

34—40 қолдилар. ~ Ҳа./қолдилар. Ҳа,

51-бет 2 Бой менинг тоза/Бой тоза

10 мулк-амлоқ/мол-мулк

51-бет 23 билан ҳам бирлашиш учун бир неча/билан ҳам бир неча

Қизил Ўзбекистон, 1934 йил, 1 май; Совет адабиёти, 1935, № 6; Тирилган мурда-37; Таниш башаралар:

32 бир неча кун/10—15 кун

32 ўтиб кетди. Одамларнинг/ўтиб кетди. Бу муддатда ўрикнинг ғўраси, қоқи ўтдан бошқа туз тотганим йўқ. Очман. Юзларим салқиб, қовоқларим сариқ сув йиғиб, оёқларим шишган. Одамларнинг

Таниш башаралар:

40 Лозим бериб/кўйлак-лозим бериб

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

52-бет

12—20 мазак қилади. ~ Эртасига/мазак қилади. Эртасига

Таниш башаралар; Танланган асарлар-59:

14 Мастава ширин бўлган эди./Мастава жуда ширин бўлган экан.

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май;

Совет адабиёти, 1935 йил, № 6:

31 ҳадеб кетмон чопадилар./ҳансираб кетмон чопадилар.

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

53-бет 3 бекор ётма./бекор турма,

6 Менинг тилим/Менинг дийдам

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май; Тирилган мурда-37; Таниш башаралар:

10 Куч — билимда./Билим — кучда. Куч — билимда.

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май; Совет адабиёти, 1935; № 6; Таниш башаралар:

20 ранс бўлиб олгандан кейин/раис бўлгач,

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

29 ҳам холисман,/мен холисман,

Қизил Ўзбекистон, 1934; 1 май; Совет адабиёти, 1935, № 6; Таниш башаралар; Танланган асарлар-59:

31 нам тортиб/истиҳола тортиб,

Таниш башаралар:

40 томоша қиладиган/роҳат қиладиган

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

54-бет 7—9 эмасман. ~ Кўкламда/эмасман. Кўкламда.
26—30 кетишибди. ~ Кечгача/кетишибди. Кечгача

Совет адабиёти, 1935, № 6; Тирилган мурда-37; Таниш башаралар:

12—30 кетишибди ~ Кечгача/кетишибди. Хотин-қизлар хохо-
лаб кулишиб, тарқалишдилар. Байроқни кўтариб ол-
ган эдим. Қаерга қўйишни билмас эдим. Майли бу
ҳам бир гап дедим-да, байроқни ёнимга тикиб кеч-
гача

Танланган асарлар-59:

4 Талтайиб кетдим./Эркаланиб кетдим.

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

6 Кузак бўлиб,/Кузак келиб,

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май; Совет адабиёти, 1935, № 6; Тирилган мурда-37; Таниш башаралар:

54—55-бетлар

38—3 қулоғимда ~ Уртоқлар,/қулоғимда... эпчил, синиқ чой-
накда олма чой, лаби учган пиёла, қийшайиб кетган
патнисда уватилган қаттиқ нон, синиқ сопол лаганда
бир кафгирча гўштсиз ош олиб олдимга қўйди. Жаҳ-
лим чиқиб кетди.

— Бу нима, бу нима хўрлик,— дедим. У ҳам кулиб туриб бу колхозимизда холис ялқовларга берилдиган «мукофот» деди. Ҳамма-хохолаб кулиб юборди. Мен ўрнимдан туриб:

Таниш башаралар:

54-бет 11 ўзимни/навбатимни
12 шу бекорчиликда/Бўш вақтларингда

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

55-бет 29 пул олдим./пул олдим (Меҳнат куни 6 кг буғдой
3,50 т. пул).
15—18 керак. ~ Қўрғоннинг/керак. Қўрғоннинг

Совет адабиёти, 1935, № 6:

30—31 эканман. ~ «Мақтабга/эканман. «Мақтабга

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май; Таниш башаралар; Совет адабиёти, 1935, № 6:

36 дунёнинг иши шундай экан./дунёнинг иши доим шундай миркам икки экан.

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

37—38
орасида Еттинчи саҳифа

Таниш башаралар:

39 таъмин қилиш масаласи ҳам бор./таъмин қилиш,
унинг қудратини мустаҳкамлаш масаласи ҳам бор.
41 тарафдан/жиҳатдан

56-бет 1 процент бўлди./процент бажарилди.

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май; Совет адабиёти, 1935, № 6; Тирилган мурда-37:

6 Рухим кўтарилди. 1932 йил./Рухим кўтаринки. Қумри бир неча кундан буён нордон-нордон нарсалар, айниқса ғўрани кўнгли тусайди.

— Қиш палласи ғўра қаерда бўлади, ўрик пахта эмаски, парникда битса... 1932 йил.

Таниш башаралар:

6 Рухим кўтаринки./Рухим тетик. Қумрининг кўнгли бир неча кундан буён нордон нарсаларни, айниқса, ғўрани тусайди. Қиш палласи— ғўра қаерда бўлади, ўрик пахта эмаски, парникда битса...

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

7—8

орасида Сўнгги саҳифа

Таниш башаралар:

13 Миср пахта/янги нав

36 уларнинг бу йилги кўкламда кўрсатаётган/уларнинг кўрсатаётган

36 пахта плани албатта ошиғи билан бажарилади./пахта ҳосилининг чеки бўлмайди.

Қизил Ўзбекистон, 1934, 1 май:

22—24 кулар... ~ 1933 йил./Кулар... 1933 йил.

Таниш башаралар:

44 бажаришга большевик сўзини берган экан./бажаришга сўз берипти.

Таниш башаралар; Танланган асарлар-59:

45 қатордан

кейин 1934 йил, кўклам,

ЕДГОР

Гулистон, 1936, № 11—12:

57-бет 1—2

қаторлар орасида/Ғафур Гулом ҳикояси

2 елвагайгина,/енгилгина,

21 йигит келаётганидан/йигит киши келаётганидан

Едгор-38:

22 Мен ҳам жим-жит кўчада ёлғиз бормоқдаман./Мен жим-жит кўчада ёлғиз учрашувга хос бўлган баъзи хаёлларга бормоқдаман.

Гулистон, 1936, № 11—12:

25 келмоқда ~ Бетма-бет/келмоқда «хотин» деб айтадиган даражада ҳам эмас, етилган қиз. Оқ шоҳи кўйлак ичида тўлқинланиб турган бадан. Бетма-бет.

Гулистон, 1936, № 11—12; Едгор-38:

29 унинг қип-қизил/унинг қўш олуцадай қизил

Машинка-1936; Гулистон, 1936, № 11—12:

58-бет 6 **Хизмат, жоним?.**— Бировга/— **Хизмат, жоним, бутун гавдамда йигитликка ҳеч алоқаси бўлмаган бир титратма бошланди,**— Бировга

Машинка-1936; Гулистон, 1936, № 11—12; Танланган асарлар-53, 59:

9 **Хизмат қилган/иш қилган**

Машинка-1936; Гулистон, 1936, № 11—12:

19 **бордик... Қиз/бордик. Ҳар хил бадхазёлларга бориб келмоқдаман. «Шундай гўзал қиз қандайдир ёт йигит билан сўфилар кўнглидай бўш мачитда, авлоқда...» қиз**

Гулистон 1936, № 11—12; Танланган асарлар-59:

29 **мени бир/мени яна бир**

Машинка-1936; Гулистон. 1936, № 11—12:

29 **кузатиб чиқди.../кузатиб чиқди. Ҳазиллашиб қўйди: Ҳа, деб тикилаверманг, кўзингиз тегади. Гулдираб оқаётган ариққа тикилдим.**

Машинка-1936; Гулистон, 1936. № 11—12; Едгор-38:

35 **Хизматингиз шумиди? Қиз/— Хизматингиз шумиди? Бутун умрда қўлингизга сув қуйишга тайёрман. Қиз**

Гулистон, 1936, № 11—12:

36 **кулнб юборди...— Ростдан/кулиб юборди. Бу кулгудан ҳатто масжиднинг ҳовлиси ҳам гумбурлаб кетди.— Ростдан**

Машинка-1936; Гулистон, 1936. № 11—12; Едгор-38; Танланган асарлар-53, 59; Едгор-61:

9 **эмас. Ажрашмоқчи/эмас. Мен бўлсам у билан бир минут яшагим келмайди. Ажралишмоқчи.**

20 **ўтиб кетди./жонимга тегди.**

Танланган асарлар-59:

59-бет 11 **ҳам ажралишга тиш-тирноғи/ҳам мени ажратишга тиш-тирноғи**

21 **қолдим...— деди жувон, кўзларига филт-филт ёш олиб/қолдим...— хотин кўзларига филт-филт ёш олиб қолди.**

28 **ҳиди бурқитиб,/ҳиди билан бурқитиб,**

Гулистон, 1936, № 11—12:

30 Ярим ўксик оҳанг билан:ўксик товуш билан:
32 шуни олиб/шуни сиз қўлингизга олиб

Машинка-1936; Гулистон, 1936, № 11—12; Едгор-38; Танланган асарлар-53, 59; Едгор-61:

60-бет 2 кулгилари билан сеҳрламоқчи/кулгиларига бош сундирмоқчи

Гулистон, 1936, № 11—12:

4 тикилиб туришидан, гўё/тикилиб турар эди. Унинг кўз қарашида гўё
60-бет 14 сизники/бизники
32 Шу паспортни/Аввал шу паспортни

Гулистон, 1936, № 11—12; Танланган асарлар-59; Едгор-61:

25 бўлиб/бериб

Машинка-1936; Гулистон, 1936, № 11—12:

40 бас... Шундай қилиб,/бас. Ундан кейин навбат майли сизники. Ҳар қандай холис хизматингизга тайёрман... Шундай қилиб,

Машинка-1936; Гулистон, 1936, № 11—12; Танланган асарлар-59:

44 кейин бир-биримизни/кейин ҳар икков бир-биримизни

Гулистон, 1936, № 11—12:

61-бет 14 умрдан қутулдим. Энди/умрдан, шундай расво хотиндан қутулдим. Энди
25 ҳам юқори қув/— ҳам қув
29 паспортни менга беринг. Энди керак бўлмас/паепорт билан копияни беринг. Энди бари бир сизга керак бўлмайди.

Гулистон, 1936, № 11—12; Танланган асарлар-53; Едгор-61:

24 У менга ёндошиб/у менинг ёнимга ёндошиб,

Машинка-1936; Гулистон. 1936, № 11—12:

34 тез келди/тез етиб келди

Гулистон. 1936, № 11—12; Едгор-38; Танланган асарлар-59:

39 косасндан/хонасндан

Машинка-1936:

62-бет 16 зомин/завол

Машинка-1936; Гулистон, 1936, № 11—12; Танланган асарлар-53, 59; Едгор-61:

23 кетади./қўяди...

Гулистон, 1936, № 11—12; Танланган асарлар-59:

31 қийналмасин деб./қийин бўлмасин деб,

Машинка-1936:

32—34 қўяман. ~ Сўнгни/қўяман. Сўнгни

Машинка-1936; Гулистон, 1936, № 11—12:

3 ота-онасида. Эс-хушимни/ота-онасида. Яна тўғриси отасида. Эс-хушимни

Гулистон, 1936, № 11—12:

63-бет

13—14 биттаси ғидинглаб онасни/биттаси:— Онасни

Машинка-1936; Гулистон, 1936, № 11—12:

17—18 эдим,— ~ Трамвай/эдим, Трамвай

Едгор-61:

27 сўкишишгача бориб/ишлари ҳатто сўкишга ҳам бориб

Машинка-1936:

36 Раҳбарим, ё/Раҳбарми, Баҳрими, ё

Машинка-1936; Гулистон, 1936, № 11—12:

39 бугун ҳам/тагин

Гулистон, 1936, № 11—12:

39 эгачи сингилларимга/сингилларимга

Танланган асарлар-59; Едгор-61:

43 овутмоқчи бўлди:/овутмоқчи бўлар эди,

Гулистон, 1936, № 11—12:

64-бет 2 олди. Менга қараб:— Ҳой болам,/олди.

Машина-1936; Гулистон, 1936, № 11—12; Танланган асарлар-53, 59:

11 — деб қўярди./дегувчи эди.

Машина-1936; Гулистон, 1936, № 11—12; Едгор-38; Едгор-61:

14 борлигини берган она,/ёшлигини қарз берган она,
18 ҳалигача бешик/ҳалигача қулогимда бешик

Едгор-61:

35 болажонлигинг тинкамни/болажонлигинг менинг тинкамни

Гулистон, 1936, № 11—12:

65-бет 3—5 эди. ~ Болани/эди. Болани
9 Тасодифан ўша кезларда/Шу кезларда

Машина-1936; Гулистон, 1936, № 11—12:

66-бет 9—10 олган эдинг? ~ онаси/олган эдинг? Таги тугликкина-миди, онаси

Гулистон, 1936, № 11—12; Танланган асарлар-53:

11 олгунимча/олгунимча бундай овутиб
15 болага унинг муҳаббатининг/болага муҳаббатининг

Машина-1936:

19 олтитасини/саккизтасини
67-бет 34 билан юриб, бола/билан ўйнашиб «ҳарамзада» бола

Машина-1936; Гулистон, 1936, № 11—12; Танланган асарлар-59:

4 ҳам жуда/ҳам уларга жуда

Машина-1936; Гулистон, 1936, № 11—12; Едгор-61:

42 орқаворотдан: «Бўлди,/орқаворотдан айтиб юрган эмиш: «Бўлди,

Машина-1936; Гулистон, 1936, № 11—12; Едгор-38:

16 Тушди. Оғзим/тушди. Шунақа таъна тазарруларни эшитиб юргандан кўра аскарликка кетганим ҳам маъқул, деб суюнди. Оғзим

68-бет 24 олди. Мен Ашхободга/олди. Ҳалигача аскарликка чақирилишни ўлим билан баробар деган фикр-ўйлар

унинг миъясига сингиб кетгани учун мени ҳарбий хизматга кетувимни, у, «Энди қайтиб келмайди» деб ўйлаган, шунинг учун ҳам мен Ашхободга

Гулистон, 1936, № 11—12:

11 ўспирин эдим./ўспирин чапани эдим.
25 икки-уч кун ичида/кунлар ичида

Машинка-1936; Гулистон, 1936, № 11—12; Ёдгор-38;

69-бет 15 юрдим. Ҳарбий/Юрдим. Бўғилиб кетганга ўхшаб турман. Ёқасни очиб юборай десам, ҳарбий нитизом йўл бермайди. Ҳарбий

Машинка-1936; Танланган асарлар-53:

21 эркалаб:/эркалаб қўяди:

Машинка-1936; Гулистон. 1936, № 11—12; Ёдгор-38; Ёдгор-61:

20 ўқиймиз. Муаллимлар/ўқиймиз. Мен илгаридан хатсаводим, ҳисобни билишим фойда қилиб, юқорироқ гуруппаларда ўқимоқдаман. Муаллимлар
33 жуссам/гавдам

Машинка-1936; Гулистон, 1936, № 11—12; Танланган асарлар-53; Ёдгор-61:

41 ўрганиб/билиб

Машинка-1936:

70-бет 8—8 кейин ~ Уртоқлар/кейин навбатдаги отпускани олдим.
Уртоқлар

Гулистон, 1936, № 11—12:

8 кампирни касал деб эшитдим./Ёдгорнинг касаллиги тўғрисида хат олдим.

Машинка-1936; Гулистон, 1936, № 11—12; Ёдгор-38; Танланган асарлар-53; Ёдгор-61:

45 ўрта мактабимни битиришга уринар эдим./ўрта маълумотимни тўлдириш учун уринар эдим.

Гулистон, 1936, № 11—12; Ёдгор-38; Танланган асарлар-59:

71-бет 7 чиқармагин,/кўтармагин,

Машинка-1936:

26 мазмунини/тусини

79-бет 35 қишлоқлари — шуларнинг/қишлоқлари, колхозлари — шуларнинг

Танланган асарлар-53, 59; Ёдгор-61:

72-бет 18 факультетига/бўлимига

Ёдгор-38; Танланган асарлар-53, 59; Ёдгор-61:

31 Махсус/алоҳида

Ёдгор-38; Танланган асарлар-59; Ёдгор-61:

31 йўлланма/путевка

Танланган асарлар-59:

73-бет 32 масала/масала ҳам

Машинка-1936; Танланган асарлар-59:

74-бет 17 куйниб-суюниб/куйниб-пишиниб

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 1; Ёдгор-38:

75-бет 13 кўраман. Узундан-узоқ/кўраман. Менинг кўрқинчим рус тилида унчалик бурро билмаганлигим, бундан ҳам қаноатланарлик имтиҳон берсам, бошқаларидан унчалик хавотир йўқ. Узундан узоқ

Гулистон, 1937, № 1:

30 сўзлаб кетди./У ҳам айтиб кетади.

33 авиациячи/учувчи

Гулистон, 1937, № 1; Ёдгор-38:

35 Тинч океандан/муҳит денгизидан

Машинка-1936:

42 биласиз/биласиз — деди.

43 жуда очиқ/жуда ҳам очиқ

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 1:

76-бет 1 Мен унга жавоб бераман./Мен айтаман,
6 қоқиб/уриб

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 1; Танланган асарлар-53, 59; Ёдгор-61:

4 суҳбатлашдик./танишдик.

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 1; Ёдгор-38:

20 шаҳри/қораси

Гулистон, 1937, № 1:

22 тўхтади. ~ Қўлимдаги/тўхтади. Қўлимдаги
24 кўра/бўйинач

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 1; Ёдгор-38:

25 олдилар. Улуғ/олдилар. Айрим ётоқ белгиладилар.
Яхшигина ўрнашиб олдим.

28 бошладим. Имтиҳон/бошладим. Ётоғимиз, овқат кийим бошларимиз, бизга бириктирилган хизматчиларнинг муомалалари ўртоқларим — ҳаммаси ҳам мени хурсанд қилади. Имтиҳон.

Машинка-1936:

33 комиссияси таржимон/комиссияси менинг миллатимни,
ҳам таржимон

Гулистон, 1937, № 1; Танланган асарлар-53, 59:

32 сезилиб/кўриниб

Танланган асарлар-53, 59; Ёдгор-61:

36 ҳарбий академия қошндаги медицина факультетининг
/Университетнинг

Гулистон, 1937, № 1:

37—39 қилди. ~ Мана/қилди. Мана

40 ҳарбий академиядан/дорилфунундан

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 1:

77-бет 8 бўлмаганда ҳам, сабр./бўлса яхши тишни тишга қўйиш керак бўлади. Сабр.

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 1:

16 уринаман, Умуман/қизиқаман, чунки тил пишийди. Агар мен бу йил русчани яхшилаб ололмасам ўқиш бир оз қийин бўлиши мумкин. Чунки имтиҳон комиссиясида рус тилини яхши билиб олиш менга шарт қилиб қўйилган. Умуман

77-бет 21 келадиган ~ қишки/келадиган қишки

25 Мен ҳайрон қоламан./Мен таажжуб қиламан.

30—31 биламан. ~ Ҳар иккимизнинг/ўзаро учрашиб ҳар иккимизнинг

29 эди. ~ Ҳалигача/эди. Ҳалигача

36 тўлиб қолди. Бўйи/тўлиб ақли расолашиб қолди. Бўйи

Машинка-1936:

38 эмас. ~ Қандай/эмас. Қандай

Танланган асарлар-59:

39 Унга оддий/унга қарши оддий

Машинка-1936:

49 йўқ. Саодат шундай/йўқ. Саодатнинг хати жуда қисқа эди. У шундай

Гулистон, 1937, № 1:

42 Саодат шундай ёзган эди:/Саодатнинг хати жуда қисқа эди, у шундай ёзган эди:

45 соғлигингиз тўғрисида билишга қизиқаман./соғлигингизни билишга қизиқаман

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 1; Танланган асарлар-53, 59; Едгор-61:

78-бет 3 ота-онам ўқишимни давом эттиришга/ота-онам бундай юқори мактабларда ўқишга

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 1;

4 беркитиб/киритиб

78-бет 13 холамларнинг/аммамларнинг

19 эди. ~ Саодат/эди. Саодат».

25 ёздим. «Саодат!ёздим. Хатни ҳам жуда содда, худди аканинг сингилларга ёзган хатидан оддий эди. «Саодат!

30 қиз/киши

37—39 келади. ~ Мендан/келади. Мендан

Машинка, 1936; Гулистон, 1937, № 1; Танланган асарлар-59;

21 ўзи ёмон/ўзи ҳақиқатан ёмон

Машинка-1936:

31 топширдим./бердим.

38 юрган студентларни/юрган баъзи студентларни

Гулистон, 1937, № 1:

40 Жўра. Мен шундан/Жўра. Шундан

Танланган асарлар-59:

42 Чунки биринчи курсдаман./Чунки факультетнинг би-
ринчи курсидаман.

Машина-1936:

79-бет 27 Отпускалар/отпуска вақтлари
33 учун яна битта/учун битта

Машина-1936; Гулистон 1937, № 1:

34 комсомолга қабул қилиндим./комсомолга кириб ол-
дим.

34 қилиндим. Сизга/кириб олдим. Лекин ҳали ойм би-
лан дадамларга билдирганим йўқ. Сиз ҳам изҳор қи-
либ қўйманг. Сизга

43 керак. Лекин қиз/керак. Шундай бўлса ҳам қиз

Гулистон, 1937, № 1:

80-бет 45 ёзмоқчи бўлдим./ёзиш керак.
4 яхшиси, ҳеч нима юбормайман./Яхшиси юбормайман.
13 иккинчи дард/бир дард
17 дачасига/боғига
21 юз сўм пул перевод келиб/юз сўм келиб
21 Перевод/Пул

*Гулистон, 1937, № 1; Танланган асарлар-53. 59; Ед-
гор-61:*

38 чидайман. Уқнишни тугатгунимча чидайман./чидайман.
Доктор бўлгунча чидайман.

Гулистон, 1937, № 1:

39 Дачада вақтда бўш/Бўш

40 бўлгани учун/бўлганидан

Машина-1936; Гулистон, 1937, № 1:

42 менга тамом ориқча бўлганлигидан/менга ҳеч керак-
лиги бўлмаганлигидан

44 Бу кийим-бошларни/уни

81-бет 8 деворга/уйларига

19 экан-да, бизга/экан-да бирортасини бизга

Танланган асарлар-59:

25 лойиқ/тўғри

Машина-1936; Гулистон, 1937, № 1:

31 била кўрмасинлар./изҳор қила кўрманг.

Гулистон, 1937, № 1; Танланган асарлар-59; Едгор-61:

36 чақиргандай, ярим/чақиргандай бўлар эди. Унинг ярим

Гулистон, 1937, № 1; Танланган асарлар-53, 59:

82-бет 2 мавсумлари/сезонлари

Машинка-1936:

10 ўқиш яқинлашиб/ўқиш вақти яқинлашиб

Танланган асарлар-59:

14 чиндан Ёдгордан/чиндан ҳам Ёдгордан

Гулистон, 1937, № 1:

17 каникул/таътил

20 тўқимачилик/текстил

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 1:

83-бет 32 Шўрлик/бечора

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 1; Ёдгор-61:

34 бошлади. Лекин/бошлади. Юз-кўзимни ялаб ўпар эди.
Алла нималар демоқчи бўлар эди. Лекин

Танланган асарлар-53:

34 кўриша бошлади. ~ айтмоқчи/кўриша бошлади. Юз-кўзимни ўпар эди. Алланималар демоқчи бўлар эди, айтмоқчи

Гулистон, 1937, № 1:

44 Эрта билан азонлаб/азонлаб

Машинка-1936:

84-бет 2 жавраб қоламан./қидириб каловлаб юраман.

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 1:

35 Жудаям/қўйгин ўғлим. Жудаям

Танланган асарлар-59:

13 қиз: икки/қиз ҳар икки

Машинка-1936; Танланган асарлар-53, 59:

85-бет 20 бир кун/анчон

Гулистон, 1937, № 1:

40 минутлик/секундлик

Едгор-38:

86-бет 11 уйда/ишда

Гулистон, 1937, № 1:

39 тўғрисида анча/тўғрисида ўзини билиб-билмасликка солиб, анча

Гулистон, 1937, № 1:

3 соат беш-олтиларда/Ниҳоят соат беш-олтиларда

88-бет

16—22 қолибди ~ Охири/қолибди. Охири
1 оби ёвфонимизда, ~ Шундоқ-ку,/оби — ёвфонимизда.
Шундоқ-ку,

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 1; Едгор-38:

39 Ошни ўзим қилиб берай,/қадимги самовар паловлардан битта қилиб берай,

Гулистон, 1937, № 2:

91-бет 39 қиз боланинг тупроғи жуда енгил бўлади/—

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 2:

92-бет 42 Яқинда/тез орада

16 эшитмоқчиман.— Қанақа/эшитмоқчиман. Саодат қўлини ажратиб олишга тиришиб:— Вой, қўйиб юборинг, холам кўриб қолсалар уят бўлади. Унақа ёмон киши бўлманг, қўйворинг дейман...
— Қанақа

Гулистон, 1937, № 2:

93-бет

21—22 қаторлар орасида —/Сиз жуда ёмон киши бўлиб кетибсиз, ҳозир чиқиб аммамга айтаман, тагин мен сизни «Жўра акам» деб ҳаммага мақтаб юрибман. Эшикка бир қараб қўйди:— Жим турсангиз ўтираман, бўлмаса кетиб қоламан, ана аммам келаяптилар.

30—31 қаторлар орасида —/Китобни очиб, китоб бу ерда қолиб мен сенинг юзингни ўқиб кетарман. Қошингдан дарс оларман. Кўзингдан машқ ўрганарман.

— Алжинг-алжинг, оғзингизга келганини аяманг, сиздан мен ростакам гап сўрасам, сиз майнавозчиликнинг пайдансиз. Қани юрмайсизми, паркка бормай-миз-ми?

— Ҳар қанча паркнинг райҳони сенинг сочингдай хушбўй эмас. Ҳар қанча паркнинг гунчалари сенинг лабингдай лаззатлик эмас.

93-бет

31—32 қаторлар ўрнида/— ҳарбий одам шоирларча гапирса эриш кўринар экан. Ундан кўра сиз менга команда беринг.

Машинка-1936; Гулистон, 1937, № 2:

41 юборди... Суҳбатимизнинг/юборди. Ҳатто бу кулгидан жавонда турган бир даста хитой жонон пиёласи жангга кетди. Суҳбатимизнинг

44 нима/қандай

Танланган асарлар-59:

94-бет 25 ички касалликлар врачлари бўлишни ҳавас/ички докторликни ҳавас

28 билимимни яхши/яхши

31 ёқлашни/қилишни

Танланган асарлар-53:

27 Деярли кўп/Кўп

Ёдгор-38; Ёдгор-61:

28 Академиядаги/Университетдаги

Гулистон, 1937, № 2; Танланган асарлар-59:

44 одатча/одат бўйича

Машинка-1936:

95-бет 2 ёнига/тагига

Гулистон, 1937, № 2:

12 чертдим./урдим.

Гулистон, 1937, № 2; Танланган асарлар-53, 59:

20 бизнинг уйга эшикдан кириб бордик./Эшикдан кириб борган эдик.

Гулистон, 1937, № 2:

96-бет 11 Муҳаббат қучоғидай иссиқ ёз,/ҳаво муҳаббат қучоғидай иссиқ.

Танланган асарлар-59:

39 деди. Ялт./Ялт

Машинка-1936:

42 Ихтиёр... мумкин./Сенинг фамилиянг, Зоҳидова, яъни бундан кейин менинг фамилиямда юрасан. Мен Саодатники — Саодат меники бўлган эди.

Гулистон, 1937. № 2:

97-бет 4 Уйланганимдан ~ ўтмади./Саодат билан уйлангандан кейин «бол ойи» деб аталадиган умр ҳам уч-тўрт ой-дан нарига ўтмади.
20 ётади. Беш-ўнта/ётади. Онгсиз, билимсизлик билан беш-ўнта

Танланган асарлар-59:

42 уриш./ўтиш.

Танланган асарлар-59; Ёдгор-61:

98-бет 30 бир оз ранги/бир оз озиб ранги
99-бет 25 эзилдими./сиқилдими:

Гулистон, 1937, № 2:

98-бет 49 Боламиз йўқ./очиғини айтсам, боламиз йўқ.
99-бет 25 Менинг саволларимдан зерикдими ёки эзилдими:/Менинг саволларимдан сиқилдими:

Машинка-1936:

98-бет 43 Ростини/Очиғини

Гулистон, 1937, № 2:

99-бет 12 Уртоқ доктор, мен/Мен
19—22 ўғирди-да: ~ ўртоғим/ўғирдида ўртоғим

Танланган асарлар-59:

33 Бу ҳам ўқиб./Бу ҳам бўлса ўқиб,

Гулистон, 1937, № 2:

1—13 қизиқ ~ Йигитлик/— қизиқ. Йигитлик
100-бет 14 Вой ўртоғ-эй, ўша/ўша
17—19 Сезинаман. ~ «Йигит/Сезинаман. Йигит
42 давом қилди./давом этди.

Танланган асарлар-59:

101-бет 39 қўлга олдим./қўлга тўплаб олдим.

102-бет

- 2—20 Гўё ~ Хотин!/Эй ишқ! Мунча ҳам қудратлисан, Едгорга бўлган ишқми мени енгади, бир беморга бўлган шафқатми мени енгади?
21—23 ростлади. ~ Айтайми?/ростлади. Айтайми?
26 Чумоли.../Чумоли эди.

ШУМ БОЛА

(103-бет)

Машинка нусха; Муштум, 1936, № 2; Довдираш:

103—110-бетлар

- 2—4 расталар ~ Шундай қилиб,/Бу чўпчакни Тошкент Қўрғонтеги маҳалласининг қоровули марҳум Юсуф («афанди») Исо Муҳаммад ўғли, маҳалла болаларини юпантириш учун айтар эди: кўча-кўйни тўлдириб

109-бет 27 муаллим/ўқитади

Шум бола-38:

103—110-бетлар

- 1—26 расталар ~ Шундай қилиб,/расталар. Шундай қилиб

Муштум, 1936, № 2; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

- 110-бет 4 Шундай қилиб бу/бу
8 У бари моғорлаб кетган сури/У, бир бари моғор бўлиб кетган
15 ҳалфана қиламизми?/ҳалфана қиламиз
16 Бўпти қиламиз/Бўпти

Муштум, 1936, № 2; Шум бола-38; Довдираш; Танланган асарлар-59:

- 21 Омонбойнинг ўғли Ҳусанбой ошпаз/Соли ғирром ошпаз

Муштум, 1936, № 2; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

14 Абдулла/Ғулом

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

16 Пўлат хўжа/Тўлаган

28 Ўт қалаб/ўт қўйиб

Муштум, 1936, № 2; Танланган асарлар-59; Шум бола-63:

28 ёпиш тараддудиди эди/қилмоқда эди

Муштум, 1936, № 2; Шум бола-38; Танланган асарлар-59; Довдираш:

31 овутиб/тебратиб

Муштум, 1936, № 2:

38 укамни/болани

Довдираш:

42 ўтинхонага/сомонхонага

Машинка нусха; Муштум, 1936. № 2; Довдираш:

45 меҳри/севгиси

Машинка нусха; Муштум, 1936, № 2; Довдираш; Танланган асарлар-59; Шум бола-63:

111-бет 8 Оловни жўнаштириб кет/ўтинни туташтириб кет

Муштум, 1936, № 2; Довдираш; Танланган асарлар-59:

11 ўчоқнинг/ер тандирнинг

Муштум. 1936, № 2; Танланган асарлар-59:

15 ўқлов/жўваси

Машинка нусха; Муштум, 1936, № 2; Танланган асарлар-59:

15 астагина урди/бирни туширди

Довдираш; Шум бола-63:

111-бет 10 ерга/ерда

Муштум, 1936. № 2; Довдираш; Танланган асарлар-59:

24 эси чиқиб кетган экан/деб чўчиган экан

Машинка нусха; Муштум, 1936, № 2; Шум бола-38; Довдираш; Танланган асарлар-59:

25 ўмарган/бажарган

Муштум, 1936. № 2; Довдираш; Танланган асарлар-59:

26 бир чеккаси қўрқиш/бир чеккаси дадамдан қўрқиш

Танланган асарлар-59:

42 амиркон хўроз каклик,/каклик,
43 чўп қафасда тўрқовоқда/тўрқовоқда

Муштум, 1936, № 2; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

112-бет 1 майна/канарейка

4 Бухоро бароқ мушуги бор эди/битта бароқ мушук
17—18 учирди, акам тирилик келдим, ҳалигина қовоғим учиб
турган эди,— деди аммам./учирди,— деди аммам.

Муштум, 1936, № 2; Шум бола-38:

19 кўзим/қобоғим

112-бет 24 Мен пулни/Мен бу пулни

Муштум, 1936. № 2; Довдираш; Танланган асарлар-59:

34 Учта Бухор танга/учта сўм

Муштум, 1936, № 2:

35 очикиб қолмасин/оч ўлиб қолмасин

37 ўн тўртта/ўн еттига

41 қўлимда/қўлимда қолган эди.

5 керак, деб ўйладим/керак

Муштум, 1936, № 2; Танланган асарлар-59:

113-бет 7 Бир тангани майдалаб, бир пақирга/уч сўмни майдалаб ўттиз тийинга

Муштум 1936, № 2:

18 терс қараб ўтирар эди/Қиблам қиё қарамаган эди

Машинка нусха; Муштум, 1936, № 2; Танланган асарлар-59; Шум бола-38, 63:

34 сийлаб юрдим/сийлай бошладим

Муштум, 1936, № 3; Танланган асарлар-59:

44 туришни ҳам қилиб/туришни ҳар хилда қилиб

Танланган асарлар-59:

114-бет 1 тушлик/чошга

Муштум, 1936, № 3; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

6 жон берай/ўлим ичида

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

- 9 Бу ердан/Ортиқ бу ердан
10 берган пулдан икки тангаю бир мириси/берган уч
сўмдан олти танга бир мириси.

Довдираш; Шум бола-38:

19 сағримга/ёнбошимга

Муштум, 1936, № 3:

27 расолардан/расо ердан

Танланган асарлар-59:

30 йўл босиб/шай қилиб

Муштум, 1936, № 3; Довдираш; Танланган асарлар-59:

32 олғирлар қумрини... илтимос қилдилар/олғувчилар ҳам
Қумриннинг баҳосини мол билан қопламоқчи бўлди-
лар.

Танланган асарлар-59:

40 турлари қўйдагилардан/турлари, адади қўйдагилар-
дан

114-бет 12 битта ёғоч шақилдоқ/битта шақилдоқ
40 бешикча, битта териси ва гардиши қизилга бўялган
чирмандача, битта туташ/бешикча битта туташ

Муштум, 1937. № 3; Шум бола-38:

43—44 бешикча, ~ битта/бешикча, битта

Муштум, 1937, № 3; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

45—47 бошқалар. ~ Бу/бошқалар. Бу

10—12 мендан ~ Елкасида/Мендан беш-олти ёш каттароқ
бўлган Омон Сўлти эди. Елкасида

Танланган асарлар-59:

16 чиқиб ~ /чиқиб бу толнинг салқинида ўлтириб ҳас-
ратлаша кетдик.

115-бет

18—27 кетдик. ~ Ҳар/кетдик. Ҳар

Машинка нусха:

115—138-бетлар

27—21 ҳар ~ Бу/Бу

Муштум, 1937, № 3; Танланган асарлар-59:

115-бет 34 икки танга/олтин танга

6 Бозорни кутиб икки-уч кун шу пуллар билан самоварда тунадик/Шу пуллар билан кечаси самоварда қолдик.

Муштум, 1937, № 3:

115—116-бетлар

10—16 чиқдик ~ Бу/чиқдик. Бу

Муштум, 1937, № 3; Шум бола-63:

119-бет 10 Икковимиз икки томонга кетдик/Ажралишиб кетдик.

Танланган асарлар-59; Муштум, 1936, № 3:

119—130-бетлар

17—20 сўрар эдилар. Бирор ~ эдик/сўрар эдилар. Уртага даллоллар тушди. «Қани, ҳа, ука барака де-барака, делардан кейин ярим соатча қўл силтаб савдолашиб, бутун молни (кетмон ҳам ичнда, курак партов ёз бўлганн учун куракнинг бозор: касод эди) бир сўм ўн тийинга сотдик. Харидорнинг жамул-жам пули бир сўм етти тийин чиқиб, уч тийин етмай қолди. Савдо бузиладиган бўлган эди, лекин даллолларимиз:— Э ука, баракасини сўранглар,— деб қистай берганидан, биз ҳам кўна қолдик. Етти тийин ширинкомага чиқиб кетиб, қўлга тегари бир сўм бўлди. Бир сўмни ёнга солиб, бошқа пулларни ҳам бунинг устига жамлаб эндиги катта сафар учун йўл анжомларини олишга киришдик. Қайта бошдан чўл бошланиб кетди. Бийдай дала, зоғ учмайди.

Бир неча соат йўл юргандан кейин қаршимиздан

Муштум, 1936, № 3:

119-бет

20—21 Бирор ~ даллоллар тушди/Уртага даллоллар тушди

119—130-бетлар

25—20 кетди. ~ Яна/кетди. Яна

Шум бола-63:

123-бет 32 шаталоқ отиб/дингиллаб

130-бет

19—21 ўқидик. ~ Чанг/— учмайди. Бир неча соат йўл юргандан кейин қаршимиздан бир чанг кўтарилди. Чанг

Муштум, 1936, № 3; Довдираш; Танланган асарлар-59:

22 Кейин қорасини танидик/Кейин маълум бўлди-ки,

Муштум, 1936, № 3; Довдираш:

27 эди.— Салому/Бизга яқинлашгач, отини тўхтатди.— Салому

Муштум, 1936, № 3; Довдираш; Танланган асарлар-59; Шум бола-38:

130—131-бетлар

30—5 Жигитлар ~ Анчагина/Омон менга қаради, мен Омонга қарадим, нима ҳам қилсаки Омон мендан бир-икки яктакни ортиқроқ йиртган,— бор, нима қилар эдингиз,— деб жавоб берди.

— Узимиз тошкентлик бўламиз, мадрасада ўқийдиган муллаваъчалармиз. Ҳозир таътил вақти бўлгани учун қишлоққа ишлагани чиқиб кетаётирмиз,— деди. Бу гапдан ўзбек жуда қувонди.— Қани журинглар, айткеса, мана шу жақинда бизнинг кўчкни элет бор, бир жигетимиз новқостаниб қазо қилган эди, уни жу-вотурғон кисн йўқ. У отлиқ биз пиёда олдига тушиб кета бошладик. Анчагина

Муштум, 1936, № 3; Танланган асарлар-59; Шум бола-38:

131-бет 5 Анчагина олис йўл/Анчагина йўл

7—11 кўринди. ~ Кун қиёмдан/Отлиқ қамчиси билан ўша ерни кўрсатиб:— Ҳов ўша кўринган қўрғон бизнинг овул,— деди. Кун қиёмдан

11—21 Бу кўчманчи ~ Улик қўрғоннинг/етиб бордик, бу қабиланинг кўчманчи халқларга махсус бирорта касб билан машғул эмаслиги кўриниб турар. Бу ерга келиб қолганлари ҳам тасодифий, ичларида ўлим бўлганлиги мажбуриятидан эди. Чунки чорвачи бўлсалар эди — моллари бўлар эди, деҳқон бўлсалар эди — экин ерлари, хотин, бола-чақа, онлалари бўлар эди. Бу ердагилар бўлса йигирма чоғли ўрта йигит — яланглардан иборат эди. Улик қўрғоннинг

Муштум, 1936, № 4; Танланган асарлар-59; Шум бола-38:

131-бет 23 саройини/ўрнини

23—26 эди. ~ Қўрғоннинг/Деворлари мустаҳкам, эшиги ҳам бор. Қўрғоннинг

28 Ҳовузнинг четларини/ҳовузчанинг атрофида

30 Улик қўрғоннинг офилхонасида экан/Улик ўша қўрғонда экан

32 на Омон, на ҳазрат умримизда/на ўртоғим

35—42 эдим. ~ Домланинг/Бизнинг ўлик ювишга устакор бўлишимиз балойи нафс — «Пул дарди кабоб» деди.

Муштум, 1936, № 4; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

42 Домланинг ишораси билан Омон/Омон,

43 Олти газ келар-келмас эски бўз парчасини/эски бўз парчасини

131—132-бетлар

44 бердилар ~ Ҳазрат/бутун йиғилганлардан ўлик ювилиб тайёр бўлгунча қўрғончадан чиқиб туришга буюрди. Улар чиқиб кетдилар. Эшикни бекитдик, орқасига катта бир харсангни олиб келиб тамба қилдик. Ҳазрат

131-бет

6—16 тамба қилдик ~ мурда/тамба қилдик. Омон менга қаради, мен Омонга қардим. Хўш, энди нима қиламиз, қандай қилиб ювамиз. Секин-аста ўликни ётқизиб қўйган ҳужрага кирдик. Мурда

132-бет 17 Мурда/ўлик

20—26 кетган эди. ~ Менинг/ўликка яқинлашдик. Мен Омоннинг орқасига ўтар эдим. Омон менинг орқамга ўтиб, орқамизга тисланар ва бир-биримизни олдинга қараб итаришар эдик. Чўчиб-чўчиб, юрак уриб, оёқ учи билан юриб ўликка яқинлашдик. Менинг

28 кетиб қолди. Домла ~ бир/кетиб йиқилди бир

29 Омоннинг/ўртоғимнинг

36—38 ошиб тушдим. ~ Нафасим/нафасим

41 ҳовлига/саҳнга

133-бет

3—5 йўқ эди. ~ бир-иккитаси/йўқ эди. Бир-иккитаси

8 Биздан/мендан

9 учун кўзлари қинидан чиқиб, ҳовлиқиб/учун, менадан кўра ҳам ҳовлиқиб

36—41 Тўхтаг. ~ — Тур/Олдига бориб, елкасига туртдим. — Тур

133—134-бетлар

41 Тур энди, ~ Ювиш/Тур энди, иш бошлаймиз-е, меники бўлди, ука, ўзинг бир амаллаб қўя қол,— деди Омон.— Ювиш

Муштум, 1936, № 5; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

133-бет

44—3 Омон. ~ сен/Албатта, энди менинг ҳам қўлимдан келмас эди. Ялниниб-ёлвориб Омонни турғиздим. Икковлашиб «сен».

5—30 мўралай бошладик. ~ Бир оз/мўралай бошладик. Эзилган помидоридой қип-қизил бурун билан ётган ўлик кўкка қараб алланиманнинг хаёлини сурар эди. Омон менга қаради, мен «тағин бир бало бўлиб қолди шекилли» деб, аллақачон жуфтакни ростлаган эдим. Йўқ, тинчлик экан. Омон менга қараб бир илжайиб олгач;

— Хўш, энди ука, қандай қилиб ювамиз?— деди.

— Бошлиқ сенсан, мен бўлсам сув қуйиб берадиган киши. Яхшилаб, баданларини ишқалаб ювасан. Лекин мурда озор топмасин, бурнига эҳтиёт бўл.

— Эй,— деди Омон,— ёшлар хизматда, катталар роҳатда деганлар, сен ювасан, мен сув қуйиб бераман.

— Йўқ, сен ювасан.

— Йўқ, сен.

Ишимиз жанжалга айлана бошлади. Тағин бизнинг жанжалларимизни ташқаридагилар билиб қолмасин деб, икковимиз эшикнинг тирқишидан мўраладик. Ташқаридагилар бўлса, ўликни солиш учун, тол новдадан замбар тўқимоқда эдилар. Бир оз

134-бет

39—41 хужрага кирдик. ~ Бу гал/Хужрага кирдик. Бу гал
41 ўз ақлига қойил қолгани учунми./ўз ихтиёридан ма-
рур бўлгани учунми,
42 Домлани ёнига/мени ёнига

135-бет 3 Учаламиз/икковимиз

5 Қўли/қулочи

5 очилиб ~ Бечора/ёзилиб кетган ўлик, ҳозирги аҳво-
ли билан думига ип боғланган аэропланга ўхшар эди.
Бечора

7 Бўлар эди. Ҳовуз/бўлар эди. Қандай қилсин, бечора
ҳовуз.

8 гапириб кетди/айтди

8—12 кетди. ~ — Иншоолло,/кетди, яхшиси шуки, бош то-
монидан сувга тушириб, уч марта чайқаб оламиз, ҳап-
па-ҳалол бўлади.— Иншоолло

11—17 қолади. ~ эди./Ҳалол бўлади. Бу маслаҳат менга ҳам
ёқди.

13 Учовимиз/Икковимиз

21 чайқаб жуда ҳам оқ ем қилиб юбордик. Ҳар қанча/
чайқаб юбордик, жуда ҳам ҳалол бўлиб кетди. Ҳар
қанча.

23—27 ювар-да. ~ Омоннинг/Секин-секин ҳовуз қирғоғига
торта бошладик. Бироқ ўлик ҳовузнинг тагига тиш-
лашиб қолган эди. Омоннинг

27—32 кетди. ~ Тўхта, аҳмоқ./Мен бўлсам, тажриба кўрган
долловчилардан бўлганим учун, аллақачон аюҳаннос
солишга ҳозирланган эдим. Бироқ ҳозирги доллаш-
нинг бу ерда ўзимизга зарар эканини Омон менга
тўшунтирди.

— Тўхта, аҳмоқ

42 Домла югуриб бориб жавоб берди/Мен ғириллаб бо-
риб эшик орқасидан жавоб бердим.

136-бет

21—23 уринар эдим. ~ Лекин/уринар эдим. Лекин

24 Мен ҳовуз лабидан туриб тортар эдим/Арқонни улаб
мен тепадан тортдим.

25 Омон билан домла белидан олиб суғуришга ҳаракат
қилар эдилар/Омон белидан кучоқлаб зўр берди.

29—30 ажратиб олиб ~ сафар/ажратиб олди. Дарров шошиб,
сафар

33 тика бошладик ~ Иш/тика бошладик. Иш

*Мунтазим 1936, № 6; Шум бола-38; Танланган асар-
лар-59:*

43 ичидагини/зоғарани

19—20 Бир оз ~ Ҳазрат:/Шошилиб қолган Омон:

23 домланинг/Омоннинг

137-бет 31 Ҳазрат иш боши/Омон иш боши

34—43 Орқамиздан ~ Мен бир зумдаёқ/Орқамиздан кўпроқ умри отда юриб, пиёда қувлашга унча ҳам эпчил бўлмаган бояғи тўда қувлаб қолди. Мен бир зумдаёқ

45 пайдо бўлиб қолди/келиб қолди

139-бет

3—5 қалай? ~ — .../қалай — ...

7 ўтиб қолар/ўтади

Довдираш; Шум бола-38:

139-бет 4 қатор/—

Муштум, 1936, № 6; Шум бола-38, 63:

7 эргашиб, ҳовлисига/эргашиб унинг ҳовлисига

Муштум, 1936, № 6; Шум бола-38:

18—20 сездими, ~ Қўрқма/сездими ҳайтовур мени юпатиб:
Қўрқма

Довдираш; Муштум, 1936, № 6; Шум бола-38:

22 новқосланиб/касал бўлиб

27—31 дедим,— ~ Домла/дедим. Домла

Довдираш; Шум бола-38:

37—39 Ярим кечадан ~ Оғилхона/Ярим кечадан оққандан кейин кўзимни ғира-шира уйқу босган экан. Лекин хаёлим уйғоқ эди. Оғилхона

Муштум, 1936, № 6; Шум бола-38:

31 Домла буюрган ишнинг/ишнинг

32—33 кетди. ~ Аллавақтларгача/кетди. Алла вақтларгача

37—39 ярим ~ Оғилхона/Ярим кечадан оққандан кейин кўзимни ғира-шира уйқу босган экан. Лекин хаёлим уйғоқ эди. Оғилхона

45 соллоҳлардай «шоҳидан» ушлаб/саллоҳлардай ҳайвоннинг қулоғини қайириб туриб,

8 пишқириб юборди/буғ чиқмоқда эди

8 домла: Мени чақир ёки ҳафсаланг/домла, «ҳафсаланг»

10 ҳам, қоронғи/ҳам кеча қоронғи

14 тинчланиб, яна кўрпачага чўзилиб, уйқуга кетдим/тинчланиб домла ёзиб берган эски кўрпачага чўзилдим.

Довдираш:

- 45 «шоҳидан» ушлаб/«шоҳини» қайириб туриб
 4 маъраб/мунграб
 7 пишқириб юборди/чиқмоқда эди
 12 эрта тонгга/эрталабга
 14 яна кўрпачага чўзилиб уйқуга кетдим/домла чиқазиб
 берган эски кўрпачаларга чўзилдим.

Муштум, 1936, № 7; Довдираш:

- 36 ҳаром қотган экан. Сирланган/ҳаром қотган экан. Ба-
 данимда соғ жойим қолмаган эди. Сирли

Муштум 1936, № 7; Шум бола-38:

- 14 тирмашиб томга аранг чиқиб олдим/тирмашиб аранг
 ўзимни томга етказиб олдим.
 20 томма-том қочиб/томма-том ваҳима билан қочиб
 4 нортуюдай кўпириб/нортуюдай оғизлари кўпириб
 30 бехосдан «шўп» этиб/бир шўридан «шўп» этиб
 39 типирчиладим. Орқамдан/типирчиладим. Шунда қоп-
 қонга тушган бўрсиқ тўғрисидаги ғазални ўқиб ёдла-
 дим. Орқамдан

Довдираш:

141-бет

- 7—10 бўлмади. ~ Менинг/бўлмади. Менинг
 41—42 қўрқиб ~ орқаларига/кўриб ноумид орқаларига

Муштум, 1936, № 7; Довдираш:

- 33 эди. ~ Мўри/эди. Мўри

Муштум, 1936, № 7; Танланган асарлар-59:

- 41—42 бўлганлигимни ~ орқаларига/бўлганлигимни орқала-
 рига

Довдираш; Машинак нусха; Танланган асарлар-59:

- 12 қадаларди. Бу мамлакат/қадалди, гўё нозли қизлар-
 нинг овозидай аллалатиб эркалар эди. Бу мамлакат

Довдираш:

- 20 тандирда кабобдай/тандир кабобдай
 33 режалар/планлар
 38 ётиш муяссар бўлди/ётар эди

Муштум, 1936, № 7:

- 44 тепган эди. Мен шу хаёлларда/тепган эди. Етита теп-
 тимикин, саккизта тептимикин? Саводсизлигим учун,
 аниқ ҳисобини билмайман. Мана бу юлдуз — Зухро

юлдузи. Бултур шу маҳалда далада экан вақтимда,
шу юлдуз қиёмга келганда ёғлиқ палов еган эдим.
Мен шу хаёлларда

143-бет 6 Уйланг, бировни/уйланг айланай меҳмонлар бировни

Довдираш; Танланган асарлар-59:

9 Орадан яна бир оз/Ундан кейин бир оз
14 гапиришганлари/уларнинг шивирлашиб гапиришганлари

Муштум, 1936, № 7; Довдираш; Танланган асарлар-59:

22 тўққиз пулга/бир мирига
6 зиқна, мурдор одам, пул бўлса бўлгани, деди хотин/
зиқна,— деди хотин

Танланган асарлар-59:

27—30 хотин. ~ — Кел./хотин. Кел,

Муштум, 1936, № 7; Довдираш; Шум бола-38:

45 лаган бўшай деб қолди/лаганнинг ранги ўчиб кетди

Муштум, 1936, № 8; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

144-бет 7 умримга фотиҳа ўқилса ҳам бўла берар эди/умримга
хайр эди.

Муштум, 1936, № 8; Шум бола-38:

9 чиқарди/олди
32—36 кирасан ~ Йигитни/кирасан. Йигитни

Муштум. 1936, № 8:

38 саллоҳларча ҳаракатланмоқчи/ножўя ҳаракатга бош-
ламоқчи

*Муштум, 1936, № 8; Танланган асарлар-59;
Шум бола-38:*

145-бет

22—23 чиқдим. ~ Борарга/чиқдим. Борарга

*Машинка нусха; Муштум, 1936, № 8; Танланган асар-
лар-59; Шум бола-38, 63:*

26 кечаси самоварга/худди шу бугун кечаси самоварга

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

26 бундай экан:/бундай бўлган экан

*Довдираш; Муштум, 1936. № 8; Шум бола-38;
Танланган асарлар-59:*

43 ирғай новдаси/навқирон қамчин даста

Муштум, 1936, № 8; Довдираш; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

146-бет

2—3 қўрқа-писа ~ ҳеч ким/йўқ — қўрқа-писа кўзимни очдим. Қарасам тепамда онам бечора йиғлаб ўтирибди, юқори маҳаллалик Зумрад парихон чилдирма билан мени кўчирмоқда эди. Чамаси иситмаси кўп қаттиқ олган экан-да, а? Ҳеч ким

Муштум, 1936, № 22:

25—26 қолибман. III бўлим./Шум бола ўз саргузаштларини давом қилиб айтадики, Омондан ажралганимдан юрагим туздай ачир эди. Бизнинг толенмиздан ҳам қаттиқроқ бўлган шу муҳит у бечоранинг пешонасига қандай оғирлик ва қийинликларни келтирган экан? Омонни ғоят соғинган эдим. Бозор-ўчарда юриб кўзига туя кўринса, туянинг устида жун арқон кўринса, «лип» этиб эсимга Омон тушиб, қайғим яна ортиб кетар эди. Хусусан кўлмак сувни кўрсам бечоранинг ғариб кўзларини ёдим а тушар эди.

Оҳ Омон, қандай ғайратлик йиғит эдинг. Ўликларни ҳовуздан чиқарган ёш бошингга хаваскор ғассолликни ҳавас қилган сен эмасми эдинг. Ажаб замонда қолганмиз. Шундай яхши «талантларни» шу замонгина ясаб чиқариши мумкин. Эссизки, талант энди йўқолган. Омоннинг тирик-ўликлиги сигирнинг бўғозлигидай шубҳа остида эди. Катта китобларда келтирибдиларки, «бўш қоп тик турмас, бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув керак» деб. Оломон қўлидан бир алаҳлаш билан қутулиб кетдим.

Танланган асарлар-59:

26 III бўлим/II бўлим

Танланган асарлар-59; Енгамиз хурофотни, бидъатни; Хурофотдан маърифатга:

27 Ўзим соғ-саломатман/Оломон қўлидан бир алаҳлаш билан қутулиб кетдим. Ўзим соғ-саломатман.

Муштум, 1936, № 22; Шум бола-38; Танланган асарлар-59; Енгамиз хурофотни; Хурофотдан маърифатга:

35 йиғлаб, эсимда қолган ушбу ғазални айтаман/йиғлаб келажакнинг балки шоирдир; балки пролетари, ушбу ғазални айтай;

Шум бола-38; Танланган асарлар-59; Енгамиз хурофотни:

147-бет 8 Узимни ўлдирайми,/Ўзимни маҳв қилайми,

Шум бола-38; Муштум, 1936, № 22; Хурофотдан маърифатга:

11 ғариб/хароб

Муштум, 1936, № 22; Шум бола-38; Танланган асарлар-59; Енгамиз хурофотни; Хурофотдан маърифатга:

14—17 кўпроқ. ~ Соё/Кўпроқ. Соё
32 эдим, ~ бўғилардим./эдим, бўғилардим.

Муштум, 1936, № 22:

35 гирди камарига/маъракага

Енгамиз хурофотни:

148-бет 2 белига анвои/қўлида
3 боғланган, ~ бужғун/боғланган, бужғун

Муштум, 1936, № 22; Шум бола-38; Танланган асарлар-59; Енгамиз хурофотни:

24 йўл бўшаттириб келар эди/йўл бўшаттирмоқда

Шум бола-38; Танланган асарлар-59; Енгамиз хурофотни:

36 қилиб олган/олиб ётган

Муштум, 1936, № 22:

45 тўғри келади. Қаландарлар/тўғри келади. Мен ёшлигимдан буён икки касбни кўп ҳавас қилар эдим. Биттаси темир йўл қоровулхонасидаги хизмат: чунки сурнай чалиб юриб подшоликдан мояна олади. Иккинчиси: трамвайда кондукторлик қилиш. Бу ҳам доим трамвайда катайса қилиб юриб ойлик олади. Худога шукрлар бўлсинки, мен бу икковидан ҳам ўнғайроқ ашула айтиб юриб пул топадиган касбни топдим. Қаландарлар

149-бет 4 ғазаллар ўқиб/бутун ғазалларни ўқиб,

Шум бола-38; Енгамиз хурофотни:

26 туя ҳақи/кира ҳақи

Шум бола-38; Танланган асарлар-59; Енгамиз хурофотни:

42 Иккинчи томони эшоннинг ҳовли-ҳарамин/иккинчи томони ҳарамин

Шум бола-38:

8 йўқми/кўрмадимми

*Муштум, 1936, № 22; Шум бола-38; Енгамиз хурофотни;
Танланган асарлар-59:*

9 келаётганлигини ~ кўргандай/келаётганлигини кўр-
гандай

Енгамиз хурофотни; Хурофотдан маърифатга:

12 сўраган бўлсалар керак,/сўрадилар шекилли,

Шум бола-38; Хурофотдан маърифатга:

24 билан:— Бу бачча ким/билан қаландар — бошидан сў-
радиларки: Бу бачча кимдир?

Муштум, 1936, № 22:

27—29 ўтиб ~ тушунтирди./Ўтиб кетадиган абжир эканлиги-
ни тушунтирди

Шум бола-38; Енгамиз хурофотни:

27—30 кетган ~ Ана/кетган, ўрта қўлдек абдол эканлигим-
ни тушунтирди. Ана

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

28 беҳуд машраби девона, дили жазаваи илоҳи билан тў-
ла қаландарбачча,/—

*Муштум, 1936, № 22; Шум бола-38; Танланган асар-
лар-59; Хурофотдан маърифатга:*

30 менга ҳам шафқат кўрсатиб,/менга жуда ҳам меҳри-
бонлик кўрсатиб,

Муштум. 1936. № 23—24:

38 Увин-тўдаларнинг/У кун тўдаларнинг

Шум бола-38; Енгамиз хурофотни; Танланган асарлар-59:

40 Бир навъ/Як навъ

4—5 эдим. ~ рўпарамдан/эдим. Рўпарамдан

Муштум, 1936, № 23—24:

40 эмас. ~ қаноатланурли/эмас. Қаноатланурли

151-бет

4—5 хс нақо ~ рўпарамдан/хонақо эмас, жим-жит эмас,
мег жунжимоқда эмасман, рўпарамдан

Енгамиз хурофотни; Хурофотдан маърифатга:

8 аврод/давра
14 ҳожат талаб/ҳасрат

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

26 қаландарлардан ажраб қолишга/қаландарлардан қо-
лишга
28 бибилиска/бир бибилиска

*Муштум, 1936, № 23—24; Шум бола-38; Енгамиз хуро-
фотни; Танланган асарлар-59:*

152-бет

5—6 қилмайман. ~ Омин/қилмайман. Омин

Муштум, 1936, № 23—24:

22 Бир кун эшон/Хизматни қойил қилиб юборганман;
эшон жуда хурсанд. Бир кун эшон

*Муштум, 1936, № 23—24; Енгамиз хурофотни, Танлан-
ган асарлар-59:*

152—153-бетлар

44—11 кетдим. ~ Бу/кетдим. Бу

16 даргоҳга етаклаб келдим/Олазарак бўлган ҳолда эшон
даргоҳига судрадим

Шум бола-38; Енгамиз хурофотни; Танланган асарлар-59:

153-бет 22 олсанг, ~ ҳар/олсанг, ҳар

*Шум бола-38; Машина нусха; Енгамиз хурофотни; Тан-
ланган асарлар-59:*

23 деб кўп мақтади/деб жуда юпатди

Шум бола-38; Енгамиз хурофотни; Танланган асарлар-59:

25 ошлашга буюрди/ошлаттирди.

Шум бола-38; Енгамиз хурофотни; Танланган асарлар-59:

32 холи ерда мени учратгудай бўлса/ҳар холи ерда уч-
ратганида

40 чорбозорларга/қўшни бозорларга

Шум бола-38; Енгамиз хурофотни:

42 Бу воқеа шундай юз берди:/Воқеа шундан иборат
39 Агар бир воқеа/агар қуйидаги бир воқеа

Муштум, 1936, № 23—24:

43—45 берди: ~ Кунлардан/берди: Кунлардан

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

154-бет

11—12 эшагини ~ иккита/эшагини иккита
27 гул қозикни/қозикни

Шум бола-38; Муштум, 1936, № 23—24; Енгамиз хурофотни; Танланган асарлар-59:

155-бет 8 қўяр эдим. Кейин/қўяр эдим: «Эсизгина, шу меҳрибонлик менга қилинганда эди. Ҳар икки томонга ҳам фойдалироқ бўлар эди!» дея эдим. Кейин

Муштум, 1936, № 23—24:

26 бораётганимни ўзим билмас эдим/бораётганимдан ўзимнинг ҳам хабарим йўқ

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

36 кечиб ўтиб бўлмаганидай сузиб ўтиш ундан ҳам машаққатли эди./кечиб ўтиш машаққат кўрингандай сузиб ўтиш ҳам қийин эди

Муштум, 1936, № 23—24:

37 ундан ҳам машаққат эди./ҳам қийин

Муштум, 1937, № 1:

37 Орқага қайтиш/Орқага қайтишдан бошланган
42 Оқинларига куйлар/Оқинларига қараб куйлар

Шум бола-38; Муштум, 1937, № 1; Танланган асарлар-59:

20—21 қаторлар —/Олтин кўза тағларида
орасида Бир жуфт ғўза-я ёр-ёр

156-бет 30 пайдо бўлди. Мен/пайдо бўлди. Сувдан кечмакчи
бўлди. Мен

38 Қури Калас/Калас

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

157-бет 3 йўл бошловчи/йўловчи

Шум бола-38; Муштум, 1937, № 1; Танланган асарлар-59:

14 деган дудмал маслаҳат берди/деган дудамага ўхшаш икки ёқлама чучмал маслаҳат берди

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

16 жайдари нон билан шу ошни/зоғора нон билан бу ошни

20 иккитасини ёнма-ён қўйиб каравот қилдим./иккитасини қўйдим.

Муштум, 1937, № 1; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

24 қичқириб,/томоғ қириб,

Муштум, 1937, № 1; Шум бола-38:

158-бет 12 ҳалигача хўжайинларимнинг/ҳалигача кўрган хўжайинларимнинг

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

32 дўндиққина қирғиз хотинни/дўндиқча хотинни

41 чақириб/айтиб

Машинка нусха; Муштум, 1937, № 1; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

159-бет 1 чиқди. Эрта/чиқди, мен борадиган бўлдим. Эрта

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

6—7 Бой ~ нонушта/Бой нонушта

10 ўзим, сизни соғиниб, бир кўриб келай, деб келган эдим/ўзим келган эдим

11—13 эдим. ~ нимага келдинг?/эдим. Нимага келдинг?

Муштум, 1937, № 1:

9—14 — Хўш?! ~ Шу/Хўш? Шундай ўзим келган эдим.— Нимага келдинг!

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

22—25 синди? ~ — Този/синди?— Този

26—29 Тозининг ~ Шошиб/тозининг терисини нимага шилдиларинг. Шошиб

29 — Шошиб қолдик-да, ўлиб/ўлиб

36 — Ҳа, ўзимизнинг тўриқ/— Ҳа, тўриқ

39 — Ҳай-Ҳай,/— Хўш-Хўш,

160-бет 1 — Нима деяпсан, ҳароми, бошқа/— Бошқа шунча

Муштум, 1937, № 1; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

- 6—7 қўшиб ~ беради-да!/Қўшиб, таший беради-да
8 тилни/қазини
9 бақрайганча/бақрайган кўзи билан

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

- 14 От шўрликларнинг/Отларнинг
26 ёнди дегин?/куйди дегин?
164-бет 19 — дедим,— худо берардан қисмасин, хафа/— дедим:—
хафа
25 Хушхабаринг қурсин, падар лаънат, қанақа/— Қанақа
29—30 бой ~ Адол опанг/бой Адол опанг
37 қамчи ўримидан/қамчи ўрим дастасидан
38 кейин, тулпор саман отдан барлари осилиб кетган ал-
панг-талпанг,/кейин, алпанг-талпанг
40—41 осмонда, ~ йиғлаб/осмонда, йиғлаб
162-бет 8 мен кўринмай юрдим/мен ҳеч кўринмадим
19 ҳайданг бу каззобни! Ҳайдаб чиқармоқчи бўлдилар./
Ҳайдаб чиқарди.
23 эканман. ~ чойчақани/эканман, Чойчақани

Муштум, 1937, № 1; Шум бола-38:

- 28 маконсизлик/қўнимсизлик

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

- 29 какку/миққий
30 юқорироқ томон ўрлаб/юқорироқ ўрлаб

Муштум, 1937, № 2; Шум бола-38:

- 43—44 туриб, ~ Сарноғоч қайдасан/туриб,— Сарноғоч қайда-
сан

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

- 9 салласидай ~ дўнг/салласидай дўнг

Муштум, 1937, № 2; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

- 164-бет 21 бу бозор/ўша куни

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

- 21 сўрови/бозори

Шум бола-38; Муштум, 1937, № 2; Танланган асарлар-59:

265-бет

- 17—23 — дейди. ~ Поездни/— дейди. Поездни
23—25 келамиз. ~ Шу/келамиз. Шу

Муштум, 1937, № 5; Шум бола-38:

36 пайтда бораётган/пайтда ҳайдаб бораётган

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

45 ҳеч нимани/ҳеч кимни

26 қолдик/толдик

Муштум, 1937, № 2; Шум бола-38:

169-бет 41 Бир пасда/Бир зумда

170-бет 35 Кун оғиб, пешин бўлди/Кун охир пешин

36 бир пайкалда/бир шудгорда

171-бет 15 қайроқ тошдай/қаймоқдан нокдай

Муштум, 1937, № 5; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

21 деҳқоннинг/хўжайиннинг

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

172-бет 20 хилда ~ ғингиб/хилда ғингиб

33 гулхан ёқиб/гулханни қилиб

173-бет 12 мен боқадиган/боқадиган

Муштум, 1937, № 5; Шум бола-38:

172-бет 43 Шу ерда/Хўжайинда

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

173-бет 20 хипчин/калтагин

31 чўкиртак кирганига/кирганига

33 ўт чимтиб туради,/бир тутам хашак еб туради:

Муштум. 1937, № 6; Шум бола-38:

33 ўт чимтиб туради,/бир тутам, икки тутам хашак еб туради-да,

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

174 бет 6 кейин хўжайиннинг/кейин бир, икки қур хўжайиннинг

39 сигир эмас жоннинг/бир жоннинг

Муштум, 1937, № 6; Шум бола-38:

28 чўт қўлтиқлаб/мен чўт қўлтиқлаб

32 барака топкур эканки,/барака топгур сигир эканки,

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

40 етаклаб олиб бориб қўйдим-да, ариқ/қўйиб қўйдим ва ариқ

- 175-бет 7 иссиқ мижоз/иссиқлик
8 энди шуни ичиб олсам бас, шу билан ичакда қалашиб
қолган ҳалиги овқатларни ҳазм/ичиб олсам босиб қол-
ганларини ҳазм
25 сузма/қатиқ
28 қўяди, ~ деди./қўймасин, оч кўз-да» дегани бўлади.
Шуни емагин:— деди,

176-бет

23—24 бўлмаса, ~ деб/бўлмаса деб

177-бет 6 қадалиб тўлибди./тўлибди.

21 кўринади.../экан...

24—26 эдинг, ~ — Муздини/эдинг, Муздини

26 чиқариб кетсак бўлар эди/чиқарсак экан деб эдим!

Муштум, 1937, № 7; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

28—30 қолганман. ~ Омонни/қолганман Омонни

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

7—8 пудча ~ Мен/пудча Мен

178-бет

27—31 қолди. ~ Омоннинг/қолди. Омоннинг

Муштум, 1937, № 7; Шум бола-38:

27—31 қолди. ~ Омоннинг/қолди. Омоннинг

Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

40 бўксамга/сағримга

Муштум, 1937, № 7; Шум бола-38; Танланган асарлар-59:

179-бет

1—10 Ана шунда бир қоп гўштдай ерга шилқиллаб тушдим
~ борар эдик./Ана шу «ғиқ» этиб ерга тушишда кў-
зимни очдим. Бу гал яна ўша биринчи галдаги исит-
мам қайталаган экан. Узимни анча енгил ҳис қили-
шимга қарамасдан қулоғим тагида ит ҳуруши давом
қилар эди. Аланглаб қарадим. Қарасам, тепамда ўша
Зумрад парихон шанғиллаб, аллақандай тугуриқсиз
нарсаларни ўқимоқда, овози кинна кирган лайча ку-
чукнинг овозига ўхшаб кетар эди. Уқиш орасида мени
еттита бармоқ йўғонлигида ҳўл новда билан уриб кў-
чирар эди.

Муштум, 1941, № 4:

37—40 Орамиздаги ~ экан/Орамизда жанжал чиқиб қолди.
Омон гўштни сотиб, *гуппи* тиктирмоқчи, чокмони —
у телпак олмоқчи экан.

12 шунча вақт/икки йил

180-бет 1 босган ~ бола/босган бола

- i 3—4 Сен. ~ қўй./Сен йўлиқмаганинда тўқлим қўй,
7 Ҳаммомга ўт қаловчи/қаловчи
- 11—14 ташвиш, ~ ҳар/ташвиш ҳар
17 дилинган ўтказ/тасаввур қил
19 Юпатовнинг от ўйинхонаси/от ўйинхона
23 илон қамчисидан/қамчисидан
40 кўнглим тинч, қорним/қорним
- 181-бет 7 қўсқича/новчача
9 ўзгинамиз, яъни мен/мен
- 15—16 мазкур мамлакат ва вилоятларга қайтишим/қайтишим
16 Оиламизга — онамнинг/ота-онамнинг
18 Онам/отам
23 ундан ~ саёҳат/ундан саёҳат
26 фалсафаси, Қишлоқдан-ку/фалсафаси Қисавурлар ҳам
ўзини тўдага уриб қутилади-да! Қишлоқдан-ку
- 182-бет 2 боласи:/боласи дадасидан сўраган экан:
14—25 кузакнинг ~ Омоннинг ўчиб/кузакнинг қирови туш-
ган. Сувларнинг бети кўкка теккан сигирнинг қаймо-
ғидай юпқа ширава боғлаган. Омоннинг ўчиб
25 орқасидан/изидан
33 билан ~ эриб/билан эриб
39 минган чол/минган икки чол
40 келарди. Туяларга/Туяларга
41 ғира-шира қиров/қиров
41 мен бирданига/бирданига
- 183-бет 8 қўйганман/қолганман
14 янглишиб қишлоқдан барвақт чиқиб/Қишлоқдан кеч
чиқиб
24 ўзим орқангиздан сизни қора тортиб кетавераман./—
- 184-бет 6 узун, жуда баланд/баланд
7 дор ёғочига/дорга

Муштум, 1941, № 5:

- 18 тўкилган тутдай/тутдай
20 минг йил қатнаб келган/қатнаган экан

Машинка нусха; Муштум, 1941, № 5:

- 21 Мана мен/Мана бу кун мен
25 қўнғироқ данғур-дунғур чалиниб борар эди/қўнғироқ-
ни икки қўллаб чалиб борар эди

Муштум, 1941, № 5:

- 36 увламоққа бошлади/увламоқда эди
37 туртиб/уриб
42 Оёқ кийимлар сотиладиган вофурушлик/вофурушлик
44 суқилиб./кириб
- 185-бет 21 йўлимдан кетиб/кетиб
21—42 боравердим. ~ ичи/боравердим ичи
- 186-бет 11 қўйсанг, ~ Кейин/қўйсанг, кейин
14 ноннинг саховатли ҳидигина/ноннинг ҳиди
19 лекин бир оз букчайган/бир

- 21—22 туриб, ~ Отанг/туриб отанг
 24 тугунни олдим./Олдим.
 27 титкилаб текшириб, кейин/текшириб, сўнг
 32 тўйга бўлса — бу нон кам./ундай бўлса бу кам,
 12 қайтиб учиб келади./келади.
 187-бет 10 шулон ошига тушиб кетган./шулонга тушган
 12—17 шунақа. ~ Мен/шунақа. Мен
 188-бет 2 айни қизгин/қизгин

Муштум, 1941, № 6:

- 25 ҳадиксираб/хомсираб
 37 икки/бир
 38 сўричага/суппачада
 189-бет 2 ғира-шира/аранг-даранг
 5 ўтириб уни қуршаб/уни
 190-бет 10 форс тилида/мен тушунмайдирган тилда
 16 хизматларингизни қилиб юрар:— деди/Чойхонада хиз-
 матларингни қилиб юрар, шунақа
 27—31 кетади. ~ Чой/кетади. Чой
 191-бет 6 Пишавур шаҳридан, ўзи ҳиндининг/бу ҳиндининг
 11 қанчаки/эски
 12 қарздор/дағиллайди
 15 ҳам фором/фором
 27 ётади/отади
 37 У Тошкентнинг йирик дона-дона носини эмас,/У гўла
 эмас

Муштум, 1941, № 7:

- 192-бет
 17—21 Мен ~ эдилар/Сиёсатдан гапириларди, масалан
 31 бебош/бош бўлган
 44 шикоят/ҳикоя

Машинка нусха:

- 29 Оқ пошшо билан вазирлар уруша берсин, деб турган
 эмиш/Оқ пошшонинг аскарлари ўртасидан ола чиқиб,
 «Урушмаймиз, урушса пошшо билан вазирлар уруша
 берсин»,— деб турган эмиш.
 193—225-бетлар
 17—39 менга ~ Жуда совқотиб/менга жуда совқотиб

Муштум, 1941, № 7:

- 17—39 берди ~ жуда совқотиб/Гарчанд бу опорка қандай-
 дир бир солдатнинг оёғидан чиққан бўлиб менга
 икки номерча катта, вази ҳам беш қадоқдан 10 қа-
 доқ келадиган бўлса ҳам зарарсиз эди. Чунки уни дў-
 қиллатиб чой ташиганимда, чойхонага айрим бир
 оҳанг берар эди. Ҳожибобо бўлса:— Ҳа шунақа, бо-
 лам. Оёқ деган кетмон эмаски, ишлатган сари ейил-
 са, Омон бўлсанг ўсади, бу опорка ҳам торлик қилиб
 қолади,— деярд эди.

225-бет 40 Кечаси биринчи ширава қор ёғиб чиқди/Биринчи қор тушган кечаси

227—233-бетлар

16—45 бошладим. ~ экан?/Нима десангиз денг, бу ерда уч ойлаб туриб қолиш мени зериктирар эди. Уфқи кўк гумбази билан ўпишган ям-яшил қирларда бу кун бў-калак бузоқдай шаталоқ отиб юрган бир бола келиб-келиб хумга қамаган юмрондай бўлиб қолса, албатта зерикади-да, ундан ташқари бирорта тенгдошим бўл-маса, эшитадиган гаплар сарроф ҳиндининг абосидай бўйиндан бир газ ошиқ тутуриқсиз гаплар... Эрмак-лар қидирар эдим. Ҳожибобонинг кузақда сайратма учун сақлаган туллаклари «чучут» чиқариб қолди: ҳо-жи дўппи кийган Султон-пучуқ такяда боқиб юрган каклик «ғид-ғид-ғидоғ»лай бошлади. Бироқ булар ҳам мендай бириси «Оқ тоқтой» тошнинг баланд ёнбағри-дан, иккинчиси Қинғироқ тепанинг қуюқ пичанзорла-ридан ажралган тутқунлар бўлиб, эрмакликка узоқ чидам бера олмас эдилар. Менга эса ҳеч кутмаганда, тўсатдан бўладиган, чунончи: мўрчанинг қозони ёри-либ бир-икки киши ўлгандай омил ҳодисалар, ажой-ибхонанинг йўлбарси бўшалиб, атторликдаги Валихў-жа акага човут қилгандай саргузаштлар, Ҳиндистон саёхатлари ёқар эди. Бу ерда нима бор. Тонг азондан икки товуқ ўтгунча пинакка борган, мусичадан ҳам хароб гиёҳбандларни кўраман.

Бу ердан силжишга мўлжал қилар эдим. Аммо икки нарса кўнглимда «Ҳали вақт эрта» дегандай бў-лар эди. Биринчидан, «Ҳиндистон саёхати»га еткудай пул жамғаролганим йўқ. Ҳалигача йиққанам, учта 5 сўмлик, битта 10 сўмлик олтин, 6 та сўлковой, қол-ганлари танга-чақалардан иборат. 34 сўм 2 танга пул эди. Олтинларни абонинг ёқа баҳясининг орасига ти-киб яширганман, қолганларини Ҳожибобонинг сопол туфдонига солиб, такядан юз қадамча нари — сой ла-бига кўмганман. Ҳаммаси ҳам пешана тери.

Муштум, 1941, № 8:

227-бет 18 Бугун тўқсон тушади./Иккинчидан — Ҳожибободан жа-воб сўрасам жўнликча бўшатиб юбормайди. Чунки хизматларим унга ёқиб, қўлини совуқ сувга урдирмай қўйганман. Бинобарин бирорта қилгулик қилиб ҳай-далишим керак. Ваҳоланки, мен қиш бўйи чўлқурба-қадай ёввош, ўз қавагимдан бошимни чиқарганим йўқ. Ҳайдалиш шарафига ета олиш учун иш кўрсатиш ке-рак. Бугун тўқсон чиқади.

39 деди уста Мирсалим. Шу чоғ шишадаги сув/демоқчи эди. Уста Салим, идиш торлик қилган шишадаги сув

43 тўрт оёқлаб қўзғалиб/қўзғалиб

229-бет 4 — Яхши дейишдилар. Бундан/— Бундан

5—6 Кекса одам экансиз — Қуллуқ/— Қуллуқ

28 шу-шу такяга/шу-шу бўлди такяга

229—231-бетлар

40—15 етмаган эди... ~ киргани йўқми?/Бир бозор куни варрак қилиш баҳонаси билан Уста Салимнинг гул қиладиган қоғози, сирачи, савағичидан икки чойнак аччиқ чойга алмашиб олдим. Сирачни бир синиқ пиёланнинг четига қуюқ қилиб қориб қўйдим. Мис чилимни артиб, тозалаб, сувларини янгилаб, саррофни кута бошладим. Шомга яқин сарроф келиб, бурчакка ўтирди, аччиқ чой сўради, сўнг халтасини рўмолга ағдариб олдидаги бир уюм тилла, танга аралаш пулларни мудраб-мудраб санай бошлади. Ярмига келганда чилим сўради. Дарров ҳалиги сирачни чилимнинг тагига суриб, олдига бордим. Чилимни пул хирмоннинг устига қўйиб, найни «хўжайин»га тутдим. Мириқиб-мириқиб хумор тарқатди. Яна саноққа тушди. Чилимни олиб бориб самовар ёнига суриб қўйдим ва ишнинг оқибатини кутиб, юрагим каптарваччадай ўйнамоқда эди. Сарроф пулни санаб бўлди, ташвақа тухумига термулгандай бақрайиб хирмонга қаради.

— Мошоолло!— деди, ўзича ишонмади шекиллик, яна бир бошдан санашга тушди. Бу навбат минакка бормасдан, бозор бошида ўтиргандай ҳушёрлик билан санамоқда эди, санаб бўлди, дик этиб ўрнидан турди. Хипча йиғламсираган овоз билан қичқирди:

— Мошоолло! Ҳожибобо, хонамсўхт¹. Ҳожибобо югуриб келди.

— Нима гап?

— Пулимни ўғирладилар.

— Қаерда?

— Шу ерда.

— Ким кирган эди, ҳай ҳароми?

— Пайқамовдим,— дедим мен.

— Ҳи, шунақа,— деди Ҳожибобо,— кўркаламушга ўхшамай ўлгур, нега пайқамайсан? Ахир бу ер карвонсаройдай одам гужғон ўйнаган жой эмаски, мингги кириб мингги чиқса,— ҳиндидан сўради:

— Бозорда ҳам санаганмидингиз, бутмиди?

— Санаган эдим, бут эди.

— Гумонингиз кимдан?

— Шу баччадан!— мени кўрсатди.

Муштур, 1941, № 9:

231-бет 16 Зоғ ҳам учгани йўқ/Эшикдан уста Салим яна бир киши кириб келди

17—29 Мोजаро бошланди. ~ энг охири/Можаро бошланди. Такянинг эшигини ёпиб менинг ҳаммаёғимни титкилаб кетдилар. Яхшигина қилиб саваладилар. Мен иқрор бўлмас эдим, йиғлар эдим. Энг охири

31 Агар шу... ҳали/агар эшони соҳибнинг пуллариини ўғирлаган бўлсанг ҳали

34 бола, бўркингда билиб қўй, қозига/қозига

¹ Уйим куйди дегани (*Автор эскартиши.*)

- 41—45 шарнатга ~ Бу гапларимдан/шариатга сиғади? Мен қозига чақиртираман! Бу гапдан
- 232-бет 47 кўзи қинидан чиқиб кетай деган/кўзи олайиб кетган
- 1 Ҳали шунақами?— Ҳи, шунақа
- 3 Ҳақинг қолган бўлса, қиёматда оласан. Худога солдим./Худога солдим.
- 5 улғайиб кетишидан/катта кетишидан
- 7 битувчилик ~ тилингни тий/битувчилик қилинг, бола сен ҳам оғзингни тий
- 9 ундан кўра ~ мусофир сарроф/деб, бизни босмоқчи бўларди. Сарроф
- 11 бир ~ эди/Бир бурчакда соқолини юлиб йиғлар эди.
- 12—25 эди. ~ қутилолмайди./қутилолмайди.
- 26 Мен бугун кечқурун ҳайдаладиган бўлдим/Мен кеч бўлиб қолгани учун бу кечаси такяда ётиб, эрта билан жўнайдиган, ҳайдаладиган бўлдим.
- 29 кўз-қулоқ бўлиб турадиган/шу ерда қўнадиган
- 29—31 хизмат ~ бўлди/хизмат ҳақим учун эрта билан уч сўм бериб, унинг устига дуо қиладиган бўлди, саррофнинг пули топилса топилди, топилмагундай бўлса, худо етқарадиган бўлди. Шу билан жанжал тугади.
- 132—133-бетлар
- 34—1 Кечгача ~ «Семизликни/Шу билан жанжал тугади. Тонг отарга яқин мулла Уста Салимнинг хурраги қонунлашгандан сўнг чилимнинг тагини тозалаб олдим. Еттинчи лампа ёруғида апир-шапир санаб, аҳо ёқасига тика бошладим. Учта 10 сўмлик, бешта 5 сўмлик олтин, иккита ярим сўмлик сўлкавой, битта бухор танга эди, демак саломатлик билан олиб чиқиб кетсам Ҳожибобо берадиган 3 сўм билан 92 сўм, миркам уч танга бўлган эди. Семизликни
- 133-бет 3 тепамага келиб қолди/уйғониб қолди:
- 6 Ҳайдалишга-ку, ҳайдалдим, энди кўчага шу йиртиқ-ямоқ/Эрта кўчага шу йиртиқ-ямоқ
- 10 ишқилиб, шу кўзи тор сарроф устингдаги тўнингни/— кўзи тор сарроф тўнингни
- 11 одам-да ~ чақани/одам-да, ўзи шунча пулни шу ерда санайди, мен бўлсам бир кафт майизга зор бўлиб термилиб ўтираман. Битта сариқ чақани
- 18 Ўзи берган тўн-ку, қайтиб сўрармикан?/Тўнини сўраб қолармикан?— деб сўрадим.
- 19 Ҳожибобо берган иш ҳақингни/Ҳожибобонинг уч сўмини
- 20—29 Саррофнинг ~ Бу гап менга/Асли тонг ёришиб қолган бўлса, кетаберганинг ҳам маъқул, уч сўмдан кечиб қўяқол, ҳали ёшсан, худо етказар. Мен Ҳожибобога «Ўзим алдаб жўнатдим» деб айта қоларман. Чиким бўлмагани учун у ҳам бир нима демас,— деди.
- 29—37 ёққан эди. Уста ~ Сизга шу/ёқди. Сизга шу
- 37 Шу маслаҳат маъқул бўлса,/шу маслаҳат бўлса,
- 39—41 Самовардан ~ ювдим/Ўрнимдан туриб самовар тагида қолган илиқ сув билан бет-қўлимни ювдим.
- 43—47 Қора-қурум ~ Олсам экан?/Уста билан хайрлашиб йўлга тушдим. Соё лабидаги, Ҳожибобо туфдонига солиб

кўмилган олти сўм икки тангани туз насибам қўшилиб шу ерларга келсам керак бўлади-ку, нишонаси ўзимга маълум, деб жўрттага олмадим. Икки қуёни қувлаган биттасини ҳам туюлмайдн, дегандай, қорни очликда меҳру-муҳаббат тўғрисида ўйлаш ҳам ортиқча эди. Ҳозир энди ёнимда пул бор, оч қолиш хавфи йўқ. Уй ичим, ота-онам, сингилларим, қадрдоним Омон тўғрисида ўйлай бошлаган эдим. Ўзимда соғиниш ҳиссини сеза бошлаган эдим. Яъни бир қуёни тугилган, иккинчи қуёни тутиш орзуси дилни қоплаган эди. Албатта, энди мендай бадавлат бир киши шу аҳволда кир, йиртиқ-ямоқ билан уйга бормас эди. Усти бошимни бир оз эпақага солишим, ҳаммом-паммомга тушиб, озодароқ бўлишим керак эди.

Иш бошидан бошлансин учун энг аввал дўппи харид қилмоқчи бўлдим. Лекин, бирор холи жой топиб ёқадаги пулни сўкиб олиш керак эди. Йўл-йўлакай маҳкама-масжидининг қовоқ чилимдай мезанасига сўфининг кўзини шамғалат қилиб чиқиб олдим. Мезананинг сархонаси ичига чўнқайиб, бамайлихотир ўтирдим. Абонинг ёқасига яширинган пулларни сўкиб, сўлқовойларни қўлимга, тиллаларни эса абонинг астаридан рўмолча йиртиб, маҳкам тугдим-да, липпага жойладим. Сўнг дўппи бозорга қараб йўл солдим.

Кеча ёмғир ёғиб ўтган бўлгани учун дўппи бозори жуда лой эди. Қадимгилар Тошкентнинг ўзини илгари вақтда шоликор бўлган, дейишади. Бир хил кексалар эса: «Йўқ, Қалқовузнинг суви дўппи бозордан сизади», дейишади. Ундайми, бундайми, ишқилиб, менимча ҳар иккови ҳам тўғри. Ишқилиб, бозорларнинг ичида дўппи бозоридай расво бозор исми Тошкентда йўқ.

Икки-уч юзлаб олақуроқ паранжига ўралган хотин-халаж дўппи бозорининг лойини сақич қилиб пишитиб, қўлларида даста-даста дўппи кўтариб юрмоқда эдилар. «Эшагига яраша тушови», дегандай, бозорига яраша харидори: йигит-яланг, қари-қартаг бозорда гужғон ўйнар эди. Баъзиларга астойдил дўппи керак бўлса ҳам, баъзилар, «бола баҳона, дийдор ғанимат», қабилдан дўппига харидор бўлиш, хотин-қизларга тегишиш, гап қотиш учун баҳона эди. Дўппи бозори бир чеккаси шу билан шухратли эди.

Мен ҳам шу гуруннга ўзимни урдим. Қизил паранжи ёпинган, чимматига кўк нозик мунчоқлар қадаган, бир даста тагдўзи, ироқи, чакма, чор гули, чимбой ва ҳақозо ранг-баранг дўппилар кўтариб юрган бир қизнинг олдига бориб дўпписига харидор бўлдим.

— Опа, мана бу тагдўзингиз неча пул?

Қиз чўчиб кетди:

— Ҳай, қўлингни ура кўрма, бу дўппи сотилмайди. Ҳу турқингни ер ютсин!

— Қарғаманг, опажон, етса тан, етмаса жон,— деб сўлқавойларни жарақлатиб қўйдим.

— Вой, ана уни қаранглар-а, кисовирга ўхшайди? Қоч, дейман, бор, ҳў ана у кампирнинг дўпписини ола қол. У ҳафтадан бу ҳафтага ойим икковимиз каллаи саҳардан қора шомгача қатим отиб аранг иккита, учта дўппи тайёрлаймиз-ку, энди келиб шуни сендай ювуқсизга сотармидим, бор йўлингдан қолма!

— Жуда ҳам ўжар экансиз,— дедим кулиб мен,— ҳеч бўлмаса нархини айтинг, пулга сотасизми ахир? Бу дўппини ўзингиз тикканмисиз, сизнинг қўлингиз бир мартаба бошимизни силаса нима қилибди? Ғарибингизмиз.

— Вой илойим қуриб кетинг, шу аҳволига тегажакликни ҳам билар эмиш. Тилингга зиндони чиққур, ўзинг кимсан, гўр ўғлими-сан, гўлоҳдан чиқдингми? Қоч дейман, бўлмаса ҳозир оқсоқол холани чақириб танбеҳингни бердиртираман. Кучинг етмайди. Бу икки сўм.

— Атиги икки сўмми, ҳаҳ, шуни боя айта қолсангиз ҳам бўлар эди-ку! Дўппининг бир ўзи икки сўмми? Бир сўлкавой берай. — Бўлмайдн.

Хулласи калом, бир қанча борди-келдилардан сўнг, олти ярим тангага келишиб дўппини олдим. Қийишқ қилиб бошимга қўйдим.

— Ойнангиз борми, опа, ярашибдими?

Қиз хоҳолаб кулиб юборди:

— Вой, кўнглимининг кўчаси қурсин. Жуда ярашибди. Ҳазрати Юсуфдан ҳам чиройли бўлиб кетдинг. Бор энди ёпишқоқлик қилаверма. Шу тасқара башарангни Ҳасни Уккошанинг булоғига бориб томоша қиларсан. Лекин эҳтиёт бўл, ўзингга ўзинг ошиқ бўлиб қолма.

Мен ҳам кулдим, шоду-хандонлик билан ажралншдик. Аммо мен бозордаги шу шўрлик хотин-қизларга ачинган эдим. Ҳафта-лаб меҳнат, таг, ипак пули, бозор машаққати, инжу қадалгандай нозик санъат — баҳоси эса олти ярим танга. Нимаям бера қоларди. Шувинг учун ҳам бозорни ёмон кўраманда...

Шу вақтгача олифта йигитларнинг оёғида пошнаси баланд қайтарма ёқаси, қизил қирим, пистон қадалган, уч ипли қўш дуранг панжара гулчин, пастапўча фарч, жез нағалли, ойтов бош этикларни кўриб, мен ҳам кийсам экан, деган орузни қилиб юрар эдим. Бугун шу ниятимга етатурган куним.

Шпрни бозорнинг бурчагида пашша талаб ўтирган мўйсафид бир кўр гадойга «Ота мени дуо қилиб кийиб юрарсиз», деб Ҳожибободан мерос кулоҳни — намозлик қалпоқни бердим. Ўзим вофурушлик (оёқ кийим) бозорига қараб бурилдим.

Растанинг икки томони қатор кетган дўкон ва магазинлар эди. Эски тунока патнус, баркашлардан ясалиб турли-туман бачкана бўёқлар билан бўялган узундан-узоқ исмлар ёзилган вивескалар дўконларининг манглайини безатиб турар эди. Чунончи, энг аввал кавуш-махсининг сурати. Ундан кейин «Вақт ақчадир, ғошул ўлма қочадир. Соҳиби ин дўкан пулла «Сайидбаҳодирхўжа эшон махсум ибни Сайиднодирбек хўжа эшон ўғиллариникидир». Е бўлмаса ана бир бошқаси: «Таваккалту алалло, бугун нақд, эртага пасия», вивесками, шеърми — нима экани маълум бўлмаган тутуриқсиз гаплар...

Баъзи янги дўкондор бойваччалар бу вивескаларга ҳам қаноат қилмагандай ёки дўконми, савдо-сотиқми, ўзиними кўз уриб кетаётгандай, дўконнинг устунига бир боғ бедадай қилиб исириқ боғлаб қўйибди.

Дўконлар мол билан тўла, бир нима десангиз топиллади, кала кавуш дейсизми, Қозоннинг гулдор маҳсиси дейсизми, ағдарма этик, сағри кавуш дейсизми, ишқилиб, замонасига мода бўлган ҳамма пойафзалдан бор.

Қўлёзма:

Бахияга тикилмай қолган Бухор тангани ушлаб, бозордаги Расулмат думанинг ҳаммомига бордим. Йўлакда, шуломгардишда

мижоз кутиб, кўк чой шопириб, яланғоч елкаларидан буғ кўтарилиб ўлтирган ходимгарлар мени ҳаммомга киришга қўймадилар.

— Худо берсин,— деди биттаси.

— Мен гадой эмас, ҳаммомга тушаман,— дедим.

— Ҳаммомнинг нархи ошиб кетган. Бор, мусофир ҳаммомга туш.

Бир тангага қурбинг етмайди,— деди яна биттаси.

— Ярим сўм бўлса ҳам тушаман. Пулни сизлар бермайсизлар-ку ахир? Мана бунга чой ичинглар!— деб, зарда билан Бухор тангани олдиларига ташладим.

— Уҳ-ҳў,— деди бир ўспирин елкаси сержун ходимгар,— бунинг ҳиммати Ҳотамтойда ҳам йўқ экан-ку. Ходим ҳам буюрасизми, хўжайин? «Гулжаҳон» совун билан миср гунафшадан тортилган атир ҳам керак бўлар?

— Мен ўзимга керак нарсани бировдан сўрамасдан ҳам топа оламан.— дедим.

— Бўлмаса, шу ерда ечиниб, кийим-бошларингни қўлтиқлаб ол-да, бирор бурчакка қўй, тагин битинг тарқаб кетмасин,— деди кексароқ ходимгар.

— Ходимгар билан совун нима бўлади?

— Астойдил айтаётибди шекилли,— деди ўспирин.— Пулни нақд тўласанг — ўзим тушганим бўлсин.

— Қўрқманг, нася қилмайман.

Ҳаммалари кулишдилар. Юқорига чиқиб, бир чеккага ечиндим. Бахияни сўкиб, бир сўлкавойни олдим. Ходимгарга узатдим. Инсоф билан ҳақини олиб, ортигини қайтиб беришини сўрадим. Кийим-бошларим, юқорида зикр қилингандай, жулдур-жулдур бўлгани учун бунда шунчалик давлат борлигига ҳеч ким ишонмас эди. Шунинг учун бепарво ҳаммомга тушиб кетдим.

...Устунига бир боғ исирик боғланган дўконнинг олдига бориб хаёл суриб қолдим. Дўконда лўппидан келган, оппоққина ёш дўкондор эгнида оқ жужун бешмат билан қизил шоҳи белбоғ, оёғида чокига дуранг ўралган, қўнжининг жиягига пистон қадалган амрқон маҳси, бошида зар дўппи, қўлида қўш тилла узук, чордона қуриб, эснаб ўтирар эди.

Утган-кетган яланғўш косибачалар, халфалар якка кифт бўлиб таъзим билан салом бериб ўтар эдилар.

Меросбойвачча бўлса керак, деб ўйладим. Давлатига ҳавасим келган бўлса ҳам, қилиқлари энсамни қотирар эди.

Салом бериб ўтгувчи норғул бир йигитдан:

— Ана, бу киши ким?— деб сўрадим. Йигит менга бир хўмрайинб тикилди-да:

— Қоч, айбаки, «сиртин»ни суриштириб нима қиласан? Абдураззоқ ҳожи дўкон қилиб берган. Укалари...

— Ҳа-ҳа, шунақами?— деб ўта бердим. Вофурушлик растасида асосан тўрт тоифа бўлар эди: дўкондор, касаначи, девкор, халфа ва шогирдлар. Дўкондор — маълум. Касаначилар, эса, кучсиз девкорларга танавор харажати бериб, пойафзал тиктиради. Девкорлар бўлса катта дастгоҳ эгаси бўлиб бирмунча халфа — шогирдларни эксплуатация қилар эди. Халфа уста даражасига етиб тахта орқасига ўлтирадиган даражада ҳунарманд бўлса ҳам, ўзи дастгоҳ қуришга қуриб етмаган, уста пир бермаган (девордан фотиҳа олмаган) кишилар эди. Шогирдлар маълум — ёлланиб ишловчилар.

Жаҳон уруши кундан-кунга кучайиб борганлиги учун молларга харидор кам: ҳамма бозор деярли касод эди. Бозорни дўкдорлардан ташқари, уста-шогирд босиб кетган.

Касаначи ва девкорларнинг давлатига қараб шогирд ва халфабачалар иккита-иккита бўлиб ёғочга этик ва маҳсиларни чишиб, олдинма-кетин елкаларига қўйиб юрар эдилар.

Бир юз тўртга кириб ўлган Рокия бувим: «Айланай, қиёмат бўлганда осмондан... ёғад», дегувчи эди. Хато айтган экан. Бу бозорда этик, маҳси-кавуш ёғилибди. Даллоллар харидор билан сотувчининг қўлини ушлаб, тўқсон олти қасам ичар эди. Уларнинг қўлини елкасидан узилгандай қилиб «Бо барака топ», деб силкир эди. Аммо харидор, меросига қизиқиб ўгай аммасига уйлантирилган йиғитдай, юзини терс ўғирар эди.

Ичимда айтаман: «бу бозорда мендан бошқа жазман харидор ҳам йўқ, нақд пул ҳам йўқ». Шу гапимни ўйлаб туриб нақд-бозликда ўзимни Захар Морозовдан ҳам давлатли ҳис қилдим. Чунки менинг векселим протест бўлиб синганича йўқ.

Шу фикр билан қирқтача укфа айбаки, ағдарма этикларни хомага солиб икки томонидан шогирдларига кўтартириб йўлкада етти ўрам кўк белбоғининг устидан белини ушлаб хаёл суриб турган қора соқолли кишига:

— Девкор ака, тухум-пўчоқ аралаш неча пулдан, қочирмасдан айтинг?— деворибман.

Тўсатдан берилган бу саволдан девкор чўчиб тушди. Мендай нақд харидорнинг қадрига етмаган девкор бирданига сўка кетди.

— Ўт, ўт! Бор, тошингни тер! Ҳи, тавба... Қайси қўшчи-қўлаңчиларинг ялангоёқ қолди? Беш юзлаб коранда, қўшчи-қўлаңчили, Золариқни сўраб ётган Йўлдошбекнинг ҳам товуғи калхат очаяпти.

Нимага бу одам мени сўкади-я, Йўлдошбек бўлмасам, Гадай-бойдирман...

«Сайил ҳам сайил, саргардон ҳам сайил», дегандек, шу томошани ҳам бир кўриб қўяйчи, фурсати келганда айтиб бериб юрарман.

Нарироқ бориб, мендан икки ёш каттароқ, қалами бўздан пахтали тўн кийган, кўкраги очиқ, кўнглимдаги этикни елкасига ташлаб, мен еб, у қуруқ қолгандек хомуш, серрайиб турган ранги заҳил, сўриб ташланган эрта пишар шафтолидек озғин ўспирин йиғитга рўбарў келдим:

— Оғайни, этик муборак бўлсин, неча пул бўлди, ҳайит ҳам яқин, буюрсин..

Ўспирин вабо теккан ғурракнинг боласидек туклай сариқ юзидаги маъюс кўзларини менга тикиб, хаёл суриб қолди. Бирданига сесканиб ўзига келди:

— Мени мазах қилмаган битта сенминг, оғайни, этикни сотгани олиб чиққанман. Бозордан шундай зерикдимки, ўлиб кетай агар, олганига сотаман. Озиб-ёзиб уста битта посира бериб эди. Ўзим тикиб, ўзим олиб чиқиб эдим. Уста кўриб қолиб боядан бери: «Жўна, жўна, падарингга лаънат, ҳароми, ҳали бозорга ўзбошимча мол ҳам олиб чиқадиган бўлиб қолдингми?» Бозор куни ўзимнинг молларим билан бирга сотиб берар эдим-да,— дейди. Шу гапдан кейин ўспирин йиғламсираб давом қилди:

Буларнинг сотиб бергани қурсин. Битгаю битта онам бор. Энди сархаста бўлганларида Муборак бойваччанинг кирини юва-

ман, деб, узилиб, яна ётиб қолдилар. Боқизишга пулим йўқ.

— Арафа бозорида қанчага олар экан?— дедим.

— Ҳали унга бир ярим ой бор.

— Айтаверчи?

— Беш сўм.

Липпани ковлай кетдим. Успирин мени энди «эрмак қиялп-ти»,— деб ўйлаган шекилли, шикоят ва нафрат билан менга ижирганиб қараб турар эди.

Тугунчани олдим. Латтани ечдим. Битта беш сўмлик тиллани олиб, Успириннинг қўлига бердим:

— Ма, бо барака топ!

Ҳар икковимизнинг кўзимиз ёмғирдан кейинги ғунчага ўшар эди.

Бошқа гап гапиришмадик, этик елкамда, диққатим ошган. Одамларга елкама-елка туртиниб бўлса ҳам ерга қараганимча сарроқлик, заргарлик расталарини босиб, чопон бозорига — кийим-бош бозорига бурилдим. Айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бир талай мажоролардан кейин ўзимга муносиб миёна қўл тўн, ятак, лозим, белбоғ ва бошқаларни олиб бу сарполарни белбоққа тугдим.

Маъюслик билан кетиб борар эдим, саҳҳофликдаги бир китоб дўконининг олдида ёш муллабаччаларнинг тўпланиб қолганлиги менинг диққатимни ўзига тортди. Муллабаччалар талашиб-тортишиб янгигина босмадан чиққан, ҳали бўёқларининг ҳиди кетмаган бир қалингина китобни олмоқда эдилар.

«Мулланинг айтганини қил», деган гап бор-ку, деб ўқолсам ўқирман, бўлмаса унаб кўрарман дедим-да, ҳалигиларни ёриб-йиртиб ўтдим...

— Саҳҳоф почча, менга ҳам биттасини беринг. Ирим қилиб олиб қўй.

Муллабаччалар хохолаб кулиб юбордилар.

— Буни сен нима қиласан?

— Сизлар-чи... Мен ҳам таталаб кўраман.

— Тушунамикансан?

— Кўп мадрасаларни кўрганман.

— Хатми кутуб қилганинг башарангдан кўриниб турибди. Хўп, қани, айт-чи, нодоннинг маъноси нима?

— Унгдан ўқилса ҳам, чапдан ўқилса ҳам — сизлар ва бизлар.

— Баракалла,— деди мўйсафид саҳҳоф.— Давлатим бўлганда тўн кийгизар эдим. Етти танга бир мири бер-чи, қани. Бола, пулинг бўлса шу китобдан олиб қўй, пешанангда юлдуз кўриб турибман.

Жарақлатиб санаб бердим.

Муллабаччалар ўннинг-чапнинг арабча нима дейилишини ва қайси фаалла яъфалуга тушишини, феълми, сифатми, исми маконми, исми замонми, алланамалар, деб қолишди, билмадим. Китобни қўлтиқлаб, мен кетдим.

Фурсат келганда айтарман, бу китоб «Хамса»и Алишер Навоий экан.

ЭРҚИМИЗ

(273-бет)

Кўлёзма:

- 273-бет 11 Сўфи кетади,/сўфи секин кетади.
274-бет 11 Сўфи./йўқ.
23 Ҳавно/Бўрихўжа — Ҳавно
275-бет 38 ва 39 қаторлар орасида —/III-нчи кўриниш
276-бет 19 тушунтирувчи ҳаромхўрларга/тушунтирувчиларга
22 ўқиб/яхши ўқиб
277-бет 8 ёпишиб/орқалари ёпишиб
23 боласини табиат/боласини шаҳар табиат
278-бет 5 бераман./бераман. (кулги)

ИЗОҲЛАР

НЕТАЙ

(9-бет)

Ғафур Ғулумнинг шахсий архивида повестнинг машинка нусхаси мавжуд. 1930 йилда ёзилган мазкур асардан парчалар дастлаб «Қурилиш» журналининг 1931 йил 3—4-сонларида чоп этилган. «Нетай» 1932 йил Ўзбекистон Давлат нашриёти томонидан алоҳида китоб ҳолида босилган. Кейинчалик «Танланган асарлар-59»да, «Асарлар-66»нинг 4-томида, «Асарлар-73»нинг 5-томида қайта нашр қилинган.

Повестни украин адиби Иван Ле украин тилига таржима қилган. «Нетай» ҳақида Иван Ле қуйидагиларни ёзган эди:

«Повесть ўзининг ташқи кўриниши билан прозаик асар эди. Лекин кейинча мен уни украин тилига таржима қила бошлаганимда Ғафур Ғулум ўзбек халқининг талантили шоири эканлигини билдим. Маълум ритмга эга бўлган «Нетай» аслида поэтик асар эди». (Шарқ юлдузи, 1953 йил 5-сон, 87-бет).

- «Асарлар-66» матни асосида нашрга тайёрланди.
- 9-бет 3 *Савр ойи* — 21 апрель ва 22 май ўртаси.
- 10 *Тўкмада қўр тўккан* — қосиб ва деҳқон йигитларининг қиш мавсумидаги гурунглари кўзда тутилади.
- 38 *Салор* — Тошкент областидаги канал. Ҳозир Салор Тошкент орқали Зангиота қишлоғининг жанубидан ўтиб, Янгийўл районида тугайди.
- 10-бет 7 *Дурри Адан* — Ямандаги Адан шаҳри номига нисбат берилган йирик марварид, классик адабиётда кўп қўлланади.
- 8 *Зулайхо* — машҳур «Юсуф ва Зулайхо» қиссасининг қаҳрамонларидан бири.
- 9 *Мушки Хўган* — Шарқий Туркистондаги бир тонфа кийикдан олинадиган хушбўй модда.
- 23 *Ҳарис* — ҳирсли, тўймас.
- 42 *Искобил* — Скобелев шаҳрининг халқ тилидаги шакли. Революциягача Фарғона чор генерали Скобелев номи билан юритилар эди.
- 11-бет 3 *Чорпахил* — кенг елкали маъносида.
- 15 *Ҳезимқаш* — ўз сўзи, ваъдасининг устидан чиқмайдиган бирор ишни бажариш қўлидан келмайдиган, номард.
- 44 *Далон* — йўлак маъносида.
- 12-бет 8 *Дали* — ақлдан озган девона. Дали ўлмисан — девона бўлмақдасан.
- 12 *Юр долимча* — орқамдан юр, девона.
- 21 *Қур* — бу ерда гуруҳ маъносида.
- 23 *Татавини* — жумбоғини.

- 36 *Инжимоқ* — хафа бўлмоқ.
 38 *Қўжа сарватдор* — кекса бой.
 39 *Саташмоқ* — яқинлашмоқ.
 39 *Зурна чоғириб* — сурнай чалдириб, жар солиб маъносида.
- 13-бет 15 *Сан ўласан* — жонинг ҳақи деган маънода.
 40 *Тақя* — ёнбошламоқ, суянмоқ.
- 14-бет 44 *Вофурушлик* — оёқ кийим растаси.
- 16-бет 7 *Чорсу* — ўрта аср шаҳарларида икки йирик кўча кесишган жой. Бундай ерларда одатда савдо расталари, косибларнинг дўконлари жойлашган тоқлар бўлган. Ўтмишда Ўрта Осиёнинг Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Шаҳрисабз, Тошкент ва бошқа шаҳарларидаги Чорсулар йирик савдо марказлари ҳисобланган.
 27 *Уқпарли тақия* — уқпарли дўппи ёки бош кийим.
 34 *Нашраҳ* — ўтмишда тўй ва йиғинларда болалар томонидан кўпчилик бўлиб ўқиладиган диний мазмундаги шеър.
- 17-бет 4 *Қизил оёқ, Така туркман* — туркман гиламларининг номи.
 6 *Икки бошли бургут* — Чор ҳукуматининг герби.
 11 *Отчопар* — отлар синаладиган ва от спорти мусобақалари ўтказиладиган жой, ипподром. Бу ерда Тошкентдаги ипподромга яқин кичик станциялар кўзда тутилади.
 23 *Салиб* — христиан динидагилар бўйнига иладиган бут, крест.
- 18-бет 20 *Ажнос* — жинслар, буюм, асбоб-анжом.
 35 *Юсуф Довидов* — катта пахтафуруш савдогар.
- 19-бет 38 *Девятка билан йигирма бир* — карта билан қимор маъносида.
- 20-бет 5 *Зомин тоғлари* — Жиззах области территориясида, Туркистон тизма тоғларининг шимоли-ғарбий ёнбағрида.
 16 *Қария* — қишлоқ; турар жой.
 17 *Сардоба* — ертўла, сув сақланадиган (усту берк) чуқур ҳовуз.
 20 *Ҳиндиқуш тоғи* — Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистондаги тоғ тизмаси.
 21 *Чотқол* — тоғ тизмаси.
 26 *Орол* — Ўрта Осиёдаги энг катта берк шўр кўл. Катталиги жиҳатидан СССР территориясида Каспийдан кейин иккинчи ўринда туради. Орол денгизига Амударё билан Сирдарё қуйилади.
 29 *Мирзанинг чўли* — Мирзачўл — Ўрта Осиёдаги текисликлардан.
 40 *Жомонидин* — ёмонидин маъносида.
 44 *Олимхон (амир)* — 1910—1920 йилларда ҳукмронлик қилган Бухоро амири.
- 21-бет 13 *Ғизол* — кийик.
 21 *Курьер поезда* — махсус поезд.
 21 *Ховос* — Сирдарё областидаги район, 1926 йил май ойида ташкил этилган, темир йўл узели.
 26 *Қаблал* — милод — эрамиздан илгариги.
- 23-бет 3 *Музойиқ* — безакли, зийнатли.

- 24-бет 19 *Ҳиддат* — ғазаб, қизғинлик.
30 *Бийл* — ихтиёри билан маъносида.
- 26-бет 9 *Фақиҳлар, муфтилар, аъламлар* — дин номидан иш тутувчи қонуншунослар, фатво берувчилар.
35 *Ҳулло* — безак тушунчасини билдирувчи мазкур сўз бу ўринда эрмак маъносида.
- 27-бет 10 *Фарзи айн* — мажбурий бурч.
15 *Ҳашматмаоф* — ҳашамат эгаси — юксак мартаба эгаси.
22—23 *Дуввум... севвум* — иккинчи, учинчи.
26 *Мубарро* — тоза, пок аниққи маъносида.
30 *Дасиса* — маккорлик, хиёнат.
32 *Кибриё* — улуглик, буюклик.
36 *Жавониб* — томонлар.
38 *Жунбуш* — қўзғалиш.
- 28-бет 35 *Муаррих* — тарихчи, тарих олими.
38 *Ҳажви Иғчи эшон аз Завқий* — Завқий томонидан ёзилган Дукчи эшон ҳажви.
- 29-бет 3 *Домон* — этак.
10 *Маъво* — бошпана, турар жой, макон.
21 *Ажр* — мукофот, эваз.
23 *Сийрат* — хулқ-атвор, хислат, одат, ҳолат.
25 *Алойиқ* — алоқалар.
28 *Завқий айтар*: «Жон» чиқиб, тарихдур, «Иғво эшон» — Бу ерда Абжад ҳисоби билан «Иғво Эшон» иборасининг йиғиндисиди чистоннинг ёзилган йили — 1898 йил қайд этилган.
- 30-бет 12 *Бачкана маҳси* — бачкана, болалар киядиган маҳси.
29 *Муқимий* — Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғли (1850—1903, Қўқон), ўзбек демократик адабиётининг асосчиларидан бири.
32 *Муҳаййир* (1842—1918, Фарғона) — ўзбек шоири.
32 *Нисбатий* — XIX аср охири — XX аср бошларида яшаб ижод этган маърифатпарвар шоир.
32 *Улфат* — XIX аср охири — XX аср бошларида яшаб ижод этган прогрессив йўналишдаги шоир.
- 31-бет 43 *Кунж* — бурчак.
45 *Маъсум* — пок, тоза.
- 35-бет 20 *Ақиқа* — янги туғилган бола учун бериладиган зиёфат.
- 36-бет 8 *Ҳаккари этик* — пошнаи этик.
23 *Маҳобат* — кўркам.
- 37-бет 13 *Музоф* — алоқали, қўшилган.
22 *Ғуломи ҳалқа бағўш* — қулоғига ҳалқа тақилган қул, содиқ ҳисобланган қул.
- 38-бет 1 *Кушод* — тез маъносида.
18 *Қалимаи таййиба* — пок калима.
19 *Рукн* — стун, таянч, қонда.
- 39-бет 27 *Тишқоли* — тишни бузилиш, касалланишдан сақлаш мақсадида суртиладиган махсус қора бўёқ.
- 40-бет 37 *Рутба* — даража, мартаба.
- 42-бет 8 *Нохун* — ноҳян — танбур чертиш учун ишлатиладиган махсус металл мослама.

ТИРИЛГАН МУРДА

(43-бет)

Повестнинг қўлёзмаси сақланмаган. Асар биринчи марта 1934 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1 май сонида қисқартирилиб босилган. Сўнг 1935 йилда «Совет адабиёти» журнаlining 6-сонида «Уйғониш» сарлавҳаси билан чоп этилган. 1935, 1937 йилларда эса «Тирилган мурда» номи остида алоҳида китоб бўлиб чиққан. 1955 йил «Таниш башаралар» тўпламида ҳам босилган. Кейинчалик «Танланган асарлар-59»да, «Асарлар-66»нинг 4-томида, «Асарлар-73»нинг 5-томида қайта чоп этилди.

«Асарлар-66» матни асосида томга киритилди.

43-бет 10 «*Абу Танбал*» — халқ китоби.

12 *Богдод* — Шарқнинг қадимий сиёсий ва маданий марказларидан. Бугунги кунда Ироқ давлатининг маркази.

21 *Мазаммат* — ёмонлик, тубанлик.

44-бет 10 *Тар мева* — янги мева маъносида.

45-бет 3 *Қўшчи-қулончи* — феодал-бойларга ёлланиб ишловчи камбағал деҳқон; батрак.

21 *Кулола* — ўралган, чамбаракланган.

46-бет 19 *Занбар* — занбил маъносида.

47-бет 25 *Истисқо касали* — баданда сув йиғилиш касали.

34 *Тасарруф* — эғалик қилиш, ўз ихтиёрига олиш.

49-бет 1 *Дахма* — мақбара, соғона.

28 *Турум* — ошиқ-моъшуқсиз ўрнатиладиган эшик табақасининг тепадори ва бўсағасидаги чуқурчаларга тушиб турадиган, эшикнинг очилиб-ёпилишига имкон берадиган қисм.

50-бет 17 *Жазлик* — отнинг эгарини маҳкамлайдиган қайшлардан бири.

51-бет 3 *Жоди* — бедани майдалаб қирқадиган асбоб.

53-бет 8 *Хурам-нохурам* — хоҳлаб-хоҳламай.

36 *Бўнак* — бирор иш юзасидан олдиндан бериладиган қарз, аванс.

55-бет 2 *Азот* — бирдан ўриндан туриш маъносида.

31 *Халачўп* — қийноқ чўпи.

ЕДГОР

(57-бет)

Шоир архивида повестнинг лотин графикасидаги машинка нусхаси сақланади. Асар биринчи марта 1936 йили «Гулистон» журнаlining 11—12-сонларида ва 1937 йилнинг 1—2-сонларида босилган. 1938 йилда Ўзбекистон Давлат нашриёти томонидан алоҳида китоб ҳолида нашрдан чиққан. 1940 йилда рус тилида нашр қилинган. Сўнгра «Танланган асарлар-53, 59»нинг 3-томида, «Асарлар-66»нинг 4-томида, «Асарлар-73»нинг 5-томида қайта босилиб чиқди.

Том учун «Асарлар-66» матни асосга олинди.

65-бет 5 *Ирвити* — ип, нина, майда-чуйда турадиган қутича.

27 *Синни солим* — ёшим маъносида.

- 68-бет 20 *Кавалерия* — отлич аскарлар.
 20 *Пехота* — пиёда аскарлар.
 22 *Ашхобод* (туркманча Ашгабат) — шаҳар, Туркманистон ССР пойтахти.
- 74-бет 26 *Ҳожимухон* — Ҳожи Муҳаммад Мунгайтпасов — қозоқ халқининг жаҳонга машҳур паҳлавони.
- 75-бет 16 *Самара* — РСФСР Куйбишев областининг маркази. Куйбишев шаҳрининг 1935 йилгача бўлган номи.
 29 *Қизил Урда* (собик Оқмачит, Перовск) — шаҳар. ҚозССР Қизил Урда областининг маркази. Сирдарёнинг ўнг соҳилида. 1925 йилдан Қизил Урда деб номланди. 1926 йилдан 1929 йилгача Қозоғистон пойтахти.
- 84-бет 25 *Будённый Семён Михайлович* — гражданлар уруши қаҳрамони. Совет Иттифоқи Маршали (1935), уч марта Совет Иттифоқи Қаҳрамони (1958, 1963, 1968). 1919 йилдан КПСС аъзоси.
- 99-бет 29 *САКУ* — Среднеазиатский Коммунистический университет — Урта Осиё Коммунистик университети, ҳозирда Олий партия мактаби.
- 102-бет 6 *Мубҳамлик* — яширин, ноаниқ.
 22 *Муҳит* — денгиз.

ШУМ БОЛА

(103-бет)

Ғафур Ғулом уй архивида «Шум бола»нинг машинка нусхаси сақланади. Бу нусхани шоир таҳрир қилган. Повестнинг илк варианты I бўлими «Муштум» журналининг 1936 йил 2, 3, 4, 5, 6, 7 ва 8-сонларида; II бўлими 22, 23, 24; 1937 йил 1, 2, 3, 4, 5, 6 ва 7-сонларида, III бўлими 1941 йил 4, 5, 6, 7, 8 ва 9-сонларида эълон қилиниб, уруш бошлангач, журналнинг чиқиши вақтинча тўхтатилиши муносабати билан охири босилмай қолган.

Асарнинг I бўлими 1936 йили Ўзбекистон Давлат нашриёти томонидан «Довдираш» номи билан, 1938 йили I ва II бўлимлари «Шум бола» номи билан нашр этилган. Повестнинг ҳозирги варианты «Ёш гвардия» нашриётида 1963 йилда нашр этилган.

«Хурофотдан маърифатга» (1955) «Енгамиз хурофотни, бидъатни» (1961) тўпламларида ҳам «Шум бола» повестидан парча босилиб чиққан.

Кейинча «Танланган асарлар-59»да, «Асарлар-66»нинг 4-томида, «Асарлар-73»нинг 5-томида қайта нашр қилинган. Ғафур Ғуломнинг 80 йиллиги муносабати билан «Шум бола» асари (1983) қайта нашрдан чиқди.

Ғафур Ғулом архивида блокнотга ёзилган «Шум бола»нинг иш плани мавжуд. Унда сарлавҳа ўрнида «23/VII—48» деб ёзилган. Сўнгра қуйидаги план келтирилган:

Шум болага қўшиладиган нарсалар:

1. Ҳожибобо наманганлик ўртоғи учун Салимдан хат ёздириб Шум болага берганда полиция қўлига тушиб қолади.
2. Шум боланинг эшакда танур олиб кетиши.
3. Шум боланинг шам кўтариб ўтга чиқиши.

4. Шум боланинг сигирни парвариш қилгани учун ҳинди билан дўст бўлиб қолгани.

5. Уста Салим Ҳожибобо номидан бошқа такъяга далолат хати ёзиб беради (3 сўм 60 тийин ўрнига).

6. Ўз ўлими тўғрисида таърих ёзган бир шоир бекор кетмасин деб ўзини қудуққа ташлагани.

Шу планга асосланиб филология фанлари доктори С. Мамажонов қуйидаги хулосага келади:

«Ғафур Ғуломнинг «Шум бола» саргузаштини давом эттирмоқчи бўлгани аниқ. Кўришиб турибдики, ёзувчи қулгили деталарни топган, шум болани ҳаётнинг янада мураккаб йўлидан олиб ўтмоқчи бўлган». (С. Мамажонов. Ғафур Ғулом прозаси, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1966 йил, 203—204-бетлар).

Ёзувчи Саид Аҳмад «Назм чорраҳасида» номли китобида Ғафур Ғуломнинг «Шум бола» повести ҳақида қуйидагиларни хотирлаб ёзади: «Шум бола»нинг дунёга келишида Ғафур аканинг болалик ўртоғи, журналист, уста стенограф Шоаҳмад Шораҳмедовнинг хизматлари катта бўлган. У биринчи бўлиб шу қиссани ёзишга ундаган, ўзи стенографлик қилиб, адибнинг оғзидан чиққан жумлаларни сўзма-сўз ёзиб борган.

Минг тўққиз юз олтимиш иккинчи йили Ғафур ака «Шум бола»ни қўлига олди. Дўсти Шоаҳмад Шораҳмедов Ғафур акани ишга солди. Қисса бошдан-оёқ таҳрир қилинди. Ҳожи бобо образига жуда кўп деталлар қўшилди. Айниқса қиссанинг боши, охири, ўрталарида ўзгаришлар бўлди. Ғафур Ғулом «Шум бола» қиссасини салкам 25 йил ишлади, десам янглиш бўлмайди. Қиссанинг биринчи ва иккинчи қисмлари 1936 йилда ёзиб тугатилган. Учинчи қисми қирқинчи йилларнинг бошида тугатилган. Олтиминчи йилларнинг бошларида қайта таҳрир қилинган.

Ғафур ака ҳаётлигида босилиб чиққан охириги нашрини қўлига олганда китобни ўпиб, кўзига суртди:

— Тамом, энди бўлди,— деганди кўзлари яшнаб.

— Нега?— дегандим.— Бир қизиқиб кетсангиз, буёғини ҳам ёзворасиз.

— Йўқ. Буёғини энди сизлар ёзасизлар. Сен ёзасан. «Шум бола» энди академик, лауреат, депутат...

Ғафур ака «Шум бола»нинг Москва телевидениеси орқали намойиш қилинган телепостановкасини кўролмади. У орамиздан кетган эди».

(С. Аҳмад, «Назм чорраҳасида», «Еш гвардия» нашриёти, Тошкент, 1982 йил, 34—42-бетлар).

Томга «Асарлар-66» матни асос қилиб олинди.

«Асарлар-73»нинг 5-томида «Шум бола»дан келтирилган саҳифалардаги «Бахияга тикилмай қолган Бухор тангани ушлаб..., ...Устинига бир боғ исириқ боғланган дўконнинг олдига бориб, хаёл суриб қолдим,— деб бошланадиган парчаларнинг шоир архивда қўлёзмаси мавжуд. Бу парчалар бири иккинчисининг давоми бўлиб, дастлабки вариантдаги II бўлимнинг охиридаги эпизодлардир. Биз бу эпизодларни ушбу нашрнинг вариантлар қисмига киритдик.

103-бет 5 *Тўйчи ҳофиз* — Тошмуҳамедов (1868—1943, Тошкент) атоқли хонанда, ўзбек ашулачилик санъатининг йирик намояндаси. Халқ ҳофиси (1927). 1927 йилдан умрининг охиригача Ўзбекистон радиокомитети ўзбек халқ

- чолғу ансамблида устоз хонанда бўлган. У «Хурмат белигиси» ордени билан мукофотланган. Тошкент грампластинкалар заводи ва Қашқадарё область музыкали драма ва комедия театри Тўйчи Ҳофиз номидадир.
- 6 *Ҳожи Абдуллазиз* — Абдурасулов (1852—1936, Самарқанд) — ашулачи, созанда (танбур, дутор), бастакор, ЎзССР халқ артисти (1932).
- 104-бет 41 *Кауфман Константин Петрович* — Туркистон генерал губернатори.
- 107-бет 24 *Думахона* — шаҳар маҳкамаси.
- 108-бет 25 *Умаралихон* — Амир Умархон кўзда тутилади.
- 26 *Мадалибек* — Қўқон хонларидан бири, 1841 йилдан бошлаб Муҳаммадали (Маъдали)га қарши кучли оппозиция ташкил топди. 1842 йилда Маъдалихон тахдан ағдарилди ва ўлдирилди.
- 10 «*Устоди аввал*» — рус-тузем мактаблари учун тузилган алифбо китоби.
- 31 *Ирбит* — РСФСР Свердловск областидаги шаҳар.
- 111-бет 38 *Ажойибхона* — музей.
- 40 *Соҳибчангал қуш* — овчи қуш.
- 113-бет 1 *Қўндоқ* — овчи қуш қўниб турадиган қозиқ.
- 114-бет 30 *Манзил* — мароҳил тай қилмоқ — йўл ва турар жойларни, манзилларни, бекатларни босиб ўтмоқ.
- 40 *Мовоза* — алишиш, алмаштириш.
- 115-бет 33 *Кўктерак* — Тошкент область Калинин райони Карл Маркс қишлоқ Советидаги қишлоқ, қишлоқ советининг маркази.
- 116-бет 5 «*Қиссасул-анбиё*» — Бу ерда «Қиссан Рабғузий» (XIII аср) кўзда тутилади.
- 6 «*Ҳурлиқо*» — қисса.
- 117-бет 1 *Мурсак* — хотинлар киядиган энги қисқа уст кийим.
- 38 *Мадиполом* — газламанинг бир тури.
- 42 *Имом Ҳасан билан имом Ҳусан* — тўртинчи халифа Алининг болалари.
- 121-бет 20 *Жаллоб* — туёқли мол олиб сотувчи.
- 26 *Мешкоб* — мешда сув ташувчи.
- 124-бет 32 *Моҳазар* — бирор нарсанинг ҳозир бўлгани, тайёр тургани деган маъно англатувчи идеоматик ибора.
- 127-бет 4 *Оёқ* — бир коса май маъносида.
- 31 *Манак* — истеъмол қилинадиган овқат маъносида.
- 130-бет 11 *Сен же-мен же* — тўкинлик, тўйинлик ҳолларида кулиб айтиладиган «мен же, сен же, қолганини томга ташла» иборасидан.
- 38 *Табдили ҳаво* — ҳаво ўзгартириб, сайр-сафар қилиб юриш.
- 131-бет 9 *Қўналға* — қўнадиган жой маъносида.
- 26 *Сизот сув* — ер остидан сизиб чиққан сув, зах суви.
- 133-бет 28 *Ҳассол* — ўлик ювувчи.
- 135-бет 22 *Варзиш* — машқ, тажриба.
- 136-бет 15 *Хинзир* — тўнғиз.
- 139-бет 2 *Хирсхона* — айнқхона.
- 20 *Ем-ём* — одам ейдиган кишилар, афсонавий ваҳшийлар.
- 23 *Ҳўкиз ёмонлаб қолғундай бўлса* — ҳўкиз ўлим ҳолатига тушиб қолса.

- 140-бет 42 *Полон* — эгар.
- 141-бет 44 *Кўҳиқоф* — бутун ер юзини ўраб олган, деб хаёл қилинган афсонавий тоғ номи.
- 142-бет 39 *Мезон юлдузи* — эски астрономия тушунчасида кўкдаги ўн икки буржнинг еттинчиси, сентябрга тўғри келади.
- 40 *Етти қароқчи* — яққол кўриниб турадиган, чўмичсимон ўрнашган, етти юлдуздан иборат шимолий бурж (юлдузлар туркуми);
- 40 *Хулкар* — Савр юлдуз туркумида жойлашган тарқоқ юлдуз тўдаси.
- 41 *Сомончининг йўли* — ҳаво очиқ тунда оддий кўзга ёруф йўл каби кўринадиган юлдузлар туркуми.
- 145-бет 43 *Кепчик* — ғалла елпиш, шопириш учун ишлатиладиган чарм қопланган гардиш.
- 147-бет
- 36—37 *Жандаи Муҳаммадий, Қулоҳи Аҳмадий, Ризои Мустафо* — шоир бу сўзлар билан қаландар-дарвишларнинг махсус қуроқ чўққи қалпоқ, елгага ташлайдиган чодирини кўзда тутади.
- 38 *Жазаваи том* — тамомила жазава билан.
- 148-бет 5 *Мусо асоси* — афсонага кўра, Мусо пайғамбарнинг мўъжизали кучга эга бўлган ҳассаси маъносиди.
- 9 *Баҳовиддин* — нақшбандия тариқатининг асосчиси Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий Хожа Баҳовиддин Нақшбандий (XIV аср).
- 9 *Ғавс-ул-аъзам* — Қодирия тариқатининг асосчиси Муҳиддин Абдулқодир Жийлонийнинг (XV аср) лақаби.
- 150-бет 12 *Ами маъруф* — яхшиликка ундаш.
- 27 *Олами фанодан олами бақога ўтиб кетмоқ* — ўлмоқ демак.
- 151-бет 8 *Хонақада Аврод бўлиши* — катта масжиддаги машғулот.
- 28 *Бebilиска* — осон пул топишни ифодалайдиган сўз. Қосибларнинг нинасига ўтказиб қўйиладиган калта ип — билискага пишитилган ипни улаш анча маҳорат ва вақт талаб қилади. Қунти етмаган шогирд ва қосиблар ипни билискага улаб ўтирмай, ўтказиб чок тикаверган. Бундай сифатсиз иш орқасида топилган пул бebilиска, осон топилган пул дейилади.
- 152-бет 25 *Рафт-омад* — борди-келди, муомала.
- 153-бет 29 *Истиғфор этмоқ* — тавба қилмоқ.
- 156-бет 37 *Калас дарёси* — Тошкент область Калинин районидаги шаҳар посёлкасида ўтувчи дарё.
- 170-бет 10 *Қўш-лоямут* — ўлиб қолмаслик учун ейиладиган овқат.
- 17 *Мечкай касали* — рахит касали.
- 172-бет 70 *Ғулмогардиш* — йўлак.
- 173-бет 26 *Сангоб* — кўнчиларнинг тери ивитадиган катта хумлари.
- 177-бет 26 *Музд* — хизмат ҳақи, тўлов.
- 45 *Қоррафта* — тажрибакор, билармон.
- 180-бет 43 *Сайис* — отни парвариш қилувчилар.
- 43 *Мирохур* — отбоқарлар бошлиғи.
- 181-бет 40 *Ҳаннот* — ғаллафуруш.

- 182-бет 6 *Бегим куни* — бозор кундан бошқа иш кунлари.
27 *Пойкўп* — тез ҳаракат.
- 183-бет 6 *Қанжиға* — эгарни маҳкамлаб тортиб турадиган қайиш.
- 185-бет 10 *Каппон* — бозорда галла сотиладиган жой.
- 187-бет 11 *Полески* — полиция сўзининг бузилган формаси.
- 188-бет 9 *Сирот* — қил кўприк, йўл, диний тушунча бўйича дўзахдан жаннатга ўтиладиган ингичка кўприк.
21 *Қавс суви* — муздек сув маъносида (кузги сув).
39 *Манқалдон* — мангалка — оташдон.
- 189-бет 30 «*Жангномаи Абу Муслими соҳибқирон*» — халқ китоби.
- 190-бет 22 *Фаррош* — хизматчи.
- 191-бет 6 *Пишавур* — Пешовар.
7 *Сарроф* — қимматбаҳо тошларни баҳоловчи, заршунос, бу ерда пул майдаловчи маъносида.
7 *Судхўр* — қарзга пул бериб шундан фойда олувчи.
- 192-бет 28 *Қаҳрамони қотил* — «Шоҳнома» персонажларидан бири.
28 *Халифаи Рум* — Туркия султонлари лақаби.
40 *Чакийдахўр* — афюнхўр.
- 193-бет 35 *Ажува* — ажуба — ажаблантирувчи, ҳайрон қолдирадиган.
43 *Жумахшанба* — пайшанба, «жума оқшоми» иборасининг бузилган шакли.
- 194-бет 6 *Ҳар кўжо пул аст* — анжо дил кушо — қаердаки пул бўлса — ўша ерда дил очилади.
- 205-бет 22 *Иқтидо* — эргашниш.
31 *Бесару сомон* — ёрдамчисиз, тартибсиз, интизомсиз.
35 *Завол вақти* — кун ботиш.
- 206-бет 34 *Сумбула* — ой номи, август ойига тўғри келади.
40 *Мўру малах* — чумоли ва чигиртка, ҳашарот.
- 208-бет 14 *Таадди* — зулм, тажовуз, зўрлик.
24 *Добатул арз* — афсонавий маҳлуқ.
27 *Бачажиш* — афсонавий маҳлуқ.
- 209-бет 32 *Об биёр* — сув келтир.
37 *Ба шўмо носи Бухорий ҳам биёварда будам* — Сизга Бухоро носидан ҳам олиб келганман.
41 *Ин мукофот, аз Ҳожи бобо пинҳон кун* — бу мукофотни Ҳожи бобога билдирма.
- 211-бет 18 *Захира* — запас нарсалар, эҳтиёт қилиб сақланган нарсалар.
27 *Такбас* — наша чекиш.
- 212-бет 13 *Кўҳ* — тоғ.
15 *Парокалои алам* — байроқ қуббаси.
16 *Жаррожар* — жар солувчи.
18 *Гарданкашон* — бўйсунмайдиган.
19 *Садди Искандар* — Искандар қурган деб шуҳрат топган афсонавий баланд девор.
21 *Парварафшон* — зар сочиб турарди.
23 *Ҳафтгўш* — етти хил маъдан аралашмасидан юзага келган металл (қотишма).
24 *Маҳмиз* — отни нуқиб юргизиш учун аскарларнинг этигига ўрнатиладиган ҳалқача.
29 *Гўсолапараст* — бузоққа топинувчи.

- 32 *Димор-дамор* — ҳалок қилиш.
 36 *Нишутари обдор* — заҳарли сув билан тезланган тиг.
- 213-бет 1 *Рикоб* — узанги.
 10 *Махз* — асли.
 12 *Ҳайриплан* — аэроплан.
- 216-бет 24 *Кажава* — кулдиргичхона.
- 217-бет 3 *Сахтиёнфуруш* — маҳсифуруш.
- 218-бет 15 *Фаранг* — Европа маъносида.
 35 *Мажжом* — қаландарлар йиғиладиган жой.
- 219-бет 10 *Ридо* — ёпинғич.
 23 *Ибтидои аввал* — аввал бошдан.
 13 *Бояд* — керак, зарур.
 34 *Издиҳом* — йиғилганлар.
 36 *Музофот* — область маъносида.
 43 *Мавлоно Ҳусайн Воиз Самарқандий* — Алишер Навоийнинг замондоши.
 45 *Ҳусайн Бойқаро* — Ҳусайний (тўлиқ номи Ҳусайн ибн Мирзо Мансур бинни Мирзо Бойқаро, 1438—1506, Ҳирот), Хуросон ҳукмдори (1470—1506), ўзбек шоири.
- 220-бет 1 *Умр гузоронлик* — умр ўтказмоқ.
 5 «*Ахлоқи муҳсиний*» (китоб) — «Гўзал хулқлар», Алишер Навоийнинг замондоши Ҳусайн Воиз Қошифий асари.
 5 *Тасниф* — бу ерда қаламига мансуб маъносида.
 15 *Кулли мавжудот* — бутун борлиқ.
- 221-бет 1 *Султон бидонад ҳоли ман, Султон ба ман шафқат кунад* — Султон менинг ҳолимни билади. Султон менга шафқат қилади.
 16 *Олмон* — Герман.
 18 *Варост* — *Волост* — ҳозирги район маъносига тўғри келади.
 29 *Нозил* — бўлмоқ маъносида.
 38 *Қаттол* — ўлдирувчи — қатл этувчи.
 40 *Беҳирад лайта лааллак* — ақлсиз, билимсиз одамлар маъносида.
 41 *Хона бардўш* — оёқ яланг, уйи йўқлар.
- 222-бет 26 *Таррак* — бодрингнинг бир тури.
- 223-бет 10 *Абас* — беҳуда, бефойда.
- 229-бет 33 *Чорноя* — тахтадан қилинган сўри.
 44 *Пирамон* — шкаф маъносида.
- 230-бет 1 *Ургут* — Самарқанд областига қарашли район.
- 231-бет 34 *Бўркинда билиб қўй* — ўйлаб кўриш маъносида.
- 233-бет 9 *Паррехта* — кийимсиз, юпун, ожиз, нотавон маъносида.

МУХБИР СУДИ

(237-бет)

Ғафур Ғулом архивида «Мухбир суди» драмасининг машинка нусхаси мавжуд. Пьеса дастлаб «Еш декламатор» тўпламида (Ўзбекистон Давлат нашриёти, Самарқанд—Тошкент, 1929) нашр этилган. Кейинчалик «Асарлар-73»нинг 5-томида чоп этилди.

Томга «Еш декламатор» матни асос қилиб олинди.

244-бет 29 *Пакка* — (паёк) — рухсатнома қоғози маъносида.

ҚАЙДА БАХТ

(248-бет)

Адиб архивида пьесанинг қўлёзмаси ва машинка нусхаси сақланади. Биринчи марта «Шарқ юлдузи» журналининг 1967 йил 1-сонидида қўлёзма асосида чоп этилди. Кейинчалик «Асарлар-73»нинг бешинчи томига киритилди. Асар мазмунига асосланиб еарлавлҳа қўйилган.

Нашрда қўлёзма нусхага асосланилди.

248-бет 29 *Хилғат* — қимматбаҳо кийим.

259-бет 5 *Шайхи Аттор валий* — «Мантиқ ут-тайр» асарининг муаллифи XII асрда яшаб ижод этган форс-тожик шоири Фаридуддин Аттор.

41 *Боз* — лочин.

256-бет 43 «*Қоида мусвоқ*» — мисвок — махсус тиш ковлагич; оғиз тозалашга оид қондалар.

259-бет 26 *Атқас мол* — русча «отказ» сўзидан, яшириқча мол.

263-бет 4 *Лаҳв* — китоб қўйиладиган тахта.

265-бет 41 *Рисола* — бир масала, мавзудан баҳс этадиган асар. Бу ўринда муайян касбга оид рисола ҳақида сўз боради.

267-бет 38 *Касона* — бир кишилик.

И Л О В А

ЭРКИМИЗ

(273-бет)

Ғафур Ғулом уй архивида пьесанинг қўлёзмаси сақланади. Қўлёзма асарнинг илк қоралама варианты бўлиб, айрим саҳифалардаги парчалар ҳолида сақланган. 1936 йилда ёзилган деб тахмин қилинади. Биринчи марта «Асарлар-73»нинг 5-томида чоп этилди.

Томга «Асарлар-73» матни асос қилиб олинди.

278-бет 29 *Нақшчилар* — куйловчилар.

31 *Ажва* — ажива, кўримсиз, хунук.

277-бет 7 *Сиём* — Таиланд.

ҚАҲҚАҲАИ ҲУСН

(279-бет)

Ғафур Ғулом 1944 йил 2 февралда «Қизил Ўзбекистон» газетасида эълон қилинган «Муваффақият ва мажбурият» сарлавлҳали мақоласида қуйидагиларни ёзади:

«...Яна дўстим академик Ойбек билан бирликда XIX асрнинг Қўқон хонлиги (асосан Умархон ва Маъдалихон замони) ҳаётидан «Қаҳқаҳаи ҳусн» номида бир драма ёзишга киришдик (Ҳамза номли театр учун)».

Ғафур Ғуломнинг «Қаҳқаҳаи ҳусн» драмаси ҳозиргача топилгани йўқ.

Матнда келтирилган «План» Ойбек архивида сақланади. (Қаранг: Н. Каримов, Ойбек ижодхонасида, «Фан ва турмуш» журна-ли, 1985, 1-сон).

РАСМЛАР РЎИХАТИ

Ғафур Ғулом қаламкаш ҳамкасблари Абулқосим Дехотий, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Шокир Сулаймонлар билан. 1935 йил.	42
Ғафур Ғулом Ойбек билан. 1955 йил.	66
Ғафур Ғулом Константин Федин билан. 1964 йил.	82
«Шум бола» повести нашрининг муқоваси. 1963 йил.	105
«Шум бола» повести асосида суратга олинган кинофильмдан кадр.	207

МУНДАРИЖА*

Повестлар

Нетай	9	284	343
Тирилган мурда	43	287	346
Едгор	57	295	346
Шум бола	103	309	347

Пьесалар

Мухбир суди	237	—	352
Қайда бахт	248	—	353

Иловалар

Эркимиз	273	338	353
Қаҳқаҳан хусн	279	—	353
ВАРИАНТЛАР	281		
ИЗОҲЛАР	341		
РАСМЛАР РЎЙХАТИ	354		

* Биринчи устундаги рақамлар асосий текст, иккинчи устундаги рақамлар вариантлар, учинчи устундаги рақамлар эса изоҳлар берилган саҳифаларни билдиради.

Гулом Гафур.

Мукаммал асарлар тўплами: 12 том-лик. Т. 5. Повестлар, пьесалар/[Таҳрир ҳайъати: О. Аҳмедова-Ғуломова ва бошқ.; Масъул муҳаррир С. Мамажонов]. Т., «Фан», 1986, 356 б.

Сарл. олднда: ЎзССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт ин-ти.

Гулям Гафур. Полное собрание сочинений. В 12-ти т. Т. 5.

Ўз2

На узбекском языке

ГАФУР ГУЛЯМ

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЯ

в 12 томах

том V

ПОВЕСТИ, ПЬЕСЫ

Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг илмий совети, ЎзССР ФА тарих, тил-шунослик ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган

Муҳаррир *М. Алиева*
Рассом *В. Тий*
Техмуҳаррир *Л. Тюрича*
Корректор *М. Содиқова*

ИБ № 3292

Теришга берилди 8.01.86. Босишга рухсат этилди 14.02.86. P02713. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 18,69. Ҳисоб-нашриёт л. 19,9. Тиражи 5000. Заказ 15. Баҳоси 2 с. 40 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси: Тошкент, М. Горький проспекти, 79.